

ВАЛЕНТИН
РАСПУТИН

ОМОН БЎЛСАНГ, УНУТМА
СЎНГГИ МУҲЛАТ

Повестлар

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1984

РЕДКОЛЛЕГИЯ

САРВАР АЗИМОВ (редколлегия раҳбари), ҲАФИЗ АВДУ-САМАТОВ, ЗИЁД ЕСЕНБОЕВ, ЖУМАНИЁЗ ЖАББОРОВ, ВОҲИД ЗОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, САЪДУЛЛА КАРОМАТОВ, МИРМУҲСИН, МУҲАММАД АЛИ, НАЗИР САФАРОВ, ТУРОБ ТУЛА, АЛЕКСАНДР УДАЛОВ, РАҲМАТ ФАЙЗИЙ, ПИРМАТ ШЕРМУҲАМЕДОВ, КОМИЛ ЯШИН, МАТЕҚУВ ҚУШЖОНОВ.

САМИ РАҲИМ таржимаси

Распутин, Валентин.

Омон бўлсанг, унутма; Сўнгни муҳлат: Повестлар (Редкол.: С. Азимов ва бошқ.: С. Раҳим тарж.).— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. —416 б.

Валентин Распутин ҳозирги замон рус совет прозасининг пешқадам вакилларида биридир. Адибнинг барча асарлари кенг китобхонлар томонидан қизгин кутиб олинди.

«Омон бўлсанг, унутма» повестида В. Распутин оддий қишлоқ аёлининг аблаҳ эри туфайли қандай фожиага учрашини тасвирласа, «Сўнгни муҳлат» повестида у инсоний бурч, оқибат ва садоқат тўғрисида фикр юритади.

Распутин, Валентин. Живи и помни; Последний срок: Повести.

4702010200 — 25
P М 352 (04) — 84 — 99 — 84

© Издательство «Молодая гвардия», 1976 г.

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984 й.
(Тарж.)

1

Урушининг сўнгги йили — қирқ бешинчи йилнинг қиши бу томонларда юмшоқроқ келса ҳам, аммо бари бир, чилла совуғи, одатдагидек, ҳақини қўймади, қирқ даражадан ошиб кетди. Дарахт шохларида бир ҳафтадан бери ёпишиб ётган булдуруқ эриди-ю, ўрмон батамом қарахт бўлиб қолди, ердаги қор ғозини йўқотиб, салга ғарчиллар, уқаланиб кетар, эрталаблари чирсиллаб турган совуқ ҳавода нафас олиш қийин бўларди. Кейин ҳаво бир оз шаштидан қайтди, шундан сўнг яна бир марта юмшади, натижада сайхонликлардаги қор бети юпқа муз бойлаб, эрта қотиб қолди.

Шу совуқ кунларда Гуськовларнинг Ангара ёқасига туташ томорқаси этагидаги мўрчадан нарса йўқолди: Михеичнинг қулинг ўргилсин қадимий, дурадгорликка ишлатадиган болтаси ғойиб бўлди. Одатда бирон нарса ни бегона кўздан яшириб қўйиш лозим бўлса, мўрча тоши ёнидаги қоқилмаган пол тахтаси тагига тиқиб қўйишарди, кекса Гуськов кун кеча тамаки туя туриб, болтани ўша ерга тиқиб қўйганини аниқ эсларди. Эртасига бориб қарасаки, болта йўқ, қидирмаган жойи қолмади — ерга кирдимиз, осмонга учдимиз, хуллас, болта ғойиб бўлганди. Шу баҳонада Михеич мўрчани остин-устин қилиб, болтадан бошқа нарсалар ҳам йўқолганини пайқади: кимдир бу ерни билганича титиб, токчага босиб қўйилган қўлбола тамакининг ярмини, даҳлиздаги эски чанғини ҳам ола кетибди. Шундан кейин кекса Гуськов ўғри бу ерлик эмаслигини, болтасини қайтиб кўрмаслигини тушуниб етди. Чунки ўғри ўз қишлоғидан бўлганда, ҳеч қачон чанғини олиб кетмасди.

Настена мўрчадан буюм йўқолганини кечқурун, ишдан қайтиб келганидан кейингина билди. Михеич кун бўйи ўзини қўярга жой тополмай юрди: уруш пайти бунақа болтани топиб бўларканми? Йўқ, сираям тополмайди энди. Аттанг, ўзиям енгилгина, ўткир, худди ўйинчоқдек болта эди-да, шундоққина қўлга тушарди-қўярди. Настена қайнотасининг оҳ-воҳини эшитаркан, ҳорғинлик билан аллақандай бир парча темир деб шунчалик куйиб-пишишнинг нима ҳожати бор, ахир бусиз ҳам дунё анчадан бери алғов-далғов бўлиб ётибди-ку, деб ўйлади. Фақатгина Настена ўринда аъзон бадани хиёл сирқираб ётаркан, миясига лоп этиб бир фикр келди-ю, юраги ҳаприқиб кетди: ҳа-я, пол остига қараш бегона одамнинг эсига қаёқдан келиб қолдийкин? Ногаҳон миясига келган бу фикрдан Настенанинг нафаси бўғилиб, уйқуси ўчиб кетди ва қоронғиликда узоқ вақт мижжа қоқмай ётди. У даҳшатли гумонини битта-яримта сезиб қолишидан ҳадиксирагандай, қимирлашга ҳам қўрқар ва бу фикрни гоҳ ўзидан нари ҳайдар, гоҳ унга маҳкам ёпишиб олар эди.

Шу кечада Настена тунни бедор ўтказди, эрталаб эса, тонг ёришар-ёришмас ўрнидан турди-да, ўзи бориб мўрчани кўрмоқчи бўлди. У қори топталган бузоқхона орқали эмас, балки ҳамма юрадиган йўлдан Ангара ёқасига тушди-да, ўнгга бурилди. Бу ердан баланд тик жар лабидаги тўсиқ ортидан мўрча томи кўриниб турарди. Настена пастда бир оз тўхтаб қолди, кейин зинанинг музлаган пиллапояларидан аста юқорига кўтарилди-да, эшикни гижирлатмаслик мақсадида тўсиқни ошиб ўтди, ичкари киришга юраги бетламай, мўрча ёнида пича тарадудланиб турди, сўнг пастаккина эшикча тутқичини оҳиста тортди. Аммо эшикча нам тортиб, музлаб қолганми, очилмади, шунинг учун Настена уни бор кучи билан силтаб тортди. Йўқ, демак, ичкарида ҳеч ким йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Мўрча ичи қоп-қоронғи эди. Ангарага, ғарбга қараган дарчадан эндигина бўзариб келаётган тонгнинг ғира-шира ёруғи тушиб турарди. Настена дарча остидаги скамейкага ўтирди ва янги, ғайритабиий, лекин бир вақтлари ўзига таниш бўлган ҳидни сезишга уриниб, мўрча ичини диққат билан искай бошлади. Бироқ димоғига музлаган чириндининг ўткир, ачимсиқ сассигидан бошқа ҳид урилмади. «Мен тентак, қандай хаёлларга бориб юрибман-а»,— Настена ўзига-ўзи таъна қилди ва бу ерга нима мақсадда келганини ҳам, бу ерда нима топмоқчи бўлганини ҳам тушуна олмай ўрнидан турди.

Кундузи Настена хирмондан колхоз саройига похол ташиди ва ҳар сафар тепаликдан тушаётганда, худди сеҳрлангандай, мўрчага қараб-қараб қўярди. У ўзини ко-йир, хуноби ошар эди-ю, лекин бари бир қорайиб кўри-ниб турган ўша бесўнақай мўрчага қайта-қайта нигоҳ ташларди. Похолни қор тагидан темир паншаха билан кавлаб олиб, чанага тутам-тутам қилиб ташлашга тўғри келди ва шу боисдан ҳар қандай оғир ишни кўрдим де-майдиган Настена уч марта қатнаганидаёқ шу қадар ҳол-дан тойдики, пуф деса йиқилгудай бўлиб қолди. Бунинг устига кечаси ухламагани таъсир қилди шекилли, кеч-қурун Настена нари-бери тамадди қилди-ю, ўзини таппа ўринга ташлади. У ухлаб қолиб, кечаси тушига кириб чиққаниданми ёки ухлаб мияси тиниққаниданми, бунча-лигини айтолмайди, ҳарқалай эрталаб уйғонганидан бун-дан бу ёғига нима иш қилишини у аниқ биларди. У қаз-ноқдан қатта бир думалоқ нонни олиб, тоза бўзга ўради-да, ҳеч кимга сездирмай, мўрчанинг бериги бурчагидаги скамейкага элтиб қўйди. У эсим жойидами-йўқми, дея бир оз ўйлаб ўтирди-да, афсун ўқиётгандай қандайдир сирли хўрсиниб, эшикчани ёпиб, чиқиб кетди.

Шундан кейин Настена икки кунгача эрталаб бориб мўрчани текширди, аммо нонга ҳеч ким тегмади. Сўнгра у нонни янги ёпилган нон билан алмаштириб, буни ҳам яна ўша аввалги, кўринарли жойга қўйиб қўйди. Энди у ҳеч нимадан умид қилмай қўйганди, аммо юрагини бос-ган қандайдир ваҳм сира тинчлик бермай, болта ўғирла-нишининг оқибати нима билан тугашини билишга уни мажбур этарди. Ахир, гўла остида қазноқ борлигини бегона одам билмайди-ку,— мана ўша гўла, бошқа гўла-лар билан бир қаторда зилдай бўлиб ётибди, устида ўйин тушсанг ҳам қимир этмайди. Ёки битта-яримта сез-ганмикин? Фақат нон, ҳа, нонгина ўша кимса кимлигини аниқлаб бериши мумкин. Инсон зоти нонни кўрса чидаб туролмайди.

Яна икки кундан кейин нон ғойиб бўлди. Ноннинг жо-йида йўқлигини кўриб, Настена қўрқиб кетди. У ҳолсиз-ланиб, инграганича скамейкага ўтириб қолди ва бошини чайқади: йўқ, мумкин эмас. Бундай бўлиши мумкин эмас! Эҳтимол, қайнотасими ёки қайнонасимни киргану бу ерда нон кўриб, уйга олиб кетгандир. Ҳа, шунақа. Настена чўккалади, полда нон ушоқлар ётарди. Йўқ, бу ерга қайнотаси ҳам, қайнонаси ҳам эмас, бошқа биров кирган. Настена мўрча печидаги совуқ кулни титкилаб, папирос қолдиғини топди.

Шу дақиқадан эътиборан Настена гўё ўзини бошқача бир оламда кўраётгандай эди: энди бу ёғи нима бўларкин? У рўзгор юмушларини бажарар, колхоз ишига чиқар, одамлар ичида ўзини аввал қандай тутган бўлса, шундай тутарди-ю, тиқ этган товушдан чўчиб тушиб, чор атрофга аланг-жалаң қарар эди. Бирон нимани кутсангу, аммо нимани кутаётганингни ўзинг дурустгина билмасанг, юрагинг сиқилиб, тоқатинг тоқ бўлиб кетади. Шунинг учун Настена шанба куни мўрчани ёқди. Семёновна ҳаво совуқ-ку, нима қиласан, деб уни раъйидан қайтармоқчи бўлди, лекин Настена ўзим сув ташийман, ўзим иситаман, сизлар фақат чўмиласизлар, холос, деб гапида туриб олди.

Настена мўрчани бирпасда иситиши мумкин эди, бу қийин эмас, лекин у атайлаб шошилмади. У қарағай, секин-аста ёнадиган қайин ўтинларни ёрди, мўрча тошига одатдагидан кечроқ олов ёқди. Қиш эндигина шаштидан туша бошлаган бўлса ҳам, ҳали кун совуқ, аммо ҳаво очиқ ва осойишта эди. Настена Ангарадан сув олиб, тепага кўтарилар экан, ҳар сафар мўридан чиқаётган тутунга беихтиёр нигоҳ ташларди: қайиннинг ҳоп-қора тутуни эпкинсиз ҳавода худди адл симёғочдай осмонга тик кўтарилар ва олис-олислардан ҳам кўзга ташланиб турар эди. Настена керагидан ортиқча бир тоғора сув иситиб, пол ва токчаларни ювиб-артди, трубани беркитди ва қош қорайганда чол билан кампирни айтгани борди, уларга чироққа керосин ола келинглар деб тайинлашни ҳам унутмади.

Настена гўё уйқусида юрган одамдай пайпаслаб юрар, куни билан қийналганини, чарчаганини сезмасди, аммо ҳамма ишни ўзи ўйлаб қўйганидек пухта бажарарди. Настена чол-кампирнинг ювиниб келишини кутди, улар келгач, кийим-кечагини йиғди ва Семёновна ювинишга ким билан борасан, деб сўраганида, Надька билан бораман деб ёлғон жавоб берди. Одатда Настена мўрчага тушадиган бўлса, қўшни аёллардан битта-яримтасини чақирарди: у ўзининг сўлиб бораётган баданига қараб туриб эзиларди, ўкинарди, кўзларига ёш оларди. Лекин у бугун бир ўзи ювинмоқчи эди. Настена мўрчага қоронғи тушиб қолганда, зим-зиё тун қора чодирини ёйиб кўройдин бошланмаган пайтда борди, дарчани ичидан латта билан тўсди ва тезгина ювиниб олмоқчи бўлиб, апил-тапил ечинди, чунки унинг ўйлаган нарсасига, наздида, ҳали вақт бор эди.

Настена ювиниб бўлгач, уйга қайтиб келди, чироқ

ёруғида ойнага қараб, сочини таради ва кейин чолкампирига мўрчага бирга тушган Надъканикига бориб, бирпас ўтириб келамаи деди. Чиндан ҳам Настена Надъканикига борди, лекин у ерга йўлига, унинг кўзига кўриниб қўйиш учун борди. Шунинг учун бирпас ўтирган бўлди-ю, яна мўрчага югургилаб қолди. У кечикмаган бўлсам гўргайди, деган хавотирда ўгринча қадам ташлаб, аста эшик тагига келди-да, ҳеч ким йўқмикин, дея секин ичкарига қулоқ солди, кейин эҳтиёткорлик билан мўрчага кирди. Мўрча ҳали илиқ эди, Настена терлаб кетмаслик учун остона ёнига ўтирди. Борди-ю, битта-яримта келиб қолган тақдирда ҳам у дик этиб ўрнидан туриб, ўзини бир четга олишга улгуради, ҳозирча эса, кутиши керак, холос.

Қишлоқдан турли овозлар, итларнинг акиллаши элас-элас келиб турарди, ниҳоят булар ҳам тиниб, ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Ҳар замонда Ангарадан музнинг бўғиқ чирсиллаши қулоққа чалинади, мўрча ҳам буғлана-буғлана совий бошлади. Настена зимистонда ўтираркан, мўрча дарчасини аранг кўрарди, у ўзини шу аҳволда эсанкираб қолган ночор оҳудек ҳис этарди. У ўзини овутиш учун бирон нимани ўйлашга ёки бирон нимани хотирлашга уриниб кўрди, лекин бўлмади; одамлар орасида юрганда ҳаммаси жўнгина туюлиб, ўзини бемалол тутган бўлса, бу ерда калласига ҳеч нима келмаяпти.

Орадан хийла вақт ўтди, эшикдан гўриллаб совуқ кира бошлагандан кейин у скамейкага ўтиб ўтирди.

Настенанинг кўзи илинди, қадам товушларини эшитмай қолди. Ногаҳон эшик очилди, уни бир нима туртиб ўтиб, мўрчага кирди. Настена сакраб ўрнидан турди.

— Вой худо! Бу ким, ким бу?!— қўрқувдан тош қотиб қичқирди у.

Қоп-қора, баҳайбат жусса эшик олдида бир лаҳза туриб қолди-да, кейин Настенага ташланди:

— Овозингни чиқарма, Настена. Бу мен, жим.

Қишлоқда итлар ҳам акиллай-акиллай тинчиб қолди.

2

Ангаранинг ўнг соҳилига жойлашган Атамановка бор-йўғи ўттиз ҳовлидан иборат бўлиб, уни қишлоқ эмас, овул деса бўларди. Қишлоқ ўзининг жарангдор

номига қарамай, бу атрофда бир ўзи мунгайиб ётар эди, устига устак, урушдан олдинроқ секин-аста, киши билмас файзи кета бошлаганди: бирваракайига беш уй — унақа-бунақа эмас, дангиллама уйлардан беш-тасининг ҳувиллаб қолганига, деразаларига тахта қоқиб ташлаганига ҳам анча вақт бўлиб қолган. Уруш вақтида-ку, қишлоқларда одамларнинг сийраклашиб қолганини изоҳлаб ўтирмаса ҳам бўлади, бу энди маълум, аммо Атамановкадан одамлар, айниқса рўзгор ташвиши бошига тушмаган ёшлар анча олдинроқ кета бошлаганди. Уларни гавжум, сершовқин, келажақда обод бўлиб кетадиган жойлар қизиқтирарди, Атамановканинг эса истиқболи бунақа эмасди. Қишлоқ қачонлардир бир чеккада бунёдга келганди: Атамановка билан қишлоқ совети жойлашган энг яқин Карда қишлоғи орасидаги масофа йнгирма чақиримдан ортиқ эди. Тўғри, Ангаранинг нариги бетидagi Рибная қишлоғи унга анча яқин эди, лекин Рибнаядагилар борди-келдини қуйи оқимдаги қўшнилари билан қилишарди, чунки қишлоқ совети ҳам, магазинлар ҳам, бошлиқлар ҳам, борингки район маркази ҳам ўша ёқда эди. Ҳар қандай зарурат бўлса, ўша ёққа боришарди. Атамановкага эса дарёни кесиб, аҳён-аҳёндагина қадам ранжида қилишарди. Атамановка ёнидан сувни шалоплатиб пароходлар қатнар, ахборотлар ташир эди, аммо соҳилда нохуш сўппайиб турган қишлоқ бу ахборотлардан беҳабар қолаверарди. Ҳатто уруш бошлангани тўғрисидаги хабар ҳам бу ерга эртасига етиб келганди.

Аммо шуни ҳам айтиш керакки, қишлоқ ҳаминша ҳам шу хилда аҳамиятсиз, назардан қолиб келган эмас. Қишлоқ Атамановка деб аталганига қадар бундан ҳам даҳшатлироқ Разбойниково (Қароқчи қишлоқ) номи билан довруғи кетган. Эски замонларда бу ердаги эркаклар машаққатсиз фойдали ҳунардан — Ленадан олтин олиб келаётган тилла қидирувчиларни тўнашдан ор қилмаганлар. Тоғ тизмаси Ангара дарёсига деярли тақалиб келганидан ва қишлоқни четлаб ўтишининг сира иложи йўқлигидан қишлоқ йўлтўсарлик қилиш учун жуда қулай эди, истасанг-истамасанг шу ердан ўтишининг керак эди. Дарё биқинидаги қишлоқ шоввозлари пойлаб туришарди-да, дуч келган Лена олтин изловчиларини тўнашарди. Бора-бора қишлоқ шу ном билан шуҳрат қозонди. Оғизда юрган «Разбойниково» номи қоғозга ҳам кўчди, аммо совет ҳокимияти ўрнатилмасидан олдинроқ бўлидагилардан қайси бирининг назарида бу ном хунукдай

туюлади, шунинг учун маъноси ҳам деярли ўшандай эшитилар, эшитган қулоққа ҳам яхши, дея уни Атамановка деб ўзгартиришди. Дарвоқе, маҳаллий халқ ўзгартирилган номга негадир кўнгли бўлмади, орадан шунча йиллар ўтган бўлишига қарамай, кардалик, рибнаялик ва бошқа қишлоқлардаги қариялар, худди тил бириктиргандай нуқул бир гапни такрорлагани-такрорлаган:

— Бутун қишлоқ қароқчилик билан шуғулланарди-ю, булар бўлса ҳамма айбни қандайдир бир атаманининг бўйнига ағдармоқчи бўлишяпти, э, йўқ, бунақа фирромлик кетмайди.

Настена тақдир тақозоси билан Атамановкага юқори Ангарадан келиб қолганди. Ун олти яшар Настена ўттинччи йилдаги очарчиликда волидаи неъматини Иркутск яқинидаги киндик қони тўкилган қишлоғига дафт этиб, ўлимдан омон қолиш учун саккиз яшар сингилчаси Катъкани етаклади-да, дарёнинг қуйи оқими томон бош олиб кетди. Ривоятларга қараганда, у ёқларда одамлар унчалик камбағал яшашмас экан. Настенанинг отасини илгари, колхозлар энди тузилаётган йили ўлдириб кетишган, айтишларича, душман бошқа кишини нишонга олиб, тасодифан унинг отасини отиб қўйган экан, аммо қотилни топишолмабди. Шундай қилиб, қизлар кимсасиз етим бўлиб қолишади. Бутун ёз бўйи Настена билан Катька қишлоқма-қишлоқ дайдиб, гоҳ дастёрчилик билан, баъзи жойларда эса жажжи ва ширингина Катькага берилган хайр-садақалар билан кунларини ўтказиб юришади. Агар Катька бўлмаганда Настенанинг ҳолига маймунлар йиғлаган бўлармиди. Унинг ўзи новча, озгин, қўллари, оёқлари ўқлоғидай узун-узун, боши чўзинчоқ, юзи чиллаширдай бужмайган, таъбир жоиз бўлса, худди оч арвоҳнинг ўзгинаси эди. У Катькага она ўрнида она бўлиб қолганди. Фақат Катька туфайлигина Настена қимирлашга, бировларнинг эшигига бориб, чўриликка олинг, деб ялинишга, бир бурда нон сўраб гадойчилик қилишга мажбур бўларди.

Кузга бориб опа-сингиллар бир амаллаб Настена эс-эс биладиган аммаларининг қишлоғи Рютинага етиб келишди. Аммаси вайсаб-вайсаб бўлса ҳам қизларни бағрига олди. Настена сал ўзига келгандан кейин колхозга ишга чиқди. Катъкани эса мактабга берди. Бу пайтга келиб аҳвол анча яхши бўлиб қолган, полизларнинг ҳосили етилган, буғдойлар ҳам пишиб қолганди. Егулик бўлган жойда очлик ҳам чекинаркан, шунинг учун қишга бориб Настена ўзини анча тутиб олди. Келгуси йили ҳам

ҳосил шундай битдики, энди очлик ҳақида оғиз очишнинг ўзи уят бўлиб қолди. Секин-аста Настенанинг чеҳрасига эрта тушган ажинлар йўқола борди, бадани тўлишди, ёноқлари нақш олмадай қизариб, кўзларида шодлик ўйнай бошлади. Яқингинада чўпдай бўлиб юрган Настена энди лобар қиз бўлиб қолганди. Икки йил ўтгандан кейин Настенанинг худди мана шу Рютинада, қишлоқдан сал наридаги цистернадан ёнилғи олиб, солда ташиб юрадиган бир бегона, аммо эпчил, чаққон ва танти йигит Андрей Гуськов учратиб қолади. Улар дарров тил топишади, аммасиникида чўри бўлиб ишлаб, қаддини дол қилиб юриш ҳам Настенанинг обдон жонига текканди. Андрей ёнилғи солинган бочкаларни МТСга олиб келди-да, имиллаб ўтирмасдан, пароходда орқасига қайтди ва Настенани ўз қишлоғи Атамановкага олиб кетди.

Настенанинг турмушга чиқиши худди томдан тараша тушгандай бўлди, ҳеч нимани ортиқча мулоҳаза қилиб ўтирмади: бари бир эрга тегиш керак, камдан-кам одам бу дунёдан ёлғиз ўтади, шундай бўлгандан кейин чўзиб нима қилади? Шунинг учун у янги оилада, бегона қишлоқда ҳоли нима кечишини яхши тасаввур қила олмасди. Оқибатда шундай бўлиб чиқдики, қордан қутулиб, ёмғирга тутилди, яъни чўрилиқдан чўрилиқка борди. Фарқи шуки, рўзгор катта, талаби ҳам қаттиқроқ бошқа хонадонга ўтди. Гуськовларнинг икки сигири, қўй, чўчқалари, товуқлари бор эди, катта бир уйда уч киши истиқомат қиларди, Настена тўртинчи бўлиб келди. Шунинг учун барча рўзгор юмуши Настенанинг гарданига тушди. Семёновна кўпдан бери келин келса-ю, зора юким енгиллашса, деб орзу қилиб юрарди, мана келин ҳам қелди, аммо ўзининг тоби қочди-ю, оёқлари шишиб, юрганда худди ўрдакка ўхшаб лапанглаб, у ёнидан бу ёнига ташлаб юрадиган бўлиб қолди. Бари бир у рўзгорда бош-қош эди, Семёновна умр бўйи рўзгорни тебратиб келди, мана энди унинг ўрнига рўзгорни бошқа қўллар тебратяпти-ю, лекин ўзиники бўлмагани учун бу қўллар назарида ношуддай, эринчоқдай туюларди. Семёновна табиатан инжиқ хотин эди: гоҳо биров раъйини қайтарса ёки ўзини оқлашга тушса, фиғони фалакка чиқарди-да, чакаги тинмай вайсарди, гоҳо ҳаҳли чиқиб, тумша-йиб оларди-да, бировга уришиб ҳам гапирмасди, у билан жанжаллашмаслик, уришиб кетмаслик учун Настена каби сабр-тоқатли ва тоғдай вазмин одам бўлиш керак эди. Настена қайнонасининг инжиқликларига одатда мурқ этмасди, у бунга Катька билан Ангара қишлоқла-

рида тиланчилик қилиб юрган, эринмаган бандалар уни бекордан-бекор уришиб сўккан ёз фаслида ўрганиб қолган эди. Албатта, у тубдан атамановкалик бўлиб, бу ерда бирон гап бўлгундай бўлса, дарров Настенанинг ёнини оладиган, уни хафа қилдириб қўймайдиган қариндошуруғлари бўлса-ку, унда Настенага нисбатан муносабат ҳам бошқача бўларди-я. Лекин Настена кимсасиз етим, қаёқдан келиб қолгани ҳам номаълум, бор-йўқ сепи эғнидаги биттагина бўз кўйлак эди. Ҳатто сонга киритиш учун кийим-кечакни шу ерда тиктириб, эғнига илишга тўғри келгач—индаб кўрсин-чи, Семёновнанинг миясига ўрнашиб қолган фикрлар ана шундай эди, бу фикрлар, айниқса ҳаво айниган пайтларда унинг оловига мой қуярди.

Дарвоқе, йиллар ўтиши билан Семёновна Настенага кўникиб қолди, у энди борган сари камроқ вайсар, роёйиш, қўл-оёқли келинга йўлиқдим, деб кўнглидан ўтказиб қўя бошлади. Настена колхоз ишига ҳам бориб-келар, рўзгор юмушларини ҳам деярли бир ўзи бажарар эди. Эркаклар қишга ўтин, пичан ғамлашни билишарди, холос. Ҳа, айтгандай, бординю, уйнинг томи тушиб кетса, уни ҳам эркаклар кўтаришарди, аммо Ангарадан сув ташиб келиш ёки оғилни тозалаш эркакка ярашмайдиган, уят иш ҳисобланарди. Семёновна шишиб кетган дардчил оёқлари билан узоққа бориб-келолмасди, ҳамма ерда Настена гирдикапалак эди. У бўлмаса, кампирнинг ҳолига вой эди, бу эса ноилож қайнонанинг поцугини пасайтириб, ён беришга мажбур қиларди. Кампир бир нарсани — Настенанинг боласи йўқлигини асло кечира олмасди. Кампир таъна қилишга-ку қилмасди-я, у бу ҳар қандай хотиннинг ҳам иззат-нафсига тегишини яхши биларди, лекин кўнглининг бир чеккаси хира эди. Бунинг устига Андрей чол-кампирнинг уч бола ўрнига қолган ёлғиз фарзанди эди, чунки Андрейдан олдин дунёга келган икки қизлари турмаганди.

Боласизлик Настенани ҳамма хўрликларга чидашга мажбур этарди. У болалик чоғидаёқ фарзандсиз хотин хотин эмас, қуруқ жасад, деб эшитганди. Шунинг учун Настена ўзида шундай нуқсон борлигини хаёлига ҳам келтирмади ва аёл қисматини олдиндан билгани учун индамай эрга тегиб кетаверди, ҳатто ўз ҳаётида катта ўзгариш бўлаётганидан қувонди, лекин кейинроқ, одатда бўладигандек, эсизгина, қизлигимда яна пича ўйнаб-кулиб олмадим-да, деб сал ачиниб қўйди. Андрей бўлса уни эркалатар, ардэқлар, жонимнинг малҳами дер эди,

Улар дастлабки пайтларда бола тўғрисида ўйлашмади ҳам, шунчаки айшларини суриб, бир-бирининг атрофида парвона бўлиб юраверишди. Бола гўё уларнинг бу бахтига ҳатто завол бўлиши мумкиндек туюларди. Аммо кейин, турмушда одат бўлиб қолган азалий тартиб-қоидаларга путур етиши, оила бузилиши хавфи пайдо бўла бошлаши билан қандайдир секин-аста зимдан ташвиш ҳам туғилди; илгари чўчиб, сақланишга ҳаракат қилиб юрган нарсаларини энди бўлармикин, бўлмасмикин, деб бўри қулоғи овда дегандай пойлашга тушишди. Ойлар ўтиб борарди, лекин ҳеч қандай ўзгаришдан дарак бўлмади, шундан кейин илҳақлик ўрнини сабрсизлик, кейин эса ваҳима эгаллади. Бир йил ичида Андрейнинг Настенага нисбатан муносабати бутунлай ўзгариб кетди, инжиқлик қилар, жеркар, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ сўка бошларди, кейин эса тутиб олиб дўппослайдиган одат чиқарди. Настена ҳаммасига чидади: рус аёлларининг таомилига кўра, турмуш бир марта қурилади, шунинг учун бошга тушганини кўз кўрар, деган ақидага амал қиларди. Ундан ташқари Настена бу кўргиликка ўзини айбдор деб ҳисобларди. Фақат бир марта, Андрей таъна қилиб, унинг ҳамиятига тегадиган қандайдир оғир бир гап айтганида, Настена алам қилганидан айб қайси биримизда — сендами ёки мендами, бу маълум эмас, чунки мен бошқа эркакларни ҳали синаб кўрганимча йўқ, деб жавоб қайтарди-ю, балога қолди. Андрей уни ўласи қилиб савалади.

Тўғри, урушдан олдинги йил улар анча тотув яшашди, гўё бир-бирига бошқатдан кўникаётгандай, бир-бирининг феъл-атворини тушунаётгандай бўлишди. Энди улар қарс икки қўлдан чиқишини яхши билишар, қўшганинг билан қўша қари, деган эски нақлга амал қилишарди. Андрей Настенани илгаригидек ортиқ ардоқламасди, лекин ўзи анча тийилиб қолганди. Настена ҳали ёшмиз, бора-бора ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетармиз, деб шунисига ҳам шукур қиларди. Ҳа, агар уруш бошланмаганда-ку, балки ҳеч нима кўрмагандай бўлиб кетишармиди, аммо уруш бошланди-ю, не-не орзу-умидлар чил-чил бўлмади.

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ Андрейни олиб кетишди. Настена уввос тортиб йиғлади, хўп куйиб-пишди, охири тақдирга тан берди. Ахир, бир у эмас, норасида гўдаклари билан қолган хотинларнинг ҳоли буникидан беш баттар эди; чамаси, у эрга текканидан бери боласи йўқлигига биринчи марта суюниб, шукур қилди. У бекорға

қисматидан хафа бўлиб юрибди, қайтанга толеи баланд экан, ҳозир одамлар бошига тушган кулфатни анча узоқдан кўриб-билиб турган худо бунинг бошига ҳам шундай кун тушганида довдираб қолмасин, деб қўллаб юрган экан-ку. Кейин, тинчлик-омонлик бўлса, бола ҳам кўрар, ҳали кеч эмас, ишқилиб, Андрей қайтиб келса бас. Уруш кетаётганда у ана шу орзу-умид билан яшади, эртага нима бўлишини ҳеч ким билмайдиган даҳшатли кунларда ана шу орзу-умид билан нафас олди.

Андрей узоқ вақтгача бинойидек жанг қилиб юрди, лекин қирқ тўртинчи йил ёзида тўсатдан дом-дараксиз бўлиб кетди. Фақат икки ойдан сўнг Новосибирскдан, госпиталдан ярадор бўлдим, тузалганимдан кейин уйга боришга бир неча кунга жавоб беришади, деб хат келди. Настена аввалига эрининг олдига бормоқчи ҳам бўлди, лекин Андрейнинг ваъдаси уни Новосибирскка бориш фикридан қайтарди. Агар жавоб беришса, уйда дийдор кўришгани маъқул — улар шуни мўлжаллашганди. Лекин Андрей англишди, кеч кузда у хафа бўлиб қисқагина хат ёзди, хатида: йўқ, бўлмади, госпиталдан жавоб беришяпти-ю, лекин уйга эмас, қайта фронтга жўнатишяпти, деб ёзганди.

Андрей яна дом-дараксиз бўлиб кетди.

Рождестводан олдин Атамановкага Карда қишлоқ советининг раиси Коновалов билан чўтир, орқаваротдан одамлар Бардак¹ деб аташадиган участка милиционери Бурдак кириб келди. Улар Ангарадан ўтишгандан кейин отнинг бошини тўппа-тўғри Гуськовларнинг уйига қараб буришди. Настена уйда йўқ эди.

— Уғлингиздан қанақа хат-хабар бор? — деб сўради Бурдак Михеичдан худди сўроқ қилаётгандай жиддий оҳангда.

Унга Андрейнинг охириги хатларини кўрсатишди. Бурдак хатларни ўқиди-да, Коноваловга узатди, у ҳам ўқиб чиққач, хатни чўнтагига солиб қўйди.

— Ундан бошқа ҳеч нарса маълум қилмадимми?

— Йўқ, — гангиб қолган Михеич, ниҳоят, ўзига келди. — Унга бирон гап бўлибдими? Қаерда экан?

— Биз ҳам унинг қаерда эканлигини аниқламоқчи бўлиб юрибмиз-да. Уғлингиз Андрей Гуськов ғойиб бўлибди. Хат-хабар келса, бизга билдиринг. Тушундингизми?

— Тушундим.

¹ Бардак — бу ерда: бузғунчи маъносида.

Михеич ҳеч нимага тушунмади. Нима гап бўлганига на ўзининг, на Семёновнанинг, на Настенанинг ақли бовар қиларди.

Қаҳратон қиш кунларининг бирида эса, Гуськовларнинг мўрчаси поли остидан болта ғойиб бўлганди.

3

— Овозингни чиқарма, Настена. Бу мен. Жим.

Бақувват, чайир қўллар уни елкасидан ушлаб, скамейкага босди. Оғриқ ва қўрқувдан Настена инграб юборди. Овоз хирқироқ, бўғиқ бўлса ҳам, аммо равиши бояги-боягидай эди, шунинг учун Настена уни дарров таниди.

— Андрей, сенмисан? Вой худойим! Қаёқдан келиб қолдинг?!

— Анави ёқдан. Жим бўл. Менинг бу ердалигимни бировга айтганинг йўқми?

— Йўқ. Ўзим ҳам билмасдим-да.

Настена қоронғиликда унинг юзини тузуккина кўра олмади, дарча пардасининг бир чети сал кўтариб қўйилгани учун ундан тушиб турган ғира-шира ёруғликда қандайдир ҳайбатли паҳмоқ бир шарпа кўз олдида қорайиб турарди. У худди қаттиқ югуриб келган одамдай кўкрагини кериб пишилар ва тез-тез нафас олар эди. Настена ҳам нафаси қисаётганини сизди, у қанчалик гумонсираб юрган бўлмасин, бу учрашув, худди томдан тараша тушгандек, дастлабки дақиқа ва сўздан бошлабоқ ўгринча ва ваҳимали бўлиб, ўтакани ёриб юборди.

Ниҳоят, Андрей қўлини олиб, сал орқасига тисарилди. У ҳамон энтикаркан, титраган овозда сўради:

— Мени қидиришдими?

— Яқинда милиционер келган экан, у билан Кардадан Коновалов ҳам келибди. Отам билан гаплашишибди.

— Отам билан ойим мени пайқашгани йўқми?

— Йўқ. Отам болтани бошқа биров олган, деб юрибди.

— Хўш, сен-чи, сен пайқабсан-да, а?

Настена жавоб беришга улгурмади.

— Нонни сен қўювдингми?

— Ҳа.

Андрей жим бўлиб қолди.

— Мана, дийдор ҳам кўришдик, Настена. Кўришдик, деяпман сенга,— деди у яна жаҳл билан, гўё Андрей Настенанинг бирон нима дейишини кутгану, аммо ундан садо чиқмагандай.— Ўз хотиним билан ёнма-ён турганимга сира ишонгим келмаяпти. Бу ерларда бировнинг

Андрей Гуськов тақдир уни боши берк кўчага олиб кирганини, энди бу кўчадан чиқиб кетишнинг сира иложи йўқлигини яхши биларди. Қаршисида яна қандайдир бир йўл бор, бу йўл шунчалик қисқаки, сал югурсанг, бошинг дўқ этиб деворга тегади, орқага қайтиш эса, энди асло мумкин эмас... Энди фойдаси йўқ. Орқага қайтишнинг иложи йўқлиги уни ортиқча ўй-хаёллардан халос этганди. Энди нима бўлса бўлар, таваккал деб яшашдан ўзга чораси қолмаганди.

Ўз юртига келиб яшай бошлаган дастлабки кунларда бундан уч ярим йил бурун худди шу ердан фронтга жўнагани эсимга тушавериб, уни жонидан безор қилиб юборди. Уруш ҳақида дастлабки хабар келганидан бошлаб то диванага тузилаётган Иркутскка етиб боргунига қадар ўтган деярли икки ҳафта ичида юз берган барча воқеалар гўё худди кунни кеча бўлиб ўтгандай кўз ўнгидеяқ қол гавдаланиб турганидан алланечук бўлиб кетарди. Ҳатто кечирган ҳис-туйғулари ҳам эсида сақланиб қолганди, чамаси, у бу туйғуларни яна бошидан кечираётгандек эди: йўлга чиқишдан олдин қандай аҳволда бўлса, ҳозир ҳам шундай гаранг, бундан буёғи нима бўлишини ўйлаб кўришга қодир эмас, ўшанда қандай умидсизликка тушган бўлса, ҳозир ҳам ўшандай аламзада, ёлғиз, газабнок эди, юрагини ўша-ўша совуқ, мудҳиш, бир дақиқа ҳам тарк этмайдиган қўрқув қамраб олган, ҳамма нарса, ҳатто ўткинчи кайфиятлар ҳам ҳамон ўшандай; фақат катта бир фарқи бор эди: гўё буларнинг бари аввал ичида бўлгану эндиликда сиртига тепиб, кўз ўнгидеяқ юз бераётганга ўхшарди, буни ҳозирги шароити ҳам тасдиқларди. Мана у яна яшаган ва сафарга жўнаган ерида, аммо энди Ангаранинг ўнг соҳилида эмас, чап соҳилида турибди, ўша пайтда ёз эди, энди бўлса қаҳратон қиш. Ўша вақтда у урушга кетаётганди, энди бўлса қайтиб келди, ўшанда бир талай одам билан бирга жўнаганди, энди эса бир ўзи алоҳида йўл билан орқага қайтди. Тақдир уни юз кўйга солиб, яна ўзининг эски жойига бошлаб келди, аммо ўлим аввалгидек, ўша вақтагидек бор бўйи билач унга соя солиб турар, аммо бу сафар ўлим, чап бериб кетмасин, ишончлироқ бўлсин, деб тағин унинг орқасидан келганди. Умуман, ҳозир у қаддини қабққа босишини билмай, аросатда қолган бўлиб, омонат ҳаёт кечирарди. Шу алпозда яшагач, хотира қолади дейсизми.

Биринчи чақирувда атамановкалик йигитлардан етти кишини армияга олишди, Гуськов ҳам шулар ичида эди. Қишлоқдан бешта аравачада кетишди, фронтовиклар қанча бўлса, кузатувчилар ҳам деярли шунча йиғилган эди. Лекин Андрей ота-онаси, хотини билан уйда хайрлашиб қўя қолди: уларнинг кўз ёшларини оқиздириб, йиғлатиб-сиқтатишнинг нима ҳожати бор? Бунинг устига ўзининг ҳам юраги бекорга эзилиб кетади. Бир ишни қилиш керак бўлса, уни шартта қилиш лозим-да. Андрей ҳатто ажали етиб ўладиган бўлса, (бу ҳам энди яқинлашиб қолди шекилли) худди шу кўйи хом хаёлларга берилмасдан омонатини топшириб қўя қолишига умид боғлаганди. У дарвоза олдида онаси, отаси ва Настена билан қучоқлашиб хайрлашди, сакраб аравачага ўтирди-да, отни чуқлади, йўлга тушгандан кейин орқасига қарамасликка ҳаракат қилди, Атамановка яйлов ортида кўринмай қолгач, у жиловини тортди ва бир карвон бўлиб кетиш учун бошқаларни кутди.

Кардага боргач, улар мўлжалланган вақтдаги пароходга тушиб район марказига боришди, бир кундан кейин эса, шу пароход орқага қайтишида районда тўпланган бутун командани олиб, Иркутскка жўнади. Пароход эрта-лаб барвақт Атамановка ёнидан ўтди. Атамановкага интиқ бўлиб ухламаган йигитлар анча олисданоқ бири олиб, бири қўйиб бақира бошлашди. Лекин улар нима деб бақирishaётганларини ҳам, энг муҳими, нимага бақирishларини ҳам ўзлари тушунмасдилар, лекин Андрей ғамгин ҳолда, индамай қишлоққа тикилар ва негадир қишлоқни ташлаб кетишга мажбур бўлгани учун айбни урушга эмас, балки қишлоққа қўйгиси келарди. Бари бир йигитларнинг кўнглидаги бўлди: соҳилга бир тўда одамлар югуриб чиқди ва буларга жавобан улар ҳам бир нималар деб қичқирishiб, рўмолларини, фуражкаларини силкита бошлашди, аммо пароход қирғоқдан анча нари кетаётганидан улардан битта-яримтасини таниб ёки нима деганини англаб ҳам бўлмади. Андрей одамлар ичида Настенани кўргандай бўлди: у ўша аёл Настена эканига аниқ ишонч ҳосил қилмади, лекин жаҳли чиқди: ахир бунақа майнавозчиликнинг нима ҳожати бор? Хайр-хўшлашгандан кейин тамом, бир-бирингга айтадиган гапингни айтдинг, бўлди-да, бундай қилган билан урушни қайтариб бўлармиди энди. Агар Настена деб гумон қилган ўша кимса чиндан ҳам Настена эканлигини билганида эди, у анча енгил тортган бўларди. Унинг ғзаби журуж қилиб келаётганлигининг сабаби ҳам Настена

эканлигини аниқ билмаганида эди, албатта. Андрей ўрнида қолаётган барча нарсалардан, нималардан ажралиб қолаётганидан ва нималарни деб энди жанг қилишга мажбур бўлаётганидан беихтиёр ранжиди-ю, бу алам узоқ вақт кўнглидан кетмади, ана шу ранж, ана шу алам шунча йиллар мобайнида унутмаган ва эндиликда беғаразлик билан устидан чиққан ўша ваъдасини эсига туширди. У фақат ўша ваъда дебгина қайтиб келгани йўқ, асло, лекин аввал бошданоқ муқаррар бўлиб туюлган, ҳозир эса ушалган ўша орзу замирида Гуськов қисмати-ни белгилашга ёрдам берувчи қандайдир жозибали, ишончли куч бордек эди.

Пароход оқимга қарши уч кун сузди, йигитлар тўпла-нишиб кайф-сафо қилишар, ўлганларининг кунидан тир-жайиб, ҳазил-ҳузул қилишарди, чунки бу кунлар сўнгги эркин, хавф-хатарсиз кунлар эканини улар яхши тушу-нишарди. Андрей ароқ ичишга одатланмаганидан уларга қўшилмади. У бортда қоққан қоziқдай узоқ-узоқ қақ-қайиб турар ва сира тўғридан кўз узмасди. Авжи ёз эди, осмонда қуёш чарақларди, шўх Ангаранинг шовиллаган овози ҳавони тўлдирган, таниш соҳиллар, қишлоқлар, ороллар Андрейнинг олдидан сузиб ўтар ва ортда қолиб, кўздан ғойиб бўлар эди. Гуськов буларни балки охири марта кўришимдир, деб ўйлаганида юраги орқасига тор-тиб кетарди. Пастга тушиб, шерикларига қўшилиб ол-са,— ахир юраги эзилаётган бир бу эмас-ку, ёки қопини боши остига қўйиб, то команда бериб уйғотгунларича тош қотиб ухласа, барини унутса, яхши бўларди-я, лекин у бортдан нари кетмасди, руҳи эзилар, ич-этини ер ва ўзига ўзи ачиниб кетарди, яна шу азоблар ичра хаёл су-риб, олдинга қараб тураверарди. У қанчалик кўп тикил-са, Ангара унга заррача эътибор бермай, шунчалик бема-лол оқаётганини, ўз умрини ўтказган мана шу қалбга туташ соҳиллар унга сира ҳам назар-писанд қилмаган-дай, сирғаниб ўтиб бораётганини кўриб, юз ўкинса ҳам муддаоси ҳосил бўлмаслигини яққол ҳис этарди. Ҳа, со-ҳиллар энди бошқа ҳаётга, унинг ўрнига қоладиган бош-қа кимсалар томон сирғаниб боряпти. Унинг дили ран-жиди: намунча тез? Ҳали жўнашга улгурмасдан, ўз ери-дан оёғи узилмасдан бари — унинг борлиги ҳам, орзу-умидлари ҳам — унутилса, қора ерга кўмилса: демак энди кетавер, ўлсанг ўлавер, биз учун тамом бўлган одамсан, дейиш экан-да. Наҳотки, чиндан ҳам энди бари тугаган бўлса? У бутун вужудидан жўш уриб келган би-ёвуз қайсарлик билан ҳайқариб юборди.

— Ёлгон, мен ўлмайман. Мени эрта кўмпасизлар. Мана кўрасизлар: ўлмайман. Сизларга бўлса-ку, жин ҳам урмайди — ўшанда салом бераман.

Фронтда у бу умидларини нари суриб қўйди. Дастлабки жанглардаёқ у яраланди, аммо бахтига, енгил яраланди, ўқ чап оёғининг болдирини тешиб ўтиб кетди, у бир ойдан кейин оқсоқланиб, яна қисмига қайтиб келди. Уша вақтларда тирик қолишни ўйлашнинг ўзи бир бемаъниликдай туюларди. Бундай хаёл одамларнинг эсидан бутунлай чиқиб кетган, ҳамма ўлимни бўйнига олиб қўйган эди ва жонини ҳовучлаб турарди. Андрей ҳам худди шундай — у ён-верида тутдай тўкилаётган одамларни кўравериб, дийдаси қотиб кетди. Бугун бўлмаса — эртага бўлмаса — индинга менга ҳам навбат келади, ҳолим шу-да, дея тақдирига тан бериб қўйган эди.

Бу ерда, урушда тинчгина кун кечириб кимнинг чекига тушган бўлса, бу нарса, унинг назарида, абадийдек туюларди, буниг дарахтлар ёки тошларники сингари йил кетидан йил келиб, бир неча ўн йилларга чўзилиб кетишини ўйлаш ғалати кўринарди: вақтнинг бу ерда ўзгача ўлчови бор эди.

Андрей Гуськов пешонаси ярақлаган йигит экан, анчагача бир туки ҳам бежо бўлмай юрди, фақат бир марта, фронтдан жўнашдан олдин у эҳтиётсизлик қилиб бомбардимонда қолди ва қаттиқ контузияга учради. Портлаш садоси унинг қулоғини чиппа битириб қўйди, деярли бир ҳафтагача ҳеч нимани эшитмади, кейин қулоғи секин-аста эшита бошлади. Контузиядан у ҳам кулгили, ҳам аламли ҳолга тушиб қолди: лазаретда, қулоғи эшитмай юрган кезларда, иштаҳаси оч бўриникидай хаккалак отиб юборди, овқат еган билан тўймади. У ҳар дақиқада овқат егиси келарди, овқат қидириб, турли кўнгилсиз воқеаларга ҳам дучор бўлди. У ўзи эшитмагани учун бошқаларни ҳам кар деб ўйларди, шунинг учун бирон егулик қидириб, ошхонага биқиниб кирганида қўлга тушиб қоларди. У берганига қаноат қилмай яна овқат сўраганида, ошпазлар тузалиб келаётган беморларга эрмак бўлсин учун оғизларига келганини қайтармасдилар. Андрей бўлса, уларга кўзи жовдираб қараб тураверарди.

Гуськов уч йил ичида чангичилар батальонида ҳам, разведкачилар ротасида ҳам, гаубица тўплари батареясида ҳам жанг қилишга улгурди. Бу даврда унинг бошидан нималар кечмади дейсиз. Танклар ҳужумини ҳам кўрди, немис пулемётларига ҳам ташланди, кечалари

чанғида рейдга ҳам чиқди, узоқ вақт силласи қуриб «тил» тутиш пайида юрди. Гуськов урушга кўника олмади, кўника олмасди ҳам, унинг худди ишга кетаётгандек, хотиржам, бемалол жангга кириб кетаётган одамларга ҳаваси келарди, лекин у ҳам қўлидан келганича урушнинг ҳадисини олди, чунки бошқа чораси ҳам йўқ эди-да. У бошқалардан ўзиб кетмади, аммо бировнинг панасига ҳам бекинмади — солдат шеригинг кўриб қолади-ю, даров адабингни беради. Беш-олти кишидан иборат «тил» тутувчи группа немисларнинг ҳандақларига ташланганларида, умуман, муғамбирликка ўрин қолмайди — ё донғинг чиқади, ё чангинг, борди-ю, имилласанг, ё жонингни аясанг, ўзинг ҳам ҳалок бўласан, бошқаларни ҳам ҳалок қиласан. Разведкачилар ичида Гуськов анча ишончли ҳисобланарди, жуда азамат йигитлар ҳам ўзларини эҳтиёт қилиш учун уни бирга шерик қилиб олиб кетишарди. У кўп қатори жанг қилди — жуда яхши ҳам эмас, жуда ёмон ҳам эмас. Солдатлар унинг кучига тан беришарди, у калтабақай, чайир, бақувват эди, ҳушдан кетган ёки гапиришни истамаган «тил»ни даст елкасига ўнгарарди-да, бир дам олмай ўз окопларига кўтариб келарди.

Гуськов Москва остоналарида чанғичилар батальонида хизмат қилди, кўкламда Смоленск тупроғида разведкачилар ротасига тушиб қолди, батареяга эса, уни Сталинградда, қонтузия бўлгандан кейин юборишди. Бу ерда узоққа отадиган артиллерияда хизмат қила бошлади. Энди ҳужумга ўтган пайтларда унга анча енгил бўлди.

Қирқ учинчи йил қишида урушнинг охири аниқ-равшан кўрина бошлади. Урушнинг кети яқинлашган сари унда тирик қолиш умиди ҳам шунчалик кучаяверди — бу энди қадимгидай пинҳона умид бўлмай, балки ошкора ва безовта қиладиган бир умид эди. Урушнинг дастлабки кунидан бошлаб жангга кирган кишилар шунчалик машаққатларга, азоб-уқубатларга бардош бериб, шу ергача етиб қелибдими, демак, қисмат ҳам уларни нима биландир тақдирлаши керак-да. Шунча замонлар ўлимга чап бериб келишган экан, ниҳоят ўлим ҳам улардан чекиниши лозим-да, ахир, дегинг келарди. Шу боисдан бу ерда, урушда ҳам қандайдир тирик қолиш муддати бордай туюларди: омон қолдингми, қандингни ур, яшайвер. Баъзан сал тинчиб, кўнгил жойига тушган дақиқаларда Гуськов энди менга жин ҳам урмайди, худди ҳозиргидек шошилмасдан, ҳовлиқмасдан, ўзини ўтга-чўққа урмасдан азоб-уқубат билан ўтказилган, ўн баробар ҳис-

саси чиқариб олинган фурсатлар тамом бўлиб, ғалаба қозонилганини эълон қилишгач, уйга олиб кетишадиган ўша кунга етиб бораман, деган ишончдан кўнгли ёришиб кетарди. Лекин мана шу қувончли дақиқалар бир лаҳзада ўтиб кетарди-ю, аста-секин юрагини ваҳима боса бошларди: ахир худди мана шу умид билан нафас олиб келадиган минг-минглаб кишилар кўзи олдида ҳар куни ҳалок бўляпти, ҳа, урушнинг сўнгги дақиқаларигача ҳам шундай бўлишини у жуда яхши тушунади. Агар тирикларни — уни ва унга ўхшаганларни жангга солишмаса, одамни қаёқдан олишади? Шундай бўлгач, нимадан ҳам умид қиласан? Шу боисдан ваҳимага тушиб қолган Гуськов бундан буёғига иши ўнгидан келишига кўзи етмай, зимдан ярадор бўлиш пайига тушиб қолди — албатта, кор жойидан эмас, енгилгина жароҳатланса етарли, — вақт ўтса бўлди-да.

Аммо қирқ тўртинчи йил ёзида, батарея бошқа жойга кўчишга шайланиб, тўплар ғилофланиб қўйилган бир пайтда нақ бурунлари остидан немис танклари чиқиб қолди-ю, Гуськов яхшигина ярадор бўлди. У деярли бир кеча-кундуз ўзига келмади. У кўзини очиб, тирик қолишига ишонгач, кўнгли жойига тушди: мана, жанг ҳам қилиб бўлди. Энди бошқалар жанг қилсин. Уники етарли, у ўзига тегишлисини дўндириб қўйди. У ҳали-бери тузалмайди, оёққа тургандан кейин эса, уйига жавоб беришлари керак. Тамом — яхшими, ёмонми, ишқилиб, жони омон қолди.

Андрей Гуськов ропна-роса уч ой Новосибирск госпиталида ётди. Унинг кўкрагидан икки марта осколька олишди, лекин жароҳати анчагача тузалиб, битиб кетмади. Уйдан далда бўлсин деб икки марта посилка юборишди. Настена борайми деб сўраганида Андрей шундан-шунга сарсон бўлиб, бунинг устига бекорга харж қилиб нима қилади, ҳадемай ўзим бориб қоламан-ку, деб ўйлади-да, келишига унамади. Палатада ётган шериклари ҳам унинг гапини маъқуллашди. Госпиталга аввалроқ тушганлар қандай ярадорнинг уйига бутунлай кетишини, кимнинг бир бориб келишини, ким фронтга қайтиши кераклигини яхши билар эдилар. «Камида ўн кунга жавоб беришади», деди улар Гуськовга. Ана, энди кутинлар. Кутгил, Настена! У энди арзимаган майдачуйдаларни баҳона қилиб бир вақтлари Настенани хафа қилганларига сира ишонгиси келмасди: бу ёруғ оламда унинг учун Настенадан яхши хотин йўқ-ку, ахир. Қайтиб борсин, улар шундай яшашадикки, у ёғини асти қўя-

верасиз! Урушдан кейин дунё бошқача бўлади. Ҳамминг, ҳа, ҳамминг ҳаёти бутунлай ўзгача кечади, буларники эса, айниқса. Улар урушгача ҳеч нима ни тушунишмас экан, бир-бирларининг қадрларига етмай, бир-бирларини севмай яшашган экан — шунақаям яшарканми киши?!

Аммо ноябрда, госпиталдан жавоб берадиган кун етиб келганида, у шу кунни деб ўз жароҳатини ялаб-юлқашига сал қолган, сабрсизлик билан кутиб юрган фурсат етганида миясига бир туширгандай бўлишди! Қисмга борасан, дейишди. Уйга эмас, қисмга. У уйга кетишига шунчалик қаттиқ ишонгандан қандайдир англашилмовчилик бўлган бўлса керак, деб ўйлади-да, анчагача ҳеч нимага ақли етмай қолди, кейин врачларга чопди, исботлашга тушди, қизишди, дағдаға қилди. Унинг гапига ҳеч кимнинг қулоқ солгиси келмади. Жанг қилишга яроқлисан — тамом, вассалом. Унинг кийимларини кийдиришди, қўлига солдатлик дафтарчаси ва озиқ-овқат варақасини тутқазди-да, госпиталдан чиқариб юборишди. Қани, туёғингни шикиллат, Андрей Гуськов, ўз батареянгга етиб ол, уруш ҳали тугагани йўқ.

Ҳали уруш кетаётгани.

У фронтга боришдан қўрқарди, аммо қўрқишдан кўра кўпроқ уйга бориб келишга қўймай, уни орқасига, урушга қайтараётган барча нарсалардан хафа бўларди, жаҳли чиқарди. У бутун вужуди билан, бор ўй-хаёли билан ўз жигаргўшалари — отаси, онаси, Настенани кўришга ошиққанди, шу ўй-хаёл билан яшаган, шу ўй-хаёл билан соғайганди, нафас олганди, у фақат шунигина биларди. Ахир жон борича югуриб кетаётиб, бирданига орқага бурилолмайсан-ку, чунки бир ерингга шикаст етиши мумкин-да. Ахир ўз устингдан ўзинг сакраб ўтолмайсан-ку. Ўз юртингда, Сибирда, уйинг шундоқ қўл чўзса етгулик жойда туриб, қандай қилиб орқага қайтиб, яна ўзингни ўққа, ўлимга урасан? Ахир шу тўғрими, шу адолатданми? Жилла қурса бир кунгина уйга бориб, кўнгли таскин топса майлийди, кейин нима деса ҳаммасига тайёр эди-ку.

Аҳмоқ бўлмаса, Настена тайёр ўзи бориб кўрамав деганда йўқ дейдими? Шундай бўлишини илгарироқ билганида-ку, жўнайдиган кунлари чақирарди, кўрарди, енгил тортарди. Настена уни кузатиб ҳам қўярди, биров кузатиб қўйса, киши хотиржамроқ бўлади: одамнинг қисматида кўзнинг ўрни бўлакча — сафар олдидан сенинг қайтиб келишингга мунтазир бўлиб қолувчи кишингни

у жуда яхши эслаб қолади. Ҳаммаси, жўрттага қилгандай, чаппасига кетди. Агар бундан бу ёғи ҳам шундай кетаверса, бу оламда жонингдан умидинг қолмайди-ку, биринчи жангдаёқ ер тишлатишади.

У госпиталь бошлиқлари тўғрисида бу бир худонинг балоси экан, яшинни қайтариб ёки дўлни тўхтатиб бўлмагани каби буни ҳам бандаси йўлга сололмайди, деб ўйларди. Биттаси, ўша энг каттаси, ҳеч нимани суриш-тирмай, масалани бир ўзи ҳал қилди-қўйди, бошқалари унинг гапига қўшилишди. Лекин у тирик инсон-ку, нега у билан ҳисоблашишмади? Тўғри, ҳеч ким унга ҳеч нима ваъда қилгани йўқ, у ўзини ўзи алдади. Аммо бошқаларга уйларига бориб-келгани жавоб беришди-ку, жавоб беришди. Жавоб беришганини ўз кўзи билан кўрди, билади — шундай бўлгач, бу ҳам умидвор бўлади-да!

Наҳотки, чиндан ҳам фронтга қайтиб кетса? Ахир қишлоғи шундоқ ёнида, қўлини чўзса етади-я. Ҳаммасига қўл силтаб, шартта жўнайвериш керак. Узинг учун — ўл етим. Ҳа, ўзбошимчалик қилганларни ҳам эшитгани бор, лекин бари тўғри бўлиб кетган. Нега энди бунга қолганда тўғри келмас экан? Тўғри келмаса, ундан нарига, шартта жўнаб қолади. Ахир у темир эмас-ку. Уч йилдан ортиқ жанг қилди, урушда юриш ҳам шунчалик-да!

У станцияга келиб бир составни, кейин иккинчи составни ўтказиб юборди... Гуськовнинг ўй-хаёллари аралаш-қуралаш бўлиб кетганди, нима қилишини билмасди. У бирор қарорга келолмасдан беҳуда вақт ўтказаётганига баттар жаҳли чиқарди. У озиқ-овқат варақасига паёгини олаётиб, навбатда турган бир пакана, хушчақчақ, қўлтиқтаёқли танкчи билан гаплашиб қолди, танкчининг бошида шлём бўлиб, эгилган ўнг оёғи қалин қилиб ўралганди. Танкчи шарққа, Читага кетаётганди.

— Сен қаёққа кетяпсан? — деб сўраб қолди у Гуськовдан.

— Иркутскка, — деб жавоб берди Гуськов дабдурустандан.

— Бирга кетарканмиз, — деб суюнди танкчи.

Шундай қилиб, Гуськов сўнгги дақиқаларда янги ўртоғини шарққа кетаётган поездга чиқарди-да, кетидан ўзи ҳам сакраб чиқиб олди. Бўлганича бўлар. Борди-ю, ушлаб олишса, Красноярскка, кейин Иркутскка икки-уч кунга бориб келмоқчиман, деб айтади, қўрқинчли ери йўқ, бир йўлини қилиб қутулиб кетади. Баъзан Гуськов ўз қилмишини ўйлар экан, тутиб олиб қайтариб юбориш-

са ҳам майли эди, деб кўнглидан кечирарди. Аммо бундай пайтларда кишининг иши ўнгидан келади: уни ҳеч ким тўхтатмади? Поездлар илгаригидек тирбанд эдики, йўловчиларнинг аксарияти ҳеч нимадан тап тортмайдиган ҳарбийлар бўлиб, уларга яқин йўлаш осон эмасди.

Аммо Гуськов уч кундан ортиқроқ йўл босиб, Иркутскка етиб келди-ю, капалаги учиб кетди. У ёғига борадиган бўлса, бир кунда ҳам етолмайди, икки кун ҳам камлик қилади — қиш, ахир. Ярим йўлдан қайтиб кетсинмикин, унда манави ножўя ишга қадам қўйишининг, хуноб бўлиб, таваккалига иш тутиб, юзсизлик қилиб, бировларга исботлашга уриниб юришининг нима кераги бор эди? Иннакейин, қайтиб боришга ҳам вақт ўтмадимикан? Гуськов разведка ротасига эндигина келган қирқ иккинчи йил баҳорида ибратли отишни кўрган эди, у шуни эслади. Ўшанда ўрмон ичидаги кенг майдонга ўхшаган ялангликда полкни саф қилишди-да, икки кишини олдинга олиб чиқишди: бири қирқ ёшлар чамасидаги боғланган қўлини бўйнига осган мужик бўлиб, у ўзини ўзи отган экан, иккинчиси бўлса — ёш бола. Бу бола, айтишларича, эллик чақиримча наридаги қишлоғига, уйига бирров бориб келмоқчи бўлган экан. Бор-йўғи эллик чақирим-а. Бу бўлса, эҳ-ҳе, қаёқдан қочиб келяпти-ю. Йўқ, кечиришмайди, ҳатто уни штраф батальонига ҳам жўнатишмайди. У ёш бола эмас, қандай ишга қўл урганини тушуниши керак.

У ўшанда солдатлар ўзини ўзи отган кишига қанчалик жирканиб, нафрат билан қараб турганларини ҳам эслади. Болага ачинишди-ю, мужикка ачинишмади. «Аблаҳ! — деганди ўшанда одамлар. — Вой аблаҳ-эй! Ҳаммамизни лақиллатмоқчи бўлибсан-да».

Хўш, у, Гуськов-чи, бошқалардан ортиқ ери борми? Одамлар, нега бошқалар жанг қилиши керак экан-у, бу у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб юраверар экан, деб ўйлайди, унга ана шунақа айб қўяди. Урушда кишининг инон-ихтиёри ўзида эмас, у бўлса, ўзига ўзи хўжайинлик қилди, энди, турган гапки, бу иш учун унинг бошини силашмайди.

У Иркутскда, вокзалда хаёли қочиб айланиб юраркан, кўзлари ола, учар хотинга дуч келиб қолди, хотин тунашига розилик бериб, уни шаҳардан анча олисдаги уйига олиб келди. Солдат ўзини қаёққа уришини билмаётганини шундоқ ҳам фаҳмлаган хотин эрталаб уни Таня деган ўрта ёшлардаги покизагина, силлиққина гунг хотинниқига бошлаб борди. У Таняниқида шартта

Ўрнимдан туриб, бирон ёққа жўнаб қолсаммикин, деб кечгача эсанкираб, юраги пўкиллаб ўтирди, эртасига ҳам шу ўй-хаёл билан ўтираверди, кейин эса уйдагилар ҳам, фронтдагилар ҳам то бутунлай умидларини узгунларича кутиш керак, деган андиша билан туриб қолди.

Гунг хотиннинг қишлоқ четида ўз уйи бор эди. Таяна госпиталда фаррош бўлиб ишларди, кунига икки марта — тонг билан ва кечқурун борарди, у ердан латтага ўраб қолдиқ нон, шиша банкада эса сарқит бўтқа ёки шўрва олиб келарди. Яхшиямки, унга бирон нимани тушунтиришнинг ҳожати йўқ эди, умуман, гаплашмаса бўлаверарди. Уни қарангки, худди буюриб қўйилгандай, унга худо тилдан жудо қилган хотин ўнғайгина, осонгина йўлиқиб қолса-я. Ахир Гуськовнинг ўзига айтадиган гапи йўқ эди-ю. Баъзан у хаёлга ботиб ўтираркан, бу ерга қандай келиб қолганини, уни бу ерга нима бошлаб келганини ўзи ҳам тушуна олмасди, кейин бирдан поезд томонга ташланган ҳар бир қадами, поездда ўтган ҳар бир соати шундоққина кўз олдига келиб, равшан кўриниб кетарди, ичидан қиринди ўта бошларди. У рўй берган воқеадан ҳали ҳам ўзига келолмаганди, шунинг учун гоҳо анчагача қимирламай бир нуқтага маъносиз тикилиб ўтирар, гоҳо дик этиб ўрнидан турарди-да, дард-аламини босиш учун одимлашга тушарди; унинг вазмин одимларидан ёғоч уй титраб кетарди, у эса уйнинг у бурчагидан бу бурчагига мокидай бориб-келарди-ю, лекин заррача таскин тополмасди. Энди ўзи тушиб қолган шу аҳволда ташвишлардан қутула олмаслигига кўзи етиб бирданига хуноби ошиб, ўзидан нафратланиб кетди.

Бу туйғудан, тўғрироғи, кайфиятдан, ўзининг ярамаслигидан, ношудлигидан узоқ вақтгача эзилиб юрди.

Таяна жуда меҳрибон, жонкуяр аёл эди. У ўзининг гунглигидан заррача изтироб чекмасди, жаҳли чиқмасди, одамлардан ўзини олиб қочмасди: Гуськов қанча турган бўлса, шу вақт ичида бирон марта унинг қовоғи солинганини ёки бирон нимадан хафа бўлганини кўрмади. Унинг чеҳраси қувноқ бўлмаса ҳам, аммо хотиржам, мулоим бўлиб, ҳар бир дақиқада жилмайишга мойил эди. Гўё гунгликни унга худо жазо тариқасида эмас, балки гуноҳлардан фориғ яшаш учун ато қилган эди. Аввал бошданоқ Гуськов Таяна мени миримдан-сиримгача билади, билади-ю, аммо менга ачинади, деган туйғудан халос бўла олмади. Шунингдек, у назарида, гўё Таянакига ўз ихтиёри билан келмаган-у, балки кимдир раҳна-

молик қилиб, шу ёқни кўрсатган ва бошлаб келгандай эди. Аммо нимага — ёрдам беришгами ёки оҳишта, секин-аста жонини олишгами?

Таня ишдан қайтиб келгач, банкачаси ва тугунчаси-даги нарсаларни олиб, Гуськовнинг олдига қўярди-да, рўпарасига ўтириб, унинг қандай овқатланишини ҳарислик, синчковлик ва мамнунлик билан кузатарди. Овқатланиб бўлгач, Гуськов худди мужикнинг елкасига қоққандай, миннатдорона оҳишта унинг елкасига уриб қўярди. Унинг шу қўполроқ суюшидан севиниб, ийиб кетган Таня Гуськовнинг қўлини ушлаб олиб юзига босарди, кейин қандайдир имо-ишоралар қиларди, аммо Андрей тушунмасди. Таня қизишиб, бармоқларини тез-тез, шоша-пиша букиб-ёзар, кўрсатар эди. Гуськов эса бошини чайқаб, тескари қарарди. Шундан кейин Таня уни тинчлантириш учун имо-ишораларини йиғиштириб қўярди-да, гуноҳкорларча унга қўлини узатарди.

Вақт ўтиши билан Таня ўзининг кўпгина имо-ишораларини ҳар қалай Гуськовга уқдира олди. Болани қай тариқа меҳр, сабр-тоқат билан гапга ўргатилса, Таня ҳам ўз имо-ишораларини унга ана шу йўсинда уқдирарди. Аммо бу имо-ишоралардан Гуськовнинг кўнгли кетарди, шунинг учун у иложи борича ўзини ундан олиб қочарди. Гуськовнинг бу ерда узоқ қолиш нияти йўқ эди. Кечалари Таня унга суйканганида Гуськов унинг заиф, киши ҳирсини қўзғатувчи пичирлашини — бундай пайтда барча хотинлар оғзидан чиқадиган ўша сўзларни эшитгандай бўларди-да, капалаги учиб кетарди. У синаб, қимир этмай ётар ва янглишганига ишонч ҳосил қилар эди, шундай бўлса ҳам, у Таня ўзини бировга ўхшатапти-ю, аслида ундай эмас, деган нохуш туйғудан ҳар қалай қутула олмасди.

Аммо сирасини айтганда ўзининг ҳам энди кимлиги номаълум эди. Унинг бутун ўйлаганлари аралаш-қуралаш бўлди-ю, чаппасига кетиб муаллақ осилди қолди. Уч-тўрт кунга келди-ю, бутунлай қолиб кетди. Настенани ўйлади-ю, Таняникига келиб қолди. Бошқа ишлар тўғрисида фикр юритишнинг ўзи даҳшатли эди. Ўзинг пиширган ош — айланиб ҳам ич, ўргилиб ҳам, энди юз пушаймон қилганинг билан фойдаси йўқ.

Бир ойдан кейин Андрей сира чидаб туролмади. Улса ҳам бирон ёққа кетиши керак. Алламаҳалда, Таня госпитални супуриб-сидириб юрганда, у уйдан чиқиб, жўнаб қолди. Орқага қайтиш учун энди унга йўл йўқ эди, фақат биргина йўл — уйга қайтиш қолди.

У Иркутскдан иложи борича эҳтиёт бўлиб йўлга тушди. Кундузи қишлоқларда қорасини кўрсатмасликка ҳаракат қилди: битта-яримта кўриб қолса нима бўлади? У харобаларда, қишлоқларда, пичан ғарамларида беркиниб ўтирар, атрофга аланглар, ҳар бир шарпадан бир чўчиб тушиб, секингина сўкинар, совқотиб, ўзини лаънатларди, кечаси, ҳаммаёқ тинчигандан кейин оёғини қўлига олиб югурарди. Хайриятки, кунлар қисқа, бир тутам эди.

Ниҳоят, у совуқ қирчиллатиб турган тунларнинг бирида Атамановкага етиб келди, қишлоқнинг юқори четида дўхтади ва икки тарафга чўзилиб кетган уйларнинг оппоқ томларига қор толиқтирган кўзлари билан назар ташлади. У ўз қишлоғини кўрганда юраги лоақал булк этмади, булк этишга ҳоли ҳам йўқ эди. У бирпас қараб турди-да, кейин Ангарага тушди ва муздан юриб, жарликдан қишлоқни ҳам кўрмай, судралиб ўз мўрчасига кетди. У ерда, мўрчага кириб, аранг эшикни ёпди-ю, ерга юзтубан чўзилди ва анчагача худди ўликдай қимирламай ётди.

Тонгга яқин у зўрға оёғини судраб, Ангаранинг нариги томонига жўнади. У елкасига чангини ташлаб олган, белига қистириғлиқ болта эса ликилларди.

Андрей Гуськов Андреевскдан, дарё ёнидаги эски қишлоқидан бошпана топди. У кўпдан бери қўл теккизилмаган печкани ёқди, манеркасида чой қайнатди ва ит кунини кўриб юрган шунча вақтдан бери биринчи марта ичига иссиқ кирди. Ярим соатдан кейин у ё кўпдан бери иссиқ нималигини билмаган вужуди бирданига шунчалик қизиб кетганиданми, ё бўлмаса асаблари тараנגлашиб, ҳар лаҳза кўзини йириб-йиртиб қарамасдан, қулоғини динг қилмасдан, ниҳоят, яйраб дам оладиган шу онларни талай вақт орзиқиб кутганданми, дағ-дағ титрай бошлади, қўл ва оёқларига қараб туриб, нари бориб бери келаётганини сизди.

У Иркутскда юрганидаёқ Атамановка атрофидā қаерга бош суқишини чамалаб, худди мана шу қишлоқни танлаган эди. Бу ер аини муддао эди, қишлоқ тоғ ортига бурилиб кетган чуқур жарликда бўлиб, кечасию кундузи ёққанинг билан тутун сира кўтарилмайди. Бундан ташқари, икки қадам нарида сой бор, ер музлаган пайтларда ҳам из қолдирмай бу уйга етиб олса бўлади.

Нима ҳам қилардинг, энди ҳаммасидан олдин шуни ўйлашга тўғри келади. Бу ернинг Ангара ортидалиги жуда қулай, илгари ҳам бу ерларга аҳён-аҳёнда битта-

яримта келарди, ҳозир бўлса ҳеч ким қадам босмайди. Ҳатто оролча нарёғидаги бакенчининг* ҳам бу ерда иши йўқ: пароходлар дарёнинг кенг, ўнг тармоғидан қатнардди.

Атамановка ерлари, ўтлоғу ўрмонлари азалдан ҳам ўша томонда бўлиб, бунақа жойлар у ерда ҳам кўп эди. Шундоққина ёнларида ов қилишарди, балиқ тутишарди, бошқа ишлар учун ҳам узоққа боришмасди. Ленага туташган ерларда овланадиган ҳайвонлар ҳам, ёнғоқ ҳам, мева-чева ҳам сероб эди, шунинг учун дарёнинг бу томонига камдан-кам сузиб ўтишарди. Тўғри, қишлоқ рўпарасидаги оролчанинг ўт-пичанларини ўриб, мева-чеваларини териб олишарди, шунинг учун ҳам оролчани Пичанзор деб аташарди.

Аммо япон урушидан олдин Атамановкага Расеядан Андрей Сивий деган киши икки ўғли билан кўчиб келган эди. У у ёқ-бу ёқни хўп яхшилаб кўрди, чамалади-да, мужикларни таажжублантириб, ўз хўжалиги учун Анггаранинг шу ёғидан жой танлади. У бошқа одамлар қатори қишлоқда уй қурди, экин экишга эса, ерни бу ердан ажратди. У ўлиб-тирилиб кундаков қилгани ҳам йўқ, экинбоп яланглик, текис ерлар етарли эди.

У иккита қишлоқ қурди: бири дарё бўйида, пичанзорга яқин ерда, иккинчиси юқорироқда, биринчисидан икки километрча наридаги тик тепаликда эди. У хўжалигини шундай йўлга қўйдик, аста қўяверасиз!

Шундан бери бу томонларни Андрей Сивин номи билан атаб, Андреевск дейишади.

Андрей колхоз тузилмасидан анча олдин оламдан ўтиб кетди, бир ўғли герман урушидан қайтиб келмади, иккинчисини эса, ўттизинчи йилда қулоқ қилишиб, оиласи билан қаёққадир бадарга этишди. Шундай қилиб, муҳожир Андрей Сивий янги ерда илдиз отиб, палак ёзолмади.

Унинг ерларини, табиий, колхоз ўз ҳолига ташлаб қўйди. Тупканинг тубидаги бир неча гектар ерни деб баҳорда, ёзда, кузда одам олиб келиб-олиб кетишга арзирмикин? Ангарадан сеялка-ю, ўроқ машиналарни олиб ўтиш-чи? Шуни деб паром ҳам ясаш керакдир? Дарҳақиқат, арзирмикин?

Мана энди Андрей Гуськов ҳамма томонидан қулай, ишончли бошпана қолдириб кетган муҳожир Андрей

* Бакен — сув йўлларида хавфли жойларни белгилаш ва кемалар юра оладиган йўлни аниқлаш учун лавгарга боғлаб қўйилган сузғич. (Тарж. изоҳи.)

Сивийдан миннатдор бўлиб, унинг ҳаққига дуо қилиши керак.

Борди-ю, у бу ерда кўпроқ турадиган бўлса, пастдаги қишлов фақат ёзгача иш беради. Кейин, агар бу ерга биронта балиқчими ёки тиниб-тинчимайдиган одамми ҳафсала қилиб келиб қолгудай бўлса,— ё юқорироққа, ё бирон бир бошқа жойга кўчишга тўғри келади.

Шунинг учун у эртагаёқ бориб, юқоридаги қишловнинг аҳволи қандайлигини кўриб келиш керак, деб кўнглига тугиб қўйди. Чанғи бўлса — бор. Дарё ёқалаб юқорига кўтарилади, кейин чанғида айланиб бошқа томондан кириб боради. Агар яшашни истасанг, бир амаллаб саранжом топишинг, ниманг бору ниманг йўқ, нима билан янги ҳаётингни бошлашингни бир сидра кўздан кечириб қўйишинг керак. Қани, энди битта милтиқ бўлса, бошқа бировга эмас, фақат Настенага келганини билдириб қўйиш лозим. Ўз кунинг ўзингга қолишидан ёмони йўқ.

У шулар ҳақида бўшашиб хаёл суриб ўтираркан, титроғи андак босилгандай бўлди, печкага яна ўтин ташлади-да, сўрига чиқиб чўзилди ва бир кечаю бир кундуз, то индинига эрталабгача донг қотиб ухлади.

5

Ҳар йилдагига қараганда бу йил заёмга ёзилиш жуда эрта бошланди, кечқурун Настена борди-да, шартта икки мингга ёзилди. Қишлоқда фақат Иннакентий Иванович шу рақамга етиб борди, аммо Иннакентий Ивановичнинг пули ачиб ётганини ҳамма биларди, шунинг учун одамлар уни Иннакентий Кармонович деб атарди, лекин Настена нимасига, қайси давлатига ишониб шунақа қилганини ўзи ҳам тасаввур эта олмасди. Михеичнинг чиндан ҳам тоби йўқмиди ёки шунчаки баҳона қилдими, ҳар қалай мажлисга Настена борди, мажлис нима ҳақда, қайси масала юзасидан бўлишини олдинроқ айтишмаганди. Мана оқибати — Настена ўрнидан турди-ю, шартта айтди-қўйди. Вакил уни мақтади, одамлар эса, ёқа ушлади, Настена бўлса, дадил гапириб юборганидан ўзи қўрқиб кетди, аммо айтилган сўз — отилган ўқ, уни қайтариб бўлмайди. Энди чекинишга кечикканди. Қандайдир ички бир нидо тўғри қиляпсан, деб Настенага тасалли берарди. Модомики, айтдим, демак, нимадир уни шундай дейишга ундаган, бекорга оғзидан чиқиб кетмаган-да. Балки эрининг гуноҳини облигация билан ювиб

кетмоқчи бўлгандир... чамаси, Настена шу пайтда эрини ўйламагани шекилли, аммо Настена ўйламаса, ўрнига бошқа биров ўйлаши мумкин эди-ку, ахир.

Настена келиб, заём тўғрисида оғиз очиши билан, Михеич дарров сўради:

— Хўш, қанчага ёзилдинг?

— Икки мингга.

Скамейкада ямоқчилик қилиб ўтирган Михеич бошини шартта кўтарди-да, ишонмай сўради:

— Нима дединг, ойим қизим, ҳазиллашяпсанми?

— Ҳазилмас...

— Ақлдан озганинг йўқми, ишқилиб? Ё шунча пулинг борми? Балки тугиб қўйгандирсан?

— Йўқ.

— Ундай бўлса, нега бунақа хом хаёлга бординг? Бу пулни қаяқдан топиб бермоқчисан? Менданми ё ундан,— у печка устида ётган Семёновнага ишора қилди,— ё бизни бозорга солмоқчимисан? Ахир, бизни биров текинга олмайди-ку.

— Ғалаба учун охирги марта дейишди.

— Ғалаба учун...

Печка устида Семёновна ғимирлаб, парда ортидан бошини чиқарди:

— Нима, нима деяпти?

— Жуда бойиб кетдик, деяпти. Пулимиз жуда кўпайиб кетганмиш. Шунчалик кўп эмишки, қўйгани жой тополмаётганмишмиз.

Настена илгари Андрей билан ётиб юрган каравоти ҳозир ҳам шу ерда турган чит парда орқасига ўтди, Настена Михеичнинг вайсаб-вайсаб ҳовуридан тушиб қолишини, қайнонаси эса, гапнинг паст-баландини билгандан кейин телба тўнини тескари кийиб, икки ойлаб-уч ойлаб тумшайиб юришини биларди. «Менга деса, ўлиб кетмайдими улар!» — деб дилидан ўтказди Настена. Бир амаллаб шу пулни тўлайди, кейин бир йўлини ўйлаб тонади. Мажлис ҳам охиргиси эмас-ку, ахир... Аммо ана шу заёмга ёзилиш баҳонасида у Кардага бориб-келишга рухсат олди, ана шу икки минг унга дастак бўлди, агар шу бўлмаса, ҳеч иш чиқмасди, албатта.

У ҳаммасини тўғри хомчўт қилди. Мажлиسدан кейин белгиланган рақамнинг пасаймасдан кўтарилганини кўрган колхоз раиси Несторнинг заёмга ёзилишидан хурсанд бўлганини сезган Настена мана кўрдингми, мен мана шунақаман, дегандай жилмайиб, пилдираб унинг олдига келди.

— Нестор Ильич,— деди у раисни сал ийдириш мақсадида хиёл баландпарвозлик билан мурожаат қилиб,— эртага ўртоқ вакилни ким элтиб қўяди?

Нестор қувлик билан кўзини қисди-да:

— Ўртоқ вакил, ҳой ўртоқ вакил!— деб чақирди.— Манави бизнинг бугунги зарбдоримиз эртага сен билан Кардага бирга бормоқчи. Сен нима дейсан — қарши эмасмисан?

Ҳаммаёғи шалайим, бошида бир тутамгина сочи қолган, қилтиллаб турган вакил уларни олдига келди ва Настенанинг кўзига тикилиб туриб тўнғиллади:

— Қайси эркак йўқ дер экан? Мен ҳатто шундай нозанин кузатиб боришини хаёлимга ҳам келтирганим йўқ.

Нестор ўзига яқин кўриб унинг елкасига қоқиб қўйди-да:

— Боргандан кейин яна қайтариб юбор,— деди ва Настенага кўз қисиб қўйди.— Узоқ ушлаб турма, шусиз ҳам бу ерда ишлайдиган одамимиз бармоқ билан санарли.

Эртага Настена Кардага боради. Бу янгиликни ҳали Михеичга ҳам айтиш керак, яхшиси эрталаб айта қолсин, бугунги икки минг машмашаси унга кифоя қилади. Э худойим, энди бу ёғига у қандай кун кўради-я? Улар нима бўлади?! Нима бўлади?!

...Настена биринчи учрашув вақтида келишиб қўйганига мувофиқ ўша кеча Андрейга милтиқ элтиб берди. Қидириб ўқ ҳам топди, аммо унга керакли дори Михеичда йўқ экан, шу боисдан у йўқни йўндириб икки-учта ўққа етарли дорини аранг элади. Бу кам, албатта Андрей шундай деди, аммо қишлоқдан йиғишга Настена қўрқарди: дарров қайнотасига етказишади, кейин у тўполон қилади. Қишлоқ кичик, кеча ким кимниқига туз сўраб кирганини ҳам, то нон пишгунча ким кимдан бир думалоқ бўлка нон олганини ҳам ҳамма билади. Тагин денг, Настена Михеичга билдирмай омбор деворидан устига кийим-кечак ташлаб қўйилган милтиқни олди, чол сезиб қолса — нима бўлиши маълум эмас. Ҳозирча бу ҳақда ҳатто ўйлагиси ҳам келмасди.

Андрей бу сафар мўрчада ўзини бутунлай бошқача тутди. Унга пўписа ҳам қилмади, тиқ этган товушдан чўчиб ҳам тушмади, у гангиб, ер билан яксон бўлган одамга ўхшаб индамай ўтирарди, ўтирарди-ю, бирон нима дея олмасди. Настенанинг унга шунчалик раҳми келдики, ўкраб йиғлашига сал қолди. Андрей кетаётиб дилини ёрди:

— Иложини тополсанг, Андреевскка, қўйи қишлоғга

олдимга бор. Мен ўша ердаман.— Кейин титроқ овоз билан илтимос қилди:— Албатта бор, Настена, мен кутаман. Аммо эҳтиёт бўл, биронта ит исингни олмасин.

Вакилга бўла Несторнинг ўзи миниб юрадиган яхши от — Карькани беришди. Настена уни раиснинг четан аравасига қўшди, аравага пичан ташлаб, Карькани вакил тунаб қолган раиснинг уйига қараб ҳайдади. Раисникидагилар эса энди нонуштага ўтиришган экан, шу сабабдан Настена қайтиб келиб юрмаслик учун биратўла йиғиштириниш учун уйига жўнади.

Эрталаб, уйқудан туришгач, Михеич Настенанинг шаҳарга боришидан ҳатто хурсанд ҳам бўлди чоғи. Уйда керосин тугаганди, Михеич отхонадан икки марта шишага қўйиб, яширинча олиб ҳам келган эди, Настена ҳам бир марта лампани кўтариб Надьканикига борганди. Ҳа, гугурт ҳам, туз ҳам топиш керак. Совун топилиб қолармикин, деб умидвор бўлишарди-ю, аммо топилиши амримаҳол эди, кўпдан бери совун йўқлигидан кирни ишқорда ювишарди. Йигирманчи йилда Атамановкада дўкони бор баққол хотин Симани партизан Афанасьевич муз устидаги ўйик — хуккидан чўктириб юборгач, мих сотиб оладиган жой ҳам қолмаганди, ҳар сафар майда-чуйда лозим бўлса, Кардага боришга тўғри келарди.

Лекин ҳаммасидан Михеичнинг илтимоси қўл келди.

— Менга қара, ойим қизим, бир ҳафсала қилиб овчилар дўконидан ўқ дори билан сочманиям қара. Отишгаку, кўпдан бери отганим ҳам йўғ-а, аммо қўр бўлиб турса, чакки бўлмайди. Баҳорда кийик-илик полизга келиб қолса ҳам ажаб эмас.

У қазноқдаги керосин солиб юрадиган тулука банкани олиб чиқди-да, ўзининг ит терисидан тикилган пўстинини Настенанинг оёғи остига ташлади.

— Бугун қайтиб келасанми, йўқми?

— Билмайман, магазинлар очиқмикин, айланиб чиқа олармикинман.

— Ҳа, майли, бугун бўлмаса, эртага қайтарсан.— Кейин ўзини тутолмай кечаги гапни юзига солди.— Кеча каллаи саҳарлаб кетганча даб бўлсанг кошкийди. Шунда бўйнимга анави икки минг тушмасмиди. Ҳазил гапми? А? Нега индамайсан, ойим қизим? Кеча жимгина ўтирсанг ёки тилингни сал калтароқ қилсанг ўлармидинг, мана, бугун гаплаша берардик. Ҳай, майли, бора қол энди, бора қол. Иннайкейин, қишлоқ советига ҳам киргин, билгин-чи Андрей тўғрисида бирон янги хат-хабар бор-

микин. Почтага ҳам кириб ўт. Балки хатми ёки бирор қоғозми ётгандир.

Қачондан бери ўзининг гапини маъқуллаб печка устида ётган Семёновна тўнғиллаб деди:

— Бе, бизлай бегона эйкак билан бийга аявага тушармидик. Ҳечам-да! Яна шундай замонда-я. Эй худо-йим-эй! Кимга осилишнIAM билишмайди. Одамлар қутуриб кетяпти.— Семёновна сўзларнинг ярмини ямлаб юборарди.— Ахий бу боя-бойгунча аява кетидан югуйиб юймайди-ку, ахий у ёнма-ён ўтияди-ку.

— Бўпти, бўпти, кампир, бичиб тўқийверма,— деб унинг оғзига ўрди Михеич.— Ётганиндан кейин индамай ётавермайсанми, оғзингга келганини гапираверасанми? Зап қўрқадиган одамингни топибсан-да — Настенандан-а!

Михеич бағри кенг одам-да. Агар Михеич бўлмаганда шу йилларда Настенанинг ҳолига маймунлар йиғларди. Семёновнага қолса-ку уни ўз эркига қўйиб қўймасди-я, ишдан, рўзгор юмушидан бир қадам нари жилдирмасди. Хўш, бу ерда кимга ҳам кўз сувардинг. Қишлоқда бор-йўғи битта эркак, у ҳам бўлса ўша Нестор, шу дардининг орқасидан-ку уни урушга ҳам олишмади, бунинг устига хотини уни ер-кўкка ишонмайди. Михеичнинг ўзи Настенани жон-ҳолига қўймай, бор, бора қол, ойим қизим, хотин-халажларнинг олдига бориб, бирпас ўтириб кел, гаплашгин, ўйнаб-кулгин, сен ёпсан, биз қариялар билан бўғилиб ўтирасанми, деб ташқарига чиқариб юборарди.

Михеич хўп хушфеъл одам-да, аммо ҳадемай чол билан ҳам ораларида гап қочиб қоладиганга ўхшайди. У милтиқ ғойиб бўлганини билади-ю, кейин бошқа йўқолган нарсаларни қидириб қолади. Настена эса ғиқ этолмай тураверади. Буни ўғриларга ағдариб бўлмайди; ҳаммаёқ тўс-тўполон бўлади, сўраб-суриштиришади, тагига етишади, кейин бирдан битта-яримтанинг хаёлига: нега фақат Гуськовларнинг нарсасини ўтирлашади? Шу атрофда юрган ўғри ўзларидан чиқмаганмикин, қаерда қанақа нарса турганини билиб, ўз нарсасини олиб кетма-яптимикин?— деган фикр келиб қолиши мумкин. Андрей зинҳор-базинҳор отамга сездира кўрма, деб тайинлаган. Ана унда қотулиб бўлсан, Семёновна яқинда бир юмалоқ нонни йўқотиб қўйди. Настена уни иккинчи учрашувида Андрейга элтиб берганди, шунинг учун у нонни Надька қарзга олиб кетди, деб баҳона қилди. Хўш, буёғи нима бўлади?

Настенанинг Кардага бориб-келиши жуда ҳам зарур эди. У алоҳида тугунчада тўқима жун кофтасини, ҳар эҳтимолга қарши, борди-ю, ҳеч ким кофтамга қайрилиб қарамаса, деб қимматбаҳо, чиройли, кулранг Оренбург шolini ҳам олиб олганди, бу шolini Андрей турмуш қурган дастлабки йили олиб берганди. Настена буларни унга алмаштиришга олиб кетаётганди. Андрейга-ку амаллаб бир челақ картошка элтиб берди, аммо ун олишга қўрқди, яшиқда бор-йўғи икки қоримли ун қолибди. Уни бўлса, ҳар қалай эри қийналмайди: нон-пон пишириб еб юради. Биронтаси суриштириб қолса, у унни кўчиб келган Маруся учун алмаштиряпман деб қўя қолади. Карда катта қишлоқ, у ерда ҳар қандай ишнинг ҳидини чиқармай, гум қилиб юборса бўлади. Ҳақиқатан ҳам у ўтган қишда Марусяга егулик нарса бериб, кофтани алмаштириб олганди, шунинг учун рости қайси-ю, ёлғони қайси, ажратиш қийин эди. Маруся уруш бошлангандан бери латта-пугтасини сотиб болаларини боқиб келаётганини бутун Карда биларди.

Улар қуёш кўтарилиб, чарақлаб турган пайтда йўлга чиқишди. Чилладаги қилиқларидан кейинроқ совуқ шаштидан анча тушиб қолганди, эрталаб ҳаво аёз бўлса ҳам, аммо тиниқ, илийдиган авзойи бор эди, тушга бориб янада юмшаши сезилиб турарди. Карька қишлоқдан чиқиши билан илдам йўртиб кетди, четан чана, худди муз устида кетаётгандай қатқалоқ йўлда қаттиқ ғижирлаб сирпаниб борарди. Қор босган далалардан кўкиш буғ кўтариларди, уфқда эса оқиш нур устунлари муаллақ тургандай туюларди. Яланғоч қайинларда ўтирган ола қарғалар товуқларга ўхшаб қанотларини икки томонга ёзиб, жимгина тозалашарди. Борлиқ илиб, тўйиб-тўйиб, эркин нафас оларди. Ҳали анча эрта бўлишига қарамай, кўклам нафаси сезилиб турарди.

Настена пўстинни вакилнинг оёғига ташлади-да, олдинга ўтиб чўккалади. От туёқларидан сачраган қор юзига уриларди: Настена кўзларини қисарди-ю, аммо тескари қарамасди. Четан чанада шамолдай тез елиб бориш ҳам, гўё баҳор гиж-гижлаб, муддатидан олдин атайлаб унинг учун очилиб кетган кун ҳам Настенани ҳаяжонлантириб, ўжарлигини қўзитиб қўйганди, у ҳаммага, ҳатто ўзига ҳам ўчакишиб, бирон нима қилгиси келарди. Етар курк товуқдай, уйда ўтиргани ҳам—олға, Настена! Қўрқма, Настена — олға! Сенинг қувончинг энди бошқача қувонч бўлиши, сенинг қайғу-ғамларинг одамларнинг ту-

шига ҳам кирмаслиги керак. Сен эса қўрқма, ҳайда, чух де, орқанга қарама.

Вакил уни гапга соларди, Настена эса истар-истамас жавоб берарди. Ахир шунақа эркаклар ҳам бор-ку: гўё ҳаммаёғи жойида-ю, аммо эркак бўлиб қаёққа борарди дейсиз, оғизда, холос. Манави ҳам ўшандақа — қўлидан хотин-қизларни заёмга ёздиришдан бошқа иш келмайди. Гап қаёқда, нуқул ҳиқиллайди, юзи ҳам чала ювилган чурук матога ўхшайди — умрида неча марта ювинган бўлса, ҳаммаси шу матога ўтиришиб қолгану бу мато тешилаётган деб турибди.

Далалар тугади, анҳордан ўтишлари билан икки томондан асрий арчазор бошланиб кетди. Бу ер сув сепгандек жимжит эди — на шабада ғир этади, на ўзлари чурқ этишади, фақат Карька туёқларини тап-туп уриб боради. Аҳён-аҳёндагина шохлардан қор тўзиб тушиб, йўл устида кўкка бўй чўзиб турган дарахтларнинг бири-бирига тутшиб кетган ўткир учлари билинар-билинмас титраб қўяди — бу ердаги ҳаёт мана шу эди.

Лекин вакил шу ерга етганда тўсатдан дадил бўлиб қолди. Утирди-ўтирди-да, ногаҳон Настенанинг орқасидан оёғини ушлаб ўзига тортди ва чўчкадай ҳур-ҳур қила бошлади. Настена чаққонлик билан — шунчалик журъатим бор деб ўзи ҳам ўйламаганди, — унинг қўлидан чиқди-да, кўз очиб-юмгунча вакилни чанадан қорга ағдариб юборди; Карька ҳуркиб, олиб қочди, Настена эса, унинг жиловини тортмади ҳам: ўртоқ вакил бир пиёда юриб, қўл-оёғини ёзсин, қизиб олсин. Уч ярим йилдан бери якрак, яхнасақ тиззасини қўлтиқлаб ётди, ўшанда ҳам манавига ўхшаган хезларга ўлса ҳам қиё боқиб қарамаган бўларди. Энди эса, эри бор, бунинг тенги эмас, бир амаллаб тинчитади.

Вакил ҳарсиллаб югуриб келди ва ҳеч нимага тушунмай, Настенанинг қаршилигини ҳазилга йўйди-да, яна унга ёпишди. Унинг бошлаб адабини беришга тўғри келди. У кўзини пирпиратиб, жим бўлиб қолди, ярим соатдан кейин эса, гўё ҳеч нима бўлмагандек, хотинини мақташга тушди, болалари ҳақида гапирди. Настена хотиржам тортди — мана бу бошқа гап — шундан кейин у Карькани жадаллатди.

Кардага қош қораймасдан етиб келишди, Настенанинг бахтига магазинлар ҳали очиқ экан. Бу ерда ҳам унинг омади келди: керосин ҳам, ўқ дориси ҳам бор экан, энг муҳими, шулар билан Михеич олдида бошқа ишларини хаспўшлаб кетиши мумкин эди. Шу ондаёқ қайнота-

сига қиладиган баҳона ҳам топила қолди: биринчи куни керосин йўқ экан, олиб келишларини кутдим, дейди. Бундай сабабга эътироз билдириб бўлмайди. Настена совун тополмади, албатта, аммо гугурт билан туз сотиб олди. Настена у ёқ-бу ёқни қараб, шам кўриб қолди-да, ундан беш дона олди — булар қаёқдан, қайси черковдан келиб қолгани бир худога аён. Настена эсини таниганидан бери сельпода шам сотилганини билмасди, бу ерда эса, худди буюриб қўйилгандек эски, қорайиб, эгилиб қолган шамлар хор бўлиб ётибди. Учтасини уйга олиб боради, иккитасини Андрейга олиб қўяди, керак бўлиб қолганда эри ёқади, кўнгли кўтарилади.

Ишинг бир юришиб кетса, юришаверади, деган гап ҳаққол рост. Настена кечқурун кофтасини ярим пуд унга осонгина алмаштирди, шолни кўрсатишга ҳожат ҳам қолмади. Бу уни шунчалик қувонтириб юбордики, кечаси бўлса ҳам уйга қайтиб кетмоқчи бўлди, аммо худога шукур, ниятидан қайтди. У эри урушда юрган бир таниш аёлникида тунаб қолди. Настена кечаси гоҳ кўзи илиниб, гоҳ уйқуси ўчиб ётаркан, девор ортида Карьканинг пичанни курсиллатаётганини, совуқдан силкиниб, депсинаётганини эшитиб ётди. Настена тўлганиб ётди-ётди-да, оҳиста ўрнидан турди, бекага билдирмай отни қўшди, чанага бир кунга етарли қилиб пичан ташлади ва йўлга тушди. Унинг кетидан на бирон ит ҳурди, на қаттиқ уйқудаги қишлоқдан бирон овоз эшитилди.

Настена сўнги уйлардан ўтгач, отни ўннга, Ангарага бурди. Карька тушунмагандай тўхтади: ахир уйга элтадиган йўл тўғри кетади-ку. Настена жаҳли чиқиб, тизгин билан отни қарсиллатиб урди. Худди кечагига ўхшаб, яна унинг жони ичига сигмай қолди, шу боисдан безгак тутаётгандек аъзойи бадани қалтираб, қани энди чанадан тап этиб ўзимни ташласаму Карьканинг олдига тушиб югуриб кетаверсам, дерди. Тезроқ, тезроқ! Настена отни Ангарадан елдириб ўтиб бўлмаслигини биларди: бирон чуқурга тушиб кетади-ю, оёқсиз қолади, — шунга қарамай у отни қистади. У битта-яримта кўриб қолмасин, тонг отмасдан Рибнаядан ўтиб олай, деб шошиларди. Юраги қинидан чиққудек бўлиб гурс-гурс урарди, Настена ҳам унинг таъсирида остига тўшалган пўстин устида сакраб тушар, ўзини ҳар мақомга солар, жиловни силтаб, қандайдир тушуниб бўлмайдиган, ваҳимали сўзларни айтиб бақирарди. Тезроқ, тезроқ...

Ҳаммаси, ҳозирги ишлар ҳам, кейин бўладиганлари ҳам — ҳаммаси тезроқ бўла қолсин!

Рибная орқада қолиб кетгандан кейингина Настена Карьканинг бошини тортиб, жиловни бўш қўйди. Энди яқин. Ҳовлиқиши ўзидан-ўзи босилиб, кўнгли ҳувиллаб қолди. Худди ичи тутунга тўлиб кетгандай, кўксининг қаеридир жизиллаб ачишарди, аммо нимаданлигини Настена билмасди.

Настена туннинг хиралашиб қолганидан ҳадемай тонг ота бошлашини тушунди.

У йўлда бораркан, мана сен, Настена, ёлгон гапиришни ҳам, ўғирлик қилишни ҳам ўрганиб олдинг, деб ўйларди. Аммо бу фақат бошланиши, холос — бундан бу ёғига ҳолинг нима кечади, Настена? Лекин у ҳар қалай гуноҳи борлигини ҳис этмасди, бўйнига олмасди, у келажакка шунчаки кўз қирини ташлаб қўйишни, бу ишлар нима билан тугагини кўришни истарди.

Настена Карькани тўхтатганда тонг отган эди, у отни жиловидан ушлади-да, музламадан етаклаб, соҳилдан кўриниб турган айрилишга қараб юрди.

6

— Салом, хўш, ҳорма энди, — деди Настена ва оҳиста жилмайиб қўйди.

Настена уни гафлатда қолдирди. У Настенанинг қандай келганини, шоша-пиша отни қантариб, дарё ёнида қолдирганини ва қишловга оҳиста яқинлашганини сезмай қолди. У бошига калта пўстинни тортиб ухлаб ётганди. Настена эшикчани оча бошлаганида у худди портлаш тўлқини сўридан итқитиб юборгандай, оёғида зўрға турарди. Мана, энди у сочлари тўзиб, гангиб, унинг олдида тураркан, келган кимса Настена эканига ҳамон ақли бовар қилмай, шунчалик қўрқиб кетганидан хижолат чекиб, мулзам бўлаётганди.

Ниҳоят, Настена уни тузукроқ кўра олди: букилиб, бесўнақай жуссасининг ўнг томонга сал чиқиб туриши ҳам ўша-ўша, осиеворий ясси юзи ҳам, пучуқ бурни ҳам ўша-ўша, муштлашиб қолган қора соқоли ўсиб кетибди. Қаърига тортган кўзлари еб юборгудек бўлиб тикиларди, ўткир кекирдаги жонсараклик билан худди мокидай чиқиб-тушиб турарди. Ориқлаб, юзлари сўлибди, чўкиб қолибди, аммо қадди букилмабди, — кўриниб турибди, ҳали ҳам бақувват, чайир, сал қўл тегизсанг бўлди, аъзойи бадани тортишиб, тош бўлиб кетади. У, Настена таниган, билган, жондан азиз киши, лекин ҳар қалай бе-

гона, ғалати эди, бу Настена нима дейишини, қандай сўрашини билган, бундан уч ярим йил олдин кузатиб қўйган ўша одам эмасди.

— Мана,— у айбдорлардек жилмайиб яна гап бошлади,— ҳолингдан хабар олгани келдим. Ташвишланма, ҳеч ким кўргани йўқ. Мен бугун тўғри Кардадан келдим, келсам ухлаб ётган экансан. Бирон қора кунингга яраб қолар, деб у-бу олиб келдим.

— Энди кунларимнинг ҳаммаси ҳам қора,— деди у ниҳоят тилга кириб.

Андрей пахтали шим ва жун пайпоқда эди. Унинг бир юзини совуқ олиб, ёноғи қорайиб қолганини Настена энди пайқади. Андрей секин-аста ўзига кела бошлади: оёғини пиймасига тикиб, печкачани ёқишга киришди. Настена эшик томонга қадам ташлаган эди, аммо у тўхтатди:

— Қаёққа кетяпсан?

— Ахир, бориб нарсаларимни олиб келай, совуқда туриб нима қилади.

— Ҳозир бирга борамиз.

Улар чанада керосин солинган банкани қолдиришди-да, бошқа ҳамма нарсани иссиқ қишлоғга олиб келишди. Кейин Карькани дарёнинг юқорисига, муюлиш орқасига ҳайдаб боришди-да, чанадан чиқаришиб, олдига пичан ташлаб қўйишди. Улар ҳамон худди бегоналарга ўхшаб гаплари қовушмасди, жуда зарур бўлиб қолгандагина бир-бирига «ол» ё «бер» деб қўйишарди. Настена унинг кўнглини қандай овлашини, унга нима дейишини ҳали ҳам билмасди. Андрей эса, ёки ҳамон эс-ҳушини йиғиштириб ололмаётганидан жаҳли чиқаётганди, ёки шунча йилдан бери уларни боғлаб турган риштани ўйлаб,— ким билади, бу муносабат сақланиб қолганми-йўқми,— аввалгидек оқибат қилишга бирданига журъат эта олмаётганди.

То отни тинчитиб келишгунча қишлоғ анча исиб қолганди, шунинг учун Настенанинг ечинишига тўғри келди. У оқ қарағай шохи тўшалган катта ўтирди-ю, яна дарров ўрнидан турди — йўқ, бирон иш қилиш керак, бирон нима билан ўзини ҳам, уни ҳам овутиши керак; арзимаган бирон нима билан топишиб олиши керак. У ашқолдашқоллар уюлиб ётган эшик олдига келди-да, пўстин ичидан ун солинган ёстиқ жилдини олди ва мақтаниб деди:

— Мана, Кардадан сенга ун топиб келдим. Нон қилиб ейсан.

Андрей унга жавобан шунчаки бош ирғаб қўйди:

— Бу қанақа қилиқ?— Настена хафа бўлди.— Мени нега бунақа кутиб оляпсан-а? Бир оғиз гапирмайсан. Мен бўлсам ярим кечада йўлга чиқиб, учиб-қўниб олдинга келибман, хурсанд бўлади, деб ўйлабман. Ё қайтиб кета қолганим маъқулмикин?

— Кетиб бўлсан!

Андрейнинг жаҳл билан чўрт кесиб, қатъият билан айтган гапидан Настена эри жўнатмаслигини, ўла қолса ҳам жавоб бермаслигини тушунди. Настена унга яқинлашди ва кўрларга ўхшаб тимирскиланиб, нозик қўлини олдинга чўзди ва унинг бошига тегизди.

Андрей бўздек оқариб кетган юзини унга буриб, деди:

— Наҳотки сен мени келганимга суюнмаяпти, деб ўйласанг? Хурсандман, Настена, хурсанд бўлганда қандоқ! Энди менинг хурсандлигим қаёққа борарди: энди у керакми, йўқми, энди уни айтиб ўтириш лозимми, лозим эмасми, шуни билиш қолди, холос.

Настена бошини унинг кўксига қўйди.

— Э, худойим! Нималар деяпсан-а? Ахир мен сенга бегона эмасман-ку. Ахир биз тўрт йил бирга турдик-ку, ё бу сенга камми?

У Настенани қўлидан бир оз ушлаб турди-да, жавоб бермай, қўйиб юборди. Лекин у Андрейнинг бўшашиб, ҳовуридан тушаётганини кўриб турарди — мана, боши ҳам ликиллади-да, бир ёнига оғиб, елкага тушди,— бу унинг эриётганидан далолат берувчи аниқ аломат, бу фақат Настенагагина маълум эди. У илгари ана шу аломатга қараб, эрининг авзойини билиб оларди: агар бошини ёнига оғдирса, оғзинга келганини қайтарма, хоҳлаганинчга кул, шўхлик қил — ҳаммасини кечиради, ўзи ҳам қўшилади, ўйин-кулгига берилиб кетади-ю, кейин қани ҳадеганда тинчиса, ўшанда ҳам истар-истамас бас қиларди. Йўқ, аввалги Андрейдан нимадир қолибди. Настена, сен-чи, сен кулмайсанми, дегандек сиполик билан мийигида кулди-да, деди:

— Мен ахир сени шу бугун энди тузуккина кўряпман-у, манави соқолинг билан жуда ғалати кўринаркансан.

— Нега ғалати?

— Билмасам, қандайдир...— деб кулди ва шу заҳоти тилини тишлаб, кулгидан тўхтади.— Алвастига ўхшайсан. Мен мўрчада ким билан бўлганимни — сен биланми ё алвасти билан, ўзим ҳам тушунмай қолувдим. Эримга асраб юриб-юриб, алвасти билан ётдимми, деб ўйладим.

— Хўш, хўш, алвасти қанақа экан?

— Чакки эмас. Лекин ўз эринг яхши-да.

— Жуда айёрсан-да. Икковининг ҳам кўнглини олгансан. Кейинги сафар менга устара олиб кел, манави патакни йўқ қилай.

— Нимага?

— Алвастига ўхшамаслик учун.— У шундай деди-ю, дарров фикридан қайтди.— Қўя қол, олмайман. Мени таниб қолмасликлари учун селкиллаб юраверсин. Алвастига ўхшаб юрганим тузук.

— Вой худойим! Нега эримнинг қорнини ўйламабман-а,— Настена бирдан эслаб қолди.— Нима бало, гап сөтгани келдимми.— У азбаройи шошиб қолганидан ҳали эр-хотин икки оғиз гаплашишмаганини ҳам унутиб қўйди.— Хотин халқи шу экан-да! Биров дўппослаб турмаса, ўзидан кетиб қоларкан.

Андрей «ҳимм» деб Настенага диққат билан разм солди-да, деди:

— Биров дўппослаб турмаса деяпсанми?

— Бўлмаса-чи.

— Соғиниб қолдингми?

— Бўлмаса-чи, ақлимни киритадиган одамнинг ўзи йўқ эди-да. Хўп, бўпти, ўтир, мен ҳозир.

— Лоақал чой қўйилса бўлармиди,— деб эслаб қолди Андрей.

— Нега ёғочдай қаққайиб турибсан, қўйгин-да. Нима бало, сувинг ҳам йўқми дейман?

Унга лоақал озгина бўлса ҳам ўзини бекадай ҳис этиш ва у-бу ишни буюриб туриш ёқарди, ахир илгари бундай қилишга камдан-кам ҳадди сизарди, бундан буён бунақа имконият бўладими-йўқми, номаълум эди. У Андрейни печкага ўтин ташлашга ва физиллаб бориб дарёдан сув олиб келишга мажбур қилди, кейин унинг кўзи олдида тугунини ечиб, бир думалоқ жавдари нон ва катта бир бўлак чўчқа мойини олиб қўйди. Чўчқа мойини Семёновна куздаёқ Андрейга атаб, ана келиб қолади, мана келиб қолади, деб кутиб юришган пайтидаёқ яшириб олиб қўйган эди. Андрей келмади, аммо унга атаб тайёрлаб қўйилган нарсаларга қандайдир эски бидъатларга кўра тегишмаганди: аталган нарсага тегсанг ёмон бўлади. Бир ойча бурун Настена тасодифан сибборда латтага ўралиб, токчанинг бир бурчагига тиқиб қўйилган мойга кўзи тушиб қолувди, мана, кеча шу мойнинг ярмини кесиб олди. Кимга асраб қўйилган бўлса, уша одамга яраб қолади. Чанг босган чирпитдаги само-

гон ҳам қаердадир турган бўлса керак, Андрей отасининг остонасидан ҳатлашини, унинг учун, азиз кимса учун стаканлар кўтариладиган соат келишини кутиб турибди.

Настена урушдан олдин бир марта кинода (у ўзи ҳам бу мўъжизани бор-йўғи уч марта кўрган эди) шаҳарлик бир хотин жондан ортиқ севган кишисининг кўнглини қандай олишини билмай, унга худди ёш боладек овқатни едириб қўйганини кўрганди. Настена ҳозир илгари ўзи ўрганмаган тантиқлик билан ногаҳон бир парча мойни Андрейнинг оғзига тутишга жазм этди, аммо у унамади. У ўз қилигидан ҳам ноқулай аҳволга тушиб қолди, ҳам худди қандайдир юпқа муз устидан ўтиб олиб, унда у ёғига бемалол кетаверса бўладиган одамдай енгил тортиб қувониб кетди. Аммо чойни бир идишдан — солдатлар манеркаси қопқоғидан ичишга тўғри келди. Улар қопқоғни бир-бирига узатиб чой ҳўплар эдилар. Настена қопқоғни Андрейдан олиб, уни яна унга узатаётганда ҳам негадир ҳаяжонланиб кетар эди.

Ҳа, бу ердаги ҳамма нарса — ўз ҳолига ташлаб қўйилган, одамни ютиб юборай деб турган қишлоқ ҳам, иккига ёриб, пол ўрнига ерга палапартиш ташлаб қўйилган гўлалар ҳам, шифтдаги эгилиб қолган тахталар ҳам, бир текисда йўнилмаган ёғоч девордаги қопқора, қуруқ тўр ҳам, ташқарида тоғдан этакка томон улкан ўркак каби чўзилиб тушиб, офтобда ярақлаб турган, из тушмаган қор ҳам, энди кундузи ёруғда таниб, ёнида кўриб тургани, аммо бу билан ҳали яхши тушуниб етолмаётгани Андрей ҳам, ким билсин, қандай қилиб, нима учун бу олисдаги ташландиқ қишлоқга келиб қолган ўзининг хатти-ҳаракати ҳам Настенани ҳаяжонлантирар, айна чоқда кўрқитар ҳам эди. У хаёли чалғиди дегунча ҳар сафар ўз олдида Андрейни кўриб турганидан ҳайратланирди, шундан кейин зўр бериб унинг нима учун бу ерда юрганини эслашга уринарди. Фақат шундан кейингина барча кўрган-кечирганлари қандай бўлса, ўшандайича кўз олдига бирма-бир келарди-ю, шунчаки лип-лип қилиб турарди, булар шунчалик ҳақиқатдан узоқ, хаёлий, тушда кўрингандек эдики, вужудга келган вазият чатоқлашиб, расво бўлмаслиги учун доимо уни яхшилашга ҳаркат қилиш керак эди.

Настена худди ўзи билан ўзи бекинмачоқ ўйнаётган эди: гоҳ вақт ўтиши билан ҳаммаси, албатта, охири бахайр бўлади, деб ишонарди, фақат кутиб туриш, чидаш керак, дерди, гоҳ юз берган бу воқеа тўсатдан кўзига

ютиб юборадиган ўпқонга ўхшаб кўринарди-да, даҳшатдан нафаси ичига тушиб кетарди. Лекин у қўрқувини сездирмасди, ўзини хурсанд қилиб кўрсатарди. Эртаганима бўлиши ҳали номаълум, бугун эса, унинг айтгани айтган, бугун бир неча йилнинг ҳиссасини чиқариши, бутун борлиғига эркинлик, дам бериши мумкин.

Настена чой маҳали Андрейнинг ризқини қиймаслик учун номигагина тамадди қилган бўлди, иссиқдан лоҳаб бўлиб, эснаб қўйди.

— Уйдагилар мени Кардада деб ўйлашади, мен бўлсам сенинг олдингда ўтирибман,— Настена нима мақсадда шундай дегани маълум эмасди.— Билишса борми.

Андрей жавоб бермади.

У катга калта пўстинни ёзди, оёғидаги пиймасини ечиб ташлади-да, қўлларини ҳар икки томонга ёйиб чўзилди. Андрей стол ортидан унга кўз қирини ташлади — Настена унинг ҳавасини келтириш учун гўё уйқуга кетаётгандай кўзини юмди-да, жим бўлиб қолди. Лекин Андрей яқинлашиши билан у сапчиб туриб, чўккалаб олди, олдинга энгашиб, худди қизчалардек бидирлаб деди:

— Қоч, бошимни айлантирма, мен сени танимамайман.

— Нима-нима?

— Қоч, бошимни айлантирма, мен сени танимамайман.

— Гапингни қара-я!

У шўхлиги тутиб кетиб, бир сакраб Настенанинг ёнига чиқди, Настена чап берди, бир вақтлардаги, бирга тура бошлаган дастлабки йилдаги сингари тўполон бошланди. Узлари ҳам роса ўйнашишар эди-да, чанг бурқсиб кетарди. Настена нозикойимлардан эмасди, шунинг учун дарров унай қолмасди, шундай кунлар ҳам бўлардики, то у бўлди-бўлди, тан бердим, дегунича Андрей қора терга ботиб кетарди. Аммо Настена ҳозир негадир унинг кучини синаб кўришни истамай, қўлини туширди. Андрей эса бунга ўзича тушуниб, худди ёш боладек шошилиб, ҳовлиқиб қолди—шунда Настена уни хафа қилиб қўймаслик учун босиқлик билан:

— Секинроқ, Андрей, шошилма, кераги йўқ. Ахир, меҳр-муҳаббатим қаровсизликдан сўлиган гулга ўхшаб қолган. Унга шикаст етказма, уни уринтирма.

Андрей унинг гапига кирди ва Настенанинг билишича, илгари сира бунақа қилмаган одам биринчи марта унинг раъйига қараб, қитдай истагини ҳам бажо келтириб, сидқидилдан ардоқлади.

Настена ором олиб ётар экан, хижолат тортиб, ғалати

бир ахволга тушди, назарида, гўё ўзи эри билан эмас-у, қандайдир хадди сирмайдиган бошқа бир эркак билан ётгандай эди. Аммо бу туйғу тез ўтиб кетди. Унинг кўзи илина бошлади, шу ондаёқ қандайдир мўъжиза билан ўзини у бугун жуда олис ерда бирров кўриб қолди; у ерда нимадир бу ердагига қараганда бошқачароқ эди, лекин у ерда ҳам бир ўзи эмасди, ёнида кимдир бор эди, гарчи у, Настена, бу одам Андрейми ёки бошқа бир одамми, билолмади. Андрей бўлса керак, ахир Настена бошқа одамни бошига урадим.

Настена унга бирон нима дейишни, бирон бир яхши, юрагининг тубидан чиққан гапни айтишни истарди-ю, аммо дурустроқ гап тополмай, нимадан бошлашини билмай, ундан илтимос қилди:

— Қаерингдан жароҳатландинг, кўрсат-чи...

У кўйлагининг тугмасини ечиб, кўкрагидаги қизғиш чандиқни очиб кўрсатди. Настена чандиқни оҳиста силаб қўйди.

— Шўрлик... ўлдирмоқчи бўлишибди-да... битиб кетдими, оғримайдими?

— Ҳозир яхши, фақат сирқирайди. Айниқса, ҳаво айниса, бўлмаса йўқ, шунчаки доим халақит бериб туради, бир нима қадалиб турганга ўхшайди, ҳали кўникканимча йўқ.

Бундан бир соатгина бурун Настена бу ерга қандай қилиб, нима учун келганини тушунолмаётган гаранг эди, ҳозир эса, назарида гўё бошқа ҳеч нимани кўрмагандай, билмагандай, бугун умри шу чордевор ичида ўтгандай туюларди. Қандайдир ўзгача бир ҳаётдан эслани мумкин бўлган барча нарсалар лип этиб ўтиб кетувчи тушнинг тартибсиз, узук-юлуқ парчалари сингари ортда гира-шира кўринарди. Наҳотки қаердадир, анави ёқда ҳали қам одамлар, уруш, ўлим ва фалокат бўлса? Қачон шунақа бўлувди, умуман, шунақа воқеа юз берганми ўзи? Ичкарининг қавоси тутундан ачиб кетди, аллаловчи, сув қуйгандек жимжитлик ҳар қандай ғам-ғусса ва ташвишни хаспўшларди, Настена эркинлигидан, танқолигидан маст бўлиб ётарди. Ором олган Настена ҳузур қилиб, ўзининг шу ердалигини бирор ҳаракати билан сездирмай, чурқ этмай фаромушхотир ётарди.

— Агар ухласам, жаҳлинг чиқмайдими? — заиф, мамнун овоз билан сўради у.

— Ухлайвер, ухлайвер.

Андрей Настенани яхшироқ кўриш учун тирсагига таяниб сал кўтарилди. Настена ухлаб қолганди. Унинг

совуқдан қизариб кетган кулча юзи мулойимлашиб, уй-қуда ҳам майин табассумдан ёришиб турарди. Бу йиллар ичида унинг юзи сал қотиб, дағаллашиб қолибди, унинг юзидан ҳамиша кўзга ташланиб турадиган: вой, жуда қизиқ экан-а, буёғи нима бўлади?— дегандай қизларга хос сабрсизлик, таажжуб аломатлари бутунлай ғойиб бўлибди,— аелини олганда бу аломат Андрей шу ердалигида ғойиб бўла бошлаганди. Кўп ўтмай чўпчак ҳам ниҳоясига етди, барча сир-асрор ошқора бўлди, борди-ю, баъзан яна бирон бир ажойиброқ иш эътибордан четда қолган бўлса, гўё ўтмишда, йўлда кетаётганларида шошилиб эсларидан чиқиб қолгандек, наридан-бери бажо келтириларди.

Настена қўлини кўкрагига, кофтасининг тугмаси ечилган жойга қўйиб ётарди, бармоқлари сал қимирлаб, кўкраги билан бирга кўтарилиб тушарди. Андрей унинг қўллари ҳам дағаллашиб, йўғон тортганини пайқади — бу меҳнатнинг зўридан эди. Настенанинг бир текисда чуқур-чуқур олаётган нафасидан янги соғилган сутга ўхшаш илиқ, ёқимли ҳид тараларди.

Андрей Настенанинг ёнгинасига сурилди-да, уни оҳиста қучоқлади ва унинг юраги қандай тепишига қулоқ солди. Юрак шундайгина қулоғи остида дукиллаб, ҳар дукиллаганида унинг ноаниқ, аламли ташвишларини орттирарди. Бу ташвиш борган сари ортиб бораётганидан, у эса, бу ташвиш нимага алоқадорлигини билмаганидан ва оқибати нима билан тугашидан беҳабарлигидан баттар безовта бўлар эди. У ортиқ ёта олмади, ўрнидан туриб, оҳиста катдан тушди ва худди ўғрига ўхшаб, ухлаб ётган Настенага елкаси оша ўгирилиб қаради. «Ухла, ухлайвер»,— деди у пичирлаб, аммо у аслида Настенанинг уйғонишини истарди. У билан бирга бўлса-ю, унинг дилидагини сезмаса, у айтмоқчи бўлган гапларни, қилмоқчи бўлган ишларни билмаса, бунга тоқат қилиб бўладими ахир. Кўнгли музлаб, бирпасда ҳувиллади-қолди, бирор нима қилишини, илитадиган нарсани қўмсаб, гаш тортди.

У ташқарига чиқди-ю, бирдан келиб урган равшан нурга тоб беролмай беихтиёр кўзларини қисиб олди. Назарида, нақ тоғ устида турган қуёш бор нуруни шу ерга сочаётгандек эди. Йилт-йилт қилаётган қордан ҳовур кўтариларди, ола-чалпоқ сояларда эса, қор кўкиш тусда товланиб кўринарди. Кун баҳордагидай илиқ бўлиб, ажиб бир ҳид аңқирди. Қишлоқ томининг бурчакларидаги сумалаклар эрирди, қордан могор босган парча-парча

ерларда эса қора мевали буталар қаддини ростлаётган эди.

Андрей, гўё очиқ ҳавода бўғилиб кетаётгандек, энти-киб-энтикиб нафас олди. У отни суғоргани кетди, кейин бирор бегона одам бор-йўқлигини кўргани Ангарага тушди, аммо ташвиши аримади. Унга, назарида, гўё ҳозир, худди шу лаҳзада ўзининг бемаънилиги туфайли жуда бир муҳим нарсадан, қайтариб бўлмайдиган, ўзига жуда зарур, кейин сира топиб бўлмайдиган нарсадан жудо бўлаётгандек туюлди.

У қишловга қайтиб келди, Настена ҳамон ухлаб ётарди. Андрей ўзини қўярга жой тополмай, яна Настенанинг пинжига тикилди ва бошини кўкрагига қўйди, аммо унинг яқинлигини ҳис этдию бўғилиб кетиб, нари сурилди. Настена уйқу аралаш қўлини чўзди-да, эрининг бошини пайпаслаб топиб, унинг сочини силади, Настенанинг қўли тегиши билан Андрей тўсатдан енгил тортди. Андрей кўзини юмди ва елкасида Настенанинг нажоткор қўли турганини сезиб, оҳиста айланиб, қандайдир юмшоқ ва кенг бўшлиққа ағдарилаётганини тасаввур қилди-да, — бу унинг ухлаб қолишига ҳамиша ёрдам берарди, — кўп ўтмай ухлади-қолди.

Улар бир вақтда уйғонишди. Настена кўзини очиб, унга қаради, у ҳам бир чўчиб тушиб уйғонди. Настена унга қараб жилмайди.

Деразадан тушиб турган қуёш нури эшикнинг олдига бориб қолибди: ҳа, кун анча оғибди.

— Жудаям маза қилиб ухладим-да, — деди Настена. — Бу яқин орада шунақа ухлаганимни эслолмайман ҳам — тош қотибман. Сен ёнимда бўлганинг учун-да ҳаммаси. Сенга қарайману бу сен эканлигинга сира ишонмайман. Мана, кўриб турибсан-ку, уйқуда эса ишондим, эридим-кетдим. Шундоқ жоним кирди-я...

Ухлаб турганларидан кейин улар, гўё қайтадан учрашаётгандек, бир-бирларига таажжубланиб қарашар ва бир-биридан ниманидир умид қилишар эди. Настена ўрнидан турмоқчи бўлди, аммо эри ушлаб қолди, эрининг бу ишидан суюнган Настена кулиб юборди.

Улар гарчи бўладиган гапдан қочиб қутула олмасликларини яхши тушунишса ҳам, бу гапни атайлаб пайсалга солаётган эдилар.

7

— Агар қайтиб борганимда, ўша ерда қолиб кетардим, бу турган гап эди. Шунчасига чидадим, тузалиб

кетиб жанг қилдим, урушдим, бекиниб юрмадим, муғам-бирлик қилмадим, нима бўлди-ю, ўзимга ўзим қилиб, мана шу кўйга тушиб ўтирибман. Одамнинг боши айланса, шунақа бўлади ўзи. Беҳуда бўлмайди бу. Ҳудами-беҳудами — энди бўлар иш бўлди, вақт ўтди, энди бу ишни тузатиб бўлмайди.

У кўзини юмиб ётарди — шунда гапириш осон эди — одатда одам кимга захрини сочишни билмаса, шу ҳолга тушади.

— Аммо қандай, қандай журъат этдинг? — деган гап Настенанинг оғзидан чиқиб кетди. — Ахир бу ҳазилакам гап эмас-ку. Қандай қилиб юрагинг дов берди-а?

— Билмайман, — Андрей дарров жавоб бермагани учун Настена эри ўзини гўлликка солмаётганини, ёлғон гапирмаётганини пайқади. — Сира тоқатим қолмади. Бўғилиб кетавердим — сизларни жуда кўргим келди. Фронтда бўлганимда қочиб келмасдим, албатта. Бу ер эса, бир қадам жойдек туюлди. Қаёқда яқин дейсан? Поездда келяпман, келяпман, қайтанга қисимга тезроқ етиб борардим. Ахир атайлаб қочмадим мен. Кейин қарасам энди қайтганимда қаёққа ҳам борардим? Барибир отишади. Яхшиси шу ерда ўлай дедим. Энди нимасини ҳам гапирардим! Чўчқа барибир ўзини балчиққа уради.

— Уруш тугаса, балки кечирисар, — деди Настена гапига ўзи ишонмай.

— Йўқ, бу иш учун кечирисмайди. Бу иш учун агар қайта-қайта тирилтириб отишнинг илқжи бўлса, бошқаларга ибрат бўлсин, деб ўлган жойингдан тургазиб қўйиб, уч маргалаб отишади. Менинг қисматим тайин, энди уни ўйлаб, жон куйдириб юрмасам ҳам бўлади. Келаётиб, бораман-у, Настенани кўраман, ёш умрингни хазон қилдим, тинчгина яшаш мумкин бўлган бир пайтда бўлар-бўлмасга зуғум қилдим, деб узр сўрашни ўйладим. Рост-да, нега яшай олмасдик? Ёш, соғлом, худди атайлаб бир-биримизга яратилгандай, биримиз узук бўлсак, биримиз кўз эдик. Хоҳлаганча ўйнаб-кулсак бўларди. Йўқ, ноз қилибман, ҳукимини ўтказаман дебман. Аҳмоқлик ҳам шунчалик-да. Аҳмоқлик қилганимни ўзим ҳам тушунардим, ахир мен ҳам жуда овсар эмасман-ку, у-бу нарсага ақлим етади, аммо ўзимни тўхтата олмасдим. Мен ҳали ёшмиз, сонга ҳам кирамиз, бир-биримизга тўямиз, ҳеҳ-хе, ҳали вақт кўп, деб ўйлабман. Мана, ҳаммасига улгуриб ҳам бўлди. Бораману Настенага кўриниш бераман, хотирасида ёмонотлиқ бўлиб қолмаслик учун тавба қиламан, отам билан онамни олисдан

бир кўраману ўзимни ўлдираман, деб ўйловдим. Кейин ваҳший ҳайвонлар этимни еб, суягимни тозалаб қўйишарди, албатта. Аммо сен билан манавиндақа бирга бўлишни хаёлимга ҳам келтирмагандим, юрагим дов бермаганди. Бу қайси яхшилигим эвазига берилган мукофот бўлди экан? Биргина мана шунинг ўзи учун, агар калта ўйлик қилмаганимда, сени кафтимда кўтариб юришим керак эди.

— Вой сени, гапингни қара-я— деб гап бошлади Настена, аммо Андрей унинг гапини бўлди:

— Шошмай тур. Бошладимми, энди гапимни тугатай, кейин балки иложи бўлмас. Энди ичимдаги гапимни сақлаб юришимнинг ҳожати йўқ, ярамайди. Нима бўлса, ҳаммасини айтишим керак. Мана уч-тўрт кунга, деб келдим, узр сўрайман, хайрлашиб кетаман, деб ўйловдим, ҳозир бўлса, лоақал ёзгача-қолай деган ниятим бор. Ёзинг қанақалигини охириги марта кўрмоқчиман. Кейин, майли ўлсам ҳам армоним йўқ. Бугун бўлса, сен илитиб қўйдинг, хурсандликдан дод десанг арзийди.— У ютинаётиб қалқиб кетди-да, жим бўлди.— Мен сендан кўп нарса талаб қилмайман, Настена. Шундоғ ҳам менга кўп яхшилиқ қилдинг. Яна бир неча ойгина сабр қил, бировга чурқ этма, кейин вақти келади, кўзингдан ғойиб бўламан. Аммо сабр қил. Зуғумларимга хўп чидадинг, энди бунисига ҳам чида.

Настена шартта ўрнидан туриб, уни тузламоқчи ҳам бўлди-ю, аммо негадир қимирлашни истамади, бу вазиятда тилига калима келмади, шунинг учун у индамади. Андрей шошилмай, бирпас кутиб тургач, гапида давом этди:

— Энди биз одамлар ичида бир кун ҳам яшай олмаймиз. Қачон хоҳласанг, қачон менга ичинг ачиса, келавер. Мен эса сени келсин деб илтижо қиламан. Энди одамларга кўринишим мумкин эмас, ҳатто жоним узилаётган пайтда ҳам мумкин эмас. Бошқаси бўлганича бўлар, аммо бунинг охирига етказишга ҳаракат қиламан. Мен кейин одамлар сенга, отамга, онамга бармоқларини биғиз қилишларини, қандай яширинганимни фол боқишларини, изимга тушишларини истамайман. Бунинг устига ҳар хил гапларни бичиб-тўқиб, ғийбат қилишларига тоқатим йўқ. Хоҳламайман.— У қўзғолиб, катда туриб ўтирди, унинг юзи чўзилиб, докадай оқариб кетганди.— Сен ҳам менинг келганимни бировларга зинҳор айта кўрма. Йўқса, ўлсам ҳам тилингни суғуриб оламан.

— Нима бўлди сенга, Андрей?! Нималар деясан!?!—

Настена қўрқиб кетди-да, туриб ўтирди, энди икковининг тирсаги бир-бирига тегиб, ёнма-ён ўтирарди, шунда у Андрейнинг худди қудуқ ичидан қулдираб чиқаётганга ўкшаган овозда оғир нафас олаётганини эшитди.

— Мен сени қўрқитаётганим йўқ. Сени қўрқитиб нима қиламан, Настена?! Сен менинг ёруғ жаҳонимсан-ку. Аммо эсингда бўлсин, мен тирикманми, ўликманми, барибир, сиримни авайла,— менга қаер иссиғу қаер совуқ эканлиги доимо ёдингда турсин. Кейин, бу ишлар тугаб кетгандан кейин сен яна турмушингни яхшилаб оларсан. Яхшилаб олишинг керак, сенинг вақтинг бор. Бир кунмас-бир кун шундай пайт келиб, ўзингни яхши ҳис этганингда, азбаройи хурсандлигингдан кўнглингни бутунлай бўшатгинг, ичингда нима бўлса, ҳаммасини айтинг келиб қолади. Аммо бу ишдан оғиз оча кўрма. Сен мен ҳақимдаги ҳақиқатни биладиган бирдан-бир кишисан, бошқалар нима деб ўйласа, ўйлайверсин. Сен уларга чўри эмассан.

— Мен сенга, Андрей, бирон нима дедимми, нега мен билан бунақа гаплашяпсан?— сўради Настена. У ўзини йўқотиб қўйиб, нима дейишини ҳам билмай қолди. Фақат хотинларнинггина тили учида турадиган бу саволда хафа бўлишдан кўра кўпроқ илтижо оҳанги бор эди, ўз-ўзидан отилиб чиққан бу савол аянчли янгради, аммо Андрей, чамаси, ҳатто бу саволдан хурсанд бўлди, унинг итоатгўйлик билан айтилганидан кўнгли бутунлай жойига тушди.

— Йўқ, ҳеч нима деганинг йўқ. Хафа бўлма, қўй. Биладман, сен тушунасан, қандай бўлса, ҳаммасини шундай тушунасан. Агар бошқа вақт бўлганида, эҳтимол, бу гапларни сенга айтмасдим, энди эса, айтишга тўғри келади. Нима қилаётганимга, шу ишни нимага қилаётганимга энди ўзимнинг ҳам ақлим етмай қолди. Менинг суратим одам, гўё биров ичимга кириб олиб, мени у ёқдан-бу ёққа тентиратиб юрибди. Мен ўннга бурилай десам, у қўймайди — чапга судраб кетади! Ҳай, майли, озгина қолди.

— Сен негадир нуқул ваҳимали гапларни гапиряпсан...

— Қўрқма. Мен сени эмас, ўзимни қўрқитяпман. Э, энди ўзимни ҳам қўрқитиб нима қиламан: бундан даҳшатлиси бўлмайди. Э, сенинг олдингда бир эриб кетдим-да. Аммо нима лозим бўлса, ҳаммасини айтдим, ҳаммасидан огоҳлангириб қўйдим. Кўнглим анча бўшади. Энди сен гапиргин.

— Мен ниманиям гапирардим...

— Ойим қалай, қимирлаб юрибдими?

— Кейинги пайтларда печкадан деярли тушмай қўйди. Фақат қозон огани тушади. Хамирга мени яқин йўлатмайди, ўзи қилади. Бунақада қиёматда ҳам нон ёпишни ўрганолмайман-ку.

— Отам ҳалиям отбоқарлик қиляптими?

— Ҳа. Агар отам бўлмаганда, аллақачон отларнинг ҳаммаси қирилиб кетарди. Фақат отам қараб юрибди-да. Анча чўкиб қолди. Инқиллаб юрибди, дарров чарчаб қолади. Бунинг устига ўтган куни мен уни куйдирдим.

— Нима, нима?

— Заёмга ёзишувди. Мен аҳмоқлик қилиб, икки мингга ёзиламан, деб юборибман. Нимаси қийин, аяб нима қиламан дебман. Заёмга ёзадиган ҳам худо деб турган эканми, жуда хурсанд бўлиб кетди, мени мақтади, албатта.

Настена айбдорларча хахолаб кулди-да, Андрейга қаради.

— Ҳозирча қарияларни ўз ҳолига ташлаб қўйма,— деди Андрей ва яна тундлашиб, хаёлга чўмди.— Онам кўпга бормаса керак. Улардан кўз-қулоқ бўлиб, қараб туриш керак.

— Менга қара, Андрей, кейин нима қиламиз?— Чўчинқираб, ўз саволидан ўзи юраги увишиб сўради Настена.— Ахир улар кутишяпти, қаердалигини айтар, ёзар, деб умид қилиб юришибди. Уруш ҳам тугайди, кейин улар нима ўйлашади? Ахир, уларнинг ҳамма умиди сендан-ку!

— Умид... умид...— у сакраб ўрнидан тушди-да, у ёқдан-бу ёққа бориб-кела бошлади.— Энди улар умидларини бутунлай узаверишсин. Тамом, узишсин. Мен ҳозиргина шу ҳақда гапирдим-ку. Хўш, менинг қаерда юрганим тўғрисида гап очдинг, а? Бу ҳақда сенга шуни айтишим мумкин. Госпиталимизда бир капитан ётган эди. Уни даволаб тузатишди, ҳужжатларини қўлига беришиб, уни қисмга жўнатишди. Эртасига ўша ҳужжатлар почта қутисига ташланганлиги маълум бўлиб қолди. Капитандан эса дом-дарак йўқ. У қаерда? Унинг қаердалигини худонинг ўзиям билмайди. Ёки унинг кийим-кечаги, пули, паёғига кўз олайтириб, ўлдириб юборишган, ёки ўзи изини йўқотган. Бор эди — йўқ бўлди. Қимдан сўрайсан? Капитан нима эмиш, минглаб одамларни тополмай юришибди. Биров осмонда, биров ерда, биров ёруғ оламда азоб тортяпти, биров бекиниб юрибди, биров

эса, ким эканини ўзи билмайди, ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетган, бош-кетини топиб бўлмайди. Мана, мен ўзим ҳам, бор бўлиб бор эмасман, йўқ бўлиб йўқ эмасман. Нима деб ўйласанг, ўйлайвер. Оз қолди, отам билан онам ҳам кутавериб кўзи тешилиб юрмайди. Нариги дунёда учрашамиз, гаплашамиз. Балки у ёқда уруш йўқдир. Бу дунёда эса, заиф бўлсанг ҳам, кучли бўлсанг ҳам, фақат ўз жонингга умид боғлайсан.

Настена эътироз билдиришга журъат этмади, Андрей эса, бир оз жим тургандан кейин анча хотиржам гапира бошлади.

— Ҳали қайси бири яхши: ўғлинг ёки эринг ўлиб ётганини аниқ билганинг яхшими ёки ҳеч нимани билмаганинг маъқулми, бу маълум эмас. Хотинлар ўз бахтларини топиб кетишлари учун билганлари маъқул бўлса керак. Бу тушунарли иш: ўзинг ўлганингдан кейин, қўй, хотининг кун кўрсин-да. Унга халақит берма. Хўш, оналар-чи? Уларнинг қанчадан-қанчаси фарзанди ўлганми, тирикми, буни билмай, умидини узмай худди кўзлари боғлаб қўйилгандек яшашга рози бўлмайди, дейсан. Она қорахат олса ҳамки, ишонгиси келмайди. Унга ўғли кўмилган жойни ҳам кўрсатишади, гўр қазган ошнаси ҳам ёзиб юборади, бари бир — кам. Майли, отамга ҳам, онамга ҳам кўришиш насиб этмаса-да, умид чироғи ўчмаса бас. Аҳволим шу бўлгандан кейин нима ҳам қилишарди.—У Настенага ўгирилди-да, шартта кесиб деди:—Хўп, бўпти, бу гапни бас қилайлик. Туш, чой ичамиз. Ҳадемай кетишинг керак. Кетасанми, ёки... балки қоларсан?

— Қандай қилиб қоламан?

— Яна келасанми?

— Келаман, Андрей, келаман, учиб келаман. Йўлни энди билиб олдим.

— Оёғинг тортмаса, келма, ўзингни мажбур қилиб нима қиласан. Мен эса, чидайман, мана шу куннинг гашти анчагача етади.

Настена эсига тушиб деди:

— Вой, мен сенга ўқ дори олиб келувдим-а, сал бўлмаса қайтариб олиб кетарканман.— У дик этиб катдан сакраб тушди-да, бурчакда уюлиб ётган нарсалар ичида порох билан сочма солинган иккита бўз халтачани қидириб топди.— Ярмини ол, ярмини мен отамга олиб бораман, отам тайинлаган эди.

— Менга бунинг ярми ҳам ўлгунимча етади,— деб Андрей суюнганидан халтачалар тепасида шошиб қолди.— Ҳа, энди жон сақлайман. Энди азроилдан ҳам

қўрқмайман. Сен менга катта яхшилик қилдинг. Катта яхшилик қилдинг. Сен, Настена, бебаҳо хотинсан-да!— Андрей Настенани маҳкам қучоқлаб ердан даст кўтарди, Настена эса, чинқириб оёқларини силкитарди, лекин Андрей шу ондаёқ хотинини оҳиста туширди ва бирдан қовоғини уйиб, ўзига ўзи деди:— Бунақа хотин билан эркин ўйнаб-кулиб яшасанг-да, манавиндақа кавакларда беркиниб юрмасанг.

— Э, қўйсанг-чи!— деди Настена ҳаяжонланиб, эрининг гапини эшитмасдан.— Нақ ўтакамни ёрай дединг-а! Бунақа қучоқлашлар ҳам эсимдан чиқиб кетибди.

— Тез-тез келиб турсанг, ўргатиб қўяман.

— Менга қолса-ку, ҳар кун жон-жон деб келардим-а.

— Хўш, келолмаслигингга сабаб нима?

Узоқ, бутун кун бўйи чўзилиб кетган бўлса-да, ўғринча бу учрашувга чек қўйиш вақти етганди. Қош қорайиб уй бурчакларидан чиринди ҳиди кучлироқ анқий бошлади, шифтдаги салқи тахталар нақ босиб қоладигандай ваҳимали осилиб турарди, ҳаммаёқ ҳувиллаб, кишини ташвишлантитарар, юрагини шувиллатар эди. Суҳбат ҳам совиди.

Улар чойни наридан-бери ичишди: Андрей хотинини қорнингни тўқлаб ол, деб қистади, шунинг учун Настена ноилож нон билан чўчқа мойни чайнай бошлади, Андрей индамай Настенага қандайдир думалоқ, ялтироқ, нуқталари ёниб турадиган нарсани узатганида хотини кийиниб бўлган эди. Настена секингина:

— Вой, бу нима бало экан?— деб қўйди.

— Олавер, Настена, бу соат. Немис офицеридан ечиб олгандим. Тиригидан, ўлигидан эмас. Энди менга кераги йўқ, сенга эса, бир кунингга яраб қолади. Агар сотсанг, арзон-гаров бериб қўйма: яхши соат, Швейцарияда ишланган. Икки мингдан камига сота кўрма.

— Вой, худойим-эй, олишгаям қўрқаман.

— Олавер. Сенга берадиган бошқа нарсам йўқ.

Андрей Настенани Ангарадан ўтадиган йўлгача кузатиб борди-да, чанада қучоқлаб, бир лаҳза қотиб турди, кейин Карькага қамчи босиб, қорга сакраб тушди. Сўнг узоқлашиб кетаётган чана кетидан то кўздан йўқолгунча қараб турди. У қимир этмай, юзи тош қотиб қараб тураркан, мана шу экан-да, деб ўйлади-да, хаёллари тўзиб кетди...

...Настена йўлда кетар экан, ҳўнг-ҳўнг йиғларди,— у шунчалик бўғилиб, сиқилаётган эдики, нега бунчалик

қаттиқ сиқилаётганини ўзи дарров тушуниб, тагига ета олмасди. Настенанинг дилидаги яралардан биронтаси пишиб етилмаганди, чунончи уларга қандай малҳам қўйишга ҳам ҳайрон эди, аъзойи баданини қандайдир гам кемириб, жонини сўриб олаётгандек эди. Агар чойга шаккар билан туз солиб, аралаштириб шартта ичиб юборсангиз, ичингизни шундай музлатиб, қотириб юборадики, асти қўяверасиз, ширинликнинг ҳам йўриғи бошқа, аччиқликнинг ҳам. Озгина ширинликни сезасизу кейин бу таъмини шўр босиб, аъзойи баданингизни, ҳатто суяқларингизгача ачиштиради.

Настенанинг шунча йилдан бери қишлоққа, уйига, ишга меҳр ришталари боғланганди, ўз ўриини топганди, ўзини асрарди, чунки унинг ҳам нимагадир меҳнати сингган, ўзи ҳам сингишиб кетганди. Лекин энди уни боғлаб турган ана шу ришталар бирдан салқиланиб қолди, узиллишга узилмади, аммо салқиланиб қолди. Энди ҳадинг сиққанича, кучинг етганича нима қилсанг қилавер, қаёққа борсанг боравер деган фикр миясига ўрнашиб қолди. Хўш, қаёққа боради? Нима қилади? У бўйнидаги бўйинтуруққа ўрганиб, кўникиб қолди, борди-ю, ҳатто кетишга жазм этганда ҳам, узоққа бора олмайди, борадиган ери ҳам йўқ. Шундай бўлгач, нега ҳам гангимасин киши? Йўқ, кўриниб турибди, кўнгил узиб, чиқиб кетолмайди, яхшиси сабр қилиб, бу ёғи нима бўлишини пойлаш керак. Пешонасига ёзилганидан қочиб қутула олмайди. Энди айланганда ҳам ўша доирада, аммо салгина нари-ровидан беҳуда айланаверишга тўғри келади. Бошқаларнинг қандай яшаётганини кўрасану ўзинг бошқача, пинҳона яшайсан. Кўзингга қараб қадам қўясан, гапирганда тилингга эҳтиёт бўласан. Икки ҳисса ишлайсан-у, озгина мизғиб оласан. Қувлигинг, чап беришинг, ёлгон гапиришинг керак. Ҳамма бало эри подадан олдин чанг кўтариб, элбурутдан ўз жонини сақлаб қолишини ўйлаганидан бўляпти.

Хом сўт эмган банда — озми-кўпми гуноҳи бўлди. Аммо шунчалик гуноҳ қилиши керакми? Андрей бу гуноҳга чидамаслиги, бардош беролмаслиги, яшолмаслиги кундай равшан, у бу хатосини ҳеч қачон тузата олмайди. Бу гуноҳ унга огирлик қилади. Ундай бўлса, нима қилиши керак энди — Настена Андрейдан қўлини ювиб, қўлтиғига ура қолсинми? Эрига тупурсинми? Балки эрининг бу ерга келиб қолишига Настена ҳам сабаб бўлгандир, айби бўлмасе ҳам шунга сабабчидир? У ҳаммадан кўра кўпроқ шунинг илинжида уйига қараб

жўнаб қолмаганмиди ахир? Настенани қайтиб сира кўролмаман, охири гапимни айтолмай қоламанми, деб кўрқмаганмиди ахир? У отасига ҳам, онасига ҳам дардини ёрмади, хотинига эса очиқ-ойдин айтди. Балки хотини ёнида уч-тўрт кун бўлиш ниятида ўлимни галга солгандир. Хўш, шундай бўлса, энди Настена ундан қанақасига юз ўгирсин? Бундай қилишга одамда юраи бўлмаслиги керак, юрак ўрнида нима фойдали-ю, нима зарарлигини тошсиз тортадиган тарози бўлиши керак. Бундай пайтда бегона одамдан ҳам, ўтакетган ғаламисдан қўл силтаб кетавермайсану Андрей эса, ўзиники, қадрони... Уларни худонинг ўзи қовуштирмаса ҳам қандай ҳодиса юз бермасин, қандай фалокат бошларига тушмасин, бирга бўлишлари учун ҳаётнинг ўзи қовуштирган.

Тириклар у ёқда, Андрей эса, бу ерда. Эй худо, нима қилиш керак, айтсанг-чи.

Настенанинг юрагига қил сиғмас, ғаш эди, аммо айни пайтда худди ўғри урган уй сингари бўш, ҳувиллаб қолганди. Энди ундоқ ҳам, бундоқ ҳам иш тутса бўлаверарди. У қаёққа қарамасин, ҳамма ерда унинг ўй-хаёлини ўғирловчи, ваҳимага солувчи, ютиб юборувчи бир хил бўшлиқни кўрар, миясига келган ҳар бир фикр тушдагидай мавҳум туюларди.

8

Андрей Гуськов кундуз кунлари қишлолда қолмасликка ҳаракат қиларди. Бировнинг бу ерга келиши гумон эди, аммо у нима бўлса ҳам олди-кетини ўйларди. У ҳар сафар бирон ёққа чиқадиган бўлса, ўзининг озгина қақир-қуқурини сўри остига тикар, кат устидаги шох-шаббаларни йиғиб, яхшилаб изини йўқотар ва елкасига милтигини ташлаб, дарё ёқалаб қатқалоқдан чанғи билан юқорига қараб кетар эди. У одатда дарёнинг ўнг тарафига, Рибнаяга яқин томонга бормасди-да, чапга, роса ўттиз чақиримча нари жойгача чўзилган кимсасиз ерларга бурилиб кетарди.

Урмонда тез югуриб-бўлмасди, қор юмшоқлигидан киши ботиб кетарди, аммо ялангликка чиққач, Гуськов ердан сал кўтарилган қорнинг қолган бетида тез ва бемаъл ҳаракат қилганида суюниб, худди муз устидагидек елиб борарди, унинг бу ҳаракати қандайдир ёқимли ва қувончли туюлса ҳам, ўз-ўзини алдаш эди: олға, кенглик ва эркинлик сари олға, кўрқмасдан, яширинмасдан

юрадиган, ўз қиёфасига эга бўлган, шу қиёфаси билан бемалол яшайдиган олис ерларга қараб юр.

Тайгада — дарахтлар устида ҳам, ерда ҳам қор бор эди, шохлардан тўкилган нинабарглар сочилиб, қорлар тўп-тўп бўлиб турарди. Тайга ҳали уйғонмаганди, оғир ўйга чўмиб турарди, аммо қарагайнинг шохлари юқорига интилиб қолганди, қипяланғоч қайинларга кўринишидан сув югурганди, томирларнинг тахир ҳиди гупиллаб димоққа уриларди. Арчалар ҳам, тоғтераклар ҳам бунда бир хилда қорайиб кўринади — қиш пайтидаги гўё ягона бўлган, яққол кўзга ташланадиган оқ ва қора ранглар ҳаво яхшиланиши билан бир ҳафта ичида оқи оққа, қораси қорага ажралди, ҳар бир ўнқир-чўнқир аник-таниқ мана ман деб турарди. Ғувиллаб эсган шамол энди на дўнгликдаги, на чуқурликдаги қорни тўзитарди, қор энди эриб йўқ бўлиб кетадиган ерига маҳкам қапишиб қолганди. Ҳали бир эмас, икки эмас, бир неча марта қор ёғади, албатта, аммо номигагина, шунда ҳам янги ёққани шу заҳоти эскисига маҳкам ёпишиб олади. Атрофи очик тўнқаларнинг ён-вери эрий бошлаганди.

Гуськов сердарахт нишабликдан то кейинги айрилишга етгунча анча юрди ва ўша ердан Ангарага тушди. Дарё бу ерда ўннга қайрилганди, соҳил ҳар йили ювила-верганидан жуда кенгайиб кетганди. Бу соҳилда мевачева ҳам, ўт-ўлан ҳам, қўзиқорин ҳам кўп эди: бир замонларда, узунқулоқ гапларга қараганда, бу ерда татарларнинг қишлоғи бўлган экан, аммо ўзга юрт дарёси бўйидаги ерни ёқтириб қолган татарлар нима учун уй-жойларига ўт қўйиб, кетиб қолишгани маълум эмас. Аслида шундай бўлганми-бўлмаганми, номаълум, аммо бир замонларда инсон бу ерда заҳмат чеккани ҳозир ҳам сезиларди: кертиклар, далалар, пичанзорлар кўриниб турарди.

Гуськов соҳил бўйлаб яна юрди, юрди эмас, Ангара-нинг юқорисига қараб қатқалоқда ғизиллаб кетди.

Бу ерда беркиниб юрсанг юравер-у, аммо кўп ҳам юрагингни ҳовучлайверма, бу ерлар оралиқ жой. Бир вилоят тугади, иккинчиси ҳали бошлагани йўқ. Маъмурий жиҳатдан бошқа-бошқа бўлиб кетган вилоят одамлари ҳам бир-бирларини яхши билмайдилар. Отилган ўқ овози эшитилса, ҳар иккала томондагилар икки хил ўйлар эди: юқори оқимдаги кишилар қуйи оқимдагилар отди деса, қуйи оқимдагилар юқори оқимдагилар отди дерди. Гуськов шу ерда, фақат шу ерда ов қилишга жазм этди.

У соҳилда туриб икки кунгача кийикларини диққат билан кузатди, икки кунгача уларнинг Каменний ороли орқали Ангарани қандай кесиб ўтганини кўрди. Андрей учинчи марта борганида оролга ўтди ва кийиклар кесиб ўтадиган буруннинг қуйи нишаблигида пойлаб ётди, бу ердан нариги соҳил ҳам, бу соҳил ҳам кафтдек кўриниб турарди: чап соҳил яқинроқ, ўнг соҳил узокроқ эди. Шу маънода бу ер жуда қулай бўлиб, чор атроф кафтдек кўриниб турарди, аммо ер бағирлаб эсувчи аччиқ шамол учун ҳаддан ташқари очиқ эди. Гуськов шамолдан яшириниб, орол ўртасида, баҳайбат эски қабристонга ўхшаб қалашиб ётган тошлар ёнига борди ва ногаҳон дара ортида ғорни эслатувчи чуқур, ён томонга қараб чўзилиб кетган кемтикка дуч келиб қолди, кемтик ичида эса гулхан излари бор эди. Гуськов у ёқ-бу ёқни кўздан кечирди-да, таажжубланиб «ҳим» деб қўйди, кейин хурсанд бўлиб кулиб юборди: бунақа жой етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди. У бу ер қанақалигини, нимага кераклигини ҳали ўзи ҳам билмасдан бир кунига яраб қолишига аниқ ишонди.

У олов ёқиб исинди. Исиниб олгач, агар бугун ови бароридан келмаса, қайтиб қишлоғга бормасдан шу ерда тунаб қолмоқчи бўлди. Шунча олис ерга беҳуда оёгини қабартириб бориб юрадим! Энди оролда ҳам бошпанаси бор, бўлгандаям қулинг ўргилсин бошпана! Кечаси совуқ бўлади, албатта, аммо олов ёқса билинмайди. Қачонлардир биров ҳам шу ерда яширинибди — ё ҳаво ёмонлигидан ё одамлардан. Аниқроғи, одамлардан бекинган бўлса керак, уни нима, қандай зарурат бу ерга бошлаб келганикин? Уни қаранг, шунча кул-а, аллақачон қорайиб, тошдай қотиб қолибди, ўша одам бу ерда анча турганга ўхшайди. Аммо бунга ҳам анча бўлган. Уша одам кўп қора, хатарли кунларни бошидан кечирган кўринади.

Уни қаранг-а, Андрей нега илгари Каменнийга келмаган экан-а? Шундоқ ёнгинасида-ю, назардан четда қолибди. Неча марта қайиқда ёнгинасидан у ёқ-бу ёққа ўтди, кўзларини йириб-йиртиб қояларга тикилди, аммо сузиб, бу ерга ўтмаганди. Нотаниш, қирғоқлари тик кесиб тушган бу шумшук орол тошу тилоғочдан иборат эди. Бу орол бошқаларининг эътиборидан қолган бўлса керак.

Андрей шу ерда тунагани қолди, қолдию ғор ўртасида тошлар орасида ётганидан, ҳеч ким уни безовта қила олмаслигидан гўё, ажаб бўпти дегандек, ўз ҳолидан кулиб ётди. Кеч кириши билан у қуруқ ўтинларни ёқиб, ётар ерини иситди, одатдагидек ҳадиксирамасдан, доимо жонини ҳовучлаб юришдан — жон қайғуси энди уни

уйқусида ҳам тинч қўймасди — қутулиб, иссиқ, тинч ухлади.

У эрталаб бурунга анча кеч чиқди: то чой қайнатиб, оғзини куйдириб манеркадан ичгунича, то ўрнидан қўзғолиб ташқарига, совуққа чиққунича кеч бўлиб қолди... Қуйи томон жимжит эди, аммо шимол тарафдан секин, бир меъёрда аччиқ изғирин эсарди. Эрталаб ҳавонинг қовоғи солинган, хира эди, бундай пайтда ҳайвон ҳам одам ҳам ўзини эҳтиёт қилади. Бундай айни, тутуруқсиз ҳавода эчкиларнинг шунча олис ерга келиши гумон. Тизма тоғ ёқалаб секингина орқасига қайтгани маъқулмикин, балки бирон ерда лоақал олмахон учраб қолар.

У нима қилсам экан, деб бориши лозим бўлган чап қирғоққа ўгирилиб, хаёл суриб турганида ногаҳон жардан учта кийик олдинги оёқларини букиб пастга тушиб кетаётганини кўриб қолди. Вой жониворлар-эй, бормисанлар! Андрей тисарилиб, тилоғоч орқасига ўтди-да, елкасидан милтиғини олди. Кийик аста-аста сакраб, туёқлари қаттиқ қорда ботиб-ботиб юриб келди. Сўнг сувнинг саёз еридан ўтди-да, тўғри унга қараб келаверди. Қизиқ, улар нега бу ёққа йўл олдийкин? Ё бир лаҳзагина бўлса ҳам дарахтзорга кириб, ҳамма томони очиқ, хавфли ялангликка чиқишдан олдин ўзларига келиб олмақчи бўлдимикин?

Улар изма-из юриб яқинлашиб келарди. Гуськов кийикларнинг қорин қулдирашига ўхшаш ўқтин-ўқтин ҳансираб нафас олишларини эшитиб турарди. Бурунгача кўпи билан юз метрлар қолганди, шунда нимадир уларни сергаклантириб қўйди, сўнг уларнинг олдинда йўл бошлаб келаётгани тўсатдан оролдан пастга қараб бурилди. Андрей кийикларнинг орқасидан қўшоғизининг ҳариккисини гумбурлатиб отди, энг охирида югуриб кетаётган кийик қоқилиб кетди-да, жон аччиғида осмонга, аммо бу сафар олдинга эмас, бир ёнига сапчиди-да, ағдарилиб тушди.

Гуськов югуриб етиб келганда кийик ҳали тирик эди. Кийик хириллаб, тепиниб, остидаги қорни титаётганди; қўзига қон қуйилган; бошини даст кўтарарди-да, ташлаб юборарди. Андрей уни бутунлай ўлдириши керак эди, аммо у унақа қилмади, аксинча, тепасида унинг бирор ҳаракатини кўздан қочирмасликка ҳаракат қилиб жон бераётган ҳайвоннинг қандай азоб чекишига, жимиб қолиб, яна тиришишига, калласини қорда у ёқ-бу ёққа ташлашига қараб турди. Кейин у ҳайвоннинг бошини кўтариб, кўзларига тикилди — кийикнинг кўзлари кенгайди,

шунда Андрей сўниб бораётган қорачигларда иккита ўзига ўхшаган сочлари тўзиган, қўрқинчли иблис башарасини кўрди.

Андрей жон талвасаси кийик кўзларида қандай акс этишини эслаб қолиш учун унинг сўнгги ҳаракатини кутди-ю, аммо сезмай қолди. Унинг назарида кийик кўзлари шу лаҳзада ичкарига, ўзига қаратилгандек туюлди.

Баъзан у юқори оқимдаги қишлоғга борарди. Бу қишлоғ қуйи оқимдагига қараганда шинамоқ, кенгроқ эди: тилоғочдан қурилган ва тепаликлар турган қишлоғ абадийдек туюларди. Унинг атрофидаги ерлар ташландик бўлиб, турли-туман ўт-ўланлар босиб ётарди, аммо сийрак тоғтераклар қатори ёнида кенг-мўлгина майдон оқариб турарди. Бир куни Гуськов хаёлга чўмиб, қазоси етса шу ерга, тоғтераклар билан майдон ўртасидаги ерга кўмишларини истаб қолди. Бу ер қуруқ, шинам, дарахтларнинг япроқлари тушиб туради, гулларни кўриб қушлар учиб келади, хониш қилади, иморат эса, ваҳший ҳайвонларнинг йўлини тўсади.

Қишлоғда печка йўқ эди (қачондир биров уни эринмай сув ёнига судраб бориб, олиб кетганди), қолаверса, бўлмагани ҳам маъқулга ўхшайди, ўзингни тия олмасдан олов ёқдингми, бўлди, тоғ ортидан буралиб тутун чиқиб Атамановкага кўринарди. Ҳаво исиб, бу ёққа кўчиб ўтишга тўғри келса, печканинг ҳожати йўқ, ҳозирча эса, фақат кундуз кунларигина бу ерга келарди ва совуқ тушиши билан ўзини ҳаракатга келтириб, оловсиз исиниб оларди. Боз устига ҳаво юмшаб кундузлари шундай қиздирардики, ҳатто калта пўстини ҳам халақит бера бошлади.

Ҳадемай эрувгарчилик бошланиб, ҳаммаёқ шилт-шилт бўлиб кетади, унда эса, на этик, на фуфайка бор.

Андрей негадир бу ерда ақлдан озаётганини, пастдагига нисбатан ўзини бутунлай бошқача ҳис этаётганини пайқарди. У ер тинчроқ, синаштароқ эди, бўлар-бўлмасга қуйиб-пишмасди, нима қиламан, эртага қаерга бораман, уни-буни қаердан топаман, нима билан чанқоғимни босаман, деб бош қотирарди-ю, топган-тутганига қаноат қилиб яшайверарди. У узоқ ўйламасди, ўтмишини эсламасликка ҳаракат қиларди, гоҳо шу ерда бошланган ишларгина йилт этиб хаёлидан ўтиб қоларди, у мана шундай ит ётиш мирза туриш билан яшаб юрганига ҳам шукр қиларди. Бу ерда эса, талтайиб, эркаланиб кетди, миясига беҳуда ўй-хаёллар келадиган бўлиб қолди, бу ўй-хаёлларни на чуватиб, на йиғиштириб бўларди, бошини юз у ёқдан-бу

ёққа ургани билан дарди ичида қолаверарди, иш ўтгандан кейин аҳмоқона қилмишларидан пушаймон қиларди.

Энди бундай хаёллар билан ич-этини ейишнинг нима кераги бор? Бурнинг яқин бўлгани билан уни тишлаб олмайсан-ку.

Бир куни у шу мақолни эслаб, бошқа қўли билан тирсагини ушлади-да, кучи борича бўйнини чўзиб тишламоқчи бўлди — бирдан тишлаб қолса-я? — аммо бўйни оғригунча қийшайиб энгашди-ю, оғзи етмади, кейин тўғри айтишган экан, деб хурсанд бўлиб кулиб юборди. Демак, одамлар ундан олдин ҳам уриниб кўргану, аммо уддасидан чиқишолмаган.

Бу ерда у ўзидан ҳам нафратланарди, ҳам қўрқарди, қандай қилса ўзига баттарроқ алам ўтказади, ҳозиргидан беш баттарроқ кунга тушади — шунинг уддасидан чиқолмай ўзини ўзи қийнар, ич этини ер, ҳа, шошмай тур, ҳали вақт-соати келади! — деб ўзига пўписа қилар эди. Кейин бирдан ҳушёр тортиб, капалаги учиб кетарди: чиндан ҳам вақт-соати келади, кунингчи кўрасан! Кўрганда қандоқ! Афдарилиб тушасан-у, қайтиб ўзингга келмайсан.

Бу тентаклигига сабаб нималигини у билмасди. Узоқ вақтни мўлжаллаб қурилган қишловданми ё атрофида ястаниб ётган, дарахтлар ортидан музлари қалашиб кетган Ангара, нариги соҳилдаги олис Атамановканинг бир чети кўриниб турадиган бу хушманзара янги ерларданми, ё яна бирон бошқа сабабданми — маълум эмасди. Аммо кишини андармон қилиб қўядиган жиҳатлари бор эди.

Худди бу ерда лаззатли, текин бир нима бордек, уни бу ёққа бошлаб келган нарса ҳам ана шу эди.

Биринчи овдан кейин бир ҳафта ўтгач, у худди ўша Каменнийда иккинчи кийикни ҳам отди-да, чангида судраб, қуйи қишловга олиб келди ва қоронғи тушганида терисини шилиб, гўштларини нимталади. Гўштни то тонг отгунга қадар юқорига, томга ташлаб қўйди.

Гуськов эрта тонгда эшикни очиб ташқарига чиқди-ю, тахта бўлиб қолди: бир катта кўк ит эшик олдидан бир сакраб нарироққа борди-да, тишларини иржайтириб унга тикилди. Гуськов бу бўри эканини дарров фаҳмламади. Худди туллаётган пайтдагидек озгин, узун, ҳурпайган юнглари тутам-тутам осилиб турган бўри шундай қаҳр-газаб билан унга қарадики, Андрей юраги орқасига тортиб, милтигига ёпишди. Аммо дарров эс-ҳушини йиғди-ю, отмади. Бўри қари, пихини ёрган экан: ўқталган мил-

тиққа чап бериб, тоққа қочди ва ўқ овозини эшитмагач, яна тўхтаб ириллади.

Шу-шу бўри кечалари қишловга келадиган бўлиб қолди. У Гуськовни увиллашга ўргатди.

Бўри қишлоқ орқасига ўтиб, ўтириб оларди-да, бир нафас олганича шиддат билан узундан-узоқ ваҳимали ули тортарди. Оламдаги барча овоз бунинг олдида ип эшолмасди — бу овоз қоронғи кечада шунақанги силлиқ, равон, мунгли янгрардики, киши ўпкаси тўлиб кетарди. Гуськов бўрини ҳеч нима билан қўрқита олмаслигидан изтироб чекиб, бир кечаси эшикни қия очди ва жаҳл билан унинг жигига тегиб, ўзича увиллаб жавоб қайтарди. Жавоб қайтарди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди: овози бўрининг овозига жуда ўхшаб кетганди. Хўш, нима қилибди, мана сизга яна бир ҳақиқат: бўри билан яшасанг бўри бўлиб увлайсан. «Софдил одамларни қўрқитишга яраб қолади», — деб ўйлади Гуськов худбинлик ва аламзада бир гурур билан.

Гуськов бўрига қулоқ солиб турарди-да, ўзи ҳам қандайдир мамнунлик, эҳтирос ва сабрсизлик билан увиллай бошларди. Кейин у бўрининг овозига қараб, ўз камчилигини тўғрилаб оларди. Секин-аста, тундан-тунга Гуськов томоғини қисиб, бошини орқага ташлаб, овозидаги ортиқча хириллашни йўқотди ва осмонга баланд, тиниқ, бураб-бураб садо чиқаришни ўрганди.

Ахийри бўри тоқат қилолмасдан қишловни ташлаб кетди. Аммо Андрей энди усиз ҳам жуда дўндириб юборарди. У юраги жуда сиқилиб кетган пайтларда эшикни очарди-да, шўхлиги қўзгандай, эрмак учун тайгани бошига кўтариб, ҳафсала билан аянчли увилларди. Кейин у ўз овозидан олис-олис ерларгача ҳамма нарсанинг сув сепгандек жимжит бўлиб қолишига қулоқ соларди.

9

Март ойининг ўрталарида фронтга кетганлардан биринчи бўлиб, Максим Вологжин Атамановкага қайтиб келди. Агар Петр Луковниковни ҳисобга олинадиган бўлса, биринчи эмас: Петрга урушнинг иккинчи йилидаёқ уйига жавоб бериб юборишганди, аммо жон таслим қилиш учун жавоб беришган экан. У икки ой ўтдай ёниб, азоб чекиб ётди, деярли кўчага ҳам чиқолмади, дала ва полизлардаги экин-тикинлар йиғиштириб олингандан кейиноқ ими-жиммида жон берди. Шунисига ҳам шукр, ахир гўри ёт ўлкаларда эмас, ўз юртида.

Максим эса, гарчи ярадор бўлса ҳам ҳаёт кечиргани келди, келганда ҳам бутунлай, пок-покиза бўлиб келди. Атамановка шошиб, ҳовлиқиб қолди. Модомики ярадорларга уй-уйларига жавоб беришибдими, демак, яқин қолибди, демак ҳадемай унинг кетидан бошқалар ҳам кела бошлайди. Бу ишда муҳими, йўл очиб бориш керак, кейин бошқалар шу издан кетаверади. Аммо шуниси ҳам борки, бу издан юрадиган одам оз қолди. Ҳар бири ишда аниқ ҳисоб-китобни яхши кўрадиган Иннакентий Иванович Атамановка йигитларининг баракаси қандай учиб кетаётганини рақамларда кўрсатди: икки киши фин урушида қолиб кетди, ўн саккиз киши уруш даврида фронтга жўнади. Бугунга келиб аниқ тириги бир киши (Максим Вологжин) биттаси (Петр Луковников) гўрида ётгани ҳам рост, хотин-халажлардан ўнтасининг қўлида қорахат бор, қолганлари жанг қиляпти. Қишлоқ кичкина, одамларини бармоқ билан санаб чиқса бўлади.

Уша куни Настена, Надька ва Лиза Вологжина омборда шамол машинада уруғлик арпани тозалашаётган эди. Тушдан кейин Нестор Карькасини чоптириб келди-да, жиловни тортиб, отни кейинги икки оёғида тикка қилиб қичқирди:

— Қани, сакра, Лизавета, тезроқ отга мингаш, тезроқ, кимга айтяпман! Максим келди.

Лиза ундан ўзини четга олди, докадек оқариб кетди-ю, ҳўнграб юборди ва шу ҳўнграганича қишлоққа қараб югурди. Бу вақтда Атамановкадагилар типирчилаб қолганди. Омборлар турган тепалиқдан қишлоқнинг юқори чеккасига, Вологжинларнинг уйига қараб болалар ва итларнинг чопиб кетаётганлари, қарияларнинг ҳам ҳовлиқиб, гаплашиб, ўша ёққа бораётганлари кўриниб турарди. Нестор эса, йўл-йўлакай милтиқ отиб тўс-тўповини кучайтириб, яна қаёққадир от қўйиб кетди. Одамлар ундан ўзларини четга оларди, Карька эса, ўқ овозидан ҳуркиб пишқирарди, аммо энди Несторни тўхтатиб бўлмасди, у қишлоқнинг гоҳ нариги бошига, гоҳ бу бошига отини елдиаркан, ўқ узгани-узган эди.

— Ҳеч бўлмаса шунақа урушиб хуморидан чиқсин, — деди Надька жаҳл билан. — Ана керак бўлса генерал!

У дон солинган қошга ўтирди ва секин-секин жаҳлдан тушиб, қайғу-ҳасрат билан деди:

— Ландавур эрим жонини асраб қололмади-я... Намуна менга тикилиб қолдинг? Нима, нотўғрими? — деди

у таажжубланиб қараб турган Настенага дағдаға қилиб.— Болаларни қаторлаштириб қўйиб... мардларча ўлибди. Хўш, унинг мардларча ҳалок бўлганидан менга нима фойда, энди мен нима қиламан? Анавиларни боқаманми ўшанга?— Надька учта боласи қолган уй томонга ишора қилди ва чанг босган юзига кўз ёшларини суркаб йиғлади.— Бир этак бола билан энди мени ким ҳам оларди? Энди йигирма еттига кирдим. Йигирма етти ёшимда адоий тамом бўлдим. Э, қуриб кетсин-е ҳаммасиям.

Шу куни бошқа ишлашмади. Тозаланган арпани йиғиштириб олишди-да, уй-ўйларига кетишди, йўл-йўлакай омборчи хотинга омборларни беркитиб қўйишни таъинлашди.

Уйда ҳатто Семёновна ҳам печкасидан тушибди, ихраб-сихраб, ҳар қадам қўйганда икки букилиб, қотиб қолган оёқларини ёзарди. Ҳовлиқиб, гангиб қолган Михеич унинг ёнида гимирларди. У хурсанд бўлиб Настенага деди:

— Эшитдингми, Максим Вологжин келибди?

— Эшитдим.

— Уша томонга ўтмадингми?

— Йўқ.

— Бориш керак эди... балки у Андрей тўғрисида зора бир нима билар.

— Ўзинг бойсанг бўлаймиди, чол,— деб ихради Семёновна.— У-буни билиб келаядинг. Настена ёлчитиб сўролмади ҳам.

— Ниманиям сўрарди? Бирон гап бўлса, ўзи ҳам айтади.

— Вой-ей, билганлайингни қилинглай.

Кейинги вақтларда, Андрей дом-дараксиз бўлиб кетгандан кейин, Михеич ўзини одамлардан олиб қочиб юришини Настена пайқаб қолган эди. Отхонада, албатта, одамлардан қочиб қутулолмасди, аммо уйга келгач, ивирсиб юрарди, илгаригидек қариялар олдига чиқиб, чекишмасди, гаплашмасди. Ҳатто, борди-ю, унинг олдига битта-яримта кирганида ҳам, у кўпроқ жим ўтирарди. У гаплашиб ўтирганда ким нима деса, сеники маъқул дегандек бош қимирлатиш одатини чиқарди, аниқроғи, ўзи кам гапиршиш учун шундай қиларди. Гоҳо у бир ўзи хаёлга чўмиб, хира кўзлари билан бир нуқтага тикилиб ўтирганида ҳам бошини ирғаб қўйиши мумкин эди. Бундай пайтда унинг бошини нима қотираётганини, у ёлғиз ўтириб, нимани маъқуллаётганини ўзи ҳам билмасди,

аммо у қандайдир ҳали номаълум, яқин-орада рўй берадиган бир кўнгилсизликни ҳис этиб, ниманидир комил ишонч билан кутарди.

Бу йил у роппа-роса олтмиш бешга кирди. Унинг урушдан олдин йигитларга ўхшаб юқорига бураб қўйилган мўйлови энди осилиб, сарғиш тусга кирганди. Ваз устига Михеичнинг башараси ҳам жуда қорғин, ночор кўринарди, бундай пайтда на уйқу, на дам олиш фойда беради. У юрганида бошини орқасига ташлаб, қаддини роз тутиб юрарди, кейинги йилларда у биринчи герман урушида ярадор бўлган оёғини қаддан ташқари судраб босадиган бўлиб қолганди, аммо Михеич ўтирди дегунча дарров бошини қуйи соларди-да, кўзини юмарди, кейин ичيني қурум босган катта қорнини шишириб, қаттиқ-қаттиқ йўталарди. Печка устида ётган Семёновна сабри тугаб, бас қилсанг-чи, деб бақирарди. Михеич эса, индамай йўталгани-йўталган эди, у шу йўталганича ҳовлига чиқиб кетарди-да, бирон ишга уриниб, секин-аста тинчиб қоларди, лекин анчагина кучаниб, ўпкаси ёғжиллаб нафас оларди. Кўпинча у йўталини яна шу тамаки билан босарди — бу абадий хуморбостига бир умр пона уриб, пона чиқаришга ўхшарди, вақт ўтган сари бу қол баттар авжига чиқарди, шундай қилмаса, чидаб туролмасди. Унинг овози бўғилиб, хаста бўлиб қолганди, кўзлари, гўё оғирликдан чўкиб кетгандай қисилганди, озгин юзининг суяклари янада туртиб чиққанди — Михеич бир йил ичида ўзини шунчалик олдириб қўйганди, Настена шуларни ўйлар экан, буёғи нима бўларкин, деб юраги орқага тортиб кетарди.

— Бора қол, ойим қизим, бора қол, — деб у Настена-ни жўнатди. — Мен ҳали отхонага ҳам боришим керак.

Вологжинларникига бир ўзим бормаيمان, деб Настена ёғжиллаб Надъканикига кирди. Надька, одатдагидек, болалари билан олишиб ётганди. Отаси урушга кетгандан кейин туғилган энг кичкина Лидка, чамаси ҳозиргина шапалоқ еган бўлса керак, полда ўтириб, бор овози билан чириллаб йиғларди; каравот ёнида Петька ҳиқиллаб турарди: энг каттаси Родька деразага қараб ўгирилиб олганди. Надька тор кутда¹ даранглатиб идиш-товоқларни ирғитар, аҳён-аҳёнда томоғини йиртиб, жим бўлинглар, деб болаларга ўшқирарди.

— Нонни бир амаллаб икки кунга етказай дедим, келиб қарасам, аллақачон еб ютишибди, — деб шикоят

¹ К у т ь — хонанинг ошхона вазифасини ўтовчи бурчаги.

қилишга тушди у Настенага. — Қани, ўзинг айт, ахир булар юдо эмасми, юдо эмасми! Бу текинтомоқларнинг топиб олганини қара-я. Ейишга ебди, тиқилиб ҳам ўлмабди. Энди сизларга овқат бериб бўлман, энди уч кунгача увоқ ҳам бермасман сенларга. Бас қиласанми-йўқми? — деб бақирди у яна Лидкага. — Жонимни бўғзимга келтирдинг, бир адабингни бериб қўймасам, қараб тур ҳали. Нонни қорнига урган бу бўлсаю чириллаганига ўлайми, тагин айбдор мен эканман-да. Вой худойим-эй! Нега сенларни ер юта қолмайди-я! Энди мен сенларни нима билан боқаман, нима билан? Бор-йўғи бир хамирлик уним қолган, кейин ҳаммамизни бир қопга тиқиб, Ангарага ташлаб юборса ҳам бўлади. Мен шу савил қолгур унни йиғлаб-сиқтаб юриб, икки марта ёздириб олувдим. Энди менга ким ҳам ун берарди. Қани энди бу зумрашалар сал тушунса. Ахир анави лапашанг, кичик эмас-ку, — Надька қўли билан Родька томонга ишора қилди, — сал ўйлаб кўрса бўлмайдими — йўқ, ҳозирю ҳузури, юта қолса, фақат онани алдаш пайида. Нима, мен уни ўзимга яшириб қўйибманми, ўзимга асраб қўйибманми? Сенларга асраб юрувдим, текинхўрлар, очкўзлар, эртага амал бўлар деб. Очликдан ўлиб қолманглар дебман. Шунақа бўлса, энди ўлсаларинг ўлаверинглар, сираям ачинмайман.

— Ҳадемай Ангарада муз эрийди, балиқ тутаман, — деди Родька тўнғиллаб дераза олдидан.

— Сен унингни чиқармай тур: балиқ тутар эмиш-а. Утган йили тутган балиқларингни еб улгурмовдик, мана, ҳали ҳам еб ётибмиз. Суякларини қаерга қўйсак экан деб бош қотириб ётибман. Тек тур, овозингни эшитмай. Ҳе, сендақа балиқ тутувчидан ўргилдим-е. Сен Ангарада эмас, қазноқда яхши балиқ тутасан.

Настена зўрға унинг гапини бўлди.

— Юр, Надька, Максимни кўриб келамиз. Эркаклар қанақа бўлиб кетганини кўрамизу қайтамиз.

— Э, э, нимасини кўраман? Бекорга ярангни янгилайсан. Бировнинг бахтидан менга нима, занги юқармиди.

— Нима, бормайсанми?

— Э, шоямай тур, бораман. Сал у ёқ-бу ёқни йиғиштириб олай, манавилардан кўнглим тўқ бўлади. Қоққан қозиқдай тураверма у ерда, — деб қичқирди у Родькага. — Утин олиб келиб печкани ёқ. Кўзимни шамғалат қилиб қочишни хаёлинга келтирма. Вой-бўй, қовоғини осилганини-я, бирон ёққа жуфтагини растлаб қолмоқчи-

да. Билиб қўй, уйдан бир қарич қимирламайсан. Бирон-
танг ҳам орқамдан дум бўлма.

Лидка онаси кетаётганини фамқлади-да, ялинцига
тушди:

— Мен ҳам бораман. Мени ҳам олиб боринг, олиб
боринг.

Онаси унга бурчакдан товани кўрсатди, шундан ке-
йин Лидка тушунгандай жим бўлиб қолди.

— Кўрдингми? Ана шунақа. Дамингни чиқармай,
ўтирган ерингда ўтиравер. Мен билан борармиш-а. Бир
ками бировларнинг олдида сенлар билан биғиллашишим
қолувди ўзи. Бошқаларнинг болалари бинойидек, бу
расволар, билмадим, худонинг ғазаби. Булар ким бўли-
шаркин-а, ким бўлишаркин-а, биронта одам айтсайди
менга.

Настена Лидкани полдан кўтарди-да, деярли унинг
оғирлигини сезмай олиб бориб каравотга ётқизди. Лидка
каравотда шу заҳоти гужанак бўлиб олди-да, ҳиқиллаб,
ҳиқиллашдан муштдеккина вужуди титраб, бугун ўйин-
кулги деган нарса сувга уриб кетганини ва энг яхшиси
эрталабгача тош қотиб ухлаш эканини тушуниб, кўзици
юмди. Настена қизчанинг бошини силади, лекин бу эр-
калашдан Лидка баттарроқ титтарди, шунинг учун Нас-
тена қизчанинг ёнидан нари кетди.

Надьканинг шанғилигини ёқлаб бўлмаганидек, уни
қоралаш ҳам қийин эди. У урушдан олдин ҳам лафзи
тез аёл эди, айниқса унинг инжиқ феълени ёқтирмай
қўйган қайнонаси у билан сира мураса қила олмади,
шунинг учун Надька билан Витя орадан кўп ўтмай рўз-
ғорларини бошқа қилиб олишларига тўғри келди. Надька-
нинг қариндош-уруғлари қаердадир Ленада туришарди,
Надька бу ерда келгинди, бегона ҳисоблашарди. У пешона-
си ярақлаб Витяга йўлиқиб қолди: Витя меҳнаткаш, ваз-
мин, хушфеъл йигит эди, Надька юз жиғибийрон бўлиб
гапирса ҳам, у оч сариқ сочини пешонасида осилтирга-
нича кулимсираб тураверарди. Жуда жонига тегаверса,
Надькани маҳкам қучоқлаб оларди-да, ҳазиллашиб, бел-
куракдек кенг кафти билан нозик бир ерига уриб қўяр-
ди, шунда Надька гул-гул очилиб кетарди. Умуман у
ўзи жанжалкаш аёл эмасди, шунчаки, шўх, тўполончи
эди: Надька қаерда бўлса, албатта, ўша ерда шовқин-
сурон, ўйин-кулги, ҳазил-мутойиба авжга чиқарди, бу
қангома ҳаммадан кўпроқ Надька туфайли бўларди, ле-
кин у бўлмаса, бунақа қангома бошланмасди ҳам. Агар
уруш бўлмаганда-ку, у тезроқ ҳовуридан тушиб, бола-

лари билан Витянинг олдида ипакдай бўлиб қоларди-я, кейинги вақтларда ўзи ҳам анча қуйилиб қолувди, аммо уруш бошланиб қолиб, қишдаёқ Витянинг ҳалок бўлиши Надькани гангитиб, сержарда қилиб қўйди. Надька Витяга шунчалик куйиб-пишдики, унинг дод-войидан юраги қинидан чиқиб кетай дерди. У ўшанда эндигина кўзи ёриган эди. Надька гоҳ ўрмонга, гоҳ соҳилга кетиб қолаверганидан Атамановкадагилар Надька ўзини бир бало қилиб қўймаса эди, деб қўрқиб, бориб қизчангга қара, дея уни уйига жўнатишарди. Аммо ҳаммаси ўтиб кетди: куя куя куймай қўйган Надька яна ишга чиқа бошлади, болаларни боқиш учун ўзини ўтга, чўққа урди. Суянадиган одами йўқ эди: қайнонаси Надькани ёмон кўрганидан набираларига ҳам рўйхуш бермасди. Надька қанчалик елиб-югурмасин, топган-тутгани доим учма-уч эди. Ҳалок бўлган фронтовик оиласига ажратилган қўшимча дон-дунни Надька қишдаёқ олиб бўларди-да, кейин ўзини минг ёққа урарди-ю, барибир на овқатга, на кийим-кечакка ёлчирди. Болаларнинг ҳаммаси Витяга тортганди; сочлари оч сариқ, камгап, уруш ва асабийлашиб қолган Надьканинг феъл-атвори эса болаларни қўрқок, ювош қилиб қўйганди. Чамаеи, болаларнинг ўзлари ҳам омон қолишларига кўзлари етмасди. Учалови ҳам куча ёшиқ олдига чиқарди-да, оналарининг йўлини пойлаб, кўзлари тўрт бўларди, удар шунчалик ғариб, ғамзада эдиларки, киши юраги туздай ачишиб кетарди. Раҳмдил одамлар Родькани чақириб, эргаштириб боришарди-да, қўлига бирон нима тутқазिशарди. Родька эса олмайман ҳам деб қўярди. Настена ҳам қўлидан келганича Надьканинг болаларини ардоқларди, айниқса қизчасини, аммо кейинги ҳафталарда ўз ғами билан бўлиб болаларни деярли унутиб юборганди, ҳовир эса, йиғлаётган Лидкани кўтариб, каравотга ётқизар экан, қизча олдида гуноҳкор эканлигини ҳис этди.

У Надькани кутиб тураркан, қош ҳам қорайиб қолди, кундузи иссиқдан ғоваклашган қор қотиб, оёқ остида ёқимли ғичирларди. Қишлоқнинг бутун қуйи чеккаси гўё биёбон эди — на бирор овоз, на тиқ этган товуц эшитиларди, фақат уч-тўрт кампирнинг уйидагина чирой хира милтиллаб турарди. Ҳатто йтлар ҳам Вологжинларникага югуриб кетганди, ўша ердан уларнинг эркаланиб акиллашлари қулоққа чалинарди. Болаларнинг тўполони, бақирӣқ-чақирӣқлари ҳам ўша ерда эшитиларди. Настена билан Надька индамай қадамларини ростлаб, сиполик билан борар экан, умумий шодлик

қаяжони уларга ҳам таъсир қилганди. Бир одам булар билан бирга қолиш учун анави ёқдан, урушдан, жаҳаннам оташидан келди — барча эркаклар номидан чопар, хабарчи бўлиб келди: озгина сабр қилинглар, қадемай ҳаммаси узил-кесил маълум бўлади: бировлар сўнгги умидини ҳам узиб, зор-зор йиғлайди, бировлар эса, суюнади, ҳаммаларинг эса, биргаликда янги ҳаётни бошлашларинг керак.

Вологжинларникида одам кўп, ғала-ғовур эди: шифтга осилган иккита ўнинчи лампа катта меҳмонхонани чароғон қилиб юборганди. Стол бошида озиб, қорайиб кетган, сочи худди маҳбусларга ўхшатиб калта қирқилган, кўзлари катта-катта Максим хурсандлигидан бўшашибгина ўтирарди. Бинт ўралиб, дока билан тортиб қўйилган ўнг қўли бўйнини оғритиб осилиб турарди. Унинг чап тиззасида отасининг гимнастёркасидаги медалларни жириглашиб ўйнаб, Вологжинларнинг иккинчи, кичик қизлари, олти яшар Верка ўтирарди. Олдин Надька келди, қўл бериб Максим билан сўрашди-да, кейин деди:

— Эсон-омон қайтганинг билан табриклайман!

Ундан кейин Настена ҳам:

— Эсон-омон қайтганинг билан табриклайман, — деди.

Жипслаб қўйилган икки стол атрофидаги скамейкаларда чоллар, хотин-халажлар ўтирганди; Максимнинг ёнида, ўнг томонида Максимнинг отаси Ефим бувани ўғлидан суриб, аллақачон кайфи тароқ бўлган ҳам дўст, ҳам оға Нестор тарвайиб ўтирарди, чап томонда эса Лизага жой қолдиришганди, лекин у ўчоқбошидан меҳмонхонага, меҳмонхонадан ўчоқбошига югуриб аранг улгурарди. Одатда қонсиз, маъюс юзли Лизани таниб бўлмасди, у гул-гул очилиб кетганди, хурсандликдан энтикар, кўзлари чақнарди, мовий кофточкаси остидаги чўккак кўкси қайта тепчиб, яйраган эди. Лиза бутун борлиги билан кулар, яйрар, порлар эди. У Настена билан Надькани ўтирғизди-да, чидаб туролмай, уларни қучоқлади, бағрига босиб, шивирлади:

— Эрталаб ҳеч гапдан хабарим йўқ эди. Ахир бирга арпа тозаладик-ку. Арпа... — у энтикиб қўйди-да, кулиб юборди ва қочиб кетди.

Максим кулимсираб, уларга — Настена билан Надькага қаради. Иккала жувон столнинг бошқа томонида, нариги бошида шундоқ рўпарасида ўтирганди. Настена орға қаради ва Максимнинг:

— Хўш, Настена, сен энди эрингни қачон кутиб оласан? — деб сўраганини эшитди.

Настена қисилиб, қинариб кетди; у секин бошын
ўтариб, иложи борича хотиржам жавоб берди:

— У билан дийдор кўришинга ҳам ақлим бовар
билмай қолди. Эрим негадир дом-дараксиз...

— Ким, Андрей дом-дараксизми?

— Ҳа, госпиталда ётувди... у ҳам ярадор эди. Госпи-
талдан кейин яна фронтга жўнатишганди, — Настена
гапирар экан, ҳаммадан ҳам Иннакентий Ивановичнинг
синчковлик билан тикилиб турганини пайқади. — Шун-
дан бери дом-дараксиз. Билмайман... Ҳеч нимадан жа-
барим йўқ.

— Ҳам ема, топилиб қолади.

— Ахир у... чиндан ҳам ном-нишонсиз, — деб тушу-
тира бошлади Иннакентий Иванович, Настенага қараб
қўйиб. — Суриштириб келишди, сўрашди. Хужжатларга
қараганда, ҳеч қаерда йўқ шекилли.

— Кетаётганда йўлда бошқа қисмга ўтказиб юбо-
ришган бўлса керак. Бунақа ҳодиса жуда кўп бўлади.
Хатларнинг ҳаммаси ҳам жой-жойига етиб боравермай-
ди, — деди Максим комил ишонч билан, Настена ишонч
билан айтилган бу гапдан шу заҳоти енгил тортди, гўё
у чиндан ҳам Андрейга нима бўлганини билмайдиган-
дай эди.

Қизиқ: на умид қилган, на-да кутган Лиза бунча
нарсаларни қаёқдан топа қолди — столнинг устида минг
хил ноз-неъмат. Турган гапки, товуқни бугун сўйишган,
аммо тузланган тўш ҳойнаҳой ёздан бери сақланиб
келаётгандир, бу тўш ҳам бир эмас, икки эмас, бир неча
йилдан бери чирпитда интизор бўлиб турган самогон син-
гари атайлаб мана шунақа кунга асраб қўйилганди. Бироқ
кимчасини кутаётган бошқа хотинлар ҳам ана шунақа:
ўзи оч қолади, болаларини тузуккина тўйдирмайди-ю,
аммо висол чоғига ғамлаб қўяди. Бу аёллардан қанча-
дан-қанчаси кўз ёши тўкиб, яшириб қўйганларини даст-
турхонга тортмади дейсиз! Утган йили кузда Агафья
Сомова ўглидан қорахат олди, дастлабки кунлари дод-
фарёд қилиб юрди-да, кейин хотин-халажларни йиғди,
уруш вақтида борлиги ҳам эсларидан чиқиб кетган
спиртни олиб стол устига қўйди, қуймоқ, кисель билан
бирга яна ҳар хил майда-чўйдалар ҳам тайёрлади, ўша
спирт ўглининг маъракасида ичилди. Ҳа, бундай кул-
фат биргина Агафьянинг бошига тушгани йўқ, энди
бунақани санаб, саноғига етолмайсан, яна кимнинг қис-
матида бундай кулфат борлиги ҳали маълум эмас.
Ҳозирча фақат Лизанинг орауси ушалиб турибди.

Лиза меҳмонларга ароқ қуйгач, дастурхон атрофидагиларнинг ғала-ғовури авжга чиқди. Нестор ашула айтишга тушди, аммо ҳеч ким унга жўр бўлмади, унга, умуман, негадир ҳеч ким эътибор бермасди. Чоғлардан баъзи бирлари столдан турди-да, девор ёнига бериб чўнқайди ва тамаки ўраб чека бошлади: қариялар шу ерда ўринларидан турмай, Лиза узатган стаканларни олар ва уриштирар эдилар. Иннакентий Иванович туриб, Максимнинг ёнига ўтирди ва билагонлик қилиб Америка тўғрисида, унинг қандай урушаётгани ва у ерда қачон революция бўлиши ҳақида жиддий гап бошлади. Максим истар-истамас жавоб қайтарарди — Иннакентий Иванович бу ҳақда, айниқса революция хусусида кўп нарсани билиши кўриниб турарди. Верка отасининг тиззасида мудрай бошлади; Лиза уни олиб бориб ўрнига ётқизмоқчи эди, аммо Вера отасига ёпишиб олиб, чириллади — уни ўз ҳолига қўйишга тўғри келди. Кимдир Максимдан қўли хусусида сўраб қолди, кейин Максим — биринчи марта бўлмаса керак, госпиталда қўлини кесмоқчи бўлишганини, лекин у унамаганини, — чан қўли бўлсаям майлийдими-я, ахир асосийси ўнг қўли-ку, у бўлмаса бутунлай ногирон бўлиб қолади-ку, — аммо ҳали ҳам бу қўли кўп овора қилишини гапириб бера бошлади. Бир стакан самогонни отиб олган Надька қизиқиб сўради:

— Уни... бир четга сурса бўладими?

— Бир четга? Нимага энди?

— Ахир кечаси халақит бермайдими?

Максим кулиб юборди:

— Халақит берса, Лиза кесиб ташлайди.

— Мен сени, Надька, бунақа гапинг учун колхоздан ҳайдайман, — деди Нестор ишшайиб.

— Овозингни ўчир. Ҳайдармиш-а. Ишқилиб ўзингни думингни тугиб қўйишмасин тагин, — деди Надька баланддан келиб, аммо зарда қилмай, фақат узиб олди. — Йигитлар келишса, қўлтигингга сув пуркаб қўйишади. Хўп зугумингни ўтказдинг, шуниси ҳам етар. Одамларни оёрингнинг учи билан кўрсатдинг. Пичоғинг ҳамипша ҳам мой устида бўлавермайди.

— Мен сизларни оёримнинг учи билан кўрсатдимми? — деди хафа бўлиб Нестор, — А, хотинлар? Кеккайдимми?

Аёллардан биронтаси миқ этмади.

— Унинг гапини қўявер, — деди йўгон, дўриллаган овозда Василиса Рогова Несторнинг ёнини олиб. Семиз,

қўпол, уруш даврида заррача озмаган бу аёлни қишлоқдагилар Доно Василиса дейишарди.

— Нимасини қўяди? Нимани?! Нима, нотўғрими?

— Оғзингга келган гапларнинг ҳаммасини ҳам, Надежда, кўпчилик олдида айтиб бўлмайди,— гердаийт насиҳат қилди Доно Василиса.— Фронтовик ҳали остонасидан ҳатлаб ўтмасидан бурун сен унга пичинг отяпсан.

— Қанақа пичинг экан? У, авваламбор тун бўйи сен билан менинг валақлаганимизга қулоқ солиб, Лиза эсига ҳам келмайди дейсанми? Аслини олганда, унинг битта қўлигина шикастланган, холос, бошқа ёқлари бинойидек.

Максим яна кулиб юборди, унинг кетидан чоллақ йўтал аралаш хаҳолашиб кулишди.

— Биламан,— деди Надька унга ёпишиб,— сен Василиса, мендан қўрқасан. Қўрқмасанг ҳам бўлмайди да: Гавриланг келса ҳаш-паш дегунча бошини айлантириб, ўзимга қаратиб оламан. Мен сендан анча ёшман менга тенг келолмайсан.

— Гавриладан кўнглим тўқ,— деб жавоб берди Василиса истеҳзо билан.

— Қизиқ, нима сабабдан ундан кўнглинг тўқ-а? Нима, у авлиё эканми?

— Авлиёликка-ку авлиё эмас-а, аммо сен билан овора бўлиб юрмайди. Шундай яхши қушини ҳақкага алиштириб нима қилади? Сен бир ҳақка бўлсанг, шақашақ қилишдан бошқасини билмасанг.

— Вой, анавининг ўхшатишини қаранглар-а!— деди Надька хурсанд бўлиб тез-тез.— Майли, мен ҳақка бўлақолай, аммо сен қанақа яхши қуш экансан-а? Анави қағиллашдан бошқани билмайдиган қора қарға сен эмасмисан-а?

— Йўқ, Надежда,— қизғиш соқолини селкиллайтиб, айёрлик билан жилмайганча, гапга аралашди Иннакентий Иванович.— Сен Василисанинг тагига етолмайсан унинг таги мустаҳкам. Ахир Гаврила фронтдан посилкаларни сенга эмас, унга юборяпти-ку. Бу йил, чамада, бешта посилка олдинг шекилли, а?— у Василисага юзланди.— Ёки кўпроқми?

Василиса тутилиб:

— Санаганим йўқ,— деди.

— Василиса ҳатто уларни очгани ҳам йўқ,— дедикесатди Надька.— Курси ўрнида ишлатиб юрибди.

— Нима қилсам қилавераман, бу сенинг ишинг эмас.

Аммо Надька қизишиб кетганди, энди уни тўхтатиш осон эмасди.

— Сен, Лиза, қизил аскарингдан нечта посилка олдинг?— деб сўради Надька.

— Биттаям олганим йўқ.

— Агар мен бўлсам, шунақа қилса уни остонага яқин йўлатмасдим. Нима бало, ўзинг ҳам ўлгудай лапашанг, ҳеч нимага тушунмайдиган овсармисан дейман? Яна оғзинг қулоғингда-я.

— Менга посилка-мосилкаси керак эмас,— хурсанд бўлиб кулиб юборди Лиза.— Мен бугун сигирни сўяйлик дедим. Ёлгон гапирсам, мана, дадам гувоҳ: зиёфат зиёфатдай бўлсин-да, келинлар, сигирни сўяйлик дедим! Улар мени авраб қўйишмади. Ундай бўлса, товуқларни битта қўймай сўйинглар, қайтиб турқини кўрмайин дедим. Улар товуқларга ҳам қайишишди. Худо хоҳласа, ҳаммасини топамиз, ишқилиб бирга бўлсак бўлди. Бир ўзим икки букилиб тамом бўлдим, қайғу-ҳасратдан икки букилиб қолардим ё бўлмаса ўзимни бир бало қилиб қўярдим.

— Демак, икки букилиб қолардим дегин?— деб чўзиб, имлаб чақириб қайта сўради Надька.

— Ҳа, икки букилиб қолардим.

— Ё бўлмаса ўзингни бир бало қилармидинг?

— Бўлмаса-чи.

— Намунча олиб қочмасанг-а, Лиза?— деб Надька муғамбирлик билан гап бошлади-ю, аммо чидаб туролмади, алаmidан овози титраб, юрагидагини тўкиб солди:— Бу нима деганинг, демак, мен ҳам, манави Катерина, Вера, Капитолиналар ҳам ўзимизни бир бало қилишимиз керак экан-да, а? Шунақами? Нима, сен уни ҳаммадан кўра кўпроқ севардим, ҳаммадан кўра кўпроқ кутган эдим, демоқчимисан? Демак, сенингча, уларни биз ўзимиз йўқ қилган эканмиз-да? Сен, Лиза, биз кўрган кунни кўрганинг йўқ, шунинг учун бунақа дема. Ўзимни нима қилсам ҳам менга ярашарди, хўш, болалар-чи, улар нима бўларди? Бу ёруғ оламда ундан қолган нусхайи нишона ана шу болалар-ку, қанақасига уларни нобуд қилиб бўлади? Сен қаёқдан биласан, чаладай тутаб тамом бўлдим, энди куядиган жойим ҳам қолмади, кул бўлган нарса эса, секин-аста учиб, тўзиб кетади. Мана, энди сен пошшо ойим бўлиб яшайверасан, қучоқлашасан, эркаланиб, тантиқланасан, хўш,

мен-чи, чўриман, нима иш бўлса, балоғардонман, боғу-чиман, энди мен ўзимни деб яшайман. Агар шунга кунларга қолишимни билганимда олдироқ маза қилиб яшаган бўлардим, кейин лоқал кўрган кунларимни эслаб юрардим, мен бўлсам, кейин булар, кейин булар деб юраверибман, беками-кўст яшайин деб умримни ўтказиб юборибман, мана, оқибати. Энди ётганда ҳам, турганда ҳам кўз олдимга уруш келади, буни ҳеч нима билан эсдан чиқариб бўлмайди, қолганлари унутилиб, ўчиб кетди — йўқ энди.

Лиза дарров гуноҳини бўйнига олақолди.

— Вой, мени ёзғирманглар, хотинлар, оғзимдан чиқиб кетибди.

— Сени нима деб ҳам ёзғирардик. Модомики, толейит бор эканми, биз учун ҳам маза қилиб яшайвер. Аммо кўзингни оч: агар ёмон яшасанг, ўзингдан кўр. Аяб ўтирмаймиз — гапнинг пўскаллеси ана шу сенга. Вирийчи бўлиб ўзим сенга чоҳ қазаман. Эркаларимизнинг у ерда ҳалок бўлиб кетишига биз айбдор эмасмиз. Тўррими, Максимушка, айбдор эмасмиз-а? Очигини айт бизга.

— Айбдор эмасмизлар.

— Гап бундай бўпти. Пешонамиз шўрлигидан биз хафа бўлсак арзийди. Энди бу алам ўла-ўлгунимизча кўкрагимиздан кетмайди. Сенинг эса, Лиза, армонинг йўқ. Энди сизлар фақат ўйнаб-кулиб яшашларинг керак, бу ёғи ҳаммаси ўзларингга боғлиқ. Агар бирор гап бўлса, билиб қўй: мени, уни, анавини — ҳаммамизнинг бошимизга тушган савдони элдан бурун сен бахтинг билан юзимизга соласан, агар пешонамизда бўлганда ёди, бизнинг ҳам бахтимиз кулиб боқармиди. Биз эса, бундан бенасиб бўлдик. Ортиқча гапга тоқатимиз йўқ — тушунарлими?

Тарақлаб эшик очилди-да, хонага болалар кириб келди. Лиза уларни ҳайдаб чиқаришга отилди, лекин улар бир овоздан чуғиллади:

— Манавига беришмади — манавига.

— Бу ҳозир келди.

— Максим амаки, бунга беришмади.

Болалар Родькани стол олдига итариб чиқарди. Надька уни кўриб, бақариб берди:

— Сен қаёқдан келиб қолдинг бу ерга? Мен сенга нима деган эдим-а? Мен сенга нима деган эдим. Қани, дарров туёгингни шиқиллат-чи.

Родька қимирламасдан эзилиб, кўзларини лўқ қилиб, Максимга қараб турарди. Максим унинг мултиллаб бо-

қастганни кўрдм ю, қизчасини секин полга туширди дэ,
ўрнидан турди.

— Бу сенмисан, Родион?— деб у бўғиқ овозда секин сўради.

Родька шоша-ниша бош ирғади.

— Қани, бир сўрашиб қўяйлик бўлмаса,— деди Макс-
сим боланинг олдига келиб ва соғ қўлини узатди.—
Қара-я, ўсиб кетибсан, кап-катта йигит бўлиб қолибсан.
Қандингни ур. Нега бунча кеч келдинг?— Максим том-
чадан бошқа болаларга ҳам берган гулдор думалоқ
пряникдан олди-да, уни Родькага узатди. Родька пря-
никни олди.— Бор совға-саломим шу, бошқа ҳеч нима
йўқ. Бир маза қилиб егин, ука. Эртага кундузи вақтинг
бўлса, кел, гаплашамиз. Бугун, ўзинг кўриб турибсан,
вақти эмас. Эртага келасанми?

Родька яна бошини ирғади ва эшик томонга тиса-
рилди. Болалар унинг кетидан уймаллашиб, чуғурлага-
нича ташқари чиқди.

— Қара-я, кап-катта бўлиб қолибди,— Максим қай-
тиб ўрнига ўтираркан, ҳайрон бўлганича маъюс такроп-
лади.

— Ҳа, катта бўлишяпти,— деди Нестор дадил, у
одати бўйича суҳбат жиловини ўз қўлига олишга шо-
шилаётганди.— Уларга уруш ҳам писанд эмас.

— Ушча уруш яқин-орада тугай дейдими ўзи?—
тўсатдан сўраб қолди Лиза.— Сен, Максимушка, ўшча
ёқдан келдинг, қани, айт-чи, ҳали яна кўп кутамизми?

— Сен учун уруш тугади,— деди Надька секингина,
аммо Лиза эшитиб қолиб, хафа бўлди:

— Нега энди мен учун тугар экан? Нима, сен эри
келди, энди унинг бошқа нарса билан иши йўқ, деб ўй-
лаяпсанми мени? Гапингни қара-я. Ҳаммага ёмон бўлса
ҳам, менга яхши-ку, деб юрадиган бағри тошлардан
эмасман. Бир овдоқ ерда яшаб, бурнининг остидан нари-
ни кўрмайдиганлардан ҳам эмасман, эл ичидаман.

— Ҳадемай тугайди, хотинлар, оз қолди,— деб жавоб
берди Максим.— Ўзларингиз биласизлар, бизникилар
нақ Германиянинг ўзига кириб борган. Энди қолган-қут-
ларини янчяпти.

— Орқага қайтаришмайдими, ишқилиб? Ахир, не-
мис ҳам Москва остоналарига келувди, аммо ҳайдаб
юборишди.

— Қайтаришмайдими дейсанми?— Максим кўзини
қисди ва фақат бир ўнга маълум бўлган олис ерга ти-
килиб қарамоқчи бўлгандек, олдинга энгашди. Унинг

вози хиёл буришиб кетди.— Йўқ, ҳайдаб юборишолмайди, Лиза. Мен бир қўл билан бўлса ҳам қайтиб бораман, бир оёғи йўқлар, майиб-майриқлар боради, аммо чекинишмайди. Бас, етар, орқага қайтаришлари мумким эмас, йўл қўймаймиз. Ким билан ўйнашишганини кўрсатиб қўямиз.

— Тўрт йил-а, тагин ками бор эканми?— деб бош иргаб қўйди Доно Василса.— Бу ерда биз ҳам жуда адоий тамом бўлдик.

Надька дарров унинг оғзига урди:

— Адоий тамом бўлганинг сезилмаяпти-ку.

— Уҳ, Надежда... Ким сенинг тилингни тийиб қўяркин-а? Жиддий гап кетяптию, у бўлса пичинг қилгани қилган.

— Биз ҳам кўрадиганмизни кўрдик,— деб илиб кетди Лиза.— Тўғрими, хотинлар, кўрадиганмизни кўрдикми-йўқми? Эсласанг юрагинг орқага тортиб кетади. Колхоздаги иш майли-я, ўз ишимиз. Ғаллани йиғиштириб олдинг дегунча қор ёғади, ёғоч-тахта тайёрлаш бошланади. Бу ёғоч-тахта тайёрлашни ўлсам ҳам эсимдан чиқармайман. Йўл йўқ, отларнинг бўлса, тинка-мадори қуриган, тортолмайди. Ишдан бўйин товлаб бўлмайди: меҳнат fronti, жангдаги йигитларимизга ёрдам. Дастлабки йилларда ёш болаликларни ишга ҳайдашмади. Ким боласиз бўлса ёки боласи каттароқ бўлса, уларга ёпишиб олишди, ҳайдашгани-ҳайдашган. Ана, Настена бир қиш ҳам ишдан қолмади. Ҳатто мен ҳам икки марта бордим, болаларни дадамга ташлаб кетдим. Ёғочни кесасан, кубометр қиласан, кейин чанага ташийсан. Бойловсиз бир қадам ҳам жилолмайсан. Гоҳ қор уюмига кириб кетасан, гоҳ яна бирон ерга: қийналмаган, жон чекмаган хотин йўқ. Баъзи ердан осонгина чиқиб кетасан, баъзи ерда ботасан-қоласан. Мана, ёлғон гапирсам, Настена гувоҳ: бурноғи йили қишда байталиш жарликка думалаб кетди, уялаб қолиб, туролмади — чана ёнбошлаб қорга кириб кетди, байтални мажақлашига сал қолди. Шу уриндим, шу уриндим, бўлмади — эллолмадим. Ҳа дейишга ҳолим йўқ. Йўлга ўтириб йиғладим. Орқадан Настена етиб келди. Мен бўлсам кўз ёшимни пашқатор қилиб, боладай йиғлайман.— Лизанинг кўзларига ёш келди.— Настена кўмаклашди. Кўмаклашди, кейин бирга кетдик, мен бўлсам сира ўпкамни босиб ололмайман, йиғлаганим йиғлаган.— Лиза хотираларга берилиб кетиб ҳиқиллаб йиғлай бошлади.— Шу йиғлайман-ей, қани энди ўзимни тутиб ололсам. Тутиб ололмайман.

— Лиза, Лиза! — деб чақириб уни тухтатди Максим.

— Бўлди, Максимушка, бўлди, йиғламайман. Эсим йўқлигидан йиғладим-да. Сизлар гаплашиб ўтиринглар, йиғламайман. — У кутга кетди ва шу ондаёқ қайтиб, яна аввалги жойига, стол чеккасига келиб турди. — Облигация-чи? — деб эслади Лиза, у қаттиқ ҳаяжонланганидан энди ўзини дарров босиб ололмаётганди. — Охири картошкани кўкламда Кардага, леспромхоздагиларга сотгани олиб бордик. Қанчага ёзилган бўлсақ тўлайлик, ишқилиб фронтга ёрдам берайлик, дедик. Ҳаммамиз ҳам фронтдагиларга сал енгил бўлсин деб ўйладик-да. Нима бўлгандаям биз бу ердамиз, бизни ҳеч ким отаётгани, ўлдираётгани йўқ. Анави отинг ўчгур фриц нариги дунёдаям азобгинасини тортсин-а. Бошимизга шунча кулфат солгани учун илон, чаёнларга ем бўлсин-а.

— Тушунмай қолдим, қайси биримиз — менми ёки сенми эрини кутиб олаётган? — деб сўради Надька Лизага ўгирилиб.

— Мен, Надька, мен. Бўлди, энди ҳасрат қилмайман.

— Ҳамма ишимиз телба-тескари, — деди кўзлари сузила бошлаган Нестор овозини гулдирашиб. — Қанақа одамлар ўзи! Эркакларини урушга жўнатишаётганда ашула айтишганди, кутиб олишга келганда худди азадагидай. Надьканинг гапига қулоқ солганимиз ҳам етар энди, келинлар, ашула айтамыз.

Надька бир кўзғалиб қўйди-ю, аммо жавоб беришга улгурмади. Настенанинг орқасида турган Лиза ҳаяжон ва йиғидан сал титраётган овозини баралла қўйиб, «Катюша»ни бошлади. Бошқалар унга жўр бўлди, қўшилганлар орасида Иннакентий Иванович ҳам бор эди. Фақат девор ёнидаги чолларгина ўзаро секин гаплашиб ўтирарди. Доно Василица ҳам, Максим ҳам ашула айтаётганди, Нестор қўлларини силкитаради. Бирпас туриб Надька ҳам қўшилди-ю, бирдан тўхтаб, бошини столга қўйди-да, вужуди титраб, ўксиб-ўксиб йиғлади. Орқасида турган Лиза уни елкасидан қучоқлаб олди, «Катюша»ни яна ҳам баландроқ айта бошлади, ашула ҳатто Надьканинг кетидан Вера Орлова қаттиқ ўкраб йиглаб юборганидан кейин ҳам бўлиниб қолмади. Надька столдан бошини кўтарди-да, Настенанинг олдида турган самогонли стаканни олиб, дам олмасдан ичиб юборди ва кўз ёшларини ҳам артмай, яна ашула айта бошлади.

Настена индамасдан писиб ўтирарди. У илгаригидек биров билан гаплашолмасди, йиғлолмасди, бошқалар билан бирга ичолмасди, бунга ҳақи йўқлигини ҳозир, бу

ерда аник тушунди. У нима қилмасини, ҳаммаси сохта бўлиб чиқади, риёкорлик бўлади. Унинг ичидагини бировга сездирмай, бошқалар диққатини ҳам ўзига жалб этмай, одамлар нима қилаётганини зимдан кузатишдан, нима деётганига қулоқ солишдан ўзга чораси қолмаганди. У бу ерга келганига пушаймон ҳам бўлди, аммо энди кетиш ҳам ўнғайсиз эди. Буларнинг ҳаммаси мана ман деб ўтирибди: бахтиёр, гул-гуя очилган Лиза; ўз уйидангидан ганғиб қолган, меҳрибонлари чехрасини кўришдан кўзлари тинган Максим; ўзини йўқотиб қўйган, бир кундаёқ ранги кетиб қолган Нестор; колхоз ҳисобчиси айёр саводхон-ҳисобдон, ҳамма нарсани бошқалардан олдинроқ билишга интилувчи Иннакентий Иванович; ўзига ишонган, ҳаётда дадил, вазмин қадам қўйиб келатган Доно Василиса; содда-баёв, шўх Надька — ҳаммаси қисинмай-қимтинмай, бемалол ўтирибди, борди-ю, бирор нимани ичида сақлаётган бўлса ҳам — бусиз одам яшамайди-ку, — фақат ўзларигагина тегишли бўлган нарсанинг озгинасини, кераклисини бекитяпти. Настена яшираётган нарса эса, ҳар бири бугун қандай ниятда бу ерга келган бўлмасин, шуларнинг ҳаммасига тааллуқли бўлиб, ҳаммасига — Надькага қарши, Доно Василисага қарши, ҳатто Лизага ҳам қарши эди. Ана шу сир-асрор уларни бирлаштириб, бир-бирига боғлаб турарди. Настена эса, улардан ажратиб қўйганди, одамлар ўрганиб қолганларидан уни ҳозир ҳам ўз одамимиз деб ўйлар эдилар. Настена эса алалқачон бегоналашиб, четлашиб қолганди, уларнинг кўз ёшларига ҳам, шодликларига ҳам шерик бўлолмасди, гапга ҳам, ашулага ҳам қўшила олмасди.

Витяни мен гумдон қилганим йўқ, у ўзи душман ўқидан ҳалок бўлди, деб Надька қувдик қиляпти. Ўз айбини сезиб тургани учун ҳам у гапиряпти, бу ҳақда сўраб-суриштиряпти; ҳолбуки, ўша гуноҳ нимадан иборатлигини ўзи билмайди. Ушанда Витяга қандай ёрдам бериши мумкин эканлигини тушунмайди, аммо сезиб, азоб чекапти. Ё керагидан камроқ ибодат қилдимикин ёки камроқ изтироб чекиб, камроқ уни ўйладимикин? Нега Лиза ниятига етди-ю, бу етолмади? Нега Доно Василиса ҳали уруш тугамасдан туриб, Гавриласининг соғ-саломат келишига заррача шубҳа қилмайди? Келади ҳам — Дона Василиса билан Гаврилага ўхшаганларга жин ҳам урмайди — ҳамма абжағи чиқиб, ўлиб кетади-ю, аммо бу иккалови соғ-саломат қолиб, тинчгина кун кўриб юраверади. Нега бунақа бўларкин-а? Йўқ, бу ерда бир гап

бор, бир томони хотинларга ҳам боғлиқ бўлса керак! Азалдан хотинлар бу жумбоқдан қийналиб, уни ечишга уринган бўлсалар керак, ечишга кўзлари етмаса ҳам, ҳар қалай бир ҳаракат қилишган: асрлардан асрларга ҳар бир хотин ўзининг кўр-кўрона, эҳтиросли сезгиси, шубҳали афсунлари билан яшаб келди, бордию унда ана шундай ишонч, умид бўлмаса, яна ўша гуноҳдан азоб чека бошларди.

Настена ҳам Андрей уйдан чиқиб кетган ўша вақтдан бошлаб унинг бошига тушган савдоларга қиттаккина бўлса ҳам араллашиб қолганига ишонарди. Ишонарди-ю, аммо фақат ўзимни деб яшадим, фақат ўзимни ўйладим, фақат менга керак, деб кутиб юрдим, дея қўрқиб кетарди. Мана, оқибати; ма, ол, Настена, ҳеч кимга кўрсата кўрма. Танҳо, одамлар ичида бир ўзи-я: ҳеч кимга дардини ёролмайди, йиғлолмайди, ҳаммасини ичида сақлаши керак. Хўш, кейин-чи, бу ёғи нима бўлади? Уни бу фалокатдан қандай қутқарса бўларкин, ўзи қандай яшаса керакки, унга янглишмасдан, адашмасдан ёрдам бериш керак? Энди унга бирор кор-ҳол бўлса, у ҳам жавоб беради.

Настена секингина столдан турди-да, киши билмас кўчага чиқди. Анча кеч бўлиб қолганди, болалар ҳам, итлар ҳам уй-уйига тарқаб кетганди. Қишлоқнинг қуйи чеккаси қоп-қоронғи, жимжит эди. Настена Вологжинларнинг ашула эшитилиб турган ёруғ деразаси остида бирпас турди-да, кейин Ангарага қараб кетган тор кўчага бурилди. У одамлар йўқлигидан енгил тортди ва ўзидан гина қилиб, бошини чайқади: шу кунларга қолдимми — илгари таскин топиш учун ўзини одамлар орасига урарди, энди бўлса, аксинча, улардан қочиб юради. Ичидаги дард сал босилгандай бўлди, аммо негадир хўрсиниб-хўрсиниб қўярди. Настена кўкрагини тўлдириб, чуқур нафас олди-да, беихтиёр пайдо бўлган аламини босди ва қиргоқ ёқалаб, йўлида учраган ўйиқларни айланиб ўтиб, муздан пастга қараб кетди. Настена бораркан, нариги соҳилга, оролнинг орқасидан аранг кўзга чалинаётган, Андрей беркиниб ётган кимсасиз бурчакдан кўзини узмасди. У Андрей шундоққина ёнида эканига гоҳ ишонарди, гоҳ ишонмасди; бир неча дақиқа хаёл уни олиб қочди, шунда, назарида, бир минут олдин ҳаммасини — Максимнинг тўғрилиқча, Андрейнинг қочиб келганини хаёлида ўзи тўқиб чиқаргандек бўлди, ҳатто бунинг қандай рўй бериши мумкинлигини кўз олдига келтириб, ишонди ҳам. Гўё Настена ҳозир Андреевска борса, у

ердан ҳеч кимни тополмайдигандек туюлди. Аммо шайтон васвасаси юрагида ғам, алам қолдириб ўтиб кетди, ҳақиқат эса шафқатсизлик билан унинг кўзи олдида яна ҳам яққолроқ намоён бўлди: ҳеч нимани тўқигани йўқ, аслида қандай бўлса, ҳаммаси шундай.

Настена ўзи кетаётган соҳилдан жарлик тепасига кўтарилди ва Андреевск томонга сўнгги марта нигоҳ ташлади-да, оғир-оғир қадам босиб, уйига равона бўлди — Максим Андрей тўғрисида ҳеч нима билмас экан, деб ҳали Михеичга айтиши ҳам керак. Узидан бошқа ҳеч ким ҳеч нима билмайди, аммо бу ҳақда ҳатто ҳушидан кетиб ётганида ҳам бировга чурқ ётмаслиги керак. -

10

Настена эрталаб ҳам бирон ёққа бормоқчи эмасди, аммо тушга келиб ҳавонинг авзойи ўзгарди-да, бўралаб қор ёғадиганга ўхшаб қолди: Настена ёғоч бочкадаги сув таккинасида қолганини эслади-ю, ҳаво бутунлай айнимасидан туриб сув келтиргани Ангарага югурди. Ангарада шамол ҳайқирарди, чирпирак бўлиб, шиддат билан пастга — дарёнинг юқори оқимиغا урилаётган ҳўл, ёпишқоқ қордан ҳаво хиралашиб кетган эди. Настена одати бўйича ҳозир тўс-тўполон ичида қолган нариги томондаги соҳилга қаради-да, мана, ўша ёққа боришга айни фурсат, ҳеч ким кўрмайди, деб ўйлади. Настена шунчаки бирров хаёлига келтирди, аммо бу фикрдан ичи пишиб, юраги ҳаприқиб кетди: агар чиндан ҳам ғизиллаб борса нима бўлади? Ҳаммасига қўл силтаса-ю, ғизиллаб бораверса-чи? Бундай қулай фурсат яна қачон келади-ю, қачон йўқ? У сувни олиб, шоша-пиша орқасига қайтди-да, югуриб кетаётганини сезиб, ўзини қўлга олди. Кўз очиб-юмгунча шундай қарорга келганидан у ўзини қўярга жой тополмай қолди, шер бўлиб кетди; агар ҳозир ким уни йўлдан қайтармоқчи бўлса ҳам, чап бериб, қочиб кетарди.

Аммо уни йўлдан қайтарадиган одам йўқ эди: Михеич отхонада, қайнонаси эса, одатдагидек, печка устида мудраб ётарди. Настена ғизиллаб ертўладан бир челақ картошка олиб чиқди, кечқурун қариялар қайнатмоқчи бўлса, қидириб-туртиниб юрмасин, деб устидан пича картошка олиб, чўян дөгчага солиб қўйди, қолганини брезент сумкага ағдарди. Югуриб қазноққа бориб, илгари нўхат солиб яшириб қўйилган халтани олиб келди, ярим бухан-

ка нон кесиб олди. Нон сап-сариқ, нўхатдан қилинган-ди — қишлоқда ҳозир нўхат жуда расм бўлганди, кимни кўрсанг қорни қулдирайди: колхоз сахийлиги тутиб, яқинда колхозчиларга қарийб ўн центнер нўхат берган-ди, шундан бери бўтқани ҳам нўхатли нон билан ейи-шарди, ҳамманинг емиши нўхат бўлиб қолган эди.

Настена кийимларини тезгина алмаштириб, эрталаб илиб олган бошмоғи ўрнига пиймасини, фуфайка ўрнига бахмал нимчасини кийиб олди ва ўтиб кетаётиб, уялиб-гина ойнага қаради. Фуфайкада Ангарадан ўтиш анча қулай эди-ку, лекин у эрининг кўзига сал ясаниб кўри-моқчи бўлди. У-ку, балки ҳеч нимани пайқамас ҳам, Настенани солиштириб кўрадиган бошқа аёлнинг ўзи йўқ, аммо унинг ўзи оҳорли кийимда ёзилиб, ўзини енгил ҳис этарди, кийими билан бирга елкасидан оғир юк тушгандай, аравадан чиқарилиб, абзали ечиб олинган от-дай бўларди, ахир ишда ўзингнинг кимлигингни ҳам — хотинмисан, қизмисан, ёшмисан, қаримисан — кўнглин-да нима бору нима йўқ унутиб қўясан, фақат «бўл, ҳа бўл-бўл, ҳа бўл» билан умринг ўтади. Шунинг учун Нас-тена кечқурунлари ҳамма ишини саранжом-саришта қи-либ бўлгандан кейин бирпас бўлса ҳам тоза кийимлари-ни кийиб олишни яхши кўрарди, шунда бебаҳо бойлик — ёшлик ва гўзаллик гаштани суриш туйғуси пайдо бўлар-ди, бу бойликни қанчалик узоқ яширсанг, шунчалик кам эслайсан, шунчалик тез сўлиб, хазон бўлади. Настена кийиниб бўлгач, гўё нимасигадир зиён етадигандай чў-чиб, оҳиста қадам босарди, яна қандайдир ўзиникини, фақат ўзгагина тегишли сирни авайлаётгандай, меҳр би-лан илиқ жилмайиб қўярди, бу сирни ошкора этиш вақти ҳали етмаганди. Ана шундай дақиқаларда Настена уруш-ни ҳам, муҳтожликни ҳам, ёлғизликни ҳам писанд қил-май, ўзини эҳтиётлаб, келажакдаги бахтиёр ҳаётга тайёр-ланарди. Настена йиллар ўтиши билан секин-аста қариб боришини биларди, аммо кўнгил бемаҳал совиб, чўкиб қолиши мумкин — ҳаммасидан кўра кўпроқ ана шундан қўрқарди. Парвардигор томонидан ато этилган ўз ҳис-туйғуларини бошқалар, кўпчилик ҳис-туйғусидан фарқ қилмайдиган соғлом, бақувват кишилар озмунчами. Бундай одамлар гўшага кириб ётганларида ҳам фақат қорнини тўқлаш мақсадида дастурхонга ўтирувчи киши-ларга хос иштиёқ билан ётадилар. Улар куладилар ҳам, йиғлайдилар ҳам, аммо йиғлаётганимиз, кулаётганимиз-ни бошқалар кўряптими, эшитяптими, тағин беҳуда кўз ёши қилиб ўтирмайлик, деб атрофга аланглар эди. Булар

тамом бўлган одамлар: булар бошқача муомала қилсанг, тушунмайди, акс садо бермайди, кўнгил торларининг бирортаси ҳам жавобан сезгирлик билан титрамайди: вақт ўтган — сўниб, тошдек қотиб қолган, энди бу торлар бошқа бировнинг ҳам меҳрини товлотмайди. Бунинг сабаби аниқ: бундайлар пайти билан ўзларига ўзлари ҳисоб беришнинг уддасидан чиқа олмаганлар, ҳисоб беришдан қочганлар, баръакс, мутлақо эса тушунмайдиган, унут бўлиб кетиш даражасида ўзларини сондан чиқариб қўйганлар.

Йиғиштиринишга Настенанинг ўн минутча вақти кетди, аммо азбаройи ошиққанидан бу ўн минут унга бир соатдек туюлди. Настена ниҳоят, сумкани олди-да, гизиллаб кўчага чиқиб, тўхтади, шоша-пиша атрофга аланглаб, шамолнинг ҳадисини олган бўлди. Ортиқча эҳтиёткорлик халақит бермайди, шунинг учун у бузоқхона орқали ўтди: борди-ю, битта-яримта фавқулудда кўриб қолса ҳам, шундай қаттиқ қор бўронда мўрчада бирон иши бёрдир-да, деб ўйлаши мумкин. Бу ерда мўрча атрофида қор шундай чапарастасига ураётган эдики, ҳатто яқин ўртадаги уйлар ҳам ғира-шира кўринарди; Настена энди кўрқмасдан музда сирпаниб пастга тушиди-да, ўнгга, йўл дарёга бурилиб кетадиган томонга қараб юрди. Шундан кейингина у йўлни қор босиб қолган бўлиши мумкинлигини эслади, бундай ҳолда фақат таваккалига иш кўриш керак бўлади, бу эса жуда хатарли: бундай бўронда адашиб кетиши, қирғоқни йўқотиб қўйиши, худо кўрсатмасин, шамол бирон ёққа олиб кетиши ҳеч гап эмас, шамол шунақанги қутуриб, одамни суриб кетардики, қаёққа кетаётганини билолмасдинг. Аммо йўл, хайриятки, ҳали кўриниб турарди, уюлиб ётган музлар олдини қор босганди, умуман, шамол қорни йўлдан учуриб кетганди.

Чапараста ураётган нам қорда нафаси қайтиб кетмаслиги учун Настена юзини беркитиб, букилиброқ юришига тўғри келди. Шамол кучли бўлиб, тўхтовсиз, бир зайлда қутуриб эсарди, худди трубадан чиқаётгандек, тўхтовсиз гувилларди, аммо шу гувиллаш ичидан ҳам учиб келиб ураётган қорнинг шитир-шитири аниқ эшитилиб турарди. Гарчи теварак-атроф ёруғдай туюлса ҳам, уч қадам наридаги нарсани кўриб бўлмасди, аммо бу ёруғлик худди тумандагига ўхшаш оқиш бўлиб, сузиб, липиллаб ўтиб кетарди-ю, ҳеч нимани кўриб бўлмасди. Қаққайиб чиқиб турган музлар чирсилларди, қор уларга урилиб, атрофга сачрарди, шамол эса уларни илаштириб, олисларга учуриб кетарди.

Бу бўрон қаёқда турган экан-я? Настена шу яқин йилларда, бунақа пайтда шундай бўрон бўлганини эс-лолмайди. Мана сенга бақор — қа-я, март эшик қоқиб ту-рибди-ку.

Настена йўлни йўқота бошлади, аммо бутунлай эмас, йўл ҳадеб чап томондан чиқиб қоларди: Настена қанча-лик уринмасин, шамолга қараб ўзини ўнглаб олмасин, уни суриб, пастга оғдириб кетаётганди. Агар йўл бўлма-са, бўрон уни қаёққа адаштириб юборишини тасаввур қи-лиш мумкин. Аммо чана юриб силлиқлаб қўйган эски йўлни топиб олиш борган сари қийинлашаётган эди. Қор уюмлари катталашиб, бирбирига қўшилиб кетаёт-ганди. Настена пичанзорда пичан ташиган вақтда тушиб, йўл четида музлаб ётган хашакларга қўзиқориндай думшайиб, қорайиб кўринадиган оғ гўнгига қараб-қараб боради. У чарчаб қолди, аввалига бўри қувлагандай жонҳолатда ошиқди, энди бирдан силласи қуриди, оғир сумка қўлини узиб юборай дер, шамолдан нафаси қайтарди, дам-бадам қорга ботиб, пиймаси оғирлашиб кетганди, шол рўмоли билан нимчаси жиққа ҳўл бўлган-ди. Тўғри, шамол изғиринли эмасди, илиқ, жануб ша-моли эди, аммо совуқ бўлмагани учун ҳам ҳаммаёқ ҳўл, шилта эди — қайси бири яхшилиги маълум эмас-ди.

Настена чап томонга тикила-тикила оролни қидир-ди; ишқилиб, ўша ерга етиб олса бўлгани — у ёғи осон, у ерда ирмоқ тор, тўппа-тўғри кесиб ўтса бўлади. Нас-тена етиб боролмайман, деб қўрқмасди — етиб борма-й жуда нимади, аммо қирғоққа етиб боргандан кейин орол қаердайкин, деб сарсон бўлмаслик учун иложи бо-рича айрилишга яқинроқ ердан чиқишни истарди. У шу бўронда овора бўлиб келаётганига заррача ачинмасди: унинг келиши учун бундан қулай фурсат борми, балки уни ўзгалар кўзидан яшириш учун ҳам бугун бўрон тур-гандир. Негадир у фақат иссиқ жойга етиб олишига, пиймасини ечиб ташлаб, сирқираётган оёғини узатади-ган, кўзларини ҳузур қилиб юмиб ётадиган дақиқалар келишига ишонмасди — бу унга негадир жуда олисдек, сал бўлмаса эртактагидек туюларди.

Барибир ҳам у йўлини йўқотиб қўйди, уни қайтиб тополмади ҳам — оёғи остидаги ҳамма нарса бир-бирига қўшилиб, жимираб турарди. Шундан кейин Настена қачон бўлса ҳам соҳилга чиқаман-ку, ирмоқ шу атроф-да, ўнроқда бўлиши керак, деб кўпроқ шамолга қарши юришга жазм этди, Шундай бўлса ҳам Настена йўлни

йўқотиб қўйганидан хафа бўлди: у қўрқмаса ҳам хафа бўлганидан, тинкаси қуриганидан пиқиллаб йиғлади ва негадир қичқириб, Андрейни чақирди. Овозини битта-яримта эшитади, деб умид қилиш тентаклик эди, албатта, шамол шу ондаёқ овозини юмалоқ-ясси қилиб пастга учириб кетаётганди.

Настена қаёққа кетаётганини аранг эслаб, яна қўп юрди, аммо бир маҳал бошини кўтарди-ю, ногаҳон дарров юзини беркитиб олмаётганини пайқади. Шамол анча бўшашиб қолгандай эди. У тўхтаб, атрофга аланглади: орқа томонда шамол ҳамон боягидек кучли эсаётганди, аммо бу ерда нимадир унга халақит бераётганди, рўпарасидан эсаётган шамол йўлда нимагадир урилиб, дами кесилаётган эди. Настена яна пича олдинга юрди-да, қирғоқни кўрди. Бу орол эмасди, у оролни пайқамасдан ўтиб кетиб қолибди — бу катта ер эди. Худога шукур, Ангарадан ўтибди, энди Андреевскни қидириш керак. Настена қирғоқнинг бурилиб кетганига қараб, орол ортидаги ўзи билган ўрмонли баланд бурун чап томонда қолганини тушунди, чамаси, шамолни тўсиб турган шу бурун эди. Демак, у ўзи чамалаганидек, қирғоқ ёқалаб қуйи томон юриши керак. Энди етиб олдим деса бўлади, энди олис эмас. Тепаликдаги қарағайзор бўғиқ шовилларди, тик кетган қирғоқ лабидаги энсиз ўтлоқда ялонғоч қайин ва тоғтерақлар шамолда чайқаларди. Настена иложи борича ўнг томонга бурилмасликка ҳаракат қиларди, у ёқда ҳамон бўрон қутурар эди. Шамол Настенанинг орқасидан итарарди, шунинг учун у қадам босишга улгуролмай қоқилиб кетарди, бир марта йиқилиб ҳам тушди, сумкасидан икки дона картошка қорга думалаб кетди, аммо у негадир беихтиёр хўрлиги келиб, музлаб қолса қолаверсин, дегандек картошкаларни олгиси келмади.

Настена бораркан, билмай ирмоқдан ўтиб кетишига сал қолди, аммо биқинидан қор гупиллатиб уриб турганини ўз вақтида пайқади-ю, шартта тўхтади. Йўқса, Рибнаяга бориб қолиш ҳеч гап эмасди. Настена бугун иши ўнгидан келадими-йўқми, тушуна олмасди: Ангарадан, чамаси, кўнгилдагидек ўтиб олди, адашмади, бирон ерда қолиб кетмади, ҳеч нимани кўриб бўлмайдиган шундай ҳавода ортиқча йўл юрмади,— агар унинг ўрнида бошқа одам бўлганида ҳамма иши ўнгидан келаётганига хурсанд бўларди, унинг нимагадир назарида эса ҳаммаси аксинча бўляпти, ҳамма иши чаппасига кетяпти, кўнгилдагидай бўлмаяпти. У фақат чарчаганидан ав-

валбошдаёқ адашиб, руҳи тушиб кетмаган эди, яна бир нима ҳам бор эди; у ана шу «бир нима» нохуш гаплигини олдиндан сезиб бу ҳақда ўйлашдан қўрқарди.

Кўп ўтмай Настена қишловга чиқиб борди.

Андрей шу ерда экан: томдаги трубадан тутун чиқиб турарди. Бир ками шунча азоб чекиб, эски ҳаммому эски тос деганларидай, ҳувиллаб ётган қишловга келиши қолувдими энди. Настена ўтган сафар эрининг қападагини учуриб юборганини эслади-да, туйқусдан эшикни очиб кирмади. У нафасини ростлади, кафти билан ҳўл юзини артди ва фақат шундан кейингина деразачани оҳиста тикиллатиб чақирди:

— Андрей, бу мен! Андрей!

Андрей эшитиб, отилиб чиқди, уни елкасидан қучоқлаб, бир нималар деди-да, эшикка қараб итарди,— Настена ҳеч нарсани англамасди, ногаҳон бир лаҳзадаёқ уни шундай даҳшатли ҳорғинлик босдики, қимирлашга мажоли йўқ эди. У остонадан ўтаркан, қоқилиб, ағдаридиб тушишига сал қолди — бу эса шундоқ ҳам кўз ёши ёлтиллаб турган жувонни ўртаб юборди: у ортиқ ўзини тутиб туролмай йиғлаб юборди. Андрей нима қилишини, ўзини қандай тутишини билмай, унинг ёнида оёғи куйган товукдай питирларди, ҳа, у келган жувон чиндан ҳам Настена эканига ишонмаётганга ўхшарди.

— Йўлимга чиқсанг бўлмайдимми,— деди Настена йиғи аралаш терслиги қўзиб, жаҳл билан.— Етиб келолмасман, деб ўйладим, бирон ерда йиқилиб қоламанми, деб ўйладим, бу бўлса ўтирибди, ўлсанг ҳам иши йўқ.

— Бугун келишингни мен қаёқдан билай, ахир?!

— Қаёқданмиш-а! Билиш керак эди! Қаёқданмиш!

Ниҳоят, Андрей унинг рўмоли билан нимчасиғи ечиб олиш кераклигини фаҳмлаб қолди, бўкиб, бир пуд бўлиб қолган пиймасини Настенанинг ўзи оёғини силтаб, жирканиб отиб юборди. Андрей пийма пойларини олиб, қўлларида оғирлигини салмоқлаб кўрди-да, таажжубланиб бошини чайқади ва қуритиш учун печка ёнига қўйди. Печка ёниб турарди, ичкари иссиқ, тинчгина эди, ёнаётган ўтинлар майин чирсиллаб, учқун сочарди, боз устига дарча ойнаси зирилларди — ташқарида нима ҳодиса юз бераётганини эслатиб турувчи бирдан-бир нарса шу дарча эди.

Андрей катга, Настенанинг ёнига ўтирди-да, оҳиста сўради:

— Нимага келдинг? Бирон ҳодиса юз бердими?

— Нимага келдинг?— деди яна Настена ўдағайлаб,

унинг жигига тегиб. — Сенин олдинга келдим — билдингми! Яна сўрайди-я! — кейин ҳовридан тушиб, бош-деча овозда жавоб берди: — Ҳеч гап бўлгани йўқ.

— Юрагинга балли-е. Сени бунақа оловлигингни билмовдим. Бугун йиртқич ҳайвонларни ҳам уриб индан чиқаролмайсан, сен бўлсанг, юрак бетлаб келибсан.

— Сен, умуман, ҳеч балони билмайсан. Кўрсичқонга ўхшаб қоронғи ерга кириб олиб ётибсан. Хотинингга ҳам тузуккина қарамайсан.

— Кўрсичқонга ўхшаб деганинг тўғри, — деб Андрей унинг фикрига қўшилди, аммо қувонч, хурсандликдан энтикиб, кайфиятини бузмади. — Оч қолган бўлсанг керак, а? Тушлик қиламизми? Ё кечки овқат маҳали бўлиб қолдими, мен ҳаммасини адаштириб юбордим.

— Қизиқ, мени нима билан меҳмон қилмоқчисан ўзи? — Андрей шу ҳақда гап очиши билан Настена чиндан ҳам овқат егиси келаётганини сизди. У эрталабдан бери туз тотмаганди, ҳозир бўлса, кун кечга яқинлашиб бораётганди. Иннайкейин эри унинг кўнглини олишга ҳаракат қилаётганини, бирон нима билан ажаблантирмоқчи, ўзини хўжайиндек кўрсатмоқчи бўлаётганини кўриб тургани учун ҳам Настена йўқ дея олмасди.

— Балиқ шўрва қилсак ҳам бўлади. Мен унча-мунча балиқ тутиб турибман.

— Аммо мен энди ўлдирсанг ҳам ташқарига чиқмайман.

— Утиравер, ўзим қиламан.

У эшикни қия очди-да, остонадан ҳатламай, чўзилиб, тепадан яхлаб қолган, уч килограммча келадиган яхшигина ўлжа — елимбалиқни олди-да, дўқиллатиб столга қўйди.

— Қараб турсам, бу ерда биздан яхшироқ яшаётганга ўхшайсан, — деди Настена таажжубланиб.

— Э, кеча омад бир келиб қолди-да. Атайлаб сенга тушди шекилли ўзиям. Бундан чиқди омадли экансан.

— Бўлмаса-чи, омадим келмай ҳам кўрсин-чи, — деди Настена унга жавобан тушуниб бўлмайдиган, босиқ оҳангда.

Андрей қандай қилиб балиқ тутаётгани тўғрисида оғиз очмади. У буни Настенага айта олмасди. У ҳали яқингинада ҳам бировнинг нарсасига кўз олайтириши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди, мана, энди бўлса, шу даражага етиб борди. Рибнаядан биров қидлоқдан олис оролча ёнидан жимгина оқадиган ирмоқнинг лойқали соҳилига қармоқлар қўйиб қўйган экан, у

Бўлса бир куни кечаси қармоқларни кўриб қолди-ю, чидаб туролмади. У бу ерга ҳеч ким ҳар куни овора бўлиб мисранг олиб келиб, олиб кетмаслигини биларди, шунинг учун қидириб, уни буталар орасидан топди, ёнида соли калта белкураги ҳам бор эди — овчи, афтидан, қамма нарсанинг шай бўлишини яхши кўрадиган одам экан. Қармоқлар одатда эрталаб текшириларди, Гуськов эса, то эрталабгача ўйиқчалар яна музлаб улгурсин, деб қоронғи тушгандан кейин қармоқларни кўздан кечириб чиқарди. У шу йўл билан тўртта елимбалиқ олди. У жуда усталик билан ишларди, ўзидан кейин ҳеч қандай из қолдирмасди; эгаси ҳам бирон нимадан шубҳаланиши гумон эди, бунинг устига кўжайин кечаси, эҳтимол, энг кўп тушган балиқни олиши мумкин эди.

«Ишларди» ўринли айтилган сўз-да, илгари бунақа ишдан Андрейнинг ўзи ҳазар қиларди.

Муҳтожлик, киппа томоғидан бўғиб оладиган муҳтожлик уни шундай тубан ишга қўл уришга мажбур қилаётган эмас эди. Унда ҳали гўшт бор эди, Настена доимо у-бу келтириб ташлаб кетарди. Маълумки, ортиқча давлат бош ёрмайди, аммо бу ерда ўзидан ўкиниб, дилидан сақлаб юрган қаттиқ кек Гуськовни зимдан йўлга солиб гижгижларди, ҳафсала билан яшириб, ҳар томонлама ниқоблаб қўйилган бу истак ўзига ўхшамаган, очиқ-ойдин яшаётган, бекинмасдан, қўрқмасдан юрган кишиларнинг йўлидан лоақал кесиб ўтиб, уларни пушаймон едиришга ва шу билан гўё ўзини уларнинг тақдирига аралашиб қолгандек ҳис этишга ундарди: Наздида, ўзи аралашмаса бошқача-ю, аралашса бошқача бўларди. Уни кўришмаса ҳам, унинг тўғрисида эшитишмаса ҳам, уни бор деб ўйлашмаса ҳам майли, аммо у тирик, унинг борлиги ё у, ё бу хилда бошқаларга таъсир қилиши керак, йўқса у мурда, бир соя, аҳамиятсиз одам. Бу унга ҳузур-ҳаловат бахш этмасди, роҳатланиш учун бирон нима қилаётганинингни билишинг керак, аммо негадир унга ана шу кичик, арзимас иш ҳам хуш ёқарди, қандайдир кўнглини кўтарарди. Аммо у айнан нимадан енгил тортишини, нима қилса осон бўлишини ижикилаб сурштириб ўтирмасди, қайтанга буни билмагани маъқулроқ.

Иссиқ печкадаги балиқ шўрва бирпасда билқиллади, шундан кейин улар овқатланишди, дарвоқе Настена учун мана шунақа шодиёна кунга Андрей атайлаб ясаган алоҳида чўп қошиқ ҳам топилди. Андрей секин-аста рўзгорининг кам-кўстини бут қилаётган эди, улар шўрвани манеркада эмас, уч литрли дегчада пиширишди, бу дег-

чани ўтган сафар Настена фуфайка билан бирга мўрчага келтириб берганди.

Улар ўшанда бир-бирини кўришганди, аммо мўрчада бир-бирини пайпаслаб кўришганди. Ана шу учрашувлардан сўнг Настена ҳеч ниманинг фарқ-сарқига етмаслигидан, виждонсизлигидан жирканиб, дили сиёҳ бўлиб қоларди; гарчи у биров билан сира ҳам дон олишмаганини яхши тушунса ҳам, аммо назарида биров билан ётгандай, алдагандай бўлаверарди-ю, бунақа ишга ҳарқалай кўника олмасди, кўнгли жойига тушмасди: у Андрейнинг овозига қулоқ соларди — бу овоз ўшаникимикин? Андрейнинг феъл-атворидаги ўзгаришни изларди, — излаганингдан кейин топасан-да, албатта, — ва унинг хатти-ҳаракатидан илгари сира пайқамаган қилиқларни топарди-ю, ўринсиз бўлса ҳам мияси ғовлаб, юраги орқасига тортиб кетарди. Аммо айниқса муздек, сурилиб кетаверадиган, ачимсиқ куйинди ҳиди анқиб турган хазон тўшалган баланд сўрида ётиш жуда нохуш эди, бу сўрига ҳам эмаклаб чиқишга тўғри келарди: Настенанинг назарида, бир зумда аъзойи баданидан ҳайвон юнги ўсиб чиққандай, агар истаса, худди ҳайвонга ўхшаб бўкириши мумкиндай туюлар эди.

Бу ерда эса бошқа гап. Улар бу ерда бир-бирининг кўзига қараши мумкин эди, у Андрейнинг юзига қараб, нимани ўйлаётганини пайқарди, уларнинг дон олишуви ҳам илгариги турмушлари туфайли айбга бужорилмасди, аммо шунчалик ғайритабиий, ажуба ва бир шароитда рўй бераётган бу яқинлик эса ташвишли, нотаниш, аммо бундай пайтлардаги оддий иш туйғуси чегарасидан ўтиб кетадиган ихтиёрий ҳаяжонини ошириб юборарди.

Эр-хотин бўла туриб аҳён-аҳёнда яширинча учрашиб юрган шу аянчли аҳвол туфайли туғилган ранж, алам учун Настена ана шу учрашувларнинг ўзидан товон олмоқчи бўларди; Настена бу учрашувларнинг ҳар бири бир неча йилларга татишини алоҳида мазмун, алоҳида бир куч-қудрат ва меҳр-муҳаббатга тўлиқ бўлишини истарди. Аммо унга қандай эришишни, турган гапки, Настена гасаввур қила олмасди; у эртанги кунни ўйлаб қўрқар, қийналар, азоб чекар экан, ўзи муяссар бўлиши мумкин бўлган қандайдир катта бир нарсани орзу қиларди ва ҳарқалай, борди-ю, ўша орзуси ушалгудай бўлса, бармоғини тишлаб қолмаслигига сал-пал ишонарди.

Бир куни орзуси рўёбга чиққандай туюлди, аммо қачон, қайси учрашувида шунақа бўлганини ўзи билмасди, бу ҳам уни қийнарди: у қандай қилиб буни сезмай қол

ди, а? Нима бало, ёғочга ўхшаб ҳеч нимани сезмайди-ган бўлиб қолганми ўзи? Тўғри, Настена шундай ҳодиса чиндан ҳам юз берганига унчалик ишонмасди, лекин кўп нарсалар унга, ҳа, шунақа бўлди, деб айтиб турарди — шунинг учун ҳам у бугун гоаят ҳаяжонланиб, гангиб қолган эди. Настена стол ёнидан турди-да, сирқираётган, зил-замбил бўлиб қолган оёқлари оқсоқланиб, катга чиқди-ю, ётиб олди. Мана энди нима вайдан келганини Андрейга айтса бўлаверади.

— Биласанми, Андрей, нима гап?

— Нима?

Аммо Настена фикридан қайтди:

— Ҳа, майли, кейин.

Настена Андрейнинг ёнига келишини кутди. У ҳамон стол ёнида ўтирарди; Настена Андрей имиллаб овқатланаётганини пайқади — афтидан, кейинги пайтларда ҳеч қачон шопилмаслик одатини акси урганга ўхшарди, Ниҳоят, у ўрнидан турди, аммо овқатдан терлаб кетгани учун сал совиб олгани эшикни очди. Настенага муздек совуқ шамол гуп ётиб урилди, шунинг учун у:

— Тезроқ эшикни ёп,— деб бақирди.

— Ёпдим, ёпдим. Шамол сал пасайганга ўхшайди.

— Ҳа, шунақа шекилли.

Андрей келиб, унинг ёнига чўнқайди.

— Нима бало, ҳали ҳам исимадингми?

— Исишга-ку исиб олдим-а, аммо ҳадемай қайтиб кетишимни ўйласам, аъзойи баданим жимирлаб кетяпти. Бу ерга келгунча она сутим оғзимга келди.

— Пича тура тур, дамингни ол. Бир ўзинг кетмайсан, мен кузатиб қўяман.

— Қандоқ қилиб қоламан, Андрей? Шипиллаб жўнаб қолган бўлсам, ҳеч кимга индамаган бўлсам. Мени йўқотиб қўйиб, ҳайрон бўлиб ўтиришгандир. Ярим кечада борсам, кимнинг кўзига яхши кўринаман? Мен шундоқ ҳам кечалари санқиб юрадиган бўлиб қолдим. Мана келинимизнинг аҳволи... деб ўйлашади-да.— Настена бери эшикни қандай тақиллатишини тасаввур қилди-да, кўзларини юмди.

— Отам бу тўғрида бирон нима деб сўрамаяптими?

— Ҳозирча сўрагани йўқ. Жим. Шу чоққача милтиқнинг ғойиб бўлганини пайқамаганига ҳайронман. Ҳадемай ҳаммаси очилади.

— Сезиб қолса, нима дейишингни ўйлаб қўйдингми, ахир?

— Уйлашга ку уйлаб кўйдим-а... — Настена афтини бужмайгирди.

— Хўш, нима демоқчисан?

— Ёлгон-яшиқ гапларимни сенга айтиб нима қилман? Айтмайман. Ўзим бир йўлини қиларман.

Андрей уқувсизлик билан унинг бошини силади:

— Қийналяпсанми, Настена?

— Э йўқ, — Настена кўзларини очиб жилмайди. Унинг шамолда қотиб қолган юзи иссиқда қизиб, анор донасидай қип-қизариб турарди, юзида кезган табассум беҳолгина эди. — Аммо сенга ичим ачийди. — У ўзи севган нарсаларни унга гапириб ўтирмади, гапиришни истамади. — Менга жин урармиди? Шукур, отдайман, чидай-вераман. Нима, сен мен йўғимда ялло қилиб юрган деб уйлайсанми? Худонинг берган куни нима бўлдийкин, ўликмикин-тирикмикин, деб юрагингни ҳовучлаб юрасан. Бу ерда лоақал тириклигингни биламан-ку.

— Ё сен пича дам олгунингча беш-олти кун кўришмай турайликмикин, а? Ҳамма нарса бор, бир куним бўлса ўтади.

— Сен нега бунақа дейсан? Дам ол, дейди-я. Сен аввал сўрагин-чи, мен дам олишни истармикинман! Ҳадемай Ангаранинг музи эрийди, то эрувгарчилик тугаб, йўл очилгунча дам олаверамиз, улгурамиз. Боз устига лоақал сени кўриб турмасам, бу ёруғ оламда нима қилиб юрибман ўзи. Ҳеч нимани, ҳеч нимани билмайсан. — Настена хиёл жим бўлди, чуқур хўрсинди ва айтишга жазм этиб, шошилмай, оҳиста, чўзиб, ўз сўзларига эътибор бермаётгандай деди: — Бўйимда бўлиб қолганга ўхшайди, Андрей.

— Нима?! — унинг оғзидан жўнгина «нима» эмас, «оҳ» ҳам қўшилиб чиқди. — Нимо-оҳ! — У ўрнида ўтиролмай сакраб кетди. — Шу гапинг ростми, рост айтсанми?

— Ҳали ўзим ҳам аниқ билмайман. Аммо сира бунақа бўлмасдим. Аниққа ўхшайди. — У аввалгидек шошилмасдан, гўё эрининг бу гапига қанақа муносабатда бўлишини аниқлаш лаҳзасини атайлаб чўзаётгандай оҳиста жавоб берди.

— Нега шу чоққача индамадинг? — деб иккиланиб гап бошлади у. Оғзига келган шу сўзларни айтар экан, эриб кетди, рўй берган ҳодисанинг бутун маъноси Андрейнинг онтига етиб, аъзойи баданини қиздириб юборди. — Нас-те-на! — у секин, аммо сидқидилдан илтижо қилди ва бўшашиб, туриб ўтирди-да, Настенанинг қўли-

ни ушлади. — Мана бу ажойиб иш бўлибди! Қойил! Энди бунинг нималигини биласанми?! Тушуняпсанми? Тушуняпсанми, Настена? Ҳа, мана, мана... Биламан, энди билиб турибман. Настена: мен бу ерга бекорга, беҳуда келмаган эканман. Тақдир деганлари мана шу бўлади... Тақдир мени шу йўлга бошлабди, пешонамда бор экан. Узим ҳам билгандим, тушунасанми, билгандим. Кўнглим сезувди. Мен аҳмоқ бўлсам, қўрқиб юрибман. Ахир шуни деб... — У бақирмади, айни пайтда йўталиб, кулар экан, бу сўзлар ичидан тинкаси қуригандай қовжириб чиқарди, кўзлари ёниб, гўё деворни тешиб юбормоқчи бўлаётгандай олис-олисларга боқарди: гарчи у Настенага гапираётган бўлса ҳам, афтидан уни кўрмаётганди, пайқамётганди — у ўзига гапириб, ўзини ишонтираётган эди. — Орау-умидим шу эди — энди ҳеч қанақа важ-карсон керак эмас. Ҳар қандай важ-карсон бунинг олдидан ўтаверсин. Агар шу тўғри экан, рост у мендан кейин қоладиган экан, энди нима бўлса бўлаверсин, эртага десанг ҳам қора ер қўйнига киришга розиман... Демак, энди менинг зурётим бор. Демак, уруғим тугамабди, қирон келмабди, қуриб кетмабди. Мен ҳам охиргиси эдим, ўлсам, наслимиз тугайди, деб ўйлаб юрувдим. Шунақа деб ўйлабман-а. Зурётим эса яшайди, ҳаёт риштасини давом эттиради. Гап ана шунақа, билдингми! Ана шунақа! Настена! Сен менинг Биби Марямимсан! — У катта отилди-да, Настенага ёпишиб, уни қучоқлади ва сочи тўвиб кетган катта бошини чайқаб, бир нималар деб шивирлади.

Аввалига унинг хурсанд бўлганидан суюнган Настена қулоқ солиб ётаркан: нега у нуқул ўзини ўйлайди? Мен-чи? Ҳаётда менинг ўрним борми-йўқми ўзи? Бор бўлса, қаерда? — деб хафа бўлди-да, ташвишга тушиб қолди.

Унинг ғам-ташвишлари ўзи билан бирга эди — шу сабабдан дарров кўзга кўрина қолганди. Настена бир ҳафта олдин, илк бор вужудида янги бир ҳаёт куртаги ниш ура бошлаганини сезганида бир вақтлари рад этилган, таҳқирланган, кесак бўлиб ётган сезгилари энди уйғониб, ўзини оқлаганини пайқаганида хурсандлигидан бўғилиб қолаёзди: ё раҳматингдан, наҳотки! Наҳотки, у ҳам эл қатори она бўла олади? Наҳотки парвардигорнинг раҳми келиб, унга шундай бахтни ато этган бўлса? Наҳотки, шунча йил эр-хотин бўлиб юриб, шунчалик беҳуда ҳоҳиш, ҳаракат ва тоат-ибодатлардан кейин, энди, ҳамма орзу-умидлари пучга чиқай деб турганда қандайдир бир

мўъжиза билан ҳиммати қўзиб, тирноқ ато қилибдими. а? Нима бўлди, а? У кечаси ётмоқчи бўлиб лампани ўчирди, худди шу пайт ана шу «наҳотки» уни ҳанг-манг қилиб қўйди, у шоша-пиша ўрнидан турди-да, кейин ёгоч каравотнинг четига ўтирди, сал нафасини ростлади, кейин эшик пардасини зичроқ қилиб тортиб қўйди, она-сидан қандай туғилган бўлса, ана шундай қипялангоч бўлиб ечинди ва дераза олдига бориб, ўзини атайлаб паст сузаётгандай, тиниқ тўлин ой ёғдусига солди, жонсараклик билан ўзида бирор ўзгариш бўлган-бўлмаганини кўришга уришиб, синчиклаб у ёқ-бу ёғини қаради. Унинг кучли, қуйиб қўйилгандай ниқ, соғлом, тўла бадани иссиқ бўлиб, худди янги соғилган сутдек товланарди, ҳаяжон ва синчиклаб қарашдан титрарди, аммо унга ҳеч нимадан дарак бермасди, шунда Настена кўкрагига дераза панжарасининг катта, ваҳимали хочга ўхшаш сояси тушиб турганини кўриб, бир чўчиб тушди ва нари кетди. У ўрнига бориб ётди, лекин икки қўлини икки ёнига ташлаб аёлнинг устида ётди ва хиёл кўзини юмди, заррача ҳам халал бермасин, деб нафасини ичига ютди, шундан кейин у ичининг қайси бир олис ерига яширинган нуқтага бутун вужуди билан қулоқ солди ва ўша нуқтани топди — топди-ю, бошқа жойларини қўйиб, ўша ерини силади, нуқта ҳам унга жавобан заифгина, билинар-билинмас жавоб берди: бор. Настенага шундай туюлди, — хаёлида ҳомиладорга ўхшади, кейин шу лаҳзадан эътиборан интизорлик торта бошлади: бўлгани ростмикин, алданиб қолмадимикин? Бордию рост бўлса, ўзини қандай тутиши, бундан буён нима қилиши керак?

Чиндан ҳам ўзини қандай тутиши, нима қилиши керак? Бахтликка бахт-а — бахт бундан ортиқ бўладими! — аммо бу бахт шундай ноқулай вақтда боққан бўлса, ундан нима фойда? Ахир, кута-кута кўзлари тешилган бу бахт илгари қаерда эди, нега энди келиб-келиб ҳозир кулиб боқди? Ахир у тул хотин эмас, аммо эрим бор деб ҳам айтолмайди, бугун ўзининг кимлиги маълум эмас, эртага қанақа хотин бўлиб қолиш ҳам номаълум. Настенанинг назарида ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетди, ҳамма нарса изидан чиқиб, оёғи осмонда бўлиб қолди. Ахир, у умрида ўз эридан бошқа одам билан сира ётмаганини билмайди дейсизми, билади, аммо қишлоққа бошқа нарса маълум — у эри билан тўрт йилдан бери дийдор кўришмаганини бутун қишлоқдагилар билади. Хўш, бу бахтни у кулга ағанаб топибдими? Кулга ағанаб топдим, деб қутуладиган бўлса, нур устига аъло нур,

аммо бунақа важ кетмайди-да, тирик одамни топиши керак. Аммо ўшандай одамни нега қидиради, нега бутун айбни гуноҳсиз ўша кишига ағдаради, ахир бундай одам, умуман, бўлмаган-ку? Асли бор одам тўғрисида эса, чурқ этиб оғиз очолмайсан.

Ҳаммаси, ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб, чалкашиб кетди, кейин бундан баттар чигаллашади.

Балки ҳеч гап йўқдир, эҳтимол, бекордан-бекорга ўз ёғига ўзи қоврилаётгандир, беҳуда ич-этини еяётгандир? Э, бу хотинларни билиб бўлармиди, турган гапки, ҳаммаша ҳам бир мартада ушлаб қўя қолмайди. Шунинг учун Настена икки ўт орасида қолди — балки бу ташвиши ўринсиздир? Илгари бўлмовди, ҳозир ҳам йўқ. Кейин ҳам бўлмайди.

Қайси бири яхши — ҳозир бўлганими ёки умуман бўлмаганими? Агар танлашга тўғри келса, чиндан ҳам қайси бири маъқул? Ҳомиладор бўлганими ёки шундоқ ўтганими?

Настена ана шу чигалларни озгина бўлса ҳам ечиб олиш, бирор қарорга келиш, сал бўлса ҳам кўнгли жойига тушиши учун Андрейнинг олдига югурган эди. У энг охирги дамгача бу ҳақда оғиз очишини ҳам, ёки Андрейнинг ёнида исиб, эркаланиб, ўзини босиб, нафасини ростлаб ўзи аниқ ишонмагунча кутиб туришини ҳам билмасди. Унга кўп нарса керак эмас — у тақдири қўшилган кишининг ёнида бўлишни истарди, холос. Бу одам эса, уни элдан ажратиб, тобора ўзига боғлаб қўяётганди. Боз устига Настена шунинг олдига бормаса, кимнинг олдига боради-ю, ким уни юпатади?

Аммо у юрагидагини ёрди, эрининг пала-партиш, азбаройи хурсандлигидан пичирлашга тушиб қолган гапларини эшитиб, бекорга айтибман, деб ачинди. Андрей шундай маҳобат қилдики, Настена бунақа гапларни хаёлига ҳам келтирмаганди.

— Мен-чи?—деб сўради Настена катдан сал кўтарилиб.— Мен нима қиламан? Ахир, мен одамлар орасида яшайман-ку, ё буни унутдингми? Қизиқ, мен уларга нима дейман? Онанга, отанга нима дейман? Ахир, улар бўлса-бўлмаса сўраб-суриштиришади-ку.

Бу савол шундоққина тил учида айланиб турарди, аммо Андрей негадир буни кутмаганди. У ўрнидан турди-да, яна ўтирди, шошганидан ажабланиб, унга тикилди.

— Билмайман,— деди у елкасини учуриб.— Қўявер, ҳаммаси бир пул.

— Сенга айтишга осон, бу ерда бир ўзингсан.

— Нималар деяпсан-а, Настена? Нима, ўзинг курсанд эмасмисан?

— Нега курсанд бўлмасканман, энди бу ёғи нима бўлади деяпман? Қандай қилиб сездирмай юраман? Ахир ҳадемай кўзга кўриниб, маълум бўлади-ку.

— Эсингдами, қанчалик кутгандик, қанчалик умид қилгандик? — Андрейнинг овозида ранжиш оҳанги бор эди, у аввалгидек ҳеч нимани тушунишни истамасди.

— Эсимда... нега эсимдан чиқаркан. Сен нега бунақасан-а, Андрей? Нега мени авраяпсан? Сендан бола кўрсам, деб кечалари ибодат қилиб чиққан мен эмасмидим. Менга ҳеч нима керак эмасди, фақат сенга туғиб берсаму фойдам тегса дердим. Ҳаммасидан ҳам бепушт деган ном олишдан ўлгудай қўрқиб юрган мен эмасмидим? Ҳамма айбни бировга эмас, менга қўйишарди. Сен ҳам айбни менга қўярдинг. Сенга қараганда менга анча оғир эди. Мен ҳамма томондан ҳам алдоқчи, ўррига ўхшаб қолгандим! Мен ҳам отам билан онамнинг тилаб олган фарзандлари бўлганман, мендан ҳам орзу-ҳавас кўришни ният қилганлар, сен ҳам умид билан мени олдинг, мен бўлсам чирқиллаб юриб, шарманда бўлиб қолавердим. Назаримда, бировнинг ўрнини эгаллаб олгандай, бировнинг бахтига кўз олайтираётгандай бўлардим. Мен дунёга келганимдан минг-минг пушаймон бўлганимни билмайсан. Агар иложини топсам, аллақачон ими-жимидан бирон гўрга бошимни олиб кетардим ё бўлмаса мендан қутулишинг учун ўзимни Ангарага ташлардим. Сен ўзинг қўймагансан. Кейин, манави уруш. Сен бўлсанг, эсингдами дейсан-а. Мен эсламасам, ким эсласин тагин? Ҳозир ким суюниши, хурсандлигидан ким ўйинга тушиб, ким ашула айтиши керак? Мен, эҳтимол, онадан бошқатдан туғилгандекдирман. Э, худоим! Аммо сен йўқ-ку, ахир! Сен йўқсан, Андрей, йўқ! — деб Настена ингради ва гўё рўпарасидаги сочлари тўзиган, бесўнақай арвоқни ҳайдаётгандай қўлини силтади. — Менинг бу ердалигимни бировга айта кўрма, деб тайинлаб қўйган бўлсанг. Демак, йўқмисан — йўқ-да, индамай юрибман, кейин ҳам оғиз очмайман. Буни тушунаман. Лекин бордию бола бўлса ҳам, у сеники бўлмайди-да. Битта-яримтасидан, дейишсади-ю, аммо сендан дейишмайди. Чунки сен йўқсан, ўлик-тиригинг ҳам маълум эмас. Ё сен бўлмасанг ҳам болани этагимга солиб, кўтариб борсам, ота-онанг менга раҳмат дейишармикин? Ё одамларнинг раҳми келармикин? Ҳа-ҳа. Агар улар сени ўлганга чиқаргандайди, унда бир нави эди, ахир битта-яримтаси тушунарди, бил-

май-нетмай айбламасди. Лекин ҳозир, одамлар сени ана желади-мана желади деб юрибди. Хўш, мен-чи, уларнинг назарида мен нималар қилиб юрибман сени кутиб? Унда ит ҳам, бит ҳам гапирди мени — гапирмай нима қилади? Тўғри-да, кўзингни очиб юр! Бу юким билан одамлар ичида бир ўзим юришим қийин — эплотмайманми деб қўрқаман, Андрей.

Андрей индамай, бир бурчакка сўмрайиб тикилиб ўтирарди. У анчагача миқ этмади, шунинг учун Настена аввалига ўнғайсизлана бошлади, кейин эса, ўз гапларидан қўрқиб кетди. Гапларидан туғмасам, деган маъно чиқиб қоларкан. Балки ҳозир айти бир ёқли бўладиган пайтдир, хиёл илиниб турибди — ё насл қолади-ю, давом этади, ё бутунлай бўғилиб ўлади. Йўқ десанг — ҳеч нима бўлмайди. Энди ҳаммаси ўзига боғлиқ. Бўлса ҳам бир бало, бўлмаса ҳам бир бало. Аммо у гумонасидан воз кечишни истамасди, — йўқ, бу даҳшат-ку, назарида бундай оғирликни ўзига олиш ўз орзу-умидидан воз кечиш деган гап эди; у қани энди бирон иш ҳам менга боғлиқ бўлмай қўя қолса, дерди, анави қорнидагини-ку энди ҳеч нима қилиб бўлмайди.

— Билолмай қолдим, Андрей, — Настена нажот истаб унга гапираркан, гуноҳкорлардек қўшиб қўйди. — Нима қилишимни билмайман. Бошим қотиб қолди.

— Пешонада борини кўрасан, Настена, — деди ниҳоят Андрей. — Ўзингни минг у ёқ-бу ёққа урма, барибир пешонада бори бўлади. — У гўё бу ҳақда бошқалардан кўпроқ биладигандай маъқуллаб, маъюс кулимсиради, соқолини ўйнаб, бирпас жим ўтирди, кейин жаҳл билан дадилроқ гапирди: — Мени урушдан олиб, бу ёққа бошлаб келган ҳам ана шу тақдир, ҳа, тақдир. Улишидан олдин хотини билан дийдор кўришсин, деб раъйимга қарамасдан бошлаб келган бўлса ҳам ажаб эмас. Нима, сенингча, ўрмонда ваҳший ҳайвонга ўхшаб яшириниб ётиш менга осон эканми? А? Осонми? Улар у ёқда урушаётган, мен ҳам бу ерда эмас, ўша ёқларда юришим шарт бўлган бир пайтда-а? Мен бу ерда бўридай ули тортишни ўргандим. Кўрсатайми? — Андрей унинг розилигини кутиб ўтирмай, ўрнидан турди, вазмин қадам ташлаб, эшик олдига келди, уни ланг очиб, энгашиб бошини чиқарди-да, дарров бошламасдан, гўё керакли овозга тушиб олмоқчи бўлгандай, томоғини қириб ҳиқиллай бошлади, кейин овозини мослаб, ингичка, узундан-узоқ, тирик жонни титратадиган, аянчли,

ваҳимали ули тортди. Настена даҳшатдан кўкрагини ушлаб чўккалаб олди. Ногаҳон Андрей ули тортишдан тўхтаб, эшикни ёпди ва йўтала-йўтала қайтиб келди.— Ухшайдими?— деб сўради у ва ўзига ўзи жавоб берди:

— Ухшайди. Эшитган замонинг билгинки, бу мен. Бўриларни эса, бу ерлардан аллақачон қўрқитиб қочириб юборганман, ҳаммаси сизларнинг қирғоқларингизга ўтиб кетган бўлса керак. Кўрдингми, қандай эрмак топганимни. Бекорчиликдан деяпсанми? Йўқ, Настена, бекорчиликдан эмас, бошқа ваздан. Баҳузур яшаётганимдан. Нима, сен охирги орзу-умидимни ҳам пучга чиқармоқчимисан, нима, мен шунчаки кўнгилжушлик учун бу ерга келибманми? Нима, бекордан-бекорга шарманда бўлай деб келибманми? Кўрсатиб, юрагимга ўт ёқиб, энди мени ҳаммасидан бенасиб этмоқчисан. Энди мен ундан баттар бўламан. Агар туғиб берсанг, мен ўзимни оқлайман, бу менинг охирги умидим. Мен демоқчиманки, бу ягона орзум, ҳаётда кўрган-боққанам, ортирганим шу. Одамлар билмаса ҳам майли, аммо зурёдим меники эканлигини билади. Сен билан мени кейин фақат зурёдимиз эслайди.

— Балки ўша гумона ҳали йўқдир,— Настена бўшашиб эътироз билдирди.— Мен сенга айтдим-ку, ҳали аниқ эмас деб. Кутиш керак.

— Йўққа товон ҳам йўқ. Агар бўлса, қўй, нобуд қилма, менга раҳминг келсин. Агар истасанг, эртагаёқ ғойиб бўламану қайтиб сени ташвишга қўймайман, кейин ўз билганингча иш тутавер...

— Мен сенга ғойиб бўл деяпманми, керак эмас! Нималар деяпсан ўзи?!

— Тўрт йил бирга турдик. Яхшими-ёмонми, ишқилиб, бирга турдик. Устига яна тўрт йил уруш. Минг чақирим олисда бўлсак ҳам, кўнгил риштаси бир-бирига боғланган эди. Наҳотки, шу умримиз бекордан-бекорга, беҳуда ўтиб кетаверса-ю, биргаликда кечган ҳаётимиздан бирон нима ёдгорлик бўлиб қолмаса! Сен мендан кейин ҳам яшайверасан, ҳали ёшсан, чиройлисан, аммо шу ўтган умринг барибир қайтиб келмайди. Утгани ўтиб кетди. Мендан кейин турмушинг қандай бўлмасин, барибир, ҳаётингда мен ҳам бор эдим. Ахир, мендан кўз юма олмайсан-ку? Қанчадан-қанча хотинлар уруш туфайли гала-гала бола билан қолди, сен бўлсанг, биттасигаям йўқ деяпсан. Агар шу бола урушдан олдин бўлганида нима қилардинг?

— Нима, мен бола кўришни истамас эканманми, Андрей! Истамайманми?! Кўнглим тилайди. Нега ҳадеб мени беланги қилаверасан? Нега бунақасан?

— Сен урушдан қочиб келганимни кўриб ҳам мендан юз ўгирмадинг. Ҳайдаб юбормадинг, бировга сотмадинг, омон қолишимга шароит яратдинг, агар сен бўлмасанг, эҳтимол мен тамом бўлармидим. Сен ўз зимманга қандай оғирликни олаётганингни билардинг, шунга қарамай, шу оғирликни олдинг, қўрқмадинг. Энди оила барбод бўлган бир пайтда... Қанақа оила бўлди энди?.. Шунақа бўлади, деб ким ўйлабди дейсан... Сен унда зор, мен бунда зор, келиб-келиб шунақа пайтда бир марта эркаклигимни кўрсатибман умримда. Эркакман деб бекорга калла кўтариб юрмаган эканман. Нима ҳам дердим?! Илгари фақат у ёқдаги, Ангара-нинг ўнг томонидаги одамларни ўйлардинг, ҳозир бўлса икки томонни: одамлар билан мени ўйлайсан. Уларни бирлаштириб бўлмайди: бунинг учун Ангара қуриб қолиши керак. Албатта гапириш менга осон, чунки мен қорнимни қаппайтириб юрмайман. Мен бу ерда вақт-соатим етгунча яшириниб юраман.

— Бас қил, Андрей! Бўлди, бунақа дема.

Андрей шаштидан тушди-да, катга ўтирди ва нафасини ростлаб, чалқанча чўзилди. Аммо у ичидаги гапини айтиб тугатмаганди, шунинг учун бирпас жим ётди-да, қолган-қутган алами гиж-гижлаганидан яна гап бошлади, аммо бу сафар энг муҳими айтилганини билиб, анча хотиржам, осон гапирди.

— Сен одамларнинг ғийбатидан қўрқяпсан... Улар билан нима ишинг бор? Одамлар итдай гап: битта-яримта сал мундоқ қадам қўйса, бўлди, дарров акиллайди. Акиллаб-акиллаб қолаверади — битта-яримтаси бирон иш қилиб қўярмикин, деб яна пойлайди. Турган гап, сени чайнашади — чайнамай иложлари йўқ. Гапириб-гапириб хумордан чиқадилар. Овқат ейишмаса ҳам, сенинг қорининг ғийбат қиладилар. Қўявер, ғийбат қилса қиларлар, тилларининг қичиғини босишади, тил қичиғи ҳам одамларга теккан дард, албатта, битта-яримтани ғийбат қилмай туролмайдилар. Сен эса, индама, билиб ишингни қилавер, уларнинг жигига тегма — шунда тезроқ тийиб қолишади. Кейин яна битта-яримтасига ёпишишади, шундан кейин сен яна одамларга аралашиб кетасан. Нима, биринчи марта шунақа бўляптими? Уша ўзлари ғийбат қилган нарсалари учун кейин сени мақтай бошлайди-

лар. Одамлар... Агар шундай кўргилик ўзларининг бошига тушса, ким билади, ўзларини қандай тутишаркин. Одамларга эмас, виждонингга қулоқ сол. Нима бўлганини ўзинг биласан. Сен ҳеч кимнинг олдида гуноҳкор эмассан. Ота томондан суриштирганда ҳам ўз боланг, шу билан ўзингни ҳимоя қил, шу билан ўзингни қутқар, шу билан. Албатта, сенга осон бўлмайди. Нима, ҳозир ёсонми сенга?

— Нолиётганим йўқ-ку.

— Нолимасанг ҳам кўриниб турибди.

Улар дарча ойнасининг тисир-тисир қилиши тиниб қолганини, ичкари аввал бир ёришиб, кейин секин-аста қоронғилик босаётганини пайқамай қолишди. Шамол ўтиб кетганди, аммо аҳён-аҳёнда қаердадир бир гувиллаб, ҳаммаёқни тўзитарди-да, гоҳ у, гоҳ бу деворга урилиб, тиниб қоларди. Ўтини ёниб бўлган печка ҳам қорая бошлаганди.

Андрей гапни бўлиб, ўрнидан турди, иссиқ чиқиб кетмасин, деб қопқоғи билан трубани беркитиб қўйди-да, дарчадан ташқарига қаради. Тоғ томонидан ҳам анчамувча қор уюлиб, дарчага етай деб қолган, нам қор дарраҳтларининг таналарига ёнишган эди, шамол хиралашиб бораётган настигина осмонда тарқалган қора булут парчаларини ҳамон ҳайдаб юрарди.

Настена бошини буриб, Андрейни кузатарди. Андрей қайтиб келиб, яна унинг ёнига ётди. Ҳеч нима ўзгаргани йўқ, аммо унинг заруратсиз ўрнидан туриши ҳар иккисига ҳам мана орадан шунча гап ўтди, энди яна чўзишнинг ҳожати йўқ, деган маънони билдирар эди. Дарҳақиқат кутиб туриш керак. Тағин: қани энди менинг ҳам болам бўлса, қани энди тоби қочмаса эди... деб санаб йиғлаган хотинга ўхшаб қолишмасин. Керакли гапларнинг барини Андрей айтди, Настена эшитди — шу кифоя. Сабр қилиб туриш керак — яқинда ҳаммаси узил-кесил маълум бўлади.

Настена енгил тортиб нафас олди ва увишган баданини ёзиш учун охишта керишиб қўйди. У ҳаминча ўзи шунақа: сал ҳаяжонланса, кўнгли гаш бўлса, назарида, салгинага зўриқиб кетадиган дарди сиртига тепади-ю, иштиробдан аъзойи бадани сирқирай бошлайди ва ҳадеганда тарқаб кетавермайди.

Настена ҳамон эрим билмай, эсидан кўтарилиб, бир-биримизга индамай, ўзимизча қилган, шу босидан ҳам омонат аҳду пайменимизни бир пул қилиб қўймасмикин, деб чўчиб, унинг оғзини пойларди.

Андрей қимирлагач, Настена қотиб қолди.

— Бир вақларда, икки йилча олдин, эсимда, сени бир туш кўрувдим,— деб тўсатдан гап бошлади у ва Настена хаёлини йиғиб, гапга қулоқ солишини кутиб, индамай турди.— Ҳаммаси қандоқ бўлса, шундоққина кўз ўнгимда турибди — қаерда турганимиз ҳам, мен билан бирга жанг қилган одамлар ҳам, шундоққина ёнимда ётганлари ҳам — шуларни туш кўрибман. Мен ётган эмишман, қайин олдидан — нарироқда қайинлар бор эди — бир қиз менга қараб келаётганмиш. Бутунлай нотаниш эмиш. Кўйлаги тўзган, ўзи чўпдан озгин, оёқ-яланг — сираям сенга ўхшамайди, мен бўлсам, негадир бунни сен дермишман.

— Ўша мен эдим-да, ахир,— деди Настена таажжубланиб.— Сенга тегмасимдан олдин, унда сен мени танимасдинг ҳам. Сочлари ҳам ўғил болаларникига ўхшаб олинганмиди?

— Сочлари ҳам олинганди.

— Мен бўлганман.

— Нега сен бўларкансан? Мен сени бу аҳволда сира кўрмаган бўлсам, қанақасига менга шунақа кўринасан?

— Унисини билмайман. Балки ўзим гапириб бергандирман. Аммо ўша мен бўлганман, мен.

— Мен ҳам айтяпман-ку ахир, бу негадир сен эдинг деб. Ўша қиз олдимга келди-да: «Нега бу ерда ивирсиб қолдинг? Мен у ёқда болалар билан қийналиб кетяпман, сенинг бўлса парвойингга келмайди»,— деди. Мен ундан: «Қанақа болалар, бу болаларни қаёқдан топдинг? Нималар деяпсан? Қайтиб бориб қара-чи, болаларинг борми-йўқми?»— деб сўрадим. Қиз кетди.

— Кетдимми?

— Назаримда, гапимга кириб, кетди. Кейин яна турганимиш. Яна худди биринчи мартадагидай соддалик билан: болалар билан қийналиб кетдим, дермиш... Мен унга сал нўписа қилиб: «Жўна, менга ҳадеб осилаверма, ҳеч қанақа болаларинг йўқ»,— дермишман. Қиз бўлса бир нарсани тушунгандай хаёл суриб турди-да, қайтиб кетди. Туш ҳам ғалати бўлади-да: гўё тушимда ҳам ухламоқчи эмишман-у, ухломасмишман. Кўзимни юмдим дегунча ўша қайинлар ортидан ҳалиги қиз чиқиб келаётганини кўрармишман, шу туш ҳадеб такрорланаверар экан. Ўша кеча қиз тинкамни жуда қуритди-да.

Ногоҳон Настенанинг бир нима лоп этиб эсига келди, эсига келди-ю, у хиёл кўтаралиб, сўрагача уни нима маж-

Бур этаётганини ҳали-ўзи ҳам тушунмасдан, тез, шоша-ниша сўради:

— Охири нима бўлди? Охирида сен унга нима дединг? Охирги марта?

— Эсимда йўқ. Ҳа гапларни айтган бўлсам керакда. Мен нимаям дейишим мумкин эди?

— Раҳм қилсанг, йўқ демасанг бўларди,— деб жавоб берди Настена шу ондаёқ нафаси ичига тушиб, қуруққина.

— Нега энди?

— Нега бўларди? Шунча илтижо қилибди-ку.— Настена рўпарасидаги бир нимага диққат билан тикилди ва гўё кўрганини гапирётгандай деди:— Ушанда олдиларингда тўплар ҳам турганди. Мен чиқиб борган пастликда эса, машиналар бор эди. Катта-катта, кўм-кўк. Сен терлик устида ухлаб ётган эдинг, шинелинг устидан брезент ёпиб ётган экансан. Сен четда ётгандинг, ёнингда эса, учтами-тўрттами ўртоғинг ётувди. Мен ўша сен ётган томондан борувдим...

Андрей тирсагига таяниб кўтарилди-да, унга тикилиб сўради:

— Сен қаёқдан биласан?

— Мен ҳам шунақа туш кўрувдим. Аммо мен ўзимча туш кўрганман. Тавба, уни қара-я?!— Настена тааж-жубланиб жимиб қолди ва кўнглим буни очиқ айтавер ё айтма, дейдими-йўқми деб қулоқ солди. Икковининг туши бир хил, Настена шу ёшга кириб, бунақа тушни билмасди. Икковининг туши — бир хил, бу беҳуда эмас, бунда бир ҳикмат бор. Унинг таъбири нима деб бош қотирмаса ҳам бўлади, ҳаммаси шундоққина мана ман деб турибди. Биргина имодан нафаси ичига тушгудек бўлиб турган Настена эслаб, эҳтиёткорлик билан гап бошлади:— Менга бир кампир ақл ўргатганди. Қанақа кампирлигини ўлдирсанг ҳам айтолмайман, эсимдан кўтарилибди. Ҳа кампир эрининг олдига бориб, болаларни гапиргин, деди. Борди-ю, бўйнига олса, рози бўлса, ниётларингга етасанлар, агар йўқ деса, тирноққа зор бўлиб ўтасанлар, деди. Бордим. Сен сира унамадинг. Мен кетиб, қайта-қайта олдинга бордим. Сен бўлсанг ҳеч нимага тушунмасдан нуқул йўқ дейсан. Мен шама қилай дейману, гапиролмайман. Сен бўлсанг жаҳлинг чиқиб мени ҳайдаганинг-ҳайдаган. Аммо охирги марта борганим нима билан тамом бўлганини эслолмайман. Эсимда, бу сафар аввалгидек қизлигимча эмас, сенга таъсир қилиш учун хотининг бўлиб келибман. Олдинига шунақа бўлиб келувдимми?

- Келувдинг.
- Хўш, кейин менга нима дединг?
- Биямайман. Эсимда йўқ.
- Ахир бир нима дейишинг керак эди-ку?
- Шунақа шекилли.
- Мана, кўрдингми! Энг муҳимини билмаганмиз.—

Настена ўзини тийиб туролмай гина қилди.— Нима, хўш десанг ёки жуда бўлмаса индамай қўя қолсанг, бир нима бўлармидинг? Энди ҳаммаси бошқача бўларди.

— Бир ками ҳар қанақа тушга ишониш қолувди ўзи,— иккиланиб эътироз билдирди у.

— Кўриб турибсан-ку, қанақа туш бу. Ахир икки ёқда бўлсак. Тагин бир кечада икковимиз ҳам туш кўрсак-а, тавба. Кўнглим сенга кетган бўлса керак-да. Тушимизнинг бир хиллиги ҳам шундан.— Настена ҳамон нимадандир умидвор бўлиб, сўраб-суриштираверди:— Ушандан кейин бир мартаям, бир мартаям мени бола билан кўрмадингми? Яхшилаб эслаб кўр.

— Йўқ, бир мартаям.

— Балки эсингдан чиққандир? Манави уруш... кўп нарсани эсдан чиқариб юборади. Уруш ҳаммасини барбод қилди.

— Йўқ, бунақа нарсани эсдан чиқармасдим-ов. Мана, сенинг борганинг эсимда турибди-ку, ахир. Икки йилдан бери эсимда.

— Барибир охирини унутибсан-ку? Энди қаёқдан элайсан уни?

— Ҳеч қанақа охири йўқ эди шекилли. Парвардигор пешонасидагини кўрсин деган-да. Тушда эмас, ўнгимизда кўрсатмоқчи бўлган-да. Мана, кўрсатди, кўрсатганига шукур қиласанми-йўқми, ихтиёринг.

— Нимагадир сен тақдирни кўп гапирадиган бўлиб қолдинг. Илгари бирон марта бўлсаям тилга олганингни билмайман.

— Бошингга тушса гапирасан-да...— у истехзоли кулиб, ўзини маъқуллаётгандай бошини қимирлатиб қўйди.— Сен ҳам келиб-келиб шуни таъна қиляпсанми? Кўрғилик шундай олдинда, оёғинг остида турганида гапирасан-а. Энди бу кўрғилик соядай эргашиб юради. Энди қочиб ҳам, тониб ҳам қутулиб бўлсан. Нима кўйга солса, ҳақ деб тураверасан.

— Таъна қилиш хаёлимга ҳам келгани йўқ. Оғзимдан чиқиб кетди.

Аммо Настена Андрей бош ирғаб кўрсатган оёқларга қаради.

— Энди шу кўргилик сени менга қўл-оёқларингни баттароқ боғлаб берди.— Андрейнинг чўчиганини ҳам, ачинганини ҳам билиб бўлмасди.— Мундоқ қараб турсам, сен бир бало қилиб қутулиб кетмоқчига ўхшайсан.

— Қутулиб нима қиламан? Мен сен билан. Энди нима бўлсак, бирга бўламиз.

11

Ҳарқалай Настена анча енгил тортди. Кўнгли анча бўшашгандай эди. Елкасидан оғирлик тушмади — йўқ, бу оғирлик уни баттароқ эзаётганди, бу юкдан қутулишни ўйлашнинг ҳожати ҳам йўқ эди, аммо баъзи нарсалар равшанлашганди. У илгари ўзини адашиб, тинкаси қуриб мўлжалидан анча олислаб, ундан ҳам нарига, тўп-коннинг тагига бориб қолгандек ҳис этарди, ҳозир эса у қаерга бориб қолганини, бу ердан қандай йўл топиб, қутулиб кетишини биладигандек эди. Аммо пешонасидагини бошдан кечириб, қутулиб кетишга кучи етади-ми-йўқми, бу бошқа гап, лекин қаёққа бориши, қайси йўлдан юриши энди унга маълум эди.

Бу нарса Настена учун типирчиламаслик, бориға шуқр қилиб, тақдирга тан бериш керак, деган гап эди. Э, энди нима бўлса бўлар. У ҳали узил-кесил шундай қарорга келмаганди, аммо у энди ундан қочиб қутулиб бўлмаслигини аниқ тушунарди. Кўриниб турибди, бошига тушган мусибатларга охиригача чидашга тўғри келади. Баҳридан ўтолмайди, кечикди. Унинг ўзи ҳам баҳридан ўтмоқчи эмасди, бу эса Настена учун ўзидан ҳам кечиш деган гап эди, у Андрейга ҳам гаплари ярамга малҳам бўлармикин, деган умидда эътироз билдира бошлаганди. Бу малҳамни кўпроқ қаердан қидирсин? У Андрейни умидвор қилиб қўйди, энди шу умиднинг илинжида юради, бу энди Андрейга худди сув билан ҳаводай бир гап эди. Андрейнинг нима дейишини олдиндан билиб олиш қийин эмасди.

Модомики, жилов қўлдан чиқдимиз, қўяверинг, от чарчаб, ўзи тўхтагунча чопиб кетаверсин. Тўғри-да, энди у қанақа ҳам каромат кўрсатарди. Ахир, от айланиб қозигини топади деган гап бор-ку.

Ҳа, дарҳақиқат, кейин, вақти келганида от айланиб қозигини топади.

Ҳар ҳолда бир оз ташвиши ариб, кўнгли ёришди-ку. Таваккал, бўлганича бўлар. Настена кўп ишлар қилиб қўйган экан, кўп нарсадан қўрқиб-писиб юриши керак экан, шунинг учун, яхшиси, ҳеч нимадан тап тортмай,

рўйи рост юравериши керак. Пешонасида борлиги учунми ёки худонинг шунақа суйган бандаси эканми, Настена ўзини гўё худонинг назари тушгандай, одамлар ичида ажралиб тургандай ҳис қилар эди.— Бўлмаса бирданига бошига шунча кулфат қаёқдан қараб турувди. Бунинг учун кўриниб туриш керак экан. Албатта, ҳозир унга қийин, аммо ҳўл ўтиндай тутаб, умрини бекор ўтказгани, қисқа, ҳар қаерга олиб бормайдиган, ҳеч қандай муроди ҳосил бўлмайдиган йўлдан бориб-келавергани яхшими? Унга раҳм-шафқат қилишса керак, лозим бўлганда ёрдам ҳам беришар, кейин, нарироққа бориб, қарабсизки чеккан машаққатлари эвазига бардор-бардор қилишса ҳам ажаб эмас — жон чеккандан кейин мукофотини ҳам оласан-да. Борди-ю, рўшнолик кўриш пешонасига ёзилган бўлса, тош келса кемиради, сув келса симиради, аммо умрини беҳуда ўтказиб, ҳеч ниманинг уддасидан чиқолмайдиган хотин бўлиб юришга сира тоқати йўқ — ундан кўра ўлгани яхши.

Настена муштдайлигиданоқ бошқа одамлар қатори бахтли бўлишни орзу қилар, йил сайин бу бахт ҳақидаги тасавури ўзгариб бойиб борарди. Настенанинг қизлик вақтида бахт қуши ҳам енгил, эркин қанот қоқиб, тепасида айланиб юрарди, истаган вақтида қайси томондан бўлса ҳам учиб келарди, бахт қуши учун тўрт томони очиқ эди. У ширин хаёлларга бериларди: гўё ўзи ўртада турибди-ю, бахт қуши ўйнаб, гоҳ чапдан, гоҳ ўнгдан учиб келади, ҳавасини келтириб, қанотлари билан бир тўқиниб, қитиқлаб ўтади, кетидан юришга чорлайди, яна келишга ваъда бериб, учиб кетади. Бу бахт шунчалик мўл-кўл бўлиб, унда шунчалик жозиба, нашъаси татиб кўрилмаган шодлик, ишқ-муҳаббат, ҳузур-қаловат жилва қилиб турардики, у шу ондаёқ ўзини бу уммонга отиб, чўмилавергиси, ўз бахтига ўзи зомин бўлмаслиги учун оқбатини ўйламай, ҳар куни, ҳар соатда ўйнаб-кулавергиси келарди. Айни пайтда қандайдир ёқимли, юракни орзиқтирувчи бир орзу туфайли висол онини пайсалга солишни истарди, чунки бу учрашув барибир муқаррардек туюларди унга. Настена эрга тегаётганида ҳам нари-берисини ўйлаб ўтирмади, бахтли бўлиш учун барча йўллар ичидан фақат биттасини танлаб олди-да, шу йўлга қадам босди, аммо у ҳозирча жуда кенг, бепоён йўлни танлаган бўлиб, бу йўлда яхшилик билан ёмонликка тўқнашмай ўтиб кетадиган жойлари ҳам бор эди. Турмуш унга саранжом-саришта, мустаҳкам, аммо серташвиш, иш кунлари тез ўтиб, байрамлар ҳам гаштли

бўладигандай, эри билан завқ-шавққа тўлиб, яйраб юрадигандай туюларди. Албатта, баъзан у бирон нимадан кўнгли тўлмай, таъби тирриқ бўлиши ҳам мумкин, эҳир ҳамма вақт йўл бирдай равон бўлмайди-ку, аммо кейин ҳаммасини, албатта, уддалаб кетади ва эри билан апоқ-чапоқ бўлиб яшайверади. Эри уни қанчалик суюши, меҳрибонлик қилишидан қатъий назар, Настена аввал бошданоқ эрини қаттиқроқ севишни, унинг атрофида парвона бўлишини орзу қиларди — шунинг учун ҳам у хотин-да, биргаликда кечадиган ҳаётда умр йўлдошининг оғирини енгил қилиши, жонига малҳам бўлиши керак, шунинг учун ҳам унга бир ажойиб куч-ғайрат ато этилганки, унинг бу куч-ғайратидан қанчалик кўп фойдаланилса, у шунчалик ғаройиб, назокатли, гўзал бўлади. Настена ана шунақа хотин бўлишига ишонарди, фақат ана шу хусусда у чамаси, янглишмади. Бахт эса... дастлабки пайтларда узоқдан имлаб, умидвор қилиб кўриниб турган бахт кейин тирноққа зор қилиб, сароб сингари қаёққадир чекинди, у бахтини ўша ёқлардан тониши керак эди, аммо улар топишиб олиши мумкин бўлган йўл энди аввалгисига қараганда икки баробар тор бўлиб, гарчи ҳали ҳам равшан кўриниб турган бўлса-да, сўқмоққа айланиб қолган эди.

Настена сира орқасига қайрилиб боқмас, ўтган ишга ачинмас, қачонлардир, қаердадир бу ёққа эмас, у ёққа бурилиш керак, деб ўйламас эди. Турмуш кийим эмаски, уни ўн маргалаб кийиб кўраверсанг. Нимаки бўлса — ҳаммаси сеники, унинг нимасидан тонасан, энг ёмони бўлса ҳам майли, тониш ярамайди. Андрей билан Настенанинг бошига оғир кунлар тушди, аммо у шу кунларга ношукурчилик қилишни ҳатто хаёлига ҳам келтирмади; бундан бу ёғини эплаб-сеплаб юраверди-ю, аммо ҳозирию ҳузури деб бошқа бир эркак билан бирга бўлиш тушига ҳам кирмади. Унда кўнгли кўчасига кириб, ўзи ҳам бутунлай бошқача бўлиши керак, хўш, шундай қилишга ким йўл қўйиб қўяркан? Майли, бошқалар билганини қилаверсин, аммо у эса, битта йўлни тутдими — бўлди, шу йўлдан кетаверади, ўзини тўғри келган ёққа уравермайди. У ўз бахти кулиб боқишини истайди, бошқалар бахтига кўз олайтирмайди.

Айтишларича, ҳамма ҳам толели бўлавермасмиш, у кимга кулиб боқармишу кимга йўқмиш. Аммо бу ёруғ оламда Настена ўзини танҳо деб билганидан ўрнимни боса оладиган ҳеч ким йўқ деб ўйларди. Модомики, шундай экан, нега унга толе кулиб қарамаслиги керак?

Бахтни шунақа қилиб улашадиган ким экан? У бахтли бўлиб яшаш учун туғилган бўлса-ю, бу бахт унга насиб этмайдиган бўлса, унда нега унга жон ато этишди? Унинг бутун ҳаёти ўзига боғлиқ, унинг юраги, ғайрат-садоқати, вужудига боғлиқ, бошқа икир-чикирлар, гарчи шундоққина ёнида турган бўлса ҳам, аммо сал нарида, бир четда, бу икир-чикирлар у борлиги учун ҳам мавжуд, модомики шундай экан, унга аталган бахт қуши нега уни атайлаб четлаб ўтаркан-у, бошқа бир одам бошига қўнаркан? Йўқ, инсонга бундай муомала қилиш ярамайди. Қани энди инсон кўрмаганини кўриш учун иккинчи, учинчи марта туғилиб, яшаса, зўр бўларди-я, аммо қайта туғилиб ҳам, кўрмаганини кўриб ҳам бўлмайди-да, Кўрадиганингни тириклигингда кўра қол, кейин кўраман, деб пайсалга солма — армонда қоласан.

Уруш Настенанинг бахтига узоқ вақт ғов бўлиб турди. аммо Настена уруш йилларида ҳам бир кунмас-бир кун бахти кулиб қолишига ишонарди. Уруш ҳам тугайди. Андрей ҳам келади ва шу йиллар ичида ўлда-жўлда бўлиб қолган барча нарса ўрнидан қўзғалиб, юришиб кетади. Настена ўз ҳаётини бошқача тасаввур эта олмасди ҳам. Аммо Андрей бемаврид, ғалабадан олдинроқ келиб қолди-ю, ҳаммасини чалкаштириб, чигаллаштириб, изидан чиқариб юборди — Настена бунақа бўлишини сезмаганди. Энди бахтни эмас, бошқа нарсани ўйлаш керак эди. Бахт эса, чўчиб, қаёққадир уриб кетди, келар йўли ҳам кўринмай, ҳеч қанақа умид ҳам қолмаганга ўхшайди.

Кун кундан баттар.

Наҳотки умрининг охиригача бахтсиз ўтса-я? Настена ҳеч қачон бундай даҳшатли аҳволга тушмаган эди. Бундан буёғи қоп-қоронғи зимистон, ҳеч қанақа рўшнолик йўқ. Дарҳақиқат, кун ўтган сайин баттароқ бўлаверади, аҳволи бугун ёмон бўлса, эртага яхши бўлиб қолмайди. Аммо ҳозир унинг бутун ўй-хаёлида баттароқ деб юргани — бола-ку, ахир, шунга зор бўлиб армонда эди-ку. Настена орзу қилган бахт, назарида, шу бола эди. Ахир Настена шундоққина бахтининг ёнида турибди, деган гап эмасми? Фақат бу бахт унга орқа ўгириб турибди, холос. Ё у бахтга орқа ўгириб турибди. Нима фарқи бор? Ишқилиб, ўшанга етишса, қуруққа чопиб қолмаса бўлгани.

Аммо ҳозир унга бу бахтдан қандай, қандай наф бор?

Йўқ, нимадир юз бериши ва унинг ҳаётини изга солиб юбориши керак, йўқса жинни бўлиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Шундай воқеа юз берди ҳам: унинг бўйида бўлди. Демак, тақдирда бор экан — кун кўради. Боласи бўл-

гандан кейин унга яна нима керак? Бола эса қочиб кетмайди, туғилади, у қимирлаяпти, ой-кун и яқинлашапти.

Энди Настена нима қилишини ва нима қилмаслигини яхши биларди. Ўз ҳолига қўйиб бериш, вассалом. Етишолмаган, эришолмаганидан азоб-уқубат чеккан Настенанинг ўз қонуний бахти уни қаердадир — яқиндами, олисдами кутиб туриши керак-ку, ахир.

Мана, ўзи чўзилиб ётибди, бу вақтда эса жиловдан чиққан от чошиб борган сари олислаб кетарди.

Улар айтилган энг муҳим, нозик ва мўрт нарсани арзимас мулойим гаплар билан ўраб-чирмашаётгандай, оғизларига келганини қайтармай гаплашиб ётишарди. Ётганинда шунақа гаплардан гаплашиш осон: кўзингни юмиб оласан-да, юзига айтишга ботина олмаган гапингни айтаверасан, уялмай-нетмай жимгина ётсанг ҳам, ўзингни тийсанг ҳам, ўз ўй-хаёлларингга берилсанг ҳам бўлаверади, кейин яна гапинг уланиб кетаверади.

Қош қорайган бўлса-да, чироқ ёқишмади, гарчи ой кўринмаса ҳам, ёққан қорнинг сокин, совуқ ёруғлиги дарчадан тушиб турарди. Андрей билан Настенанинг юзи бу ёруғликда оппоқ кўринарди, гавдалари латтадай бўшашиб, жонсиздай, бошқа бир куч туфайли қимирлаб қўяётгандай туюларди. Овозлари ҳам олисдан бировларникига ўхшаб эшитиларди. Ҳатто Андрей ҳам, Настена ҳам ушбу дилгир ва хилват соатда жисму жойлари ўзлариники эмасдай, бегонадай ҳис қилмоқда эди — шу қадар юракни безиллатадиган жимжитлик ҳукмрон эдики, атрофда ҳеч нима қилт этмай турган, хайрлашув олди-дан ҳамма нарсани кечириб мумкин бўлган тафсилотга бой бу кун ниҳоясига етаётганди. Улар ана шу жимжитлик таъсирига берилиб, оҳиста, деярли шивирлашиб гаплашар эдилар. Суҳбат ҳам бирор хусусда бормай, эркин, енгил-елпи бўлиб, бир мавзуда кўпроқ, батафсил сўзланса, бошқасида калта-кўтоҳ, лўнда-лўнда гапирилар, бамисоли хоҳлаган ерида туриб қоладиган ва яна у ёқ-бу ёққа бориб келадиган соат капгирига ўхшар эди. Бир вақт жим қолган дақиқалардан бирида Андрей томдан тараша тушгандай:

— Сен, Настена, мендан нима истардинг? — деб сўраб қолди.

— Вой, бу нима деганинг? — у тушунмади.

— Мана мен, сендан нима истаётганимни биламан. Буни ўзинг ҳам биласан. Бугун биз мириқиб гаплашдик, шунинг учун ҳаммасини бошидан қайтариб ўтирмақчи

эмасман. Аммо ҳали анавидан ташқари мени деб яна кўп иш қилишинг керак. Менга нон ҳам, кийим-кечак ҳам келтириб беряпсан. Бу ердаги нарсаларнинг ҳаммаси сенинг қўлингдан ўтган. Мен сени зулудек сўраверсаму, сўраверсаму эвазига ҳеч нима қайтармасам, уят-да, ахир. Ахир сал бўлсаям виждоним бор менинг. Мен бутунлай сени қарамоғингдаман, нонхўр бўлгандаям ўнтанинг ўрнини босадиган нонхўрман. Ўнта нима эмиш, ундан ҳам кўп! Сен ана шу нонхўр туфайли одамлардан қўрқиб юришинг керак. Мен қўрқсам арзийди. Негаки, бунинг сабаби бор, аммо сен-чи? Хўш, сен нима деб бу ёруғ оламдан икки қўлинг тепангда кетади? Биладан, сен менга ачиндинг. Мана, бугун ҳам шунча гапларни гаплашдик, шунга ҳам ачинасан. Сен асли ўзи шунақасан. Мана кўрасан, ҳали ҳеч иш қилмайсан. Мен сенга ҳеч нима демайман — йўқ, мен сени биладан. Борди-ю, ўзинг истаганингда ҳам, шундай қилолмайсан. Қўлингдан келмайди, Настена, шу гапларим эсингда бўлсин. Мен ҳамма ишни сенинг гарданингга ағдаряпман-у, аммо ўзим, нима бўлгандаям, бир четга чиқиб томоша қилиб турибман, бир ўзинг оғир юк остида эзилиб ётишинг керак. Боя сен тўғри гапирдинг. Хўш, қўлимдан нима келарди? Нима келарди, Настена? Ўзинг ўйлаб кўр. Жон-жон деб сенга ёрдам берардим, аммо иложим қанча? Ёрдам бергим келади, мен тайёрига айёр бўлишга ўрганмаганман, жон-танзим билан бирон иш қилай дейман-у, аммо иложим йўқ. Хўш, шундай бўлгач, нима қилишим керак?

— Нима қилишим керак? Ҳеч нима керак эмас.

— Мана, кўрдингми, ҳеч нима керак эмас деяпсан, — деб илиб кетди у, гўё бошқача жавобни кутмагандек. — Мана, кўрдингми, менга керагу, сенга керак эмас. Мана шу аҳволга тушиб қолдим: мендан бирор нафи тегар, деб кутишнинг ҳожати йўқ. Буни ўзим ҳам билардим, аммо баъзи бир нарсалардан умид қилувдим. Ҳар ҳолда бирон нимани илтимос қилиб қолар деб ҳам ўйладим. Йўқ, бундай бўлмади. Лоақал бирон-бир арзимаган нарсани сўрар-ку, дедим, уни ҳам сўрамадинг. Демак, энди фақат зиёним тегар экан, мен билан умринг азобда ўтаркан-да. Турган гап, энди мен тамом бўлган одамман, ҳамма учун ҳам тамом бўлганман. Мен буни билиб шу йўлга қадам қўйдим. Тўсатдан, балки сен учун ҳали тамом бўлмагандирман, дея ўйлаб қолдим. Шунда зорамора раҳм-шафқат қилар, кўнглида мен учун лоақал заррадек жой топилар деб келдим. У қалби қаъридан оти-

либ чиқиб, аъзойи баданини ўртаётган дард-аламга қарамай, шошилмасдан, хотиржам гапирётган эди, назарида, у ўзини таҳқирласа, бу аламга чидаса, лаззатланаётгандай эди.— Бундан чиқди, сен менга фақат ачинар экансан. Албатта, бу ҳам жонимга ора киради, лекин фақат ачиниш билан узоқ жон сақлаб бўлмайди—бу ришта жуда ҳам ингичка, салга пирт этиб узилиб кетиши мумкин.

— Нималар деяпсан, Андрей?! Нима бўлди сенга?!— Настена қўриқиб кетиб, унинг гапини бўлди.— Мен сени шунчаки сўради қўйди-да, дебман, шунинг учун мен ҳам шунчаки айтдим, тавба, олиб қочганингни қара-я. Шунчакам бўларканми одам? Нега бунақасан-а? Ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, роса олиб қочдинг-да, менинг ҳам миямни ғовлатиб юбординг. Қотмаган бошимни қотириб нима қиласан; кераги йўқ. Ҳали бир кунингга яраб қоларман. Агар истасанг, мен сенга ҳозир ҳам минг хил иш топиб бераман.

— Масалан, қанақа?

— Аввалига лоақал сал тилингни тийсанг. Айтсанг айтмасанг ҳадемай азобимни тортиб қоламан, бунинг устига яна сен ҳам ишонмасанг, унда ҳолим нима кечади?

— Турган гапки, агар мен бўлмасам, сенга анча яхши бўларди.

— Бўлмаса-чи! Албатта яхши бўларди,— деди Настена унинг гапига қўшилиб.— Агар ўзим бўлмасам, ундан ҳам яхши бўларди. Ҳеч нимани билмасдим, кўрмасдим, эшитмасдим; ҳеч нимага куймасдим, азоб ҳам чекмасдим—оҳ-оҳ, шундоқ яхши, тинч бўлардики! Ғалатисан-а, агар мен манавидақа — қорним дўмпайиб турса, нима ҳам қиламан? Нега тагин сен мен бўлмасам, сенга яхши бўларди дейсан? Бунақа гапни эшитишни ҳам истамайман, билдингми? Сен мени ўзингдан ажратмай қўя қол кераги йўқ.— Настена нафасини ростлаб олиб, давом этди:— Энди нима бўлса, биргамиз. Сен у ёқда гуноҳ қилиб келибсанми, энди мен ҳам сен билан бирга гуноҳ қорман. Бирга жавоб берамиз. Борди-ю, мен бўлмасам балки шу гаплар бўлмасмиди. Шунинг учун сен ҳамма айбни бир ўзингга олаверма. Мен сен билан бирга бўлдим, наҳотки шуни кўрмаган бўлсанг? Сен қаерда бўлсанг, мен ҳам ўша ерданман. Сен эса бу ерда мен билан бирга бўлдинг. Икковимиз ҳам бир хил туш кўрибмиз бу бежиз эканми? Оҳ, Андрей, бу бежиз эмас. Сен истайсанми-истамайсанми, биз қаерда бўлсак ҳам бирга бўлганмиз, ярмимиз бу ерда, ярмимиз у ёқда. Нима, сен қаҳрамон бўлиб қайтиб келсанг, бунинг менга алоқаси

йўқмиди, сенингча шунақамиди? Нима, сен билан бирга хурсанд бўлишга ҳаққим йўқмиди? Э, қўйсанг-чи? Менинг эрим деб бошим осмонга етарди. Мана, қаранглар, хотинлар, ҳавасларинг келсин, мен мана шунақаман, мана, кимлигимни кўрсатиб қўйдим, деб қишлоқда керилиб юрардим!

— Э, сен бунақани эсламасдинг ҳам, фарқига ҳам бормасдинг...

— Нега энди? Нега фарқига бормасканман? Бошингга шундай кун тушибдими, демак, мен сени яхши аҳтиёт қилолмабман. Модомики чидолмабсанми, демак, ё сен менга ишонмагансан, ё шунча гидрикапалак бўлганим сенга камлик қилибди, ё яна бирон нима етишмаган. Сен мени оппоқ дема, бари бир ўз айбимни ўзим кўриб турибман. Масалан, дейлик, борди-ю, мен сени кутмасдан битта-яримтага тегсам-у ҳаммасини ташлаб, ўша билан бирон ёқларга ҳайё-ҳуй деб кетиворсам, унда бир мени айбдор деб ҳисоблармидинг?

— Бўлмаса кимни айблардим?

— Йўқ, ўшанда ҳам сен бу ишга аралашган бўласан. Нега энди сен бир чеккада туравераркансан? Шундай қилишимга сен ёрдамлашган бўласан. Бу иш анча олдин пишиб қолган бўлиши мумкин, қачон пишириб қўйганимизни ўзимиз унутиб юборгандирмиз ҳам, аммо бирга пиширган бўламиз, бир ўзим бунақа ишга ботина олмасдим. Эй худойим-ей, нималар деяпман-а. Мен зинҳор-базинҳор бунақа қилолмасдим, шунинг учун бу айб сенга, бу айб менга, деб бўлиб ўтиришнинг ҳожати йўқ демоқчиман. Сен билан мен бирга яшаймиз, деб бир ёстиққа бош қўйганмиз. Тўрт мучалинг соғ бўлса, бирга туриш осон, бу худди тушга ўхшайди, ўйин-кулгингни қилиб ўтаверасан. Бошга ёмон кун тушганда бирга бўлиш керак, ана шу мақсадда одамлар бир ёстиққа бош қўйишади. Мен сенга туғиб бермадим, аммо сен мени ҳайдаб юбормадинг-ку. Боримга кўниб юрдинг-ку, яхшироғини қидириб қолмадинг-ку. Хўш, қани айт-чи, сендан ажраб кетишимга ким қўйиб қўяркан мени? Қайтанга ўзим адоён тамом бўлардим, ўзимни ўзим ердим.

— Ёмон билан ёмоннинг фарқи бор, Настена. Мен жиноятчиман, қонуннинг ўзи менга қарши. Нима, сен ҳам менга қўшилиб, жиноятчи бўлишинг керакми?

— Энди сўрашнинг ҳожати йўқ. Шу ишга қадам қўймасингдан олдин ўйлаб кўриш керак эди. Шу йўлга юрдингми, демак, мени ҳам ўзинг билан судраб кетдинг. Мен бошқача йўл тутолмайман. Ахир ўзинг кемага чиқ-

қанинг жони бир, деб айтгандинг-ку. Бу тўппа-тўғри. Аммо менга ишон, ишон, йўқса икковимизга ҳам ёмон бўлади, ўзимизни ўзимиз қийнаймиз.— Настена Андрей нима деб жавоб беришини кутиб жим бўлди, аммо Андрей ҳадеганда жавоб беравермади, шунинг учун Настена ўйлаб турди-да, қўшиб қўйди: — Мен, аҳтимол, тақдирим бошқача бўлишини хоҳлардирман, аммо бошқача тақдир бошқаларнинг ўзига буюрсин, менинг кўз очиб кўрганам мана шу. Уни ҳеч кимга бермайман.— Настена яна жим бўлиб қолди, кейин яна қўшимча қилди: — Ҳаммаси яхши бўлиб кетади, Андрей. Яхши бўлмай иложи йўқ. Мана кўрасан ҳали.— Андрей бари бир жавоб бермади.

— Менга эса ҳозир ҳам яхши. Ахир ўзинг биласан-ку, менга кўп нарса керак эмас. Сең билан турганимнинг ўзи менга катта давлат, бошқаси бунинг олдида бир пул. Нима бўлгани эсимда йўқ, кейин нима бўлиши билан ишим йўқ. Яна бирон гап бўлишига ҳатто ишонгим ҳам келмайди. Бир умр шундоқ қолади шекилли: сену мен, икковимиз. Фақат шу соқолингни қириб ташласанг бўлармиди, бу соқолинг билан бировларга ўхшайсан. Нима қилсанг ҳам мана шу соқолингга сира кўника олманман, вассалом.

Настена хиёл кўтарилиб, унга ўгирилди, шунинг учун Андрей уни кўрмаса ҳам нафас олишининг ўзгаришидан хотинининг жилмаяётганини сизди. Шунгача улар гўё бир-бирига эътибор бермаётгандай, гўё иккови ҳам ўзига ўзи гапирётгандай юқорига, шифтга қараб қимир этмай чалқанча ётарди. Андрей бошдан-оёқ кўзларини юмиб ётиб гапирарди — чиндан ҳам шу қулай экан. Аммо ҳозир у Настенанинг табассумига жавобан кўзини очди, унинг меҳрибонлик билан мулоғим боқиб турган нигоҳларини кўрдию бу нигоҳларга тоб беролмай кўзларини олиб қочди.

— Нега илгари бирон марта ҳам мана шунақа гаплашмабмиз-а?— деди у ва ўз гапини исботлаш учун ичидан зил кетиб, хотиржам бошини чайқади.— Ахир, ҳаммаси бошқача — тескариси бўлиши мумкин эди-ку. Ёки бу шунақа туюлдимикин. Э, ким билибди дейсан! Аммо бунақа гаплашганимиз йўқ, буниси аниқ, гаплашганимиз йўқ. Кўп гаплашганимиз-у, ҳар куни қаёқдаги икир-чикирларни, кимнинг арзимас дарди бўлса, шуни гаплашганимиз. Ахир, шу тўрт йил ичида бир-биримизнинг кўнглимизга қўл солиб, ким нимани ўйлаётганини сўрашга, гаплашишга вақт бор эди-ку. Бундан чиқди, мен сени яхши билмасканман. Юзингга қараб

юраверибман. Борми бор, бўлди дебман, сенинг кўнглинда нима бор, ўзимнинг дилимда нима борини билмабман. Қара-я, сенга қўл кўтарибман-а.

— Менга қўл кўтарганинг йўқ.

— Кўтарганинг йўқ?

— Йўқ.

— Демак, ёмонликни эслагинг йўқ экан-да. Ҳай майли, эсламасанг эслама. Агар эсласанг, менга сал енгил бўлармиди девдим-да. Менга сендақа хотинни ким қўйибди? Сендан жуда катта қарздор бўламан, аммо қарзимни узишга, ўзинг кўриб турибсан, ҳеч нимамайўқ. Эҳ, Настена-Настена! Сен мени эмас, бошқа бировнинг этагидан тутсанг бўларкан. Сен шунчаки айтди-қўйди дема, жиддий гапиряпман. Ахир, сен фариштасан-ку! Нима қилиб менга учраб қолдинг ўзи? Сира ақлим етмайди.

— Менга эса, сен яхшисан, бошқанинг кераги йўқ. Ҳали ҳам айтувдим. Шунинг учун бу ёғи билан ишинг бўлмасин.

— Яхши бўлмаганда нима қилардинг энди...

— Ҳеч нимани тушунмайсан-ей, Андрей.— Настена ранжиб, алам билан хўрсиниб шивирлади ва бошини яна ёстиқ ўрнига думалоқлаб қўйилган нимчасига қўйди.— Гапларинг қизиқ-а, менга яхши-ёмонлигини нега билмас экансан, қаёқда эдинг?— Андрей жавоб бермади, унинг жавоб бериши шартмаслигини пайқаб, Настена гапида давом этди.— Сен мени бу ерга олиб келганингда, мен бу ердагилардан биттасиниям билмасдим, ҳаммаси, ҳаммаси бегона эди. Аслини сўрасанг, мен кўзимни чирт юмиб, сенга эргашиб келаверганман. Қаёққа олиб борсанг ҳам бари бир эди. Мен Ҳатто ўзингни ҳам тузуккина билмасдим, нима энди, номигагина икки-уч марта учрашдик, яна номигагина ҳазил тариқа келишиб ҳам олдик. Мен охири дақиқагача ҳам боришингга ишонмовдим. Нима, одам қўрқмайди-ми, ахир? Бутун ҳаётингни бошқатдан бошлайсан, илгариги ҳаётингдан ном-нишон қолмайди, бир ўзим, ўзимми ёки бошқами, ақлим етмай қолди. Ҳу эсингдами: пароходдан бирга тушдик, у ёқ-бу ёққа қарашга қўрқаман, текис ерда ҳам туртиниб кетаман. Эсингдами? Шунақа бўлувди: жардан чиқаётганимизда оёқларим чалишиб, йиқилиб тушувдим. Одамлар куларди, шундай изза бўлдимки, оёғим остидаги ерни кўрмасдим. Юрагим ёрилганини сездинг-у, қўлимдан ушлаб, стаглаб кетдинг. Уйга келдик, сен, мана, хотиним мана

шу, дединг. Отанг исминг нима, деб сўради. Настя, дедим. Отанг бошқача қилиб, Настена деди. Уша-ўша исминг Настена бўлиб кетди. Онанг бўлса чурқ этмай қараб турарди. Қарасам, онангга унча ёқмадим шекилли, балки онанг бошқачароқ келин келишини кутгандир. Сен бунга сездинг. Сездинг-у, менинг тўғримда гапириб, бир ўзи, қовурғаси қайишадиган одами йўқ, қўйинглар, хафа қилмайлик, дединг. Кулиб, ҳазил қилгандай бўлдинг, аслини олганда, ҳазилнинг ўрнимиди? Ана ўшанда сенга тегиб, панд еб қолмаслигимга ишонгандим, тақдир мени қаёққа улоқтирсаям, барибир сен билан яхши туришимга амин эдим.

Уша куни кечқурун сен мени одамларникига етаклаб бординг. Эсингдами? Витя Березкинникига, Максим Вологжинникига ва бошқаларникига кирдик. Айтаман деб унутибман: яқинда Максим қайтиб келди. Қўлим қаттиқ шикастланди, дейди ҳозиргача ҳам боғлаб юрибди.— Андрей бу янгиликни эшитса ҳам, нафасини ичига ютиб, чурқ этмади, шунинг учун Настена давом этди:— Сен мени одамларга кўрсатиб, мақтаниш учун олиб юрмадинг, йўқ, мени тезроқ одамларни таниб олсин, буларнинг ичида бегонасираб юрмасин, деб олиб юрдинг. Ростдан ҳам эрталаб Витянинг Наджасини учратиб қолдим, кўрдим-у, кўзларим косасидан чиқиб кетаёзди: менинг танишим бу ерга қаёқдан келиб қолди, деб ўйладим. Ахир мен уни биламан-ку, биламан-ку ахир, аммо қаерданлигини, кимлигини тополмайман. Кейин эса, ё тавба, ахир куни кеча танишдим-ку, деб ўйлаб қолдим, уларникига ўзинг олиб борувдинг, мен ақлсизнинг бўлса миям ачиб кетганди. Ушани кўрдим-у, худди туғишганимни кўргандай хурсанд бўлиб кетдим. Ушанда биз, эсимда, омборда тунаган эдик. Сен, шу ерда ётамиз, деб туриб олдинг, кейин ўша ерга ўрин қилиб беришди. Аввалига менга жуда галати туюлди, аммо омбор озода, саранжом-саришта эди — ҳу ҳовли томондаги кичиги. Аммо деразасиз, қоп-қоронғи эди. Мана шунақа кати бор эди, кейин ўша кат нима бўлди, ким уни бузиб олди? Ҳа, айтгандай, ўзинг бузувдинг. Тўғри, ўзинг бузувдинг: кандук қилиш керак бўлиб қолувди. Э, аттанг, жуда шинам кат эди-да. Худди зиндондай қоронғи эди-ю, аммо ёғоч-тахта, қиринди ҳиди анқиб турарди, отанг ўшангача дурадгорлик қилган эканми? Ҳозиргидай эсимда, ўшанда сендан ҳам қиринди ҳиди келарди. Сен мендан қўрқмайсанми, деб сўрадинг, мен эса, йўқ, сен бўлсанг қўрқмайман, дедим.

Шунда девор орқасидаги қўндоқдан хўроз худди гапимизни эшитиб, синаб кўрмоқчи бўлгандай жазаваси тутиб қичқирганди. Менинг жон-поним чиқиб кетувди.— Настена оҳиста, майингина кулди-да, сўнг жимиб қолди. У енгил хўрсиниб қўйди.— Эрталаб эшикни зўрға қидириб топдим. Қайси томондалигини сира қидириб тополмайман. Сен бўлсанг, тушгача донг қотиб ётдинг, ёш хотинингни ҳам эсингдан чиқариб юбординг. Мен Ангарга бориб, полизларни кўрдим — унисини ҳам, бунисини ҳам. Сенсиз нонуштага ўтирмадим, сени кутдим. Ойинг чидаб туролмасдан сени уйғотди. Эсимда, ҳаммамиз бирга — отанг, ойинг, сен, мен чой ичдик. Сен бўлсанг, гўё кечаси мен аллақаяқларда юргандай, киши билмас шилқимлик қилардинг, тегишардинг. Чойдан кейин сен, қани бўл, дединг. Мен қаёққа, десам, сен қаёққа бўларди, адирга-да, дединг. Кейин чиндан ҳам мени адирга, сайхонликка олиб кетдинг, экин ерларини, бекор ётган ерларни кўрсатдинг, ҳаммаёқни кўрсатдинг, гапириб бердинг, кечгача айлаиб юрдик. Қайтиб келсак, оғайниларинг ўтирган экан. Оғайниларинг, модомики, уйланган бўлсанг, қани тарасунни¹ келтир дейишди. Ўшанда Витя ҳам, Максим Вологжин ҳам бор эди. Витя ҳалок бўлди, билсанг керак? Биласан, ёзгандим-ку. Эри йўқлигида Иадьканинг қиз кўрганини ёзган-ёзмаганим эсимда йўқ. Надьканинг боласи учта, шўринг қургур қийналяпти, жуда қийналяпти. Иложи қанча?

Настена чапга, Андрей ётган томонга кўз қирини ташлаб қўйди. У ҳатто нафас олаётганини ҳам сездирмай, кесак бўлиб ётарди, шунинг учун Настена Витяни беҳуда тилга олганини пайқаб қолиб афсусланди. Андрей Витя билан оғайни эди. Аммо Настена бирон нимани аралаштириб, бу гапни бўлиб қўйишга шошилишни истамасди. Эҳтимол, у бунинг уддасидан чиқа олмас ҳам эди. Шодлик ва ташвиш билан тўла бу хотиралар бутун борлиги билан равшан гадаланиб, мени ташлаб кетма, буёғини ҳам гапиравер, деб илтижо қилаётгандай кўзи олдида липиллаб турарди. Настена қаерда тўхтаб қолса, ўша воқеа қалқиб, шундоққина кўз олдига келарди-да, гўё биз ҳам бормиз дерди-ю, уни қўлидан тутиб, эргаштириб кетарди. Чиндан ҳам ўша пайтлар жуда маза эди-да, кунлари хуш-хурсандлик, ўйин-кулги билан ўтарди, келажакда бундан ҳам яхши бўладиганга ўхшарди! Шун-

¹ Т а р а с у н — тозаланган қимиз ёки икки марта тортилган сутдан тайёрланган ароқ. (Тарж. изоҳи.)

дай бўлса ҳам Настена ҳарқалай хотираларга берилишни бас қилди: шуниси ҳам етарли. Настена кейинги пайтларда кўрган кунларини ўйлаб, авзойи ўзгарди ва кулимсираб сўради:

— Сен ҳу анави курсда ўқиб юрганингда олдинга, районга борганим эсингдами?

Улар турмуш қурганларининг иккинчи йили қишда колхоз Андрейни ҳисобчилар курсига юборди. Ҳарқалай унинг олти синф ҳажмида маълумоти бор эди-да, шунинг учун гарчи у тракторчилар курсига боришни мўлжаллаб турган бўлса-да, айнитишиб, ҳисобчилар курсига юборишди. Гарчи тракторчиликка ўхшамаса-да, бу ҳам ҳарқалай тузуккина, кўзга таъпланадиган иш, аммо доимо уйда, бир ерда бўласан, бордию МТСга ўралашадиган бўлсанг, ойлаб бегона ерларда, бегона одамлар ичида юрасан, касб танлашда худди мана шу жиҳати Андрейни тўхта-тиб қолди.

Андрей янги йилда уйига келиб, то рождествогача турди, февралда эса, Настена унинг олдига боришга отланди. Район марказигача етмиш чақирим келарди, йўлда бир кеча ётиб бориларди. Бир чанани қўшиб, Иннакентий Иванович, нима иш биландир касалхонага бориши зарур бўлган Доно Василиса ва Настена жўнашди. Иннакентий Иванович билан Настена вақт ўтказиш мақсадида у ёқ-бу ёқдан гаплашиб борарди, Иннакентий Иванович гапиришни яхши кўрарди. Доно Василисанинг эса, ҳар бир сўзи тилла эди, беҳуда гапирмасди. Улар эртанисига кечқурун районга етиб боришди. Ишларни бир кунда битириб олишга келишишди-да, ҳар қаёққа тарқаб кетишди. Настенанинг эса Андрейни кўришдан бошқа иши ҳам йўқ эди, бунақа ишга неча кун бўлса ҳам камлик қилади, албатта.

Андрей сой соҳилида, Ангарага қуйиладиган жойдан сал наридаги кўримсизгина уйда турарди. Настена борганига уй эгаси — кампирнинг таъби тирриқ бўлиб кетди, Андрейнинг ҳамхонаси — ёши қайтган, бадқовоқ, чўтир, кўзойнак тақиб юрадиган мужикнинг эса, ундан баттар диққати ошди, кўзойнагининг шишалари ҳам ҳар хил — бири очроқ, бири тўққора бўлиб, худди отларнинг кўзпанасига ўхшарди. У каравотда қўлда китоби билан ётганича ётаверди, ўрнидан ҳам турмади, лоақал кўнгил учун «келинг» ҳам демади. Андрей ҳовлиқиб, шошиб қолди ва тунаш учун Настенани Колхозчилар уйига олиб борди.

Настена илгари, ҳали эрининг олдига боришни ўйлаб юрган кезлари бир нимадан сал-пал умидвор бўларди,

бирок бу илинжини чўчитиб юборишдан ўзи ҳам қўрқиб, уни сир сақларди. Андрейга-ку бу илинжини ўлса ҳам айтмасди, албатта. У уйимизда-ку иккиқат бўлолмадим, балки бу ерда бўларман деган андишада эди. Уйда улар бир-бирига ўрганиб, синашта бўлиб қолган, бу ерда эса, ишлар бошқача бўлади, бу таъсир этиши мумкин.

Қайтанга ҳаром-ҳариш юрсанг, беихтиёр, дарров ушлайди, деб бекорга айтишмайди, бунақа пайтда бола бўлиб қолишини ҳам унутиб қўясан, кейин бир маҳал қарабсанки, салом-алайкум деб чиқиб турибди-да! Настена эса ҳалолу пок, иштиёқ билан бўлишини истади, фақат шуниси борки, уйдан олисда-да, шунда ҳам ноилжликдан. У бу хомхаёлдан бирон нима чиқишига ишонмасди, аммо қанчалик ишонмаса, ўзини синаб кўришга шунчалик қизиқиб, шунчалик ошиқарди.

— Эсингдами, ўша кунни эрталаб сен ўқишингга бормадинг, мени олиб кетгани келдинг, кейин икковимиз яқингинадаги, йўлнинг нариги бетидаги чойхонага бордик. У ерда, стол устида каттакон самовар турган экан, мен умрим бино бўлиб бунақа самоварни кўрмовдим. Жўмраги бузуқ экан, сув оқиб турарди, шариллаб оқарди, тагига атайлаб чуқур ликопча қўйишибди. Нега уни тузатиб қўйишмаган экан, билмайман. Уша чой дамлаб бераётган хола, шартта ликопчани олди-да, ўшандан сенга стаканга чой қуйди, сен сезиб қолдинг. Сен, йўқ, самовардан қуйинг, дединг. У бўлса баҳслашиб, ахир бу самовардан оққан-ку, деди. Сен бўлсанг, йўқ, томган, бу чой эмас, чайинди, дединг. Хола бўлса, сираям чайинди эмас, дейди, сен эса, чайинди, дейсан. Ҳарқалай хола тан олди, самовардан қуйиб берди. Эсимда, сен менга қоғозли конфет ҳам олиб берувдинг, мен ўшани оққанд ўрнида кумир-кумир қилиб тишлаб, чой ичувдим. Конфетлар асалли эканми, жуда ҳидли, чўзиларди есанг, мазаси анчагача сгзингизда қолади, кетмайди.— Настена, гўё ўша унутилмас хушбўй ширинлик таъми ҳамон оғзидан кетмагандай, тилини тақиллатиб, лабини ялаб қўйди.

— Кейин чойни ичиб, қоринни тўқлаб, яна сен турган уйга бордик. Шишалари ҳар хил кўзойнак таққан анави мешқорин йўқ экан, кампир уйда экан. Унга ҳисобчиликка ўқишнинг ҳожати йўқ эди — булар нима иш қилсак, шунга қараб ўтираверди. Ёмон кампир экан: биз қачон кетаркин, деб кутиб турганимизни кўриб турса ҳам жўрттага ўтириб олди. Шундан кейин сен уни жўнатишнинг йўлини топдинг: магазинга бориб, чоракталик олиб келинг, деб пул бердинг. У бўлса, кейин ўзинг

айтиб берувдинг, пулни ўзи олишни яхши кўраркан, бу ишни бировга ишонмас экан. Кампиримиз ғимирлаб қолди, чоракталикка десанг, майли, чопқиллаб бориб келаман, аммо бошқа ишни буюрсанг, ўлсам ҳам ўрнимдан қўзғолмасдим, деди. Сен унга чопқиллаб нима қиласан, секин бориб келсанг ҳам бўлади, улгурасан, дединг. Кампир бўлса, мен-ку улгураман-а, аммо сен, қароғим, эшикнинг илгагини ҳарқалай илиб қўй, ман уйимга одамга ўхшаб келай, деди.

Настена илиқ, бадани силкинмасдан мулойим кулди, ғўе сув юзида кичиккина ҳалқача ғилдираб, аста ғойиб бўлди.

— Кейин икковимиз куни билан юравердик, юравердик — бормаган жойимиз қолмади, — у яна овозини пастлатиб, сўзларни чўзиб, шивирлаб гапираверди. — Сен мендан бир қадам ҳам нари жилмадинг, бирга юрганимиздан ҳатто хурсанд эдинг, хурсандлигингни шундоққина кўриб турардим. Мен бўлсам, эҳ, қанчалик хурсанд бўлганимни қўяверасан энди! Қиш совуқ бўлсаям, хурсандлигимдан қизиб кетувдим. Ёнингда кетяпман-у, юзим ловиллаб, қўлларим титраётганини сезиб боряпман. Ахир, мен аввалига нимага келдинг, деб сўрайсанми, деб қўрққандим-да. Рост-да, нимага, ахир? Гап билан тушунтириб бўларканми, ахир? Аслини олганда, сенда ҳеч қанақа ишим ҳам йўқ эди-да, ўзи. Бордим, холос. Ҳолингдан бир хабар олай деб бордим! Бир ўйнаб келай дедим-да, сени ўқишдан қолдирдим. Кино кўрдик! — дея тўсатдан хитоб қилди Настена, деярли бақириб. — Эсингдами? Кино кўрувдик! Қара-я, сал бўлмаса эсимдан чиқай дебди. Хотирам ҳам ўлгудай сийқаланиб кетибди: энг муҳимлари эсимдан чиқиб қолади. Эртанисига, қайтиб келаётганимизда кўрган киномизни айтиб бера бошладим, шунда Доно Василисанинг ҳам тили чиқиб қолди. Сен билан мен энг охирги қаторда, кино кўрсатадиган дарча тагида ўтиргандик. Ниҳоят, сен менга энгашиб, эртага кетсанг яна бирон кун қолсанг бўлармиди, деб шивирладинг. Мен бош чайқадим. Кўзимдан эса дув-дув ёш оқяпти. Ўзинг қол деяпсан, ўзинг. Юрагим қинидан чиқиб кетай дерди...

Хўш, кейин, кейин нима бўлгани эсингда борми, Андрей? У ёғи жуда қизиқ бўлувди. Мени Колхозчилар уйига элтиб қўйишингдан олдин, яна сеникига кирдик. Кампир энди анча юмшаб қолганини билардик. Бордик, борсак, кампир қани қароғим, чоракталикка чўзиб қўйгин-у, шу ерда, ошхонамда қолавер, мен эса, ўртоғимни-

кига бориб ётаман, ўртоғим билан отамлашиб ўтирамыз, деди. Сен пул бердинг — кампирнинг илтимосини рад этиб бўларканми? Кампир чиқиб кетди, орадан кўп ўтмай, биз ҳали ётишни ўйлаб улгурмасимизданоқ қайтиб келди: магазин берк экан, чорактам бўлмаса, ўртоғимникига бориб нима қиламан, деб қолди. Шундан кейинг ўзинг чошиб чиқиб кетдинг, қаёқдандир топиб келдинг, кампирни жўнатдинг. Кейин қарасак, анови қовоғи солиқ мешқорининг ҳам келмади, бирон жойда тунаб қолди шекилли. Бутун бошли уйга ўзимиз бек, ўзимиз хон бўлиб қолавердик. Эҳ, Андрей! Сен бўлсанг, мендан хафа эмасмисан, деб сўраб юрибсан-а. Нималар деяпсан ўзи?! Эй худойим! Ўзинг ўйлаб кўр. Менга яна нима керак, ахир?

Аммо Андрей энди унинг гапларини эшитмас, туншунмас эди. У аввалига Настенанинг гапларига қулоқ солиб ётаркан, аъзойи бадани ёқимли живирлаётганини, бу живирлаш бора-бора кучайиб, юрагини орзиқтириб юборганини ҳис этди — шу ишлар чиндан ҳам бир вақтлари бўлгани учун юраги орзиқиб кетди, бу ишлар унинг ҳам эсида бор эди, аммо у буларнинг қандайдир юзаки, ғира-шира, эътибор бермай, шоша-пиша эсларди, гўё бу воқеалар унинг бошидан эмас, унгача бошқа бировнинг бошидан ўтгандай, ўша киши ўз саргузаштини бунга бериб қўйгандай эди. Энди у бу хотиралардан гангиб қолганди. Бу ишлар энди худди кечагидай кўз олдига келиб, аъзойи баданини ўртаб юборарди: ўтган куни билан ҳозирги куни сира бир-бирига ўхшамасди. Бу хотиралар бир-бирига мутлақо зид эди, улар бир идиш ичида бутунлай бошқа-бошқа жойни эгаллаб, бир-бирига қўшилиб кетолмасди, белгиланган чегарадан ўта олмасди. Аммо Андрейнинг ўз хотираси даҳшатлироқ, кучлироқ эди, у истаган пайтида бошқасини босиб тушиши мумкин эди.

Бу сафар ҳам шундай бўлди. Настена сал ҳаяжонланиб гапирарди. Андрей эса, жавоб бермасдан эшитарди, баъзисини илғаб қоларди, баъзисини илғаб ололмасди, ўз саргузаштининг майда-чуйдасигача ўйлаб қоларди: гарчи у Настенага эргашиб, у очиб берган текис йўлдан кетаётган бўлса-да, барибир қийналиб, тез-тез қоқилиб кетарди, у мени қаёққа бошлаб кетяптийки, деб қўрқиб, атрофига алангларди. Ниҳоят ўз саргузаштлари эсига тушганида у ажабланмади — шундай бўлиши керак эди, у гўё саргузаштларига интиқ бўлиб тургандай, тортадиган азобини тортиб, бошига тушганини кўриб, яна тезроқ Настенанинг ёнига қайтишни умид қиларди.

Бу, шу хотиралар ўз-ўзидан, аллақандай бир ўргимчак тўридан бошланди шекилли, у эҳтиётсизлик қилиб, шу тўрни ўз йўлига эзиб юборди, Андрейнинг йўлини тўсишга шунинг ўзи кифоя бўлди-қўйди, кейин эса, бошқа манзара пайдо бўлди. Бу манзара бугунги кунига жуда ўхшаб кетарди, ундан воз кечишга Андрейнинг кучи етмасди. Кейинги, урушга доир воқеалар ҳамisha тўсатдан эсига тушарди-да, анчагача кўз олдидан кетмай, ҳар бир икир-чикиргача аниқ, равшан кўринарди-ю, уни шафқатсизлик билан эзиб, титратиб юборарди, Андрей Гуськов бир неча марта айнан бир нарсани бошидан қайта-қайта кечиришга мажбур бўларди. Аслида эса, ўшанда юз берган воқеа туфайли унинг ишлари чапласига кетди: у аввал госпиталга тушди, кейин бу ёққа жўнаб қолди.

...Илиқ ёз оқшоми артиллерия тайёргарлиги вақтида яширин ўт очиш позициясидан отиша-отиша янги жойга кўчиб ўтмоқчи бўлишди. Кузатувчилар билан аллақачон алоқани тўхтатишганди, ўнг томондаги батарея ҳам кўчган эди, чап томондаги эса, ҳали ивирсиб юрганди. Унчалик шошилтиришмади ҳам. Андрей жанг қилаётган гаубица расчёти ҳар қалай прицелни олишга, станокни чиқариб, беркитишга улгуришганди, энди филофи билан овора бўлиб ётишганди. Дарахтлари сийрак, ўрқачсимон дўнглик орқасида бирин-кетин келаётган тягачларнинг моторлари гувилларди, шалоқ бўлиб кетган кузовлари чайқалаётган икки машина тўпларнинг олдига ўрмалаб келиб қолганди.

Тягачларнинг мотори, чамаси танкларнинг гувиллаган овозини босиб кетганди. Йиғиштириш ва кўчиб ўтишга одамлар шунчалик бепарво қарашардики, уларнинг хавфхатарга нисбатан туйғулари шунчалик ўтмаслашиб қолган эдики, улар бегона, қуюқ гувиллаган овозни эшитиб, билиб ҳам бу овозга эътибор беришмади. Немис танклари рўпарадаги дўнглик устига чиқиб, бир лаҳза эсанкираб туриб қолди, сўнг физиллаб пастга туша бошлади, ана шунда ҳанг-манг бўлишини кўринг унинг! «Қаёқдан келиб қолди? Олдинда ўзимизникилар бор-ку! Қаёқдан келиб қолди?» Бир-икки батареяда қичқириқлар эшитилди, расчётлар типирчилаб, филофларни ечишди, станокларни очишди, тўпларнинг стволларини тушириб, буришди. Андрей (у ўқловчи эди) снарядлар яшигига қараб югурди, тўсатдан снаряд портлаб у гаранг бўлиб ерга ағдарилиб тушаётганида гўё юмуқ кўзлари билан ҳам қўшни гаубица ғилдирагининг оҳишта сузиб, айланиб, гоҳ юқорига кўтарилаётганини, гоҳ яна пастга тушаётганини кў-

раётгандай бўлди. Андрей тирик эканини сезгач, олдинга сакради ва яшиқни кўтариб келди.

Танклар бешта эди. Аммо чапдаги биринчи батарея уришга улгурганди, бир танк ёнаётганди. Андрей турган томондаги иккинчи батарея эса ҳали биронта ҳам ўқ узолмаганди. Командир бир нималаб деб кучаниб, бўғилиб бақирарди, аммо нима иш қилиш кераклиги командасиз ҳам равшан эди. Танклар дўнгликдан ўрмалаб тушиб, бўлинди: иккитаси биринчи батареяга, иккитаси эса, иккинчи батареяга қараб юрди, аммо улар ўқчилар бир-бирини ўққа тутсин деб атайлаб батареялар ўртасидаги чизиққа чиққанди. Аммо буни ўйлаб ўтиришга вақт йўқ эди.

Батареядаги биринчи Андрей Гуськов ўқлаб бериб турган асосий гаубица биттагина тўп узишга улгурди.

Кейин ёнида бир нима қасирлади, бир лаҳза жаранг-журиг қилди, шундан кейин у, назарида ўмбалоқ ошиб, бир четга бориб тушди.

Қаердандир олис-олисдан Настенанинг овози қулоғига чалинарди. Меҳрибонлик билан тўхтовсиз чорлаётган бу овоз сеҳрли оҳанг билан Андрейнинг баданини жимирлатиб юборди. Сўзларни у ажратолмади: чўянларнинг чўян билан қисқа, даҳшатли тўқнашувидан ҳосил бўлган гумбурлаш унинг қулоғини қоматга келтириб турарди, ҳозир бу ерда одамларнинг зарурати ҳам йўқдек эди, унинг кўзлари олдидан жанг манзараси лип-лип ўтарди, аччиқ тутун бурқсирди, жанг авжига чиққан жойда қичқириқлар эшитиларди, мустақкамланмаган тўп тиргаклари ўйдим-чуқур қилиб ташлаган ер қоп-қорайиб ётарди, тягачлар шоша-пиша қайтиб ўзларини панага олаётганди, тўп наводчиги Коротько бошини кўтариб, осколкадан дабдала бўлган қорнига қарарди, снаряд портлаб, ствол филофини осмонга учириб юборган — бу ҳаммаси шарақ-шуруқ қилаётган гусеницалар ваҳима солиб, юракни ёраётган вақтда содир бўлди.

Ногаҳон Настенанинг овози эшитилмай қолди. Андрей ҳали ўзига келмай, сўнгги жанг хотираларидан қутулмай туриб, оҳиста ўгирилди ва Настенанинг кўзларида бутунлай бошқа нарсени кўрди — унинг кўзлари ўз саргузаштларидан илиқ боқиб турарди. Андрей ортиқ чидаб туролмай, бошини унинг кўксига қўйди-да, инграб юборди.

— Андрей, нима бўлди?! Нима бўлди?! Нима бўлди сенга?! — у қўрқиб кетди. Андрей сал бўлмаса йиглаб юборай деди-ю, аммо ўзини тутиб қолди.

— Ҳеч нима, ҳеч нима бўлгани йўқ, Настена. Сен шу ерда, ёнимдасан.

Лекин у ҳозиргина кўзига кўринган жанг шу лаҳзада ҳам давом этаётгандек ҳамон қўрқиб, атрофига аланглар эди.

— Нималарни ўйлаяпсан-а? — Настена эркалаб унинг бошини силади-ю, аммо ўзининг гапидан қолмади. — Вой тентаквойим-ей. Нималарни ўйлаб топасан-а. Балки мен билан бўлганинг учун ҳам шу кўйга тушгандирсан, аммо мени қўявер. Мен эса, ҳамиша сендан миннатдорман, ҳамиша — шуни бир билиб қўй. Сен бўлмасанг, бу ёруғ оламни бошимга ураманми? Қанақасига сенсиз яшарканман? Шунча йилдан бери, ахир, сени кутдим, бошқа бировни эмас, сени кутдим. Ётаётганимдаям ўзимча аввал сен билан бир гаплашиб олиб, кейин ётардим, эрталаб тураётганимдаям худди сен ёнимда ётибсан-у, сени бир сийпалаб қўймасдан, сенга нима бўлганини билмасдан ўрнимдан турмасдим. Мен чиндан ҳам сени кўриб тургандай бўлардим, аввалига ҳеч ким кўринмасди, худди шамолга ўхшаб гувиллаган овоз эшитиларди, кейин секин-аста пасайиб, тинчиб қоларди — демак, шу яқин ўртадасан, кейин ўзинг пайдо бўлардинг. Негадир доимо бир ўзинг кўринардинг. Солдатча энгил-бошингда ўтирардинг ё турардинг, шундай хомуш, қайғули, ёнингда ҳеч ким бўлмасди. Мен соғ-саломатлигингни кўрардим-у, орқамга қайтардим: тўхтаб туриш ё гаплашиш мумкин эмасди. Мана шунақа қилиб чидаб, кун ўтказдим. Мен, эҳтимол, ҳаддан ташқари кутгандирман, сени ўз ҳолингга қўймай, жанг қилишингга халақит бергандирман. Нимани қилиш мумкину нимани қилиш мумкин эмаслигини мен қаёқдан билай, қўлимдан келганини қилдим, тамом, ҳеч ким ўргатмади, айтмади. Сен ҳам индамадинг. Эҳ, Андрей, Андрей...

Андрей бошини чангаллади-да, худди оғир юкни олиб ташламоқчи бўлгандай, сарак-сарак қилиб ингради:

— Эй, худо, мен нима қилиб қўйдим-а?! Нима қилиб қўйдим-а, Настена?! — кейин қўлларини тушириб, Настенага юзланди. — Энди менинг олдимга келма, келма — эшитдингми? Мен ҳам кетаман. Бутунлай кетаман. Бу аҳволда яшаб бўлмайди. Бас. Ўзимни ҳам, сени ҳам қийнаганим етар. Ортиқ тоқатим йўқ.

Настена гангиб, қотиб қолди.

— Э, йўқ, — деб уни тўхтатди Настена. — Сен-ку, кетарсан, мен-чи? Мен нима бўламан — ўйлаб кўрдингми? Гумонамни орттириб олиб, энди қаёққа бораман — одам

лар ичида қашпайтириб юриб бўларканми. Нима бўлса, бирга бўламиз. Кутиб турайлик, Андрей, кутиб турайлик, шошилма. Ҳаммаси ўтиб кетади, ўтиб кетиши керак. Онам бир вақтларда кечирилмайдиган гуноҳ йўқ, деганди. Нима, улар одам эмасми? Уруш тугасин, кўрамиз. Ёки бориб тавба қиларсан, ёки яна бирон йўли чиқиб қолар. Фақат сабр қил, кетма. Бир ўзинг гумдон бўласан. Мен ҳам гумдон бўламан, аммо аввал мен гумдон бўламан. Бу ерда лоақал сенинг қаердалигингни билламан. Борди-ю, бўйимда бўлиб қолгани рост бўлса-чи? Уз боланг эканини, бировдан эмаслигини сендан бўлак ҳеч ким билмайди-ку, ахир. Ахир, мен дардимни кимга айтай, юрагимни кимга бўшатай? Ахир, мен энди одамларга аралашолмай қолдим. Қани, айт-чи, кетмайсанми?

Эри дарров жавоб бермаса ҳам, йўқ, кетмайман дегандай, бошини чайқаб қўйди.

— Мана бу ишинг маъқул, маъқул, кетишнинг кераги йўқ,— Настена хўрсиниб қўйди ва хиёл жим тургач, деразага ўгирилиб, деди: — Вой-буй, жуда қоронғи бўлиб қолибди-ку. Кетишим кераклигини ҳам унутиб қўйибман. Тур, Андрей, юр, кузатиб қўяман, деб айтдинг-ку, ахир! Юра қол — ҳарна яна бирпас бирга бўламиз. Ҳеч нимани хаёлингга келтирма. Сен ёлғиз эмассан. Агар бир ўзинг бўлсанг, билганингни қилардинг.

Унинг кўз ёшлари юзларидан шашқатор бўлаётгани қоронғиликда кўринмас эди.

12

Шу учрашувдан кейин орадан уч кун ўтди, шамол учуриб келган қорлар камайиб, эскиси кўриниб қолгач, Андрей Гуськов Атамановкага отланди. У кўпдан бери қишлоқ ёнига боришга юраги тўкилиб турарди, аммо у бирор тасодиф туфайли ёки эҳтиётсизлик қилиб, ўзини сездириб қўйишдан қўрқиб, боришга ошиқмасди. Энди бўлса, Настена билан гаплашиб, бор гапни ундан билгач, ўзини тийиб туришга ортиқ тоқат қилолмади. Таажжуб: у бу ерда юришга аллақандай бир ҳақи бор одамдек, ўзини энди анча дадил ҳис этарди, камроқ қўрқарди, таҳдид қилиб турган хавф-хатар билан унчалик иши ҳам йўқ эди. Бунинг устига ҳаво ҳам илиб қолди, ҳаммаёқда баҳор нафаси кезарди, бу ҳам унга айни муддао бўлди, агар сал сусткашлик қилса, кутиб турса, кечикиб қоларди.

Юлдузлар мусаффо осмонда чарақлаб турган, бўзариб бораётган тонг палласида Гуськов Ангарадан ўтиб, қишлоқни қуйи четидан айланиб ўтди-да, тепаликка кўтарилди. У қайтиб келганидан бери қишлоғини шу томондан кўрмаган эди, шунинг учун қишлоғи аввалгисига қараганда кўзига кичикроқ кўринди. У кўчаларнинг икки томонидаги гўё қаддини кўтаролмай, ётиб олганга ўхшаб турган пастаккина уйларга қаради. Чўкиб қолган уйларнинг деразалари ҳар хил бўлиб (баъзиларида дераза қопқоғи бор эди, баъзиларида йўқ), шу паллада қуроққа ўхшарди, уйларнинг томлари нақ ерга тегай деб турарди, бесўнақай деворлари турли томонга чўзилиб кетганди, шунинг учун у уйларни зўрға таниди. Гуськов кимнинг уйи қаердалигини ёддан биларди, аммо у ҳозир бу уйларга тикилиб қараркан, деярли ҳар бир уй тўғрисида бош қотирарди: ўшанга ўхшайдиам, ўхшамайдиам — жойига қараганда ўша, албатта, кўринишидан эса, билиб бўлмайди. Ёки бу тонг ҳали яхши ёришмаганидан, ҳавонинг хира, ғира-ширалигиданмикан ёки уруш даврида эркаклар йўқлигидан қишлоқ шунчалик хароб бўлиб қолганмикин?

У анчагача ўз уйига қарамади, унгача сал бўлса ҳам қишлоғимга кўникиб олай, унинг яқинлигини ҳис этай, уни хаёлимда эмас, ўз кўзим билан кўриб турганимга ишонмай, деб атайлаб нигоҳини ундан олиб қочди. Аммо кўришга жуда унақа орзиқиб тургани йўқ эди: у шунча йил умр кечирган, айниқса бир неча ой ёнма-ён яшаган Атамановкани энди эсингдан чиқар, деб ўзига-ўзи буюриб қўйганидан бу вақт ичида қишлоқдан бегоналашиб ҳам қолганди. Илож қанчалик: қишлоқ ўрнида тураверади, у бўлса атрофда гирдикапалак бўлиб юришга мажбур. Энди у қишлоқда яшай олмайди, ҳатто у ерга дафн ҳам этилмайди, демак, бекорга эзилиб, ич-этинг еб, бефойда қайғуриб юришнинг ҳожати ҳам йўқ. Гоҳо Гуськовнинг кўзи Ангаранинг нариги томонидан кўриниб турган Атамановканинг бир четига тушиб қоларди-да, қандайдир эринчоқлик, пала-партишлик билан, ҳатто қандайдир ўзини масхара қилиб эслай бошлади: у ерда унга нима керак эди? Ахир бир вақтлари унга нимадир керак эди-ку, аммо нималиги эсидан чиқиб қолганди.

Ўзи туғилиб ўсган, бу ёруғ оламдаги энг азиз кишилари яшаётган уй шундоққина рўпарасида, пастга қараб кетган кўчадаги уйлар қаторида эди. Ниҳоят, Гуськов шайланиб бутун диққат-эътиборини тўплаб, уйга нигоҳ таш-

лади: тепаликка, унга қараган ўша учта дераза, уйнинг олд томондаги чап бурчаги (отаси, уй ҳам эгасига ўхшаб маймоқ, дерди) қийшайиб турибди, унга тақаб ёғочдан қурилган яхшигина, кенг-мўл даҳлиз ҳам ўшандоғича, нишаби бир томонлама томи ашқол-дашқолларга тўлиб ётибди. Уй мустаҳкам эди, ҳали кўпга чидарди, лекин ўз вақтида қаралмагани учун бурчаги чўкди, худди ўша ёзда, уруш бошланадиган йили ўрим-йиғимдан сўнг мужикларни ҳашарга чақириб, қазиб юрмай шартта бурчакни кўтариб, тузатиб қўйишмоқчи эди. «Хўб чақиринди, хўб тузатишди!» Энди бўлса чол буни ўйламайди ҳам, албатта. Ё бутунлай қулаб тушмагунча, ё бирор дурустроқ хўжайинга учрамагунча мана шундоқ қийшайиб турaveraди. Турмай нима қиларди? Отаси билан онасининг тўридан гўри яқин, Настена эса... Настенанинг бу ерда қолиши гумон, қолганда ҳам бир ўзи қолмайди.

Гуськов гўё уй ичида нималар бўлаётганини кўрмоқчи бўлгандай, зўр бериб деразага тикиларди. Унг томондаги энг четки дераза — ошхонаники, дераза ёнида товуқхона бор, рўпарада кейинги пайтларда онаси кечасию кундузи тушмайдиган печь бор. Печни ҳали ёқишмабди — тутун чиқмаяпти. Ҳа, мана, ҳозир туриб қолишади, онаси Настенани чақиради, у тутантириққа ёпишади. Настенанинг деразаси чапдан охиргиси, оған бурчакда. Ҳозир у ухлаб ётибди, ҳадемай туради, ҳозир у оёқларини узатиб, қорнини ушлаб чалқанча ётибди — одати шунақа, агар Настенанинг бўйида бўлгани рост бўлса, бу одати энди жуда ярашади. Уни қарангки, киши шу кунларни ўйлаб, анча аввал, бир неча йил олдиндан тайёргарлик кўриб келаркан-а. Настена урушдан олдин ҳам, худди тантиқлик қилаётгандай, бўлар-бўлмасга қорнини ушлаб ётиш одатини чиқарди — худодан фарзанд тилаб, илтижо қилгани эди бу. Орзу-умидлари чиппакка чиқишчиқмаслигини Андрей бугун аниқ билиб олади. Настена бугун маълум қилади. Агар бирон ўзгариниш бўлмаса, у кечқурун мўрчани иситади. Аммо Настена унинг шу яқин-ўртада юрганини билмайди, шунинг учун у Андрейни мўрчада кутмай кетиб қолади. Андрей унга Ангарга чиқаман, деб айтганди, холос.

У ҳозир Настенанинг ўринда ётганини кўз олдига келтирди: қимирламай, бемалол чўзилиб, иссиққина бўлиб ётибди, ичкўйлагини қорни устидан суриб қўйган, юзи кечаси сал кўпчиб, оқаринқираган, ниманидир эслашга уринаётгандай сал титраб турибди, сочларини ёзиб юборган. Андрей ҳозир Настенани эрталабки уйқуда тасав-

вур қилди-да, қотиб қолди ва ички бир хўрликдан томоғига ёш тикилди. У оғир хўрсиниб қўйди-да, чап томонда бир қатор бўлиб турган омборларга нигоҳ ташлади, Настена биринчи кеча тунаганини эслаб, тилга олган ҳовли четида шу омбор-бу ердан кўринмасди. Настенани қўрқитиб юборган хўроз ёмонлик аломати бўлиб туюлганини яширди, у анча вақтгача шу гапига маҳкам ёпишиб олиб юрди. «Ёмон, ёмон»,— дерди у ҳадеб, Андрей эса, уни тинчитишга уриниб: «Хўрозларнинг қичқирғига кўпроқ қулоқ сол, уларга кўпроқ ишон, улар ҳар дақиқада қичқиради»,— деганди.

Ниҳоят, бутунлай тонг отиб, ҳаммаёқ ёп-ёруғ бўлиб кетди, қишлоқ ҳам бор бўйича аниқ-равшан кўринди. Мўрконлардан тутун чиқиб, ҳали уйқусираган, заиф, ноаниқ товушлар эшитила бошлади. Настена ҳам уйғонди: печка рўпарасидаги дераза аҳён-аҳёнда қизариб кўринарди. Эшик очилаётиб, бир бурчаги кўриниб қолди, кимдир чиқди, аммо ким, Настенами ёки отаси? Кўришга девор халақит берарди. Настенанинг сигир соғишга борадиган вақти бўлди, у сигир соққунча отаси молга ем-хашак берса керак, балки бу иш ҳам энди Настенага қолгандир — бу ёғини худо билади. Борди-ю, бирдан онаси кўнглига гулгула тушиб, ихраб-сихраб кўчага чиқиб, гўё уни биров бу ёққа чақиргандай, энди нима қилишини, қаёққа боришини билолмай кутиб турган бўлса-я? Наҳотки, онаси унинг шу ерда, ёнгинасида юрганини сира, лоақал заррачалик сезмаса-я?

У икки кўзини узмай қараб турар, ўтмишни кўз олдига келтирарди, аммо сира таъсирланмас, ҳаяжонланмас, юраги жиз этмасди — ё унинг ҳис-туйғулари ҳали уйғонмаган, қўзғолмаган ёки у ҳаммасини сўндириб юборган эди. У тўрт йилдан бери жонажон қишлоғи билан биринчи марта юзма-юз бўлганини, бундан буён бошини у тошдан-бу тошга урса ҳам, эҳтимол, мана шундай қараб туриш насиб этмаслигини тушуниб турса ҳам ўзининг хотиржамлигига ҳатто ўзи ҳам ҳайрон қоларди. У ёқда унинг ичидан ич қиринди ўтди, тортадиганини тортди, лоақал охирги марта, ҳеч бўлмаса ўз Атамановкасига бирров кўз ташлаш учун ҳамма нарсага тайёр эди, очигини айтганда, шуни деб бу ёққа келди — мана, келди ҳам, аммо кўнгли ҳувиллаб турарди. Наҳотки, ҳаммаси ёниб битгани рост бўлса?

У ўзини синаб кўриш учун Москва остоналарида ҳалок бўлган ошнаси, тенгқури Витя Березкиннинг уйига назар солди. Таниш уй — у ердан ҳам тутун чиқяпти, ҳо-

зир ўша уйда Надька болалари билан турибди, Витя рўзгорини онасидан бошқа қилгандан кейин Андрей унинг нарсаларини қишлоқнинг нариги чеккасидан бу ёққа ташишда ёрдамлашганди. Нимани ҳам ташишарди? Отни қўшишди, аравага икки-учта тугун, каравоту ёғоч катни ортишди — бор рўзгор шу эди. Скамейка ва столни шу ерда ясашди, асбобларни Андрей уйдан олиб келди. Ўшанда улар ясаган нимадир Надькага ёқмай қолди ва у шангиллайвериб иккаласининг миясини қоқиб қўлига берди. Кейин юз чириллашига, юлиб-юлқинишига ҳам қарамасдан икковлашиб Надькани томга тиқиб қўйишди. Ўша ердан туриб унинг бутун қишлоқни бошига кўтариб ҳўнг-ҳўнг йиғлашини томоша қилиб, роса кулишди. Агар яримта олиб берсанг, тушириб қўямиз дейишди, Надька хўп деди. Надьканинг бошқа иложи қолмаганди — томдан сакрашга қўрқарди, нарвон эса йўқ эди.

Айниқса бу воқеа осонгина эсига келди, осон ва аниқтаниқ эслади — чунки барча хотиралари ичида шуниси тез юзага қалқиб чиқди. Аммо Витянинг ҳозир жуда яқиндан аниқ кўғиниб туриши уни сергаклантириб қўйди: юзи ҳам, овози ҳам, юришлари ҳам, имо-ишоралари ҳам — ҳаммаси. Гўё ҳозиргина ёнида эди-ю, бир минутгина нарига кетгандай эди. «Қизиқ, — деб ўйлади Гуськов, — у йўқ, мен бўлсам уни худди тирикдай кўриб, эшитиб турибман. Шундай бўлишига Витянинг ўзи ҳаракат қилди-микин ёки хотирамда яхши сўқланиб қолганмикин? Витта-яримта ҳам мени худди мана шунақа яхши кўра олармикин? Мен борман, мен одамларга яхши кўринишим керак, тирикларга тирикдай! Йўқ, бу ерда гап-бошқа нарсада шекилли, — деб ўзини ўзи тўхтатди у. — Витянинг паймонаси тўлди, ёшини яшаб бўлди, унга нима бўлганини ҳамма билади. Сенга нима бўлгани эса, ҳеч кимга маълум эмас. Одамлар ҳозирданоқ сени эсламасликка ҳаракат қилипти, сени эслаб юришлари учун баҳона бўлгулик қароргоҳинг йўқ, сен одамлар назарида, гарчи тирик бўлсанг ҳам, бултурги қордай эриб, йўқ бўлиб кетгансан. Иннайкейин, инсон тўғрисида одамларда қоладиган хотиранинг ҳам қадр-қиммати бўлса керак, шунинг учун ҳозир ўзинг қандай яшириниб юрган бўлсанг, одамлар ҳам сени эслашдан бир умр уялиб, ерга қараб юради. Умид қилма, тамагир бўлма — бу ерда ҳам ҳеч нима жонингга ора қирмайди».

У бирон нимани ўйласа ҳам куйиб-пишмасдан хотирам ўйларди. Бўлмаса бўлмас-да. Ўлгандан кейин унга барибир, одамлар нима деса дейишаверсин, У ёнда бу

гаплардан суюгинг сирқирамайди, ҳамма бир хилда бўлади. Гуськовнинг диққат-этибори ҳамон ўз уйи билан банд бўлиб, ундан кўз узмасликка ҳаракат қиларди. Шунинг учун ҳам у дарров отасини кўрди. Назарида, ҳатто эшикнинг гийқидлаганини ҳам эшитгандай бўлди. Отаси эшикни ёпиб, бирпас турди, гўё Андрейнинг бу ерда турганини фаҳмлагандай, у турган тепаликка синчиклаб тикилди, кейин одатдагидек, оқсаб-оқсаб кўчадан ўнг томонга қараб кетди, оғзидан ҳовурми ё тамаки тутуними чиқарди — олисдан нималигини билиб бўлмасди. «Ана менинг отам, — деб ўйлади у ҳафсаласи пир бўлиб, бўшашиб. — Бу ўша». У отасининг елкаларига қаради, отаси қарилликни бўйнига олмай, ҳамон қаддини ғов тутиб бораркан, эсанкираш, ҳафсаласизлик ҳис-туйғуси борган сари Андрейни кўпроқ қуршаб ола бошлади. Отаси ярим йўлга етганда тўхтаб, икки букчайиб қолдида, бошини силтади — уни йўтал тутди шекилли. Андрей, назарида, бу йўталишни эшитаётгандай, ваҳимали қаттиқ овоз қулоғига етиб келаётгандай бўлди. Отаси сал ўзига келгач, оқсаб йўлида давом этди ва бирор минутлардан кейин қироатхона муюлишига етиб, кўздан ғойиб бўлди.

Андрей яна бирпас ерга шуурсиз тикилиб турди-да, ногаҳон эсига тушиб, худди югурғудай бўлиб шоша-пиша тоққа қараб жўнади, қишлоқ кўздан яширингандан кейин ўнгга бурилди ва ҳамон шоша-пиша, тез-тез одим отиб, то олдиндан йўл чиқмагунича ўрмон ичидан кетди. У йўл билан яна настга, ёш қалин арчазор ёнига тушди, шу ерга келганда йўл арчазорни айланиб ўтарди. Андрей йўлни кесиб ўтди-да, тўғри кетаверди. У арчазор этагига етиб, иморатлар кўрина бошлагач, тўхтади — у юқори томондаги қўраси ўрмонга тақалиб келган отхона олдиндан чиқиб қолган эди. У отасини шу ерда яқиндан кўрмоқчи эди.

Ота-боланинг бир-бирига муносабати ўртамиёна — на ёмон, на яхши эди, иккови ҳам ўз билганича яшарди, деса бўлади. Тўғри, Андрей болалигида отаси ундан кўз-қулоқ бўлиб юрди, аммо фақат кўз-қулоқ бўлиб юрди холос, унинг ишлари, ташвишларига деярли аралашмади. Қорни тўқ, усти бут — ҳеч нимадан камчилиги йўқ, отасининг қилгани шунчаликдир-да, ахир, тирикчилик йўлини ўзи билиб олсин, ўз калласи, қўл-оёғи бор. У ўғлига ақл ўргатмади, уни тарбияламади, иннайкейин, тарбия нималигини, уни қандай сингдириш кераклигини ўзи ҳам билмасди; у ҳаётнинг ўзи ҳам ҳар қандай одам-

ни ўргатади, тарбиялайди, феъл-хўйига яраша қилиб қўяди, деб ўйларди. Лозим бўлганда жиловини тортди, лозим бўлмаганда ўз ҳолига қўйиб қўйди. Борди-ю, Андрей бирон нимани сўраб қолгудай бўлса, у ўғлим қизиқиб қолибди, деб суюниб, тушунтириб берарди, тушунтирганда ҳам, атрофлича, бамаъни қилиб тушунтирарди, кўрсатиш, айтиб бериш эса унинг қўлидан келарди: агар у ўғлининг бирон фойдали ишга уринганини кўрса, рағбатлантирарди, қўлидан келганича кўрсатарди, аммо биронта ишни зўрлаб қилдирмасди, бунақа одати йўқ эди. Ўзи, ҳаммасини ўзи билиб олсин, ана ўшанда ўз ишига пишиқ-пухта бўлади. Андрейнинг эсида бор, отаси фақат бир марта яхши билан ёмонни ажратиб олишда унга ёрдам берганди: Андрей бир куни бемаъни иш қилиб қўйиб, айбни қўшниси Мишкага ағдарганида, отаси илгакдан чарм жиловни олиб, индамай роса савалаганди — одам бўлиб ургани шу.

Шунинг учун отасининг йўриғи бошқа эди. Отаси эркалатиб қўймасди ҳам, онасига ўхшаб фиғони фалакка чиқмасди, онаси баҳор ҳавосидай тез-тез ўзгариб қоларди: бугун бир хил бўлса, эртага бутунлай бошқача бўларди. Андрей хоҳлаган пайтда отасининг олдига бориб, дилидагини дадил айтаверарди: аммо онасига рўпара бўладиган бўлса, аввал унинг авзойи қанақалигига қарарди. Онаси асли сўзларни «й»лаб, «ш»лаб гапиришадиган Братск атрофидан эди. Ангарада атиги бир неча қишлоқ шу талаффузда гапирарди, одамлари ҳам худди саралаб қўйгандай чиройли, баланд бўйли, меҳнаткаш бўлади — айниқса хотин-қизларини қўяверасиз, — бу тоифа эл бу ерда қаёқдан пайдо бўлиб қолганини ҳеч ким билмайди. Шу қишлоқларнинг юқорисида ҳам, қуйи томонларида ҳам бинойидек гапиришади, бу ердагилар эса негадир бешқача гаплашолмайдилар, гўё бу тил уларга алоҳида, махсус илаштириб қўйилгандай эди. Бу тил бошқа қулоққа қандайдир ғалати, тушуниб бўлмайдигандай эфитиларди, албатта, бу тилга кўнгикиш керак эди. Атамановкада унинг онасини то қаригунча ҳам мазах қилиб кулишарди, онасининг эса жаҳли чиқарди, жаҳли чиққанини охира олмасди ҳам, шунинг учун у ўзини одамлардан олиб қочиб юрарди, танҳо қолишга ҳаракат қиларди. Аммо онасининг куйиб-пишишига бундан бошқа сабаблар ҳам бор эди: граждандар уруши вақтида унинг уруғ-аймоқлари тухумигача қуриб кетганди — отаси, онаси, би ака-укаси — ҳаммаси. Бир вақтлари Колчакда хизмат қилган укаси партизанлардан жонини сақлаб қолиш

учун Атамановкага, опасеникига қочиб келувди, аммо бу ерда ҳам уни топиб олишди. Андрей энди бешга қаддам қўйганида дастлабки, биринчи марта ғира-шира, узук-юлуқ эсида қолган нарсаси шу эди. Ушанда бегона, серсоқол одамлар тоғасини яшириниб ётган жойидан судраб чиқиб олиб кетишганди. Кейин онаси укамни ажратиб ололмадинг, деб отасига бир умр таъна қилиб юрди. Отаси ғиқ этмасди: ўзи герман урушидан майиб бўлиб келгани учун қайтиб қўлига қурол олишни хаёлига ҳам келтирмасди. У колхозга кирган кунидан бошлаб отбоқарлик қилди.

Отаси отларни яхши кўрарди. Андрей бирор киши отаси каби отларга ачинишини, уларнинг қадрига етишини билмасди. У ўз оғилидан, агар той ҳам ҳисобга олинмаган бўлса, — учта отни жамоат отхонасига элтиб топширганни учун бошқа бировнинг ёлчитиб қарашига ишонмаганидан отбоқар бўлишни ўзи илтимос қилган бўлса ҳам ажаб эмас. Агар гап хиёл отларга бориб тақаладиган бўлса, одатда вазмин, бўштоб бўлган отаси ҳеч кимни юз-хотир қилмасди. Бир куни, колхоз тузилган дастлабки вақтларда мужикларнинг кўзи олдида, ўша пайтдаги тирқишчи, ҳозирги колхоз раиси Несторни роса тузлади-да. Ушанда Нестор Чақмоқ лақабли айғирни ўлғудай сийласини қуришиб, ҳаммаёғини кўпиклатиб, лабларини қонатиб, аллақаяқдан елдириб келган эди, у Несторни шундай бопладики, Михеични тўхтатишга ҳеч кимнинг юраги дов бермади. Аслини олганда айғир то колхоз тузилганига қадар Несторнинг акаси Ульяновники эди (акаси кейинчалик фин урушида ҳалок бўлганди), шунинг учун Нестор айғирни ўзиники ҳисоблаб, шунчалик чоптирган бўлса керак, аммо отаси ҳеч нимани юз-хотир қилмади. У от гўштини ейишдан ҳазар қилган одамлардан жаҳли чиқарди, барча ҳайвонлар гўшtidан энг ҳалоло деб исботларди, аммо ўзи ҳам от гўштини емасди: ея олмасди. Отларни яхши кўрганидан, ҳатто ўлик бўлса ҳам уларга ачинганидан ея олмасди. У: «Улсам ўламан, аммо от гўшти билан одам гўштини оғзимга олмайман», дерди. Андрей Сталинград остоналарида очликдан қутулиш учун от гўшти ер экан, отасининг шу гапини тез-тез эсларди ва мен кўраётган кунларни отам кўргани йўқ, бўлмаса бунақа гапни айтишдан тилини тиярди, деган хулосага келган эди. Бир куни ўша ерда харом ўлган отни майдалаб, пиширишга тўғри келганда — улар шунга ҳам хурсанд эдилар, шунини ҳам ўқлар дўлдай ёғиб турганда олиб чиқишганди.

Андрей арчазорда бекиниб, отам бўйинчалар турадиган хонадан қачон чиқаркин, деб кутиб турарди. Ҳовли ўртасида, эски жойида бутун ёғочдан йўнилган иккита узун охур турарди, улар таглик устига қўйилганди,— унинг ёнида сув ташийдиган арава бор эди, унинг шотиси худди Ангарани нишонга олаётган тўп сингари баланд кўтарилганди. Чап томондаги қўра бўйлаб пичан ташийдиган ва энгил аравачаларнинг шотилари кўтариб ё боғлаб қўйилганди, от ва арава ашёлари учун ҳозирлаб қўйилган қайин оғочлари ва тўғалар қалашиб ётарди, ўнгда, отхоналар орқасида отлар ҳайдаб қўйиладиган жой бошланиб кетарди, у ердан отларнинг елкалари қимирлаб кўринарди. Шунча йилдан бери бу ерда ҳеч нима ўзгармабди, фақат эскирган бўлиши мумкин. Ҳовли пичан чириндилари ва гўнгдан ифлосланиб сарғайиб, юмшоқ бўлиб кетганди, эрталабданоқ совуқ захрини кесиб гўнг ва чириндининг қуюқ бадбўй ҳиди гупиллаб димоққа уриларди; Андрей нафас олди-ю, эсидан чиқариб юборгани учун дами қайтиб кетди, аммо дами қайтса ҳам ҳузур қилди, қувониб шу ҳиддан маст бўлгиси келди.

Ҳовлида қорнининг икки ёни қизғиш тимқора чиройли қулун ёлғиз айланиб юрарди, қулун бўлиққина, яхши парвариш қилинган, ингичка оёқлари бақувват эди, тимқора сағриси йилтирарди, ёли ва пешонасидаги кокили кесилганди. Андрей қулунни томоша қилар экан, буни ҳайф қилишмас, айғирликка олиб қолишса керак, деб қўнглидан кечирди. Қулун чиндан ҳам жуда чиройли эди. Аммо жуда сезгир экан: у Андрейнинг шу ердалигини сезди ва рўпарасидаги қўра олдига келиб, ёғочлар орасидан бошини суқди-да, таниб олмоқчи бўлгандай, узоқ тикилди. Андрей уни чўчитди, қулун орқасига бир сакради-да, шу ердамикин дегандай, отхонага қайрилиб қараб қўйди ва яна бегона, шубҳали одамга қаради. Шу-шу қулун нишхўрдларни титаркан, ҳар титгандан кейин қараб-қараб қўйверди.

Андрейнинг хаёли паришон бўлиб, поён-поёнига ҳам етолмай, гангиб қолган эди, хотираси сусайиб кетганди. Гоҳо у нега ўрмонда яшириниб юрганини тушунолмасди, ахир бир неча қадам босса, шу қўрадан ошиб ўтса, ёруғликка чиқади-ку, нега шартта чиқавермайди — нимани кутяпти ўзи? Гоҳо у чиқиш зинҳор-базинҳор мумкин эмаслигини, чиқа олмаслигини эслаб қоларди-да, илгари ўзига таниш бўлган, бошидан кечирган, исланиб, қорайиб ётган ҳаёт бурчаги қандай қилиб унинг олдидан чиқиб

қолганига сира ақли етмасди, ахир у, Андрей кўпдан бери бошқа оламда юрибди-ку. Қаёқдан келиб қолди? Хаёлида кўриндими, сеҳрлаб қўйдими? Нимага? Бунинг кимга кераги бор? Бунинг унга қандай алоқаси бор? У қандай қилиб бу ерга келиб қолди?

Андрей отасининг бўйинчалар сақланадиган хонадан чиққанини пайқамай қолди, бир маҳал қараса отаси бияни жиловидан тутиб, уни отхонадан олиб чиқяпти. Бия бўғоз бўлиб, ой-куни яқинлашиб қолганди, биқинларни чиқиб кетиб, қорни осилиб турарди, у оғир, секин-аста оёқ босарди. Андрей аввал ана шу бияга эътибор берди, уни ҳаммадан кўра ана шу бия ҳайратга солган эди. Нимагалигини унинг ўзи ҳам: ё кўпдан бери бўғоз бияни кўрмагани, уларнинг қанақа бўлишини, ҳатто бу ёруғ оламда уларнинг борлигини ҳам эсидан чиқариб қўйгани учунми, ё дарров кўзини йириб-йиртиб отасига қарамаслик, кўникиш ва учрашувга яхши ҳозирланиш учун кўз қирини ташлаб туришга қулай баҳона топилганига суюниб кетганиданми, буни тушунтириб беролмасди. Отаси бияни олиб чиқиб тўхтади, сайр қилдириш керакмикин, дегандай уни айланиб ўтди, кейин яна нўхтасидан ушлаб, етаклаб кетди. Отаси пастки қўра бўйлаб, бурчаккача борди-да, кейин тепаликка, Андрей тургая томонга қараб юрди... Андрей шошиб, типирчилаб қолди, у ўрнида қолишини ҳам, арчазор ичкарисига кириб кетишини ҳам билмасди, аммо охири шохлар уни яхши пана қилишига ишониб, ўрнида қолди-ю, лекин ҳар эҳтимолга қарши чўнқайди.

Отаси уни фронтга жўнатаётганда сўнгги марта хайрлашаётиб, титраб кетди. Ўзини тутолмай, беихтиёр: «Яна дийдор кўришиш насиб этармикин, насиб этармикин?» деб юборганди. Ушанда отасининг назарида икки йўл бор эди холос: ё қачон бўлмасин бир-бири билан дийдор кўришади, ё абадий кўришмайди. Аммо шулардан бири иккинчисини кўришини-ю, иккинчиси эса, биринчисини кўра олмаслигини хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак. Содда одамнинг калласига бу гап қаёқдан ҳам келарди, дейсиз. Ҳозир эса, худди ана шу ҳодиса рўй бериб турибди. Отаси яқинлашиб келарди; эгнида фуфайка, белини камар билан қисиб танғиб олибди, бошидаги қўлбола пахталик қулоқчинининг қулоқлари юқорига қайтариб қўйилган, оёғида чориқ. У секин, ҳорғин келарди; унинг ҳорғинлиги шалвираб осилиб турган қўлларида, оёғини сургаб аранг қадам ташлашидан, оқсаб қадам босганида гавдасининг қаттиқ

лапанглашидан сезилиб турарди — у ҳозир кўпроқ таъқибга бардош беролмай беихтиёр ҳаракат қилаётган ярадор қушга ўхшарди. Андрей энди ундан кўзини узмасди. Отаси яқинлашиб келарди, у яқинлашиб келгани сари Андрей ҳам эҳтиёткорликни унутиб, ўрнидан турди, қаддини ростлади, у ўрнидан тураркан, гўё тахта бўлиб ботин-ботинигача қотиб қолганга ўхшарди, кўз олдини қоронғилик босиб, яхши фикр юрита олмасди. Қўрага озгина қолганида отаси йўталиб, тўхтади. Орқасидан келаётган зийрак бия унга тушунгандай қараб турарди. У қўллари билан кўкрагини ушлаб олганича, юзини бир четга буриб, хириллаб, ўпкаси узилгудек бўлиб узоқ йўталди, тинчлангандан кейин эса бошини кўтариб, тўғри рўпарасига, Андрейга қаради. Уларнинг ораси йигирма қадамча келарди. Андрейнинг юраги орқасига тортиб кетди. Агар отаси яна бирпас шундай қараб турса, Андрей чидаб туролмасдан унинг олдига чиққан бўларди, аммо отаси ерга қараб, отни етаклади. Андрей отаси ташлаган нигоҳдан кўзлари қамашиб, унинг юзини яхшилаб кўролмади, бу юзнинг қанчалик ўзгарганини пайқай олмади, у фақат бу юзни, отасининг оппоқ мўйлови осилиб турган юзини кўра олди холос: кейин, узоқлашиб кетаётган отасига орқадан қарар экан, назарида, вужудида ҳар қанақа икирчикирни ҳам илғаб олишга қодир аллақандай бир туйғу уйғонгандай бўлди. Лекин бу туйғу кечикиб уйғонган эди. Отаси ён дарвозадан бияни отхонага олиб кириб, кўздан ғойиб бўлди, беш минутлардан кейин Андрей отаси паншахада бир талай пичан кўтариб чиқганини бирров кўриб қолди. Кейин отасини кимдир чақирди. Андрей кетадиган вақти бўлганини пайқади.

13

У йўлга чиқиб олди-да, яширинмасдан, шошилмасдан юқорига қараб кетаверди. Қаёққа?— Узи ҳам тасаввур қилолмасди, шунчаки одамлардан узоқроқда, ҳозир кўриб-боққанларидан олисроқда бўлиш учун қадам ташлаб кетаяпти. Аммо у қўра олдига борганига ачингани йўқ, у отамни кўрай деб ҳаллослаб борди-ю, лекин отаси ҳам рўпарасига келиб туришини хаёлига ҳам келтирмаганди. Ким билади, балки у ҳозиргидек бир сабаб билан кутилмаганда бехосдан учрашиб қолсак-а, деган умидда бугун бу ёққа югуриб келмадимикин, умуман Ангарадан ўтмадимикин? Турган гапки,

у тавакқал қилди, аммо бунинг эвазига унинг тамом бўлай деб қолган юраги эзилмади, аксинча, энди янада кўпроқ тобланди — бу унга асқотади ҳали.

Э, нимасини айтасиз! У отасини, ўз отасини кўрди, бир вақти келганда бу ҳам ҳисобга олинади. Бундан буёғига беҳижил яшайди: битта қарзидан қутулди. У отасини кўриши шарт эди: ўлим олдидан фарзанд отага бир нима деб кетадиган удум бор шекилли. У бугун эрталаб рози-ризочилик сўраб, унинг рўпарасида турди-ку, шунақа қоида бўлиши керак. Отаси ҳам рози бўлади. Отаси нега уни пайқамадийкин-а? Ахир нақ кўзларига қараб турди-ку. Балки кўргандир ҳам, аммо тан олгиси келмагандир, ўзини бўшлиққа қараб тургандек қилиб кўрсатгандир. Йўқ, пайқамеди. Бўлмаса сўрарди-ку-я. «У-ку сўрарди-я, аммо сен нима дердинг? Шундан кейин сен нима қилардингу қаерга борардинг? Ўз юкиннга, яхшиси, бировни шерик қилмай қўя қол, бир ўзинг кўтаравер. Мана, Настена ёрдамлашапти, шунинг учун ҳам юки икки ҳисса оғир. Чамаси, энди секин-аста Настенани ҳам бу юкдан ҳалос қилиш керак бўлар. Ўзи, фақат ўзи кўтариши керак. Настенасиз-а? Ёлгон, Настена бўлмаса ўласан. Настена сенга ҳаёт бахш этипти, балки бу ҳаёт бундан кейин ҳам узоқ вақт, ҳатто сен ўлгандан кейин ҳам давом этиши мумкин».

У қуёшнинг чиққанини ҳам сезмай қолди, баландликда, атрофидаги дарахтлари кесилиб, йўл очилган ўрмонда қуёш нақ кўзига тушди, Гуськов эса кўзини қисди, шу заҳоти бутун атроф тўсатдан ҳаракатга келди — ҳозирча заиф, оҳиста, аммо тез ёйилиб кетадиганга ўхшайди. Кун яхши бўлиб, жаранглайди чамаси, осмон счиқ, тиниқ эди, ҳаво қуёш тафтидан юмшаб, йўлдаги муз эрий бошлади. Ўрмонда ҳали қор бор эди, аммо энди у юпқалашиб, айрим жойларда бултурғи буталар қаққайиб чиқиб турарди, ер олачалпоқ бўлиб қолганди. Ҳали бутунлай уйғонмаган дарахтлар баданларига сув югуриб, ўсларини ростлаб, исиб, секин-аста ғимирлаб қолишганди. Кечаги эрувгарчиликдан пайдо бўлган ҳид кўтарилиб кетмаганидан ҳаво тахир эди. Қуёш нури гўё ерга етмасида, ер бетига узунасига ёйилганга ўхшарди, аммо борган сари пастга қия бўлиб борарди.

Гуськов қишлоқдан тезроқ кетиш учун шошилиши керак эди, лекин шошилишни истамасди. Шу сабабдан у латтадай бўшашиб, каловланиб қадам босарди. Отаси билан учрашув унга таъсир қилмай қолмади: Андрейни

лоқайдлик туйғуси чулғаб олди. Қаерга, нимага боряпти, бу ердан нима қидиряпти? Ўз инида жимгина ўтиравегани, бу ёқларда тентиб юрмай, иссиқ ўрнини совутмагани яхши эмасмиди, ахир. У ўша инида анча кўникиб қолганди, тинчланиб қолганди, бу томонларга келиб, фақат ярасига туз сепишини олдиндан билар эди-ку. Э, йўқ, шундай қилиши керак эди, шарт эди — кейинчалик ўзига осон бўлади. Уй ҳайвонлари борлигини кўрмасдан туриб, ўзингни чинакамига ваҳший ҳайвон ҳис этолмайсан, эски киндигингни кесиб ташламасдан туриб, янги ҳаётни бошлолмайсан, ўша эски киндик эса, Андрей уни яширишга қанчалик уринмасин, ликиллаб халақит бериб юрибди. У яқиндан ўз кўзи билан кўриб, жонажон уйига энди сира қайтиб келолмаслигига, отаси, онаси билан гаплашолмаслигига, анави ерларни ҳайдолмаслигига ишонч ҳосил қилиш учун бу ерга келиши керак эди. Шунинг учун у аччиқни аччиқ кесади, деган қадимий ақидага амал қилиб, бу ерга келди. Энди у бу томонларга келиш учун унга йўл йўқлигини узил-кесил тушунади. У эртами-кечми бошига шундай кулфат тушишини сезарди, сезарди-ю, олдиндан олиб орқасига ташларди, энди эса азобини тортиб юраверади.

Отаси билан учрашув, унинг назарида, ичида яшириб, қулай пайт келишини кутиб ётган дард-аламини янгилаб, аъзойи баданини бошқатдан шиддат билан сирқиратиб юборадигандек эди. У ортиқча ўртаниб юрмаганини пайқарди. Энди бу учрашув худди лип этиб эсга келадиган туш сингари унинг кўзи олдида турарди, турганида ҳам ҳар дақиқада қаққайиб мана ман деб, юришга, ўйлашга халақит берарди. У дам-бадам шу учрашувни эсларди, эсларди-ю, отасини шунчалик яқиндан кўрганига таажжубланиб қотиб қолар, гоҳ отам мени кўриб қолиши мумкин эди-ку, деган ваҳимадан титраб кетарди, лекин у бу учрашувни эсласа, баттар изтироб чекишидан чўчиб, ўзини авайлаб, чалғитиб, оҳиста, эҳтиёт бўлиб қайта хотирларди. Бугун изтиробларнинг ўрни эмас: у бегона жойда. Бегона жойда? Гуськов ишшайиб, ўз фикрига қўшилди: ҳа, бегона жойда — бу ерларда қулоқни динг қилиш керак, ҳиссиётга берилсанг қимматга тушиб кетади.

Негадир унинг эсига ҳу анавинда, Иркутскда уйда беркиниб турган гунг хотин Таня тушиб кетди, бирон-бир туртки сабаб бўлмаса ҳам шундоқ эслаб қолди. Танянинг юзи, бир нимани сўрамоқчи бўлаётгандай қимирлаб турган лаблари шунчаки кўз олдидан бирров ўтди, шундан

кейин ногоҳ Гуськовнинг яна ўша ерга боргиси келиб қолди. Ўша ерга борса-ю, Таняни олиб, дунёнинг бир чеккасига, одамлар йўқ жойга жуфтагини ростлаб қолса, гаплашишни унутса, Таняни таҳқирлаб, ўч олса-ю, хумордан чиқса, кейин унга ачинса-ю, яна уни хўрласа — Таня ҳаммасига чidayди, уни бахтиёр қилиш учун кўп нарсанинг кераги йўқ. Гунгларнинг юзи жуда ғалати бўлади-да: жилмайса, кўзлари совуқ, лоқайд босиб тураверади; лабларидан бошқа ҳеч ери қилт этмайди, без бўлиб тураверади. У, албатта, Таняга ҳам муносиб эмас, лекин у шундай гуноҳ қилишдан тап тортмасди. Таня шундоқ ҳам аламзада, шунинг учун уни бундан буёғига ҳам ранжитса бўлаверади. Айтайлик, учрашиб қолдинг, хўш, уни нимага хафа қилишинг керак экан, деб сўради Андрей ўзидан. Шунинг учунки, гуноҳ қилган кишининг яна гуноҳ қилгиси келади, яъни яланғоч сувдан тоймайди. У, эҳтимол, бундан бошқача йўл тута олмаса ҳам керак, унинг ўзининг шу кўйга тушиб қолганини тасдиқловчи далил доимо керак. Ана шунда у ўзини анча дадил ҳис этарди.

Гуськов далага чиқиб, ўнгга, олисдаги сайхонликка томон бурилди, у кунни шу ерда ўтказмоқчи эди. Бунақа пайтларда у ерда одамларнинг қиладиган ишлари йўқ эди: омонлик-сомонлик йилларида ҳам одамлар у ерга гўнг ташимасди, ҳозир бўлса, яна шундай пилчирамада сира ҳам келмайди. Бирорта тинчимаган одамнинг ҳам келиши гумон: ўрмондан бирон нима керак бўлса, ўша қишлоқ ёнидагидан олиши мумкин. Борди-ю, битта-яримда адашиб келиб қолса, келаверсин, қўрқинчли ери йўқ, одамлар энди ундан қўрқсин, у бугун қўрқиб-писиб юрмоқчи эмас. Ундай одамни таниб оладиган даражада яқин йўлатмайди ҳам, узоқдан эса, хоҳлаганча қарайверсин, ким экан деб бош қотираверсин, Андрейнинг парвойига келмайди. Унинг бу ерларда хўжайиндек айланиб юришга ҳақи бор, у мана шу далаларда эл қатори ишлаган, уларнинг қанчадан ери борлигини, урушдан олдин қаерга нима экилганини, қанчадан ҳосил олинганини ёддан билади. Бу ерларнинг тўқай бўлиб кетмай, ҳали ҳам буғдой беришида унинг ҳам ҳиссаси бор — ҳозир эмас, илгари меҳнат қилиб қўйган, албатта. У бу ерда бегона эмас, йўқ. Унинг топилиб, ерларнинг ёнидан ўтиб кетаётганини ҳаводан ҳам билса бўлади, ерлар ҳам уни таниб, ястаниб, қотиб ётибди, энди у фақат ана шундай хотирага ишонарди. Одамлар бир-бирларини эслай олмайди, оқим уларни жуда тез олиб кетади; одамлар ўзлари яшаган

ерларни эслаши керак. Ер эса, одамга нима бўлганини билолмайди, ер учун одам покиза мавжудотдир.

Қуёш борган сари баланд кўтарилиб, қиздирарди, шунинг учун йўлда томчилар йилтираб, қўшилиб, қисқа-қисқа сизиб оқа бошлаганди. Атрофда кўкиш товланаётган қор бўкиб, оғирлашиб бораётганди, ҳаво ҳам секин-аста нам тортиб, оғирлашаётганди. Гуськов пиймада бораётганди (унинг бошқа пойафзали йўқ эди, Настена кейинги марта учрашганида унга эски, ташландиқ чоригини келтириб беришга ваъда қилганди), ҳаммасидан ҳам ҳозир шу пийма Гуськовнинг жонига тегаётганди. Пиймалар уни сездириб қўяётганди, ўз одами бўлиб кўринишига қўймаётганди: пийманинг бемаврид кийилиши, беўхшовлиги, яроқсизлиги гўё юриб бораётган ердан уни ажратиб турарди. Ҳозирданоқ пиймада юриш қийин бўлиб қолганди, у уч-тўрт соатдан кейин кун обдон қизиса, қандай ҳаракат қилишини тасаввур этолмасди. Чамаси, бирон ерда писиб ўтиришга тўғри келади, шекилли; охирги сайхонликдаги жиға бўйида қишлоқ бор, ўша ерда ўтирса бўлади. Йўқ, у бугун қишлоқда писиб ўтиришни сира хоҳламаяпти, жонига тегиб кетди, бу ёққа бекинамани, деб келмаган-ку, ахир. Зўр келса пиймасини ечиб олиб, оёқ яланг шалоп-шулуп қилиб кетаверади, атрофга қанча кўп нафаси тегса шунча яхши, қайтиб шунақа кунларни кўрмаслиги ҳам мумкин.

Андрейнинг эсига кўрган-кечирганлари — далалар, уватлар, экин ери ўртасида қаққайиб турган қари, ғадирбудир тилогоч, энсиз ўрмондаги арча остидан чиқиб турган булоқча, ҳатто ўрмон ортидан шу ернинг қиёсда тенги йўқ осмони бирин-сирин кела бошлади, аммо Гуськов саргузаштлардан қўрқиб, улардан тонарди, ўзига юқтирмасликка ҳаракат қиларди, шунинг учун улар бошларди-ю, шу заҳоти узилиб, қаёққадир пастга қараб тўзиб кетарди. Хотираларга асло берилма кўрма, берилдингми, тамом, кейин қутула олмайсан. Ҳозир ҳеч нимани ўзгартириб бўлмагандан кейин бу хотиралар, бу қийноқнинг нима ҳожати бор? Афсус, хотира бунақа нарсани тушунмайди-да. Уни қарангки, бир-бирига етти ёт бегона бўлган икки одамнинг хотираси бир хил, қани энди шу хотирани иккига тақсимлаб бўлса, бўлмайди. Қани энди у илгари кўрган-боққанларини йўқ қилиб ташласа, бутунлай унутиб юбора олса, анча енгил бўларди-я, аммо иложи йўқ-да: ўша илгариги одам ҳали бор, эзилиб, эрксиз бўлиб юраверади, узоқ яшайди — ундан қочиб қутулиб бўлмайди. Шунинг учун у, Гуськов, тинчлик нималигини

билмайди, օзодлик юзини кўрмайди, умрининг охиригача сарсон-саргардон бўлиб юраверади.

У шу фикрга кўниб, ўзини шунга ишонтириб кетаётганини цайқаб қолди-ю, бирдан ҳаммасига ўчакишиб, яна нимадандир умид қила бошлади: қитдек умид индамай қалбининг чуқур бир ерида шундай яшириниб ётардики, гоҳо унинг ўзи ҳам бу умидни пайқолмай қоларди, аммо бу умид бор эди, нафас олаётганди, аҳён-аҳёнда унинг ҳадиксираб оҳиста қимирлаб қўйганини эшитарди. Аммо умид қиладиган нарса йўқ, ҳеч нимадан умид қилиб бўлмайди, ҳеч қандай мўъжиза юз бермайди, чамаси, Гуськовнинг ҳақиқий айби биринчи марта қандай бўлса, шундоққина кўзи олдида шафқатсизлик билан очиқ-ойдин намоён бўлди. Назарида у ҳақиқатни жисман ҳис этаётганди, гўё, у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетгандай эди: у бу ҳақиқат совуғидан титраб кетди. У нега бундай аҳволга тушганини ўзи ҳам билмасди. Олдин ҳам, кейин ҳам сира бунақа бўлмаганди; фақат шу тобда, қадрдон, дилига жо бўлиб қолган ерларга кўтарилаётган пайтда шунақа бўлди, тўхта-тўхта, уни ўлимга маҳкум этган айнан шу ерлар эмасмикин? Гуськов атрофга кўз қирини ташлади ва ўзини қаттиқ койиб, заҳархандалик билан кулиб қўйди. Сабр қил, мана ҳозир бир қушча учиб келади-ю, одамдек гапириб, ҳа, тўғри топдинг — сени маҳкум этган ўшалар дейди. Гуськов ўзини тетик тутишга ҳаракат қилар, лекин ичида бир нимадир пайдо бўлаётганди, тушуниб бўлмайдиган ёқимсиз бир нима ўсиб-улғаяётганди, гарчи у шошилса ҳам, катта-катта қадам ташлашга уринса ҳам, оёқлари қалишиб, нафас олиши тезлашиб, ҳансирай бошлади. «Қушча,— деган фикр ногаҳон миясига келди.— Мен ўзим бу ерларда эркин қушдай яшагандим. Яна нима керак эди менга? Нима?»

Шундан кейин қулф, тамба, қатагон бўлиб, қўл-оёқларини бойлаб турган барча туйғулар чилпарчин бўлди. Энди ўзини босишга, тинчителишга қодир эмасди.

«Агар шу уруш бўлмаганда, шу лаънати уруш бўлмаганда,— деб ўзини ўзи оқлади у,— илгаригидай яшайверардим, илгаригидек ишлайверардим. Нечага кирибман жуда, бор-йўғи ўттизга, лоақал умримнинг ярми ҳам эмас. Ҳали умримнинг ярмини ҳам яшамабман-у, аллақачон ҳаммаси тугади, тамом. Нега фақат мен шунақаман? Бу ёруғ оламда озмунча одам борми... Мен худога нима ёмонлик қилибман, нега у мени шу кўйга солиб қўйди, гуноҳим нима?— у инграб, қаерга

Ўтирсам бўларкин, деб жой қидира бошлади, оёқлари қимирламай қолди. Олдинда, йўл ёнида ифлос, ҳўл ғўла думалаб ётарди, у шу ғўлага ўтирди.— Ахир мен ҳам эл қатори яшашим мумкин эди-ку,— у миясига келган шу фикрга ёпишиб олди,— ишлардим, ахир мен яхши ходим эдим-ку, ҳамма биларди-ку. Ҳозир бирон иш билан бу ерга келардим... Мана, ҳозиргидек келардим, мана шундай ўтирардим маза қилиб чекардим, кейин ишларни битириб, қишлоққа қайтиб кетардим...— Бу имконият шунчалик яқин, шунчалик амалга ошадигандек туюлдики, у эсанкираб, ўзини йўқотиб, шундаймикин деб ўйлади ва чинга йўйиб, нима иш билан бу ерга келган бўлсам, тезроқ шу ишни тугатай-да, кейин қишлоққа қайтай, деб атрофига чўзилиб қаради. Йўқ, олам тескари бўлмабди, ҳаммаси жой-жойида турибди. Бу ширин уйқудан уйғониш эмасди, бу ҳар куни унинг мавжудлигини, ким бўлиб қолганлигини таъкидловчи талай-талай ҳодисалардан бири эди, ҳолос: бу ҳақиқат, айниқса, ҳозир жуда аччиқ ва даҳшатли бўлиб туюлаётгани, шунча вақтдан бери араңг тиклаган мудофаа истехкоми бир зумда қаёққадир ғойиб бўлди, энди у ҳимоясиз қолди; бир мулойим, ёқимсиз лоҳаслик унинг аъзойи баданини қамраб олди, ҳатто ўзига пўписа қилиб қўйишга ҳам унинг ҳоли келмасди, у негадир бу лоҳасликдан хурсанд ҳам эди, чунки у бу лоҳасликни енгишга қодир эмасди.— Ҳаммасига уруш айбдор, ҳаммаси уруш туфайли,— у яна ўзини ўзи оқлашга, аврашга тушди.— Унга шунча ўлиб кетганлар, майиб-майриқ бўлганлар камлик қилибди шекилли, яна менга ўхшаганлар ҳам керак бўлиб қолибди. Бу уруш қаёқдан чиқди ўзи? Бирдан ҳамманинг бошига тушди-я! Даҳшатли, ғоят даҳшатли жазо. Мени ҳам, мени ҳам ўша ёққа, жаҳаннам оловига юборишди, бир ойга эмас, икки ойга эмас, бир неча йилга-я. Буёғига ҳам чидаш учун сабр-тоқатни қаёқдан оласан? Кучим етганича чидадим, ахир дарров жуфтакни ростлаб қолмадим-ку, фойдам тегди. Нега мени бошқаларга, ёмонлик қилишдан бошқа нарсани билмаган ашаддийларга тенглаштиришади? Нега ҳаммамизга бир хилда жазо берилар экан? Ҳатто уларга осонроқ, лоақал уларнинг жони азоб чекмайди-ку, менинг жоним қачон энди ҳеч нимани ҳис қилмай қўяди, тинчийди... Мана, қишлоқ ёнига келдим дегунча юрак бўлганича бўлди, шалвилладим-қолдим. Ахир, мен ўз одамларимизга қарши борган бирон-бир власовчи эмасдим-ку, мен

Ўлимдан чекиндим. Наҳотки, ҳисобга олинмаса? Ўлимдан чекиндим,— деб такрорлади ўринли сўз топганидан қувониб ва бирдан ўзига қойил қолди:— Қара-я, шундай даҳшатли уруш-а! Мен эса бошлаб жуфтакни ростлаб қолдим. Буни ҳам эплаш керак-да, қойил-е!»

У бошини кўтариб, ўзи ўтиб келган далалар устидан қаёққадир қаради-да, ўчакишгандек қаттиқ-қаттиқ қаҳ-қаҳ уриб кулди.

У шу алпозда ўзича алланималарни узоқ пичирлаб ўтирди, ит кунига тушганидан инграгиси келган пайтларда латтадай бўшашиб кетарди-да, жонини сўгуриб олаётган оғриқдан тахта бўлиб қоларди, азоб чекиб, ўзига келгач, то қайғу-ҳасрат уни яна ўз гирдобига тортунича қандайдир умидсизликка тушиб, ғараз ва истеҳзо билан ўзидан-ўзи куларди.

Кейин у бу азоб-уқубатлар ҳаммаси ҳаракат қилмасликдан, ҳеч иш билан шуғулланмасликдан келиб чиқарти, деб ўйлади-да, ўрнидан турди, ўзи ўтирган гўлани эса, битта-яримта четга олиб қўйсин, деб думалатиб йўлга чиқарди. Атрофга бир сидра кўз югуртириб Гуськов йўлида давом этди, кўнгли муздай, ғаш эди, аммо у тез-тез одим отиб кетаётгани учун чиндан ҳам ўй-хаёлларга берила олмади, ўй-хаёллари ортда қолиб кетди.

Эрталабки қуёш ҳам астойдил қиздира бошлади, эриган қор сувлари унсизгина, зўр-базўр бир-бирига қўшилиб, оқа бошлади: тоғ этагидаги далалар тепасида ҳаво тўлқинланиб, жимирларди, унинг ортидаги ўрмон эса, офтобда оқариб, айлантириб-эйлантириб тортилган узун чизиққа ўхшарди. Қишлоқдан эса, ташқарига чиқарилган хўрозларнинг мастона, тантанавор қичқириқлари эшитиларди: учиб кетаётган қаргалар жонга тегиб, қаттиқ-қаттиқ қағилларди, майин шабада ер бетиде айланиб эсарди, Гуськовнинг юзи шабададан эмас, офтобдан ачишаётганди, шабада эса фақатгина қувлашмачоқ ўйнаётгандек гоҳ югуриб кетар, гоҳ тўхтаб қоларди. Қишлоқ олдидаги хирмонда ифлос, хурпайган чумчуқлар чирқиллашиб, иккита ёввойи каптар ғуғулашиб тўпонни титишарди, Гуськов яқинлашиб келгач, паррандалар гур этиб кўтарилди-да, шувиллаб унинг ёнидан ўтиб кетди.

Гуськов хирмон ёнида тўхтаб, чумчуқларни кузата бошлади. Андреевскда, одамлардан олис ерда чумчуқлар йўқ эди. У ўзидан чумчуқлар неча йил умр кўраркан, деб сўради ва шу оч, жонсарак қушлар галаси ичида

мен шу ердалигимда учиб юрган чумчуқлардан ҳам бормикин, деб кўнглидан кечирди. Лекин у чумчуқларнинг қанча умр кўришини билмасди, илгари бунақа беҳуда нарсалар уни қизиқтирмасди, шунинг учун унга яна алам қилиб кетди. У чумчуқларни чўчитиб юбориб, қишловга келди ва қор-намдан шишиб қолган эшикни аранг очди. Ичкари совуқ, ҳувиллаган эди; Гуськов тирикчиликка ярайдиган бирон нима бормикин, деб у ёқ-бу ёқни қаради, лекин ҳеч нима тополмай, қайтиб чиқди. Уни нимадир толиқтираётганди, овқатлангиси келяптими ёки уйқуси келяптими, буни ўзи ҳам билмасди. У ўзи билан озгина овқат олиб олганди, аммо уни кейинроқ ейишга асраб қўйиш керак эди. У нимагадир шу ердан, гарчи бу ердан топишнинг сира иложи бўлмаса ҳам, бирон егулик топаман, деб умид қилган эди: ахир, у тиланиб қишлоққа бормайди-ку, қишлоқдан бошқа жойда эса, бу пайтда ҳеч нима ўсмайди, сақланмайди.

У нима қилишини билмай, анчагача каловланиб турди, кейин, қаерга жойлашинини чамалаб, синаб кўрмоқчи бўлгандай, тоғ томондан офтоб тушиб турган қишлоқ орқасига ўтди ва у ердаги гўлага ўтириб, деворга суянди. У бир вақтларда, ўттиз учинчи йилдаги очарчиликдан сўнг шу сайхонликдан ер очганди, нақ унинг рўпарасида ўзи ҳайдаган икки ярим гектарлик дала ястаниб ётарди. Гуськов кераксиз хотираларга берилишдан қўрқиб, ҳадиксираб, пастки томондан қорая бошлаган, чўгиртаклари қаққайиб қолган ағизга қаради, аммо рўпарасида дала уни очиқ чеҳра билан кутиб олиб, тасалли бераётгандай туюлди: Гуськов офтобда исиниб, бўшашиб, чиндан ҳам мудради. Гоҳо-гоҳо оғир қовоқлари очиларди; фақат унинг кўзларигина ҳеч нимадан ташвишланмай, бирон ерда бегона шарпа пайдо бўлмадимикин, деб одатдагидек кузатарди. Ҳаммаёқ тинч эди.

Гуськовнинг кўзи илиниб қисқа, узуқ-юлуқ, бир-бирига боғланмаган, пойинтар-сойинтар туш кўрди. Тушига разведкачилар ротасининг командири капитан Лебедев кирди. У взводни қидиришга жўнатаётиб, негадир унга, Гуськовга, агар немислар томонига қочиб ўтсанг, сени генералга алмаштираман, аммо отиб ташламайман, йўқ, бу сен учун жуда катта шараф!— лекин уч кечаю уч кундуз жазолайман. Шундай жазолайманки, асти қўявер!— деб писанда қилармиш. Яна тушига Смоленскдаги бетараф минтақа кирибди-ю, ногаҳон Атамановканинг

тегирмонини кўрибди, у шу тегирмонга ишга тайинланганмиш. Иккала томондан ҳам унга аёвсиз ўқ ёғдиармишлар, фақат у туфайли уруш давом этаётганмиш, қайси томон уни отиб қулатса, ўша томон енгармиш. Кейин у ўзини Новосибирск госпиталида кўрди. Шопмўйлов хирург, медицина подполковниги уни ўз кабинетига чақириб, спирт ичишни таклиф қилибди, у спирт ичаётганида подполковник унга ҳозиргина қазо қилган зўр полковник ўрнида ишлашни таклиф этганмиш. У яна фронтга бориб қолганмиш, энди гаубица батареясида хизмат қилармиш: у прицел¹ солинган яшикчани йўқотиб қўйганмиш-у, уни трибуналга беришганмиш. Прожекторларнинг равшан нуридан ёп-ёруғ бўлиб турган узундан-узоқ, торгина дала бор эмиш: у шу даладан кетаётганмиш, иссиқдан нафаси қайтармиш, нур эса борган сари қиздиармиш, секин-аста кўкиш тусга кириб, ловиллаб ёнармиш.

У уйғонди, лекин анчагача бу бетайин, ёмон тушлардан эзилиб, ўз ёғига ўзи қовирилиб, қимирламай ўтирди. Бу тушларнинг биронтаси ҳақиқатга тўғри келмасди, ҳеч қачон уни биров ёмон деб ўйламаганди. Аммо унинг сўнгги қадами бутун умрини хазон қилди: ҳатто унинг тушлари ҳам алоқ-чалоқ бўлиб кетди, ҳатто ўзи кўраётган тушлар ҳам унинг ўзига қарши чиқаётган эди. Хўш, бошқалардан нима гина?

Тушига кирган тегирмон унда ўша ёққа бориш фикрини туғдирди. Тегирмон олис эди, аммо Гуськов учун ҳам кун энди бошланганди. Бўлса-бўлмаса тегирмонда ҳозир ҳеч ким йўқ, тегирмон тортадиган вақт эмас. У негадир чумчуқларни ёмон кўриб қолди-ю, яна уларни тўпондан учуриб юборди ва дала четидан пастга ўрлай бошлади, сўнгра, дала тамом бўлгач, шартта ойга қараб бурилди. Ўрмондаги қор деярли эримаганди, бу ерда ва очик жойларда офтобнинг тафти сайхонликдагига қараганда кучсиз эди, ўрмон яланглигидаги дарахтларнинг ерга тўшиб турган соялари гўё сиқиб чиқарилган, очилиб қолгандек аниқ-тиниқ эди. Гуськов бу ерда пиймаси ботиб кетавермаганидан яна дадилланиб қолди. У аввалиги йиллардагидек яна ҳаяжонлана бошлади — у бир вақтлар тегирмонга келишни яхши кўрарди. Ким ёмон кўрар-

---

¹ Прицел — мўлжал асбоби, тўпчилар уни эҳтиётлаб қутичада олиб юришади. Жанговар ҳолат чоғида тўпдан мўлжалга олиш учун ишлатилади. (Ред.)

ди дейсиз? Ахир, тегирмон тортиш, бу — бир байрам, хурсандлик, меҳнат самараси-ку. Йигим-теримдан кейин одамлар бу ерга келардилар, навбат кутардилар, жон-жон деб тунагани қолардилар, лекин ухламасдилар, чоллар чекиб, гурунглашиб ўтирардилар, бўйдоқлар ва ёшлар эса, ўйин-кулги қилардилар, буталар орасидан қизларнинг чинқириқлари эшитиларди, ҳар хил эрмак ўйлаб топардилар, гуриллаб турган гулханда кетма-кет чой қайнатиларди, тегирмон тоши эса, гув-гув этиб айлангани-айланган, оғзи очиб қўйилган қопларга эса иссиққина, янги тортилган ун тушгани-тушган эди.

Бу хотиралар Гуськовнинг чеҳрасини очди, у жилмайиб қўйди, назарида, кўнгли ҳам анча илиб, ёришгандай бўлди. Аммо унинг бу кайфияти узоққа чўзилмади: у тегирмонга яқинлашиб келаркан, сергакланиб, қулоғини динг қилди ва олдинга энгашиб тўхтади-да, ўзига ўзи ҳушёр бўл деб, оҳиста лабларини қимтиди. Одам зотининг арвоҳи ҳам йўққа ўхшарди: юқоридаги эшик ҳам, пастдаги эшик ҳам қулфлоглиқ. Ғалла олиб чиқиладиган винада эса, қор бор эди. Гуськов шошилмаслик учун яна бирпас ўзини тийиб турди, кейин яқинидаги самбиттол буталари олдидан эшикка қараб юрди. Эшикдаги қулф илгаригидек номигагина осиб қўйилганди: Гуськов бир тортган эди, қулф очилиб кетди. Шуниси маъқул, йўқса Андрей зулфини билан суғириб оларди, ё бўлмаса, ромни кўчирарди, аммо шаштидан қайтмасди.

Ичкари совуқ, чанг босган эди, полда пиймаларнинг оқ излари қоларди. Гуськов аввал тегирмончининг ҳужрасини қаради, у ердаги токчадан катта, сирланган кружка, икки бош саримсоқпиёз, ярим қути туз топди, деворда дастарра осиглиқ турарди. У буларнинг ҳаммасини скамейка остида ётган чипта қопга тиқди, кейин тегирмоннинг ҳаммаёғини бирма-бир кўздан кечиришга тушди. У юқорига икки марта чиқди, барча тешик-туйнукларни қаради, лекин яна бир қопу муқоваси йиртилган китобдан бўлак фойдали нарса тополмади. Андрей уларни ҳам олди: яраб қолар.

У ташқарига чиқиб, яна эшикка қулфни илиб қўйди-да, атрофга кўз югуртирди, ногаҳон уни тегирмонга ўт қўйиб юбораман, деган тийиқсиз, даҳшатли истак қамраб олди. Нима, қийин эканми, ана, анави ерда қайин пўстлоғи ётибди, гугурт бўлса бор, қурилганига анча бўлган, жангиллаб турибди, бирпасда лов этиб ёниб кетади. Бироқ ўз ҳоли ўзига маълум эди, ёндириб юбориш мумкин эмас эди ва пировардида ўт қўйишга қодир эмасли-

гини тушунди, ammo ўзидан бир мудҳиш хотира қолдириш истаги шунчалик кучли эдики, у ўз иродасига ортиқча ишонмай, ақли бовар қилмай, қопини кўтариб, гуноҳдан узоқроқ юриш учун тезроқ тегирмондан жўнаб қолишга шошилди. У ҳовуз олдига етгандагина тоза, кўниш музнинг ойнадай ярақлаб турганини кўриб, бир лаҳза тўхтади, муз остида киши кўзини ўйнатиб, ҳавасини келтириб сув жимирлаб турарди. Гуськов чўғ-чалаларнинг учиб келиб музга тушиши, уни ифлос қилиши ва писиллаб туташини кўз олдига келтирди, унинг дилида бир шунақа қилмайсанми, деб яна нимадир тиқилинч қила бошлади, шундан кейин у яна тоққа, далалар томонга қараб кетди.

У кун бўйи гоҳ очиқ ерга чиқиб, гоҳ ўрмонга беркиниб сайхонликларда дайдиб юрди, баъзан шундай бир иштиёқ билан ёнар, шундай жазаваси тутар эдики, у одамларни кўрсам, одамлар ҳам мени кўрсин, кўрсин-у, бу ким экан, деб ташвишлансин дерди, кейин ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ ваҳимага тушарди-да, қимирлашга ҳам юраги бетламай бир ерда узоқ туриб қоларди. Сувлар жилдираб оқарди, офтоб тушиб турган ерлардан буғ кўтариларди, маст қилувчи ўткир ҳидлар бошни айлантитарди. Шунданми ёки яна бошқа нарсаданми, Гуськов жинни бўлаёзди: тушдан кейин куннинг икки-уч соатлик катта бир бўлаги бекордан-бекорга ўтиб кетди; кейинчалик у ана шу вақтда қаерларга боргани, нималар қилганини эслаб кўришга уринди-ю, ammo эсига ҳеч нима келмади, ана шу беҳуш бўлиб юрган дамлардан эсида фақат қишлоқда қичқирган хўрозларнинг унинг юрагини тимдаловчи товуши-ю, жилдираган сувлар қолибди. Унинг пиймаси шунчали шилта бўлиб кетган эдики, сиқиб ташласа ҳам бўларди, оёқлари пилч-пилч қилиб зирқирарди, у эса йўл танламай, қаер қаттиғу қаер қуруқлигини суриштирмай ҳамон тайинсиз кетиб борарди.

Кечқурун у вақтга ҳам қарамади, қош қорайиб қолганда қишлоққа тушиб келди. Теваракдаги нарсаларни, биволарни ҳали кўрса бўларди; у синчиклаб қараб, ўз мўрчасини қидириб топди, ammo тутунни кўрмади. Гуськовнинг аъзойи бадани музлаб кетди: у куни билан негандир тутунни кўраман деб сира шубҳа қилмаганди, ҳатто мана ҳозир Настена сув ташияпти, ҳозир у мўрча печини ёқди, деб жуда ишонч билан тахмин ҳам қилганди... Наҳотки, умиди чиппакка чиққан бўлса? Чамаси, Гуськов сарсонлик-саргардонликка тушгандан бери биринчи марта: «Э, парвардигор, бенасиб этма. Эй, худоё худовандо,

шундай қилки, мўрча исиган бўлсин, қўлингдан келади, ҳали ҳам кеч эмас. Фақат бир сафар марҳаматингни дариф тутма, кейин мени нима қилсанг қилавер, ҳаммасига розиман», — деб худога илтижо қилди. Тўсатдан унинг аъзойи бадани дағ-дағ титрай бошлади, обдон абжағини чиқариб, гўё унга бир нимани уқтирган-дек, яна кутилмаганда титроғи босилди; шундан кейин унинг ҳаммаёғи сирқираб, латтадай бўшашиб кетди. Гуськов дуч келган тўнкага ўтириб, тунни кута бошлади.

Итлар ҳам акиллаб-акиллаб жимиб қолди, одамларнинг юмуш билан у ёқ-бу ёққа юргандаги қадам товушлари, гоҳ-гоҳ уларнинг овозлари қулоққа чалинарди, лекин буларнинг ҳаммаси Гуськовга негадир элас-элас, узук-юлуқ, заиф етиб келаётганди. У яна худди азондагидай муз-муз бўлиб қолди, уни энг муҳими: Настенага нима бўлди, деган ўй қийнаётганди. Аммо деразалардан тушиб турган ёруғлик уни ҳарқалай ҳаяжонлантирарди. у стол устида турган самоварни, ёниб турган каминни, оловнинг деворга тушиб турган шуъласини, каравотдаги шишириб қўйилган ёстиқларни, яланг оёқлар остидаги пойандозни кўз олдига келтирди — ҳаммасидан таниш ҳид келиб турарди, бундан Гуськовнинг юраги орзиқиб, ночор симиллади, сирқиради, яна симиллади ва бир нарсадан таскин топгандай яна босилди. Гуськов чироқлардан юз ўгириб, кўзларини юмди, у қуюқлашаётган қоронғиликда тўнгакча ўхшарди.

Қишлоқ жимжит бўлиб қолгандан кейин у мўлжаллаб қўйган лаҳзасида шартта ўрнидан турди-да, қўлини қимирлатмасдан бошини қисқа-қисқа чайқаб, чўқиниб олди ва пастга, Ангарага қараб тушиб кетди. У муз устидан юриб, мўрча олдигача келди, тирмашиб жардан юқорига чиқди, у эҳтиёткорликдан эмас, қадамнинг муҳимлигини ўйлаб, панжара олдида тўхтади, кейин синч остидан ўтди. У эшик олдидалигидаёқ ичкари иссиқлигини сизди.

У мўрчага кирди-да, кетидан эшикни ёпиб, шошилмасдан оғир, жиққа ҳўл, кунни билан жонидан безор қилган пиймаларни ечди ва шундан кейингина ўзини ўнглаб, жаҳл билан ғолибона томоқ қириб, кулди. У ҳаммаёғни тўс-тўполонга солмаслик учун шовқин-сурон кўтаришдан, бақиритдан, ашула айтиб юборитдан — қувончи ичига сиғмаётганини ошкора этишдан ўзини аранг тийиб турарди.

Бу ерда у Настена билан Узини ёнма-ён ҳио қилганиданми, у эсига келгани ҳам йўқ, мўрчанинг иссиқ бўлиши унга кифоя эди.

14

...Тамом, бошланди энди, Настена қанчалик эҳтиёткорлик қилиб, қанчалик тайёргарлик кўриб юрмасин, тўсатдан бошланиб қолди.

Апрелда, ердан қор кетиши билан Михеич Настенани ёнига олиб, иккови ўтин тайёрлашга киришди. Улар бўш вақтлари бир пайтга тўғри келган кезларда ғизиллаб бориб, бир соатми, икки соатми арра тортишиб, баҳоли қудрат ўтин тайёрлаб қайтиб келиш учун қишлоққа яқин ердан ўтин кесишаётганди. Утин ёришга кўпинча Михеичнинг бир ўзи борарди. Кейин Настена бир борганида ёрилган ўтинларни тахлаб келарди. Аммо энди ўтин арралаш анча оғир кўчаётганди, Михеич ҳар қачонгидан ҳам тез чарчаб қоларди ва ҳар бир ғўладан кейин дам оларди. Илгарилари ҳам кундаларсиз иш битмасди, энди эса, чамаси, келгуси қишда ҳамма умид шу кундалардан эди.

Михеич милтиқни ўзи билан олиб кетмасди, милтиқнинг бу ерда, қишлоқдан бир чақирим нарида сира кераги йўқ эди. Аммо ўрмондаги иш ҳарқалай овга ишқибоз Михеичнинг кўнглига ғулғула солиб қўйди шекилли: у ўқ тайёрлашга тушди, милтиғини тозалади, кейин бир куни ўрмонга чиқиш олдидан омбор ичида анча ғивирлади, сўнг эшигини беркита туриб, ногаҳон сўраб қолди:

— Менга қара, ойим қизим, мабодо Андрейнинг «Тулка»сига кўзинг тушмадимми? Ҳаммаёқни қидирдим, худди ер ютгандай, йўқ.

Кетишга шай бўлиб, қайнотасини кутиб турган Настена қўлда арра билан қўр ўртасида қотиб қолди. У мудом шу саволдан қўрқарди, унга қандай жавоб беришни ўйлаб қўйганди, шундай бўлса ҳам у шошиб қолди. Афсуски, ҳозир қайнотаси билан гапни очди қилиб оладиган фурсат эмасди-да, эҳ аттанг, бошқа сафар бўлса ҳам майлийти, ҳозир жуда ноқулай пайт.

— Ҳеч қаерда кўрмадингми? — қайта сўради Михеич ундан нари кетишга чоғланиб.

— Кўрдим, — деб тан олди Настена гангиб, бемаънилик билан жилмаяр экан, у қаттиқ гапирмаслик учун Михеичга яқин келди. — Мен уни сотганман, дада. —

Айрим пайтларда у Андрей сингари Михеични дада дерди.

— Сотдим? Қачон сотдинг, кимга?

— Анча бўлди. Сизга айтишга қўрқиб юрувдим, уришиб берасиз деб қўрқувдим. Вакилни Кардага олиб борганимда... Ушанда облигация туфайли мендан жаҳлингиз чиққанди, кейин рост-а, шунча пулни қаёқдан оламан, деб ўйлаб қолдим. Ахир эсим йўқлик қилиб лақиллаб қўйибман, шунча пулни қаёқдан оламан? Уша одам милтиқни кўрди, унга жуда ёқиб қолди. Кейин сотчи деб ёпишиб олди. Кейин сотдим-да... бир амаллаб кўндирди.

— Сен, ойм қизим, нималар деясан ўзи? Ким кўрди? Ким кўндирди? Ҳеч нимага ақлим етмаяпти.

— Кардадаги бир одам-да. Мен уни танимайман. Фақат ҳарбий шинелдалиги эсимда бор. Аммо Катя Хлистова, Афанасий Хлистовнинг келини уни билади, улар ўзларича бир нималарни гаплашишди. Унинг кимлигини суриштиришга уялдим. Келишдик — бўлди-да.

— Нима, сен уни, милтиқни, ўзинг билан олиб кетганимдинг?

— Ҳа. Борди-ю, қайтишда қоронғида қолсам, керак бўлар, деб ўйладим-да... киши қўрқади-да.

— Кейин сотдим дегин?

— Сотдим.

Бу янгиликни омбор олдидаги супада туриб эшитган Михеичнинг азбаройи танг бўлганидан юзи тиришиб, бедаво бўлиб кетганди, оғзи очилиб, боши олдинга, Настена томонга чўзилганди, ҳеч нимага тушунмай, кўзлари пирширарди.

— Сен, Настена, менга ҳазиллашаётганинг йўқми? Рост айтяпсанми?— ҳамон унинг ишонгиси келмасди.

— Рост айтяпман. Дарров айтишим керак эди-ю... қўрқиб пайсалга солдим.

— Хўш, сен, нима, Андрей келса, милтиқни сотганинг учун бизга раҳмат айтади, деб ўйлаяпсанми? Ё индамайди деяпсанми?

— Келса, топиб берармиз. Бир амаллаб қутулай, дебман-да. Узим учун қилмадим-ку, ахир.

— Топиб берамиз эмиш-а,— деб такрорлади Михеична Настенанинг гапига қўшилишдан кўра кўпроқ ўзининг миясига келган қандайдир нохуш фикрдан бошини тикиллатди. У бу фикрини пухта ўйлаб, тагига етиб олгунига қадар индамай турди, кейин эсига тушиб, хиёд

юзини бурди, яхши эшитиш учун қулоғини тутди-да, сўради: — Хўш, кейин... қанчага сотдинг?

Энди бу воқеанинг энг диққатга сазовор, энг қалтис жойи бошланганди.

— Ҳозир, — деди Настена ва уйга қараб юрди, тоқчадан латтага ўралган, бир вақтда Андрей унга берган соатни олди. Настена қайтиб келганида Михеич супадан тушиб, зинада ўтирарди. — Мана, — деди Настена соатни унга узатиб.

Қайнота ўзини соатдан олиб қочиб, ўрнидан турди.

— Бу... нима ўзи? — сўради у шоша-пиша, астойдил тикилганидан унинг юзи баттар тиришиб кетди.

— Соат. Бу соат, — шоша-пиша тушунтирди Настена. — Мен уни, милтиқни пулга сотмагандим, мана шунга сотганман, алмаштирдим ҳисоби. Соатни эса, сотиш осон, ўша одамнинг гапига қараганда, бу бошқача, чет элники эмиш, бозори чаққон эмиш. Қаранг аввал, учта стрелкаси бор. — Настена чамаси, илгари ҳам соатни бир неча бор қўлига олган бўлса керак, дарров дам берадиган мурватини буради-да, Михеичнинг қўлига тутқазди. — Қаранг: анави узун, ингичкаси кўз олдингизда югуриб кетяпти, шундай дик-дик сакрайдики, асти қўяверасиз. Умрим бико бўлиб бунақасини кўрмаганман. Вой тавба, шунақа нарсаларни ҳам ўйлаб топишибди-я, бирам чиройлики... ҳамиша тўғри кўрсатади, алдамайди. — Михеич худди бомбадан қўрққандай капалаги учиб, бир кафти билан иккинчи кафтини ушлаб, соатни қўлида айлантирди-да, сўнг қайтиб берди. — Қоронғида манави нуқтачалари худди оловга ўхшаб ёниб туради, ҳаммаси кўринади, — деб қўшиб қўйди Настена бу тасодифдан тараддудланиб ва жим бўлиб қолди.

— Милтиқни соатга, ўйинчоққа, — деди қайнота ўзига келиб. — Ҳай ат-танг...

— Соатни сотиш осон... Бу ерда ҳаммада милтиқ бор, соат эса... яна бунақаси... кўрсатсанг, қўлингдан юлқиб олади.

— Шунинг учун, ойим қизим, бунинг эвазига бирон дурустроқ нарса олсанг бўларди. Билмай ҳар нарсага ёпишишдан кўра, озгина ўйлашинг керак эди. Уни кимга сотасан, ким оларди уни?! Ана, қуёш бор. «Қоронғида ёниб туради», — деди у жаҳл билан Настена соатнинг шу жиҳатини пеш қилганини эслаб ва ерга тупурди. — Унинг ёритишини бошимга ураманми? Нима, ёруғида бит боқармидим?

— Иннакентий Иванович олади, — деди Настена бўш

келмасдан.— Биламан, соат унга ёқади, у бунақа нарса-ни яхши кўради, кўрсатсанг, бас. Ҳу мен элтиб қўйган вакил шу соатга икки минг бераман, деб ялинганди,— деб қўйди у ишончли бўлиши учун.— Шундай ялиндики...

— Қанча, қанча?

— Икки минг.

— Шундай аҳмоқ топилганда нега бера қолмадинг?

— Балки ундан қимматроқ турар.

— Кўп берадиганини топиб бўпсан. Кўраман, қандай топаркинсан. Икки минг сўм-а!!! Уша, сен айтган вакил, сени бир лақиллатмоқчи бўлган, сен бўлсанг, ишониб юрибсан. Хўп, бўпти,— деб Михеич гапни бўлди,— кетдик. Сенинг соатинг деб шунча вақтимиз кетди. Мени жуда хурсанд қилдинг, шуниси ҳам кифоя. Кўзимдан нари қил, нари қил, худо хайрингни бергур.

Улар йўлга тушдилар. Лекин Настена гап шу билан тугамаганини, Михеич чидаб туrolмай яна шу мавзуга қайтишини олдиндан сезиб турарди — энди улар анчагача иккови ёлғиз қолади, тутаққан одамнинг эса, шундан кейин бошқа хусусда гапириши амримаҳол. Настена гарчи бугун энг даҳшатлиси ўтиб кетди, деб умид қилаётган бўлса-да, бари бир қўрқарди, энди энг муҳими айтган гапида туриш, адашиб кетмаслик, ўзини бояғидай калтафаҳм қилиб кўрсатиш эди. Аммо тинкани қуритиб, андармон қилиб, қийнаб юрган нарса ҳақида гап очилди, йўқолган нарсага яхшими-ёмонми важ топилди, агар бундан буёғига ҳам сир очилмай бораверса, ишлар енгил кўчаверади, бу албатта, то ўша нозик пайт— йўқолган нарса учун эмас, балки ортириб олгани — гумонасига важ-карсон топиши лозим бўлган пайтгача давом этади. Аммо ҳали ҳозирча ўша кунга узоқ, энди бунга асло шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Улар ўтин кесадиган ерга етиб боргач, иккиланиб ўтирмай, илгари белгилаб қўйилган қарағайни ағдаришга киришдилар. Михеич қарағай оғиб турган томондан тагига болта уриб чопди, кейин нариги ёғидан арра солишди. Дарахт йўғон эмасди — осонроғи танланганди, аммо арра негадир жуда оғир бориб-келиб, кучни кўп олиб қўяётганди: сал ўтмай Михеичнинг нафаси тикилиб, йўтала бошлади. Настена Михеичнинг тикчишини кутиб, ерга чўнқайди ва ногаҳон бултурги ўтлар орасидан униб келаётган кўкиш майсани кўриб қолди, майса бир кўринди-ю, яна йўқолиб қолди, аммо Настена энгашиб, уни яна топди, унинг ёнида бошқалари ҳам кўрин-

ди. У майсалардан бирини узиб олди-да, қўлида авай лаб ўйнаб хаёлга чўмди, назарида, бу майса қандайдир муҳим фикрга ўхшаб, кейин юзага чиқадиган эзгу умид сари бошлаб кетгандай эди, аммо бу фикр Настенанинг ҳавасини келтириб, сира тутқич бермай, ундан ўзини олиб қочарди. Обдон йўталиб бўлган Михеич келди, Настена унга майсани кўрсатиб деди:

— Қаранг-а, янги ўт чиқибди. Бу йил биринчи кўришим.

Михеич жавоб бермай, аррани тортди. Настена гап бошлаб қўйганига пушаймон бўлди: назарида, қайнотасига ялтоқланиб, шу ўт билан ўз гуноҳини шиббалаб кетмоқчи бўлганга ўхшаб қолди.

Кун ёруғ бўлса ҳам, аммо чарақлаган эмасди, тўниқ, худди мудраётганга ўхшарди. Бўлмаса-ку осмонда қуёш бор; қуёш ёна-ёна кичрайиб, юққалашиб қолгандай, унинг заиф нурлари ерга етмай, ҳавода муаллақ осилиб тургандай эди. Қаердадир бурундиқ чийиллади, олис тоғда ит ҳўрди, кекса дарахт ғижирлади, бироқ бу товушлар жимжитликни бузмасди, унинг оғирлигини камайтирарди. Кун ҳам бугун майсалар қоронғиликдан қўрқмай чиқаверсин, дарахтлар ҳам пиндиқ ёраверсин дегандек, атайлаб мана шунақа жимжит, тўниб турарди.

Ниҳоят арраланаётган қарағай қисирлади, учи бир силкинди, ўзини тутиб туришга ночор уриниб, бир лаҳза қотиб қолди, аммо бўлмади, бир томонга оғиб қолган тўқималарини узиб, букиб ағдарилиб тушди. Михеич билан Настена ўзларини бир четга олишди. Тупса тўнкага айланди, танаси эса, ҳавода айланиб, гумбурлаб тушди, узилган шохчалар осмонга қараб учди, буталар тебранди, дарёнинг нариги ёғидан акс садо эшитилди. Михеич саржин устидаги болтани олиб, шохларни кесгани кетди, Настена, одатдагидек, уларни бир ерга ташиб тахларди.

Кейин, қарағай танасини бутаб, арралашга тайёр қилишгач, дам олгани ўтиришди, шунда Михеич сўради:

— Сен, Настена, чиндан ҳам Андрейнинг қаердалигини билмайсанми?

Настена ҳар нарсани кутган эди-ю, аммо бу саволни кутмаганди, ҳа, фақат шу саволни кутмаганди; қўрқिशга арзийдиган савол бу.

— Андрейними?— деди у бошини кўтариб, у шундай сўрадики, Настенани қўрқувини таажжубга йўйиш

мумкин эди.— Мен қаёқдан билай? Нега мендан сўраясиз?

— Демак, билмас экансан-да, а?

— Ҳеч нимадан хабарим йўқ. Сиз нимани билсангиз, мен ҳам шуни биламан. Мен қаёқдан ҳам билардим? Чамамда, ҳаммамиз бир уйда турамыз шекилли.

У Настенага тешиб юборгудек бўлиб тикилди, шунчаки қаради эмас, балки унинг сўзларига ишонмагандай, Настенанинг башарасидан, ўзини тутиб ўтиришидан бирон гапдан хабари борлигини билиб олмоқчи бўлиб, синчковлик билан тикилди.

— Мен балки сен бирон нимани биларсан деб ўйлагандим-да. Балки айтгинг келмаётгандир. Сен ўша... айт, Настена. Бир ўзимга айт. Мендан яширма.

— Нимани айтай, ахир?— Настена ўзига келиб, дадилроқ жавоб бера бошлади.— Қизиқ, мен сизга нимани ҳам айтардим? Агар бирон айтадиган гап бўлса, айтмай ўтирармидим? Сиз нимани билсангиз, мен ҳам шуни биламан.

— Мен шунчаки сўрадим-да... Сўраганимнинг боиси шуки, кейинги пайтларда сенда қандайдир ўзгариш борга ўхшаб қолди.

— Қанақа ўзгариш экан?— Настена таажжубланиб оҳиста, ўсмоқчилаб сўради.

— Узингга ўхшамай қолгандайсан. Эҳтимол, менга шундай туюлгандир... Аммо мен милтиқни сўроқсиз аллақандай бир соатга алмаштираман, деб сира-сира ўйламовдим. Илгари сен бунақа эмасдинг. Милтиқдан ташқариям сенга бир нима бўляпти ўзи, қизим. Доимо бир нимадан қўрқиб юрганга ўхшайсан... доимо питиллаб юрасан... Ё биздан кетиш ниятинг борми?

— Йў-ўқ, қаёққаям кетардим? То ўзларингиз ҳайдамагуларингизча юравераман,— деди у очиқкўнгилик билан силқидилдан.— Ахир уруш ҳадемай тугайди, бирон гап бўлар.

— У қаерда, ахир?

— Билмайман дедим-ку унинг қаердалигини.

— Ҳа, энди буни сендан сўраётганим йўқ, қизим.

Улар яна арралашга тушдилар; Настена аррани у ёқдан-бу ёққа итариб-тортаркан, ер остидан қайнотасига кўз қирини ташлаб, қайнотаси гапига ишондими-йўқми, шуни билиб олишга уринарди. Битта нарса, қайнота келинининг Андрей тўғрисида ундан ташқари ниманидир билишидан шубҳаланиб қолгани яхшиликдан дарак бермасди. Шу кундан бошлаб Михеич ундан кўз-қулоқ

бўлиб юришини пайқаб олиш қийин эмасди. Гарчи чол ҳозир Настенанинг гапига ишонгандек бўлса ҳам, уни беихтиёр кузатиб юради, чунки киши шубҳадан осон-лак билан қутула олмайди: шубҳа пайдо бўлдимиз у мустақил яшайверади, кейин бора-бора киши шубҳасини жиловлаш ўрнига ўзи унинг таъсирига берилиб қолади. Энди икки баравар, уч баравар эҳтиёткор бўлиш, ҳар бир қадамингни ҳисоблаб босишга тўғри келади. Хўш, энди, икки ойлардан кейин қорнинг дўппайиб турса, қанақасига эҳтиёткор бўласан, қанақасига қадамингни ҳисоблаб босасан? Милтиққа ваҳ топган бўлсанг ҳам, бунга ваҳ тополмайсан, бу соат тўхтамасдан қаттиқ чиқиллаб туради. Настена қандай кунларга қолишини кўз олдига келтиролмасди, ўйлаб ўйига етолмасди; унинг бошига тушадиган ишни ҳеч нимага қийслаб бўлмасди, унга нима бўлгани то элга ошкора бўлмагунча, ҳеч ким унга бармоғини бигиз қилмагунча ва суриш-тирмагунча бирон иш қилмай, тақдирга тан бериб кутиш керак, — ошкора бўлгандан кейин эса бу шармандалик ботқоғидан фақат ўз кучи билан, урина-урина чиқиб олиши керак, чунки ҳеч ким унга ёрдам бермайди, — ҳа, фақат ўз кучига ишониши керак, чунки бир ўзи уч кишини қутқариб қолиши лозим. Қўрби етармикин, буни ҳали унинг ўзи ҳам билмасди, олдиндан бу ҳақда бош қотиришни истамасди ҳам. Ҳарқалай у ўзини заифлардан эмасман, деб ўйларди-ю, айни пайтда куч ва сабр-тоқатдан бошқа яна бирон нарса ҳам талаб қилинар, эҳтимол, ўша нарса менда йўқдир, деб чўчирди ҳам. Ҳар қандай шармандаликка чидаш мумкиндир-у, аммо бор ҳақиқатни ҳеч ким ҳеч қачон билмасин, деб барча одамларни, бутун оламни бирваракайига алдаш мумкинми? Шундай қилиши учун бир одам, гарчи у жуда қув, устамон бўлиб, ҳамма ишни дўндириб ташласа ҳам камлик қилмасмикин? У ўз зиммасига гуноҳи азимни олмаяптимикин? Бу гуноҳ унинг ўзига ҳам, қолган умри илтижо билан ўтадиган ҳаётга ҳам кўплик қилади.

Бир қулай фурсат келганда Настена ҳомиладорлигини қайнотасига айтмоқчи, шу билан келгусида бундан, юрагини ҳовучлаб шармандаи-шармисор бўлишдан қўрқиб юришдан ҳам биратўла қутулмоқчи бўлди. Бу ҳам бир таваккал-да. Қайнотаси ҳам майли, унга ҳам оғир, секин-аста кўниксин, аммо охир-оқибатда бунга кўникади, — унда Настенанинг кўнгли анча тинчирди, бошқа барча ғам-ғурбатларга чидарди. Лекин Настена Михеичга ачинди. У ҳали дилидагини айтмасдан бурун қайнотаси

чўчиб, қотиб қолишини, оғир, қайғули ўй-хаёлларга бо-тиб, бошини қуйи солишини, бундай пайтларда билиши лозим бўлган нарсани сўрашга журъат этолмаслигини кўз олдига келтирди,— йўқ, бугунча унга шу милтиқ машмашаси ҳам етарли, ўзига эса, шу гапларнинг ўзи ҳам кифоя. У ҳомиладорлигини бўйнига олиб, қайнота-сини баттар шубҳага солмаслиги керак, эҳтимол қайно-таси фақат гумон қилиб юрган бўлиши мумкин, у шу гумонни ростга чиқариб, ишонтириб қўймаслиги лозим. Настена Михеич мени ҳаммадан кўра яхшироқ билади, ҳар қанақа бемаъни баҳоналаримга ишонавермайди, деб қўрқарди. Унда ҳамма гап бир-бирига боғланади-ю, тўппа-тўғри бориб, Андрейга тақалади — Настенанинг бундай қилишга ҳаққи йўқ: ҳар қандай шама, ҳар қан-дай эҳтиётсизлик унинг учун тақиқланган.

Улар қарағайни арралаб бўлиб, қайтиш тараддудига тушдилар: вақт кетиб қолганди. Қуёш оғир, анча паст-га инганди; осмоннинг икки бурчагида қуёш билан ой кўриниб турарди, ингичка ой ўроғи қуёшнинг хира ёру-ғида ўжарлик билан милтирарди. Настена ҳар сафар уларни бирга кўрганида нимагадир қўрқарди ва нима учун уларнинг одатдагидек ажраб кета олмаётганига тушуна олмасди. Шунинг учун у ҳозир ҳам алланечук бўлиб кетди. У кўзларини қисмай, катта-катта очиб қу-ёшга қаради ва назарида ойнанинг тикандек қадалувчи совуқ нурлари унга тушаётганини сезгандай бўлди.

Кетиш олдидан Михеич гўлага ўтирди, шунинг учун Настена Михеич яна Андрей ҳақида гап очишидан ҳадиксираб, сергакланди. Аммо бир ўзи кетишга юраги дов бермади; Настена қайнотаси мендан ўзини олиб қоч-япти, деб ўйлашини истамади. Чол чекиб, бир-икки ми-нут тутатиб ўтирди-да, сўнг ўрнидан турди; Настена қайнотаси йўл юриб чекишни ёқтирмаслигини эслади. Улар иккови ҳам ичидаги ёқимсиз дардини ёрмай, инда-масдан қишлоққа қайтиб келдилар.

Кечқурун рўзғор юмушлари билан ғимирлаб юрган Настена бугун Михеични адаштиромоқчи бўлган бир одам уни адаштиришдан кўра кўпроқ сергаклантириб қўйга-нини бир неча бор пайқади-ю, чўчиб, шошиб қолди,— ўйласанг юрагинг орқага тортиб кетадиган, келажаги шу яқин ойлар ичида бутунлай барбод бўладиган ўша одам нима бўлишини билади-ю, ўзини ҳалок этиш учун, худди атайлаб қилгандек кетма-кет бемаънилик қила-ди, бугуни эса ҳар хил, бутунлай бир-бирига ўхшамай-диган бўлақларга ажралиб кетган ўша одам худди ана

шу Настенанинг ўзи эди. Уни ваҳима босди, бу уни ўтга ҳам, сувга ҳам ташлайдиган, гўё узоқ муддатга чўзиладиган ва беқарор ваҳима эди: исталган пайтда бу ваҳима ҳали қонуний вақтимга бор дегандек босилиб қоларди, кейин яна бошқатдан қўзиб, қийнарни-ю, дилини сиёҳ қилиб, яна тийиларди. Настенанинг ташвиши ортиб, борган сари шу билан ўралишиб қолаётганди. У ҳаётида юз бериши лозим бўлган нарса борасида бугун кескин ўзгариш бўлганини кўриб турарди; фақат ўзигина билиши лозим бўлган сир бошқалар кўзи олдида йилт этиб қўйганга ўхшайди. Энди хотиржам юриб бўлмайди. Бунинг учун Настена ўзидан гина қила бошлади: демак, дурустгина баҳона тополмабди, бошқачароқ гапириб қўйибди, жуда авайлаб, эҳтиёт қилиб сақлаши лозим бўлган нарсани яхшилаб беркитолмабди, ўзининг ҳамон ўша очиқ кўнгил, итоаткор келин эканлигига Михеични ишонтира олмабди...

Ўзини қўйишга жой тополмай қолган Настена қайно-тасининг ишдан қайтишини сабрсизлик билан кута бошлади, қани кўрсин-чи, қайнотаси унга нисбатан ўзини қандай тутаяди-ю, нима дейди, Настена унинг ёнида бўлиши зарур бирон дилсиёҳлик бўлса ҳам майли, шунда ҳам у енгил тортади, тушуниб олади, мияси ачиб, бекордан-бекорга ҳадиксираб юрмайди. У агар Михеичнинг кўнглида бирон гапи бўлса, чидаб туролмасдан айтади, борди-ю, айтмаса ҳам бирон нима билан сездириб қўяди, деб ишонарди. У ичимдан топ дейдиган одамлардан эмас, қувликни билмайди, бор гапни тўкиб солишни хуш кўради.

Лекин Настена Михеичнинг отхонадан кеч, қоронғи тушгандан кейин келишини биларди — шунинг учун у беҳуда тентираб юрмаслик, ўзини бирон нима билан банд қилиш учун рўзғор юмушларини саранжом-сарипта қилиб бўлгач, Надъканикига жўнади.

Надъкаларникида овқатланишаётганди, тўғрироғи, энди овқатланишга ўтиришаётганди. Столда болаларнинг ҳар бири олдида ёшига қараб тақсимланган картошка турарди: энг кичиги Лидка олдида тўрт дона, Петька олдида бешта, Родька билан онаси олдида олтитадан картошка, бир бурдадан нон бор эди. Настенани ҳам дастурхонга таклиф этишди, у овқат емайман, деди-ю, аммо ўзига чой қўйиб олиб, Лидканинг ёнига ўтирди. Лидкани кўрган кишининг юраги туздай ачишиб кетарди, у ҳаш-паш дегунча ўз нонини ютиб бўлди-да, картошкага ёпишди, картошка ер экан, акаларининг нон-

ларига очкўзлик билан тез-тез қарарди. Надька тагин тиқилиб ўлма, деб унга ўшқирди. Настена Лидкани кузатиб ўтираркан, одатдаги оғир ўй-хаёлдан тинкаси қуриётганини ҳис этди: бу ҳол қачон тугаркан? Қачон бировларнинг қандайдир зуғумидан, қандайдир жаҳаннам оташидан қутулиб, киши ихтиёри ўзида бўладиган яхши кунларга етишаркин-а? Лоақал болалар тўйиб-тўйиб овқат ейдиган кунлар ҳам келармикин? Бу болаларнинг гуноҳи нима?

Лидка шоша-пиша картошкани ҳам тушириб бўлди-да, олдида ейдиган бошқа нарса тополмай, қўлини кўтарганича ҳайрон бўлиб тўхтаб қолди ва атрофга суқлик билан кўзини жовдирадди.

Ҳеч ким унинг гангиб қолганига эътибор бермасди: шунинг учун ҳам она фақат ўз улушингни бил, бошқажарниқидан тама қилма, деб тақсимлаб берган-да.

— Чойингни ичгину бориб ётгин,— деб туртиб қўйди онаси, қизалоқ итоаткорлик билан стаканни олди.

Настена чидаб туролмай, ўрнидан турди-да, эртага олиб қўйилган бир думалоқ нон сочиқ остида дўппайиб турганини сезиб, кутга борди, гарчи у Надьканинг шовқин солишини билса ҳам, таваккал қилиб ноннинг бир четидан озгина кесиб олди-да, келтириб Лидкага берди, Лидка шу нон билан тўймаса ҳам ичини таталаётган очликни ҳарқалай алдарди. Надька индамади. Аммо кейинроқ, Настена Лидкани тиззасига олиб, унинг титраб турган озгин гавдасини бағрига босганида Надька хафа бўлиб, қитмирлик билан деди:

— Шуни асраб олмайсанми?

— Сенинг болангни олиб нима қиламан? Эҳтимол, ҳадемай ўзим ҳам туғиб қоларман — сен билиб ўтирибсанми.

У шундай деб жавоб берди-ю, пушаймон еди: нега озгидан гуллаб ўтирибди? Кейинчалик Надька бирон ишқални сезиб қолса, дарров бу сўзларни эслайди, бу сўзлар шу ишқални ҳаммадан олдин яхшилаб билиб олишига жуда қўл келади-да. Ҳа, ҳозир ҳам овозидан, орият қилиб, комил ишонч билан берган жавобидан бу шунчаки бир баҳона эмаслигини, унда бир гап борлигини пайқаб қолмадимикин?

— Бўлмаса нега илгари туғмадинг? — жўяли қилиб сўради Надька.

— Хоҳламагандим.

— Сени қара-ю, хоҳламаган эмиш-а. Урушнинг тугашини кутгандирсан-да, шундайми? Мундоқ қарасам, ҳам-

манглар ҳам ўлгудек айёр экансизлар. Агар уруш бўлишини менга ҳам шипшитиб қўйганларингда, мен ҳам қарабанки, ҳар сафар қорнимни кажаводай қилиб юрмасдим, ўзимни тиярдим.

Настена Надькани урушдан олдин беш йил, уруш бошланганидан бери бу ёғи тўрт йил ҳеч кимни — на Витяни, на бошқа бировни йўлатмай юришини кўз олдига келтирди-да, кулиб юборди. Буни Надькага айтган эди, у ҳам хахолаб кулиб юборди.

— Вой гапингни қара-я,— деди у Настенанинг фикрига қўшилиб.— Мунақасига чидаб бўларканми! Агар ўзимга қўйишса, йилда туғсам дейман. Кейингисига яна уч ой вақт қоларди. Пуштим жуда зўр-да, бир мартадаёқ шаппа ушлайди. Бизники доим тайёр, баъзи бировларникига ўхшамайди,— у чидаб тиролмасдан Настенани бир узиб олди.— Агар ўзимни эҳтиёт қилмасам, ҳали бир этак бола туғиб ташлардим—фақат боқиб олсанг бўлди. Менга ҳеч қанақа ҳарам ҳам бас келолмасди. Ҳарам деганини эшитганмисан? Менга Витя ҳарам тўғрисида қайси бир китобдан ўқиб айтиб берганди. Қанақа хотинлар экан, билиб бўлмайди, бир эркакка шунча хотиннинг нима кераги бор? Ўша одам хўрозга ўхшаб хотинлар олдида айланиб юрармиш-да, истасам сенга чопаман, истамасам, зор бўлиб юраверасан дермиш. Қани энди ўша хўроз ёнимга келиб, қанотини қоқса, мен унинг суробини тўғрилаб қўярдим, мен уни, ўша хотинбоз капиталистнинг адабини берардим. Тўғри-да, нима энди, бола кўпайтираман деб хотинларни галалаштириб юрадими? Мен бир ўзим ҳаммасини йўлда қолдириб кетардим.— Надька ўзини маломат қилиб, ўзидан ўзи кулди, аммо ўзини таҳқирларди-ю, фахрланарди: у хотинлик бурчини адо этди, бу жиҳатдан унга ҳеч нима дея олмайсан. Илгари балки, Надьканинг мақтанчоқлиги Настенанинг иззат-нафсига теккан бўлармиди, аммо ҳозир бу гаплар ҳатто унга ҳуш ёқарди.

Лидка Настенага эркаланиб ухлаб қолди: Настена ухлаб ётган қизалоқни кўтариб ўтириб ҳам ҳузур қилаётганди, назарида ҳомиласи рашк қилиб, ўзининг борлигидан далолат бериб, шу лаҳзада ҳар вақтдагидан ҳам тез-тез қимирлаб қўяётгандай эди.

Настена уйга қайтиб келди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди: Михеич Семёновнани қўлтиқтаёқда юришга ўргатаётган эди: у буни сира кутмаганди. Михеич қўлтиқтаёқни аллақачон тайёрлаб қўйган эди-ю, аммо Семёновна ўламан саттор қўлтиқтаёқда юрмайман деганди, лекин Михеич

қандайдир бир мўъжиза билан бугун кампирига гапини ўтказганди. Семёновна қийналаётганди: у қўлтиқтаёқни қўлтиғига қисиб олиб, худди кишанлангандай, оёқларини тўп эткизиб олдинга ташлар ва йиқилиб кетмаслик учун оғирлигини дардчил, узилиб кетай деб турган оёқларига солар эди, соларди-ю, қўллари билан дуч келган нарсани ушларди ва оҳ-воҳ қилиб саннашга тушарди.

— Сен оёқларингни галма-гал қимирлат,— деб ўргатарди Михеич.— Намунча ношуд бўлмасанг-а? Сакрама, обдан сакраб бўлгансан, шу ҳам етарли. Одамлар оёқсиз ҳам юрибди, сенинг бўлса, оёқларинг бор, озгина машқ қилсанг бўлади. Сен аввал битта-битталаб қадам босишни ўрганиб ол, кейин тез-тез босасан.

— Э, худойим-эй!— деб ингради Семёновна.— Қайи-ган чоғимда намунча мени кийнайсан-а? Лоақал шени яҳминг кешин Биби Майям. Манави мияши айниган чолга тушунтий, гўйимга бунини қўлтиқтаёқлайишиз ҳам бояман. Лоақал шен бу зой колгуйлайни тобутимга шолма,— деб кампир Михеичга ёпишди,— мени шайманда қилма. Топган ишингни кая-я: печкадан тушийиб юй дейди-я, қаёққа юй? Қаёққа юй?

— Бўпти, ўтир, ўтир,— Михеич уни катга ўтирғизди.— Дамингни ол, чарчаган бўлсанг. Оёқларинг оғримаптимми?

— Нега оғйимашқан? Нега оғйимашқан? Ловиллаб ёняпти. Эй худойим-ей... оғйимаптимми, дейди-я.

Настена самоварни печка ёнига қўйди, карнай тирсагини мўрконга тўғрилади ва лампани ёқмоқчи бўлди, лекин Михеич керосин тугаяпти, эҳтиёт қилиш керак, деб уни чироқ ёққани қўймади. Михеич каминни ёқди. Настенанинг дили ранжиди, назарида, агар у чироқ ёқмаганида қайнотаси бирпасдан кейин уни ўзи ёққан бўларди, ҳозир бўлса, Настенага ўчакишиб, атайлаб шундай қилаётгандай туюлди. Камин эса, мана, рост бир ой бўлди, ёқилгани йўқ, қайнонаси бўлса, бугун каминни эслаб қолди, мум олиб келгани борди, тихирлик қилмаяптимми ўзи, миқ этмайди — нима бало, шунчалик ичкиб қолганмикин?

Самовар шиғиллади, камин гувиллади, оловнинг узун-узун фусункор шуъласи деворларга, деразаларга тушиб турарди, хона ичи исиб, жон кириб қолди. Семёновна юзини бир четга буриб, ичимдан топ деб ўтирар, энгашиб, заиф қўллари билан оёқларини уқалар эди.

— Хўш, кампир, яна юрамизми?— деди унга Михеич.

— Нима, мени ўлдиймоқчимисан?— зарда қилиб, йиғламсираб деди у.

— Ҳа.

— Ўлдийшанг ўлдия қол. Шия ачинма.

У жаҳл билан ўзини зўрлаб ўрнидан туришга ҳаракат қилди. У аввал катдан хиёл кўтарилди, унинг оёқлари ўтирганида қандай бўлса, шундай букланиб турарди, кейин қўлларини тиззаларига тираб, оҳиста қаддини ростлай бошлади. Михеич яна унинг қўлтиғига қўлтиқтаёқни тикди. Настена қайнонасини суяш учун унинг бошқа томонидан ёнига кирди. Аммо таажжубки, ҳаш-паш дегунча Семёновна бу сафар ўзи учун янгича бўлган бу юришда қандай қадам босишни билиб олди: у битта қўлтиқтаёққа суяниб, иккинчи оёғини беўхшов олдинга ташларди-да, оғирлигини ўша оёғига соларди. Кампир эндигина йўлга кирган болага ўхшаб ғурурланиб, сабрсизлик билан инжиқланиб деди:

— Қани, қочинглай-чи, ушламанглай, ўжим.

Семёновна меҳмонхонанинг у бурчагидан бу бурчагига борди, анча овора бўлиб, инқиллаб-синқиллаб бурилди, орқасига қайтиб, катга келди ва хурсанд бўлганидан уҳ тортиб ўтирди. Михеич уни кузатар экан, овозини чиқармасдан куларди, унинг елкалари силкиниб, мўйлови ликилларди. Семёновна унга қарамасдан ҳорғинлик билан маъқуллади:

— Чакки эмаш, оёқлайим юйишга яйайди. Юйганда бошшам бўлади энди.

— Мана кўрдингми,— деди Михеич хурсанд бўлиб.— Йўқса икковимизга битта менинг оёғим нима бўларди, бу оёқ билан икковимиз қаёққа ҳам борардик? Энди ишимиз чакки бўлмайди: учта соғ оёқ, мундоқ қарасам, иккитасини тузатса бўлади, биттаси керак бўлганда ишлатилади.

— Эҳ, қани энди қўлтиқтаёқда юйишимни Андюшка бий кўйша эди, яшо кулайди-да... Эҳ йошт-да, бийов кулади, бийов йиғлайди.

— Энди, кампир, сен билан менга печкага чиқиб олиб ётиш асло тўғри келмайди,— деди Михеич меҳри товланиб, шу билан бирга қандайдир комил ишонч билан, бу гап Настенага тасодифий эмасдек туюлди.— Қўлтиқтаёқда бўлса ҳам майли, аммо қимирлаб туриш керак.

Настена бу гап-замирида бир маъно борлигини пайқадую уни бугун бўлиб ўтган гапга тақади. Йўқ, бугунги гап қайнотасининг у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетавермаган экан, қайнотаси ниманидир пайқабди,

қандайдир қарорға келибди, модомики, пайсалга солмай Семёновнага қўлтиқтаёқ бериб, уни юришга мажбур этяптими, демак, бир гап бор. Чол яқин орада Настенанинг қош-қовоғидан қутулиб қўя қолиш учун кампирни юришга ўргатмаяптимикин? Хўш, нега? Нега?

— Мана кўрасан, ёз келса, оёқларинг бинойидек бўлиб, йўрғалас қоласан ҳали,— деб далда берди у кампирга.

Кампир ҳам чолнинг фикрига қўшилиб деди:

— Кошкийди, эҳ, умйимнинг охийида яхши бўлайди.

— Хў, эсингдами, илгари ҳаммадан олдин сайхонликка югуриб чиқардинг?

— Эшимда... нега эшимда бўлмашкан... Шен, Федой, эшимга шолмашанг, яйамга туз шепмашанг бўлайди.

Настена титраб кетди, қариялар кўпдан бери бир-бирининг исмини айтиб гапиришмасди, шунинг учун у қайнотасининг исми Федорлигини ҳам унутиб қўйганди. Бу исм ўтиб кетган қувноқ ёшликларининг тасодифий акс садосидек эшитилди. Настена қарияларга разм солди, улар ўз хотираларига берилиб, индамай ўтиришди.

Ногаҳон Настенанинг дили қандайдир беихтиёр, сабабини ўзи ҳам билмай ғаш бўлди-ю, ўзини шунчалик ёлғиз, шунчалик баттол, бахтсиз, беҳуда нобуд қилинган, алданган, бегона ҳис этдики, шу заҳоти томоғига бир нима тиқилиб, бўға бошлади ва ҳаммаёқни бошига кўтариб, аччиқ-аччиқ ўкраб йиғлагиси келди. Аммо у ўзини босди: йиғлаши мумкин эмас, унинг учун ҳатто кўнглини бўшатиб олиш ҳам тақиқланган эди. У қулай фурсат келишини кутиб турди, Михейч кутга кириши билан Настена кетидан гизиллаб борди-да, шоша-пиша шивирлаб сўради:

— Дада, милтиқ учун мендан жаҳлингиз чиқмаяптими ишқилиб? Жаҳлингиз чиқаётгани йўқми, а?

— Милтиққами?— у ҳали хаёлан бошқа оламда эди, шунинг учун Настенанинг нима ҳақда гапирётганини ҳам дарров тушунмади.— Э, йўқ, қизим, жаҳлим чиққани йўқ. Э, гап милтиқда эканми...

Охиригача айтилмаган бу гап ҳам Настенанинг адашган қалбини баттар ташвишга солиб қўйди.

15

Гуськов мўрчага охирги марта апрелнинг ўрталарида омонат, лиқиллаб турган муз устидан ўтиб борганди. У полка остидан пайпаслаб каттагина қошни топиб олди-

да, орқалаб қишлоғга олиб кетди. Қопда картошка, бир неча бош пиез, икки дона турп бор эди, ёстиқ жилдига эса, аввалгидек озгина нўхат уни солинганди, ун ичида эса ўнтача тухум, бўзга ўралган думалоқ нон, пайтавага мўлжалланган бошқа дағал бўз халтада эса эски чориқ бор эди, чориқ ичига бир парча чарм, мумланган ип, жуводдиз солинганди; бундан ташқари кочда кирчил кўйлак, занглаган юнг қайчи, калтагини сапсар қалам, озгина туз, пича тамаки барги, қора олқинди, яна Андрейни ҳайратга солган чоракта самогон ҳам бор эди. Андрей мана шу нарсалар билан неча кун яшаши номаълум эди, аммо то музлар кетиб, Настена қайиқда сузиб келмагунича лоақал бир ой кун кўриши қерак эди. Андрей қопни бўшатаётганида нарсалар кўзига анча кўп, етиб ортадигандай кўринганди, аммо уч кундан кейин эса ҳар бир дона картошка, ҳар бир чимдим унни ҳисобга олишга тўғри келиб қолди! Тамакини йўсин билан тенгма-тег қилиб аралаштириб олди, аммо шу ярамас нарсани ҳам тежаб кунига уч марта, кейинроқ эса, кунига икки марта — эрталаб ва кечқурун ўраб чекишга аҳд қилиб қўйди.

Қишки Ангарадан бутунлай файз кетганди, музлар хунук кўкариб турарди, фақат қирғоқларни эмас, қирғоқлардан бошқа жойларни ҳам кўлмаклар босиб кетганди. Ангара орқали ўтган йўлнинг икки томони эриб, йўл қорайиб, кўзга яққол ташланиб турарди, қарғалар домангирлик билан қағиллаб йўлда ивирсиб юрарди. Оролдадаги қинғир-қийшиқ тилоғочлар мусаффо баҳор ҳавссида гўё биров атайлаб ғараздан шунақа қилиб қўйгандай ҳазин, хунук кўринарди, ҳолбуки доимо шамол ғувиллаб турадиган бу ерда дарахтлар силлиқ, бежирим ўсиши маҳол эканлигини тушуниш қийин эмасди. Дарвоқе, ҳамма ерда ҳам, ҳатто оппоқ бўлиб турадиган ҳар қандай қайинзорда ҳам энг мунгли, файзсиз пайт бу, маълумки, қор кетиб, ҳали ҳеч нима уйғонмаган, яшил либосга бурканмаган пайт бўлади. Бундай пайтда инсон туйғуси ўткирлашиб, ниманидир қўмсайди, нимагадир ташна бўлади ва ҳувиллаб ётган, қорайиб, бўрсиб кетган нарсаларга кўника олмайди, кузда эса бунақа бўлмайди.

Гуськов, ниҳоят, меъдасига тегиб кетган пиймаларини ечиб ташлаб оёқ учун қулай бўлган енгил чориқларни кийиб олди-да, обдон юрди, унинг учун энг яхши; энг катта давлат — бу юриш, дуч келган томонга бориш эди. Юрганда ҳам ортиқча бош қотирмайсан, йўлда учра-

ган нарсаларни ўйлаб кетаверишинг мумкин. У милтиғини олиб олганди, аммо ҳали ўқ чиқармаганди, қолаверса, отадиган нарсанинг ўзи йўқ эди: ҳайвонлар апрель-май ойларида ўзларини жуда эҳтиёт қилади, қарқур қўналғаси бу яқин атрофда йўқ эди, қушлар, умуман экинзори бўлмаган бу ерлардан аҳён-аҳёндагина учиб ўтарди.

Ёз яқинлашиб, ҳаволар исий бошлаган сари Гуськовда овлоқ, соя-салқин жойларда ҳали ҳам сақланиб қолган қиш қолдиғи — қорни қидириб топиш иштиёқи шунчалик ортиб боради эди. У ифлос, юпқа, эриб увадага ўхшаб қолган қорни топарди-да, унинг олдида тўхтарди, қимирламай, оғир хаёлларга чўмарди ва қайтиб янги қорни кўрмаслигига амин бўлиб видолашиб жўнаб қоларди. У сўнгги марта сайр қилаётганига, бу сайр қилишлар ҳам ҳадемай ниҳоясига етишига ўзини кўниктираётган эди: у сўнгги куз, сўнгги қишни ўтказди, мана, сўнгги баҳор ҳам ўтиб борапти, бу ёғи эса, сўнгги ёз. Гуськов эриб тугаётган қорга қараркан, ораларида қандайдир ўхшашлик борлигини ҳис этарди: улар бир пайтда бор эди, қор ҳам, муз ҳам — булар ҳам охиргиси, буларни кўриб қолиш пешонасида бор экан, бошқа барчаси эса, ундан кейин қолади. У ўзича сўнгги бурилиш муддатини ҳам белгилаб қўйди, шундан кейин эса озгина умрининг охирги кунлари бошланади. У ана шу бурилиш муддати қилиб Ангарада шовуш бошланадиган кунни белгилади, шунда у юқори оқимдаги қишлоғга бориб олади. У қишлоқни шунга тайёрлаб, энди бу ерда унга керак бўлмай диган баъзи қақир-қуқурларини элтиб ҳам қўйганди, шохшаббаларни ҳам қурисин, қачон синдирилганини битта-яримта пайқаб қолмасин деб кат устига ташлаганди. Шовуш бошланишидан олдин Гуськов ўзига ўзи шу кунни — кўчиб ўтадиган кунни зинҳор-базинҳор ўйлама деб қўйган эди, худди шу кунни, дарёда шовуш бошланган ва бутун атрофида ҳаёт қайнаган пайтда у ўзининг сўнгги бошпанасига киради, васвасага тушган кўнглига бир муштлайди-да, бу ерларга қочиб келиб, яшаб юрган кезларидаги сўнгги армони — тошқин сувларни юқоридан туриб кўради. Бу нияти қанчалик олисдай туюлган эди-я, мана ҳаш-паш дегунча шу кунлар ҳам етиб келди-я! Гуськовнинг бошқа нияти йўқ эди. Унинг назарида то ёз келгунча вақт ҳали жуда кўпдек эди, мана, ўша вақт гир этиб ўтди-кетди, мана ёз ҳам келиб қолди, хўш, энди нима қилади? У Настена қопга солиб қўйган чоракталик самогонни олади ва орзуси ушалганига гувоҳ сифатида музлари кетиб, ҳайқириб оқаётган Ангарага қарайди-

да, ичади. Ичади-ю, бир ўзи кайф қилади, қизишиб, алам ва шармандаликни, ҳузур-ҳаловат ва орзу-умидларни, ғам-ғурбат ва қўрқувларини аралаш-қуралаш қилиб юборади, аралаштиради-ю, омихта ҳис-туйғулари билан юрагини жизганак қилади, кейин унда: мен борман, эртага нима бўлишидан қатъий назар, бугун мен борман, деган бирдан-бир оддийгина, салгина равшан этувчи бир туйғу пайдо бўлади. У шундай бўлишини олдиндан биларди, шунинг учун шу кундан бир қўрқиб, бир хурсанд бўлиб, албатта шундай кун келади, деб номигагина ажабланиб кутарди.

Энди у онда-сонда ухларди. Сутдай ойдин кечалар уни безовта қиларди, у бекордан-бекорга қаттиқ ташвишга тушиб уйғонарди-да, қишловдан чиқиб кетарди. Ана шундай пайтларда жароҳатланган кўкраги одатдагидан қаттиқроқ оғрий бошларди. Ой қанчалик чарақлаб турса, шунчалик безовталаниб, бўғилиб кетаверарди. У нариги дунёда нима бўлишини кўз олдига келтирарди, назарида у пастгина, худди шифтга ўхшаш ясси осмонда ҳеч адо бўлмайдиган, чиқмайдиган ҳам, ботмайдиган, негадир қўтанлаган, қимирламайдиган тўлин ойни кўраётгандай бўларди.

У одатда Ангара соҳилига борарди-да, ўтириб, беҳуда ўжарлик қилаётган музга ҳавас ва завқ билан узоқ тикиларди. Ҳатто кечаси сув яхлаганда ҳам энди муз дош беролмасди: остидан сув ялаб ўтиб, музни сурарди, сурарди, устма-уст мингашиб ётган музлар парчаланиб тўкиларди, чарсиллаб, қисирлаб дарз кетарди, муз устидаги кўлмаклар бетини қоплаган юпқа шовуш чайқалиб, қисир-қисир қиларди. Гуськов худди йиртқич ҳайвон сингари ҳар бир овозга, ҳаётнинг ҳар нафас олишига ҳушёрлик билан қулоқ солиб, қотиб қоларди. У барча ҳис-туйғусини фақат бир туйғуга бўйсундириб, инсон илғаб ололмайдиган нарсани илғаб олишни ўрганди: назарида у музга тушиб турган ой нури узоқ, енгил, жанрангдор куйни шошилмай, қайта-қайта чалаётганини эшитгандай бўларди. Ёки, астойдил тикилиб, устини кўкиш товланувчи муз қоплаган Ангаранинг шувиллаб оқаётган сувини кўрарди, ҳатто кейинги лаҳзада қаерга силжиши мумкин бўлган бирон-бир нарсани ҳам илғаб оларди. У ана шунақа тунги соатларда фақат сезги билангина яшарди, ҳеч нимани ўйламасди, сезги эса, уни тонготарга яқин яна қишловга бошлаб келарди, шундан кейин у уйқуга тушарди.

Қолган уйқусини у кундузи олишга ўргангани, ўр-

моннинг бирон ерига, октябрьга жойлашиб оларди-да, ухлайверарди. У бир неча минут осмонга қараб ётарди, кўп ўтмай унинг ёп-ёруғ, бепоён мовий бўшлиғига қарашдан тинкаси қуриб, ухлаб қоларди, кейин эса, совуқ еб, оч қолиб уйғонарди-да, домангирлик билан атрофга алангларди: энди қаёққа? Бу савол мудом унинг олдидан кўндаланг туради, кўпинча Гуськов бу саволга жавоб тополмасди-да, боши оққан томонга қараб кетарди, ишқилиб судралиб юрса бўлди эди.

У юриб борар экан, ҳавони ҳидлаб кўрарди, ҳар бир нарсага тикилиб қарарди, атрофга алангларди, баъзан кимдан бекинаётганини ўзи ҳам билмай яширинишга ҳаракат қиларкан, ҳатто болалардан ошиб тушиб, шунчаки бирор бемаъни, хаёлий эрмак ўйлаб топарди: назарида у гўё бировнинг кетидан изма-из бораётгандай ёки аксинча, таъқибдан қочиб қутулиб кетмоқчи бўлгандай, эҳтиёткорлик билан қадам қўярди, очиқ ерларни айланиб ўтарди, арчазорга беркинарди, кейин эса, ўйнаб бўлгач, ўз устидан ўзи куларди, думбуллик билан очиқдан-очиқ, қаттиқ, аччиқ-аччиқ куларди. Бундай лаҳзаларда гўё мияси суюлиб қоларди-ю, у урушда бўлганига, одамлар орасида яшаганига ишонмай қўярди, назарида доимо мана шу хилда бир ўзи, худди иши йўқ, мажбурияти йўқ, пешонасига азалдан шунақа битилиб, тентираб юравергандай бўларди.

Нуқул унинг овқат егиси келарди, шунинг учун атрофидаги барча нарса кўзига ўзига ўхшаб оч, ютоққан кўринарди. Уни ҳатто юракни эзувчи, қўрғошиндай ҳаво ҳам тинкасини қуриитарди, бир кишига бу ҳаво жуда ҳам кўплик қилади. У бу ҳаводан энтикиб, нафаси тиқилиб қоларди, Гуськов ҳаддан ташқари кучаниб нафас оларкан, бор кучи ҳам тугаётганини ҳис ётарди.

Май арафасида у Ангаранинг юқори қисмига чиқиб, ов қилиш мумкин бўлган жойларни айланиб келишга отланди. У керакли нарсаларнинг барини: милтиқдан ташқари болтани, ҳар эҳтимолга қарши қопни олди, тунаб қоладиган бўлса, униси ҳам, буниси ҳам керак бўлади. Айланиб келишга бир кун етмаслигини чамалаб кўрди, унинг қишлоққа яқин бирон ерда дайдиб юргиси, одамларни кўргиси келарди, қишлоққача эса, ўттиз чақиримча юриш керак эди. У қишлоққа яқин боришини аниқ билмасди, аммо боришга юраги тўкилиб турарди, қандайдир тийиб бўлмайдиган гижгижловчи муддат яқинлашиб, одамларнинг жиғига тегишга, агар иложини топса, уларни ташвишга солишга қистарди, Балки уларни

безовта қилишнинг ҳожати ҳам йўқдир, шунчаки бир четда туриб уларни кўриш, одамларнинг овозини эшитиш, нималар ҳақида гаплашаётганларини, тирикчиликлари қалайлигини билиш етарлидир, шу билан ҳувиллаб таталанаётган, безовта бўлаётган кўнгли ҳам тўлиб, қайтиб кетар. Рибнаяга боришга юраги дов бермади, борса, у ердагилар кўриб, таниб қолишлари мумкин, бунинг учун энг яхшиси биронта бегона қишлоққа боргани маъқул. Ҳеч гап бўлмайди, деб бўладими, ахир?!

У эрталаб барвақт, тонг ёриша бошлаши билан йўлга тушди ва тушга қолмай Каменный сроли рўпарасидаги қирғоққа, қишда эчки овлаган ерига етиб борди. Офтобдан ва сув ялашидан юқаланиб, кўшинг товланиб турган муз ўртасидаги орол ҳозир жуда яланғоч, хунук кўринарди, аммо Гуськовнинг имилламай, шу ондаёқ оролга боргиси келди, у ов қилиб юрган пайтида тунаган, ови бароридан келишига сабаб бўлган ўша горни деб боргиси келди. Агар у шу горда қолмаганида иши ўнгидан келармиди ёки келмасмиди, номаълум эди. Унга ўхшаб ўз сири ўзи билан бўлган гор уни қандай бир бошқача, зимдан имлаб чорлади, имлаганда ҳам сирлашгани имларди, бу сирни шу ерда ошкора этиш ҳам, шу ерга яшириш ҳам мумкин эди. Гуськов то ҳануз бу гор кўзимга бежиз учрагани йўқ, деб ишониб юрарди, мен худонинг иродаси билан бу горга дуч келдим дерди. Умуман, кейинги вақтларда ўрмонда учраган барча хилват жойлар, ҳатто энг кичик, бефойда жойлар ҳам унинг диққатини торта бошлаганди. Масалан, у тўсатдан сичқон ини олдида тўхтарди-да, унинг нимага яраб қолишини мўлжаллаб, таёғи билан титкиларди, агар чоққина чуқурча кўриниб қолса, ичига тушиб, чўнқайиб ўтирарди-да, яшириниш мумкинми-йўқми, текширарди: агар ичидаги сув бетиде қор сузиб юрган ҳақиқий чуқурликни кўриб қолса, анчагача кетолмай, унинг тик тушган четини томоша қиларди, чуқурлигини чамалаб кўрарди; у бўш турган айиқ уясини топиш орзусида ағдарилган дарахтларнинг илдизлари остига синчиклаб қарарди; у жарликларда юришни, тинчгина одим отиб кетаётиб бирдан ўзини дарахт панасига олишни, атрофга аланглашни, хилват чакалакзорга уриб кетишни хуш кўрарди — гўё у кўзга кўринмайдиган одам бўлиш ниятида ўзини қисмларга бўлиб-бўлиб, у ёқ-бу ёққа яширилаётгандек эди. Шунинг учун кимсасиз, ташландиқ оролдаги гор унга маъқул келиб қолганди, у қидириб, қиттак-қиттак топаётган имкониятларнинг ҳаммаси бу ерда худди кўнгилдагидек муҳайё эди.

Орол рўпарасидаги соҳил кенг, яйдоқ бўлиб, намчиллиги кетган ердан янги, ҳарир оч-яшил рангдаги барра майсалар чиқиб турарди. Ангарадан музларнинг бўғиқ торс-торс қилиб ёрилаётгани эшитиларди. Тез кунда, ҳадемай, шу яқин кунларда музлар кўчади-да, бир-бирини туртиб-суриб, пастга оқиб кетади — қасир-қусур қиладиган ана шу фурсатнинг яқин қолгани бутун атрофдан сезилиб турарди. Ҳамма нарса ана шу фурсатни сабрсизлик билан кутаётганди: гўё Ангара шовиллаб, ҳайқириб оқа бошлаши билан ёз ҳам бирдан, имилламай, бир зумда бошланади-ю, ҳамма ёқ чарақлаб, ловиллаб кетадигандай эди — буни ҳеч нима билан тўхтатиш, тутиб туриш мумкин эмас. Шундан кейиноқ қандайдир янги, бошқача кунлар бошланади. Гуськов ҳам тўсатдан ўзининг жонсарак бўлиб қолганини ҳис этди: бирон иш қилиши, қаёққадир ошиқиши, бирон нима билан шуғулланиши керак эди. У наридан-бери тамадди қилиб олди-да, муз устида қилқиллаб турган ҳалқобдан ҳовучлаб сув олиб ичди ва йўлига қараб кетди.

У йўл-йўлакай булдуруқни отиб олди. Унга ўқ сарфлаш ҳайф эди, албатта, аммо Гуськов кечга бориб тинкамдори қуришини, эртага эса, яна қанча йўл юриши, шунинг учун тузукроқ овқатланиб олиши кераклигини биларди.

У кундузи Ангара қайрилишидаги қишлоқни кўриб қўйган эди-ю, аммо унга яқин келмади, аксинча, орқасига қайтиб, тепалик томонга кетди, у қанчалик чарчаган, қийналган бўлмасин, нарироқ кетишга ўзини мажбур қиларди. У кўпдан бери йиртқич ҳайвонлардан қўрқмай қўйганди, аммо одамларга ўз қорасини кўрсатишни истамасди. Шунинг учун у эрталаб уйларга қараб бораркан, тепаликларда анча наридан юриб, қишлоқни юқори томонидан айланиб ўтди.

У яна хўрозларнинг қичқирини, ҳар бир қишлоқдан келадиган ноаниқ, тушуниб, ажратиб бўлмайдиган, мужмал, ўқтин-ўқтин шанғиллаб, ғувуллайдиган ўша овозни эшитди. Қизиқ, бу ердаги хўрозлар Атамановкадаги хўрозларга қараганда бошқача, ажойиб қичқирар экан, ўз қишлоғидаги хўрозлар эса зўр бериб кекирдакларини йиртарди. Бошқа район шунақа бўларкан-да. У ғарбда, фронт йўлларида хўрозларнинг қичқирикларини эшитганида, ҳар сафар бу ерлардаги хўрозлар Ангарадаги хўрозларга қараганда заифроқ, пишиқроқ, босиқроқ, айёрроқ экан, деб кўнглидан ўтказарди, аммо

энди билсаки, Ангарада ҳам хўрозлар ҳар-ҳил қичқираркан.

Гуськов тоғдан тушгач, яйловга дуч келди, яйловнинг юқори томонидаги гов паст-баланд, қинғир-қийшиқ бўлиб, қайинзор оралаб кетганди. Бу говни хотин-халажлар қилганга ўхшайди. Уруш даврида қилинган шекилли, ёғочлар пала-партиш тўсилганди: баъзи ерида устунни бўлса, баъзи ерида йўқ, шундоқ ерга қоқилган ёки дарахтга боғлаб қўйилган, шунинг учун қийшайиб, осилиб ётарди, уни тузатишга ҳали қўл тегмаган чоғи. Буғдойни экиб бўлгандан кейин тузатишга тўғри келади. Гуськов бўйинини чўзиб, чапга, бир чақиримми ёки ундан кўпроқми нарида турган чекка уй томонга қаради ва қандай қилиб қишлоққа яқинроқ бориш ва у ерда нималар бўлаётганини кўриш тўғрисида хаёл суриб қолди. У ҳам қўрқарди, ҳам ўзини хавф-хатарга қўйиб таваккал қилишга, бирон каромат кўрсатишга, ўзининг ҳам, бошқаларнинг ҳам капалагини учиритишга кўнгли жиқиллаб турарди. Унинг баданида йиғилиб қолган ҳаром қони қизиб, нониқ, телба-тескари истаклари хуруж қила бошлади. У нима сабабдан ўттиз чақирим йўл босиб бу ерга келганини ўзи ҳам билмасди — гов олдида мана шундоқ қаққайиб туриб-туриб, кейин қайтиб кетгани келмагандир, ахир. Йўқ, у нима мақсадда шунча йўлдан овора бўлиб келган бўлса, ўша нарсани топиши керак.

Нарироқда шох қисирлади, Гуськов сесканиб кетди. Шундагина у яйловда, шумурт бутаси ортидаги катта-катта қора холли ёки аксинча, катта-катта оқ холли ола сигирни кўриб қолди. Ола-була қайин орқасида турган Гуськов сигир ҳам қайинга ўхшаб ола-була бўлгани учун уни олдин пайқаманган эди. Сигирнинг ёнида онаси сизгари ола, ҳали ёшига етмаган, уч ойли ёки тўрт ойли бузоқ ўтлаб юрарди. Иш топилганидан хурсанд бўлган Гуськов ҳайвонларни кузата бошлади. Сигир бўйинини чўзиб, ердан ниманидир қидирарди, ҳолбуки майсалар ҳали тузуккина чиқмаган бундай пайтда ўтга эмас, шудрингга қорин тўйдиради, холос. Бузоқ буни онасидан кўра яхшироқ тушунарди шекилли, онасининг елинига ёпишиб, тумшугини нуқиб-нуқиб қўярди, бироқ сигир эмгани қўймасдан секин юриб, нари кетарди. Бузоқ яна ёпишарди, шунда онаси ўгирилиб, шохсиз боши билан бузоқни туртиб ташларди.

Гуськов бундан бир ой илгари отасини пойлаб турганида отхона қўрасидаги қулунни қандай кузатган бўлса, у буларни ҳам ана шунақа диққат билан кузатди,

энди унинг кўзи яна ҳам ўткирлашган, қулоғи динг бўлган эди, чамаси, бу беҳуда эмасди; у гўё бундан буён инсон учун фойдали бўлган уй ҳайвонига иши тушмаслигини сезаётганди, шунинг учун ҳам уй ҳайвонларини соғиниб қолган Гуськов уларга қанчалик узоқ қараб турса, юраги шунчалик қаттиқ орзиқаётган эди. Бошқа жудоликларга қараганда бу муҳим бўлмаса ҳам, аммо негадир ғалати туюлиб, наша қилаётганидан, у бунга қандайдир кўника олмаётганди.

Сигир бир бало бўлгану боласини ҳовлидан эргаштириб келган, албатта: биронта бека ҳам эмадиган бузоқни бундай маҳалда далага чиқариб юбормайди. Сигир боласини ҳар қанча сузмасин, шарталамасин, бугун у уйга сутсиз қайтади. Гуськов хурсанд бўлиб кулимсиради, назарида бошқа биров эмас, худди ўзи бузоқни уйдан қочириб юборгандай эди. Агар у келмаганида бузоқ ҳам уйда қолавериши мумкин эди. Энди, модомики қочиб келибсанми, бўш келма бузоқча, уни эмавер, эмавер, сўнги томчисигача сўриб ол — кечқурун бекангга гап топилади.

Лекин секингина қишлоққа борадиган пайт ҳам бўлиб қолганди, қишлоқда унга ҳозирча ўзига ҳам маълум бўлмаган, аммо шуни деб келган қандайдир иш маҳтал бўлиб турган эди. Бироқ уни йўқламаган ерга кун ботгандан кейин кириб борса яхши бўлармиди, аммо у кутини истамасди, аввалгидек юраги орзиқиб, сабри чидамаётганди, бу иштиёқ борган сари безовта қилиб, ич-этини еяётганди. Гуськов ўзини ўтга урмаслигини, аҳмоқона ишлар ҳам қилмаслигини биларди, агар иш чаппасига кетгудай бўлса, қочиб бекинишга кўзи етарди. Қуруқ қўл билан уни тутиб бўпсан.

У қўра ёқалаб эҳтиёткорлик билан бораркан, тез-тез тўхтаб, атрофга алангларди. Кўп ўтмай қишлоқ четига келиб қолди, қишлоқ кўриниши билан гармонь овози эшитилди. Гуськов шоша-пиша бугун оддий кун эмас, балки байрам — Биринчи Май эканини эслади. Уни қаранг-а: демак, байрам қилишяпти экан. Уруш кетаётган бўлса ҳам байрам қилишяпти, ўйнаб-кулишяпти, ҳу ана, қизил байроқ-осиб қўйишибди, асраб қўйган гармонни топишибди, кечқурун тўда-тўда бўлишиб, уйма-уй юришади, ашула айтишади, ўйин тушишади, кўнгилларида борини чиқариб, ёзилишади, йўқ, кўриниб турибди, халқ руҳини ҳеч нима билан сўндириб бўлмас экан. Ҳозир Атамановкада ҳам ўйин-кулги қилишяпти. Гуськов ҳам ҳам емади, хафа ҳам бўлмади — энди нимагаям хафа

бўларди! У қайтанга шубҳаланиб, ажабланди: байрам қилишяпти-я. Худди урушдан олдингидай, худди уруш бўлмагандай. Улар Гуськовнинг шу яқин-ўртада тентираб юргани билан ишлари ҳам йўқ, улар учун бу ерда у йўқ.

Бузоқнинг қандай қилиб қўрадан чиқиб кетгани энди маълум бўлди. Ҳамма ўйин-кулги билан банд. Бугун майда-чуйда ишларга ҳеч ким қарамайди: одамлар байрам қияпти. Гуськов қайрилиб орқасига қаради: ўтлаб, секин-аста қайинзорга қараб кетаётган сигир боя Гуськов турган ердан сал нарида эди. У нарироққа юрди, ногаҳон миясига даҳшатли бир фикр келди-да, яна орқасига ўгирилиб, бузоққа тикилди. Бузоқ, худди бир нима чаққандек ёки туртгандек, тепинди-да, шаталоқ отиб, ўзини бир томонга олди ва кўп ўтмай тинчиб, эринчоқлик билан думини силкитди. Гуськов ўгирилиб энди қишлоққа қаради — яйловга олиб келадиган йўл кимсасиз эди, шунинг учун у шартта орқасига қайтди.

Қуёш баланд кўтарилган эди, жазирама мусаффо ҳавода қуёшдан таралиб, борлиқни тўлдираётган енгил, шодиёна наво янграрди. Қишлоқ кўздан ғойиб бўлиши билан гармонь овози ҳам тинди-да, барча товушлар бири-бирига қўшилиб, кенг, бепоён, чексиз оқимга айланиб кетди. Гуськов ўзини тийишга уриниб, ошиб ўтмоқчи бўлган ғов олдида бирпас туриб қолди, яна бир оз қулоқ солиб, атрофига кўз югуртирди ва шоша-пиша, айни пайтда эс-ҳушини йиғиштириб олишдан қўрқиб, паст ғовдан ошиб ўтди. Гуськов йўл-йўлакай қуруқ хипчин топиб олди-да, пастликдан юриб, сигирнинг орқа томонидан борди, сигир уни пайқаб, бошини бурди ва катта-катта шилпиқ кўзларини унга тикди, сигирнинг кўзлари шунчалик шилпиқ, маъсум эдики, ҳатто Гуськовнинг кўзларига ёш келди. У сигирни хипчин билан уриб, ғовнинг тоғ томонга қараган тешигига ҳайдади, сигир итоат қилиб йўлга тушди. Бузоқ — калта-калта тўмтоқ шоҳли новвосча онасининг пинжиги тикилди. Аммо сигир қўрадан чиққач, тўсатдан ўзини чапга, қишлоққа қараб урди, яхши ҳамки сигир қайинзорда тез чополмади, Гуськов уни қайтаришга улгурди. Сигир тўхтаб, жонжаҳди билан маъради, новвосча ўзини у ёқдан-бу ёққа ура бошлади, шундан кейин Гуськов ташвишланиб, баттар шошилди.

Гуськов сигир билан бузоқни эрталаб ўзи тушиб келган сой томонга ҳайдади. Андрей у ерда, хилват жойда бугун ҳеч кимни учратмаслигини биларди. Аммо сигир

худди шу томонга қараб юришни сира истамасди, у одамдан қутулиб, орқага қайтиш учун ўзини гоҳ ўннга, гоҳ чапга урарди: новвосча ҳам иш чатоқлигини сезиб, онасидан қолмасди. Сигир оғир-оғир нафас оларкан, йкки биқини чиқиб кетар, лабларидан сўлак оқар эди. Гуськов ҳам ҳансираб қолди, елкасидаги милтиғи халақит бераверганидан уни қўлига олди. Бу уч тирик жон ўрмонда ярим соатдан бери у ёқдан-бу ёққа югурарди-ю, аммо сой ҳали олис эди.

Бир-бирини алдашга уриниб, ҳар тўхтаганида сигир билан инсон бир-бирига нафрат билан қарарди: сигир ҳорғин маърарди, унинг оқ холларидан тер сиза бошлагани кўринди.

Обдан тинкаси қуриган Гуськов бошқача йўл тутиши кераклигини тушуниб қолди. У белидан камарини ечиб олди-да, сигирни ўз ҳолига қўйиб, новвосча кетидан пишиб кела бошлади. Бу ишни қишлоқдан олисроқда қилса яхши бўларди, албатта, аммо унинг бошқа иложи йўқ эди. Лекин новвосча ҳам тутқич бермади, охирги дақиқа шаталоқ отиб қочиб қолди. Гуськов камар ҳалқани бузоққа ташлаб, кетидан сакради, лекин улгурмади. Унинг жони ҳиқилдоғига келди, у чўзилиб кетган бу аҳмоқона овни биратўла тугатиб қўя қолиш учун милтиқ тепкисини босишга ҳам тайёр эди-ю, аммо ўзини сездириб қўйишдан қўрқиб, бу шаштидан қайтди.

Ҳарқалай омади келди: ниҳоят, у новвосчани чакалакзорга ҳайдаб кирди, новвосча буталар орасида тиқилиб қолганида Гуськов камарини унинг бўйнига ташлади. Новвосча чўккалаб қолди, ирғиб ўрнидан турди-да, сакради, чиқиб кетиш учун ўзини у ёқ-бу ёққа урди, аммо одам бундай пайтда қандай иш тутишни билади: Андрей иккинчи қўли билан бузоқнинг думидан ушлаб, буталар орасидан сургаб чиқди. Новвосча азбаройи қўрқанидан бўкириб юборди. Одам уни ўзига келишга қўймай, югуртириб сой томонга судраб кетди. Сигир маъраб, боласининг кетидан югурди. Новвосча энди аянчли маърарди, маҳкам қисилган томоғидан миёвлашга ўхшаш хириллаган, бўғик овоз чиқарди.

Гуськов нафасини ростлаш учун сой олдида тўхтади, у жуда ҳансираб қолганди. У бузоқни тоғтерак ниҳолига боғлади-да, сигирни ҳайдаб юборишга уринди, аммо сигир кетмади, у сал нарига қочарди-да, тўхтарди, кейин Гуськов бир неча қадам нари кетиши билан сигир яна боласи олдига келиб уни ҳидлар, ялар ва ҳозир ҳам ғанимат, камарни узиб қочиб қолиш керак, деб уни йўлга сола-

ётгандай боши билан туртарди. Онаси қўрқа-писа эрка-лаётганча дилдираб турарди: уринавериб ҳолдан тойган, тинкаси қуриганди, эси чиқиб кетганди, ҳеч нимани англамасди, сезмасди — у бутунлай адою тамом бўлганди.

Гуськов нафасини ростлаб олгач, яна бузоқни ечиб, судраб кетди. У муз сигирни тўхтатиб қолса деган умидда сойдан ўтиб кетмоқчи бўлди, йўқ, бундай бўлмади: сигир заррача ўйламай, улар кетидан музга тушди, оёқлари сирпанди — унинг олдинги оёқлари икки томонга уқувсизлик билан йирилиб кетиб йиқилиб тушди, туришга кўп уринди-ю, туролмади, шундан кейин тиззалари сурилди, сурилди эмас, нариги қирғоққа сирғаниб борди. Гуськов яқин йўлатмай унга қўндоқ билан ўқталди, сигир жон-жаҳди билан олдинга ташланиб, қирғоққа чиқиб олди.

Энди Андрей қишлоқдан кам деганда уч чақиримча олисда эди. Гуськов ҳар эҳтимолга қарши бузоқни яна пича тоққа қараб судради, қуруқроқ, аммо панароқ жой топди-да, новвосчани яна дарахтга боғлади. Сигир нарида туриб, инсоннинг ҳар бир ҳаракатини кузатар эди. Ногаҳон Гуськов тутақиб, белидан болтани суғуриб олди-да, сигирга қараб югуриб қолди. Сигир пишиллаб оқсаб, оёқлари чалишиб, шохларни синдириб қочди, аммо Гуськов тўхташи билан у ҳам тўхтади. Сигирдан қутулишнинг сира иложи йўқ эди. Одам қайтиб келиб бузоқнинг ётганини кўрди, у шунчалик ҳолдан кетган эдики, ҳатто оёғида тура олмаганди. У қўрқиб, яқинлашиб келаётган одамга бошини бурди, одам болта муҳраси билан унинг пешонасига шундай тез ва аниқ туширдикки, бузоқ хиёл «ҳим»лади-ю, боши пилқ этиб тушиб, тасмада осилиб қолди. Худди шу лаҳзада орқадан сигир бўкирди. Бутунлай қутуриб кетган Гуськов сигирни ҳам тинчитиш мақсадида унга қараб юрди, аммо сигирнинг ундан қочмаётганини кўриб, тўхтади. Бугун биттасини ўлдиргани ҳам етар унга, йўқса тиқилиб ўлиши мумкин.

У бузоқ терисини шилаётган пайтда сигир турган ерида одамдан кўзини узмас, ўз навбатида у ҳам одами чўчиб кузатишга мажбур етар ва аҳён-аҳён заиф, аянчли маърарди. Буғи чиқиб турган, учиб-учиб қўяётган гўштдан Гуськовнинг кўнгли беҳузур бўлди. У бузоқнинг икки сонини, яна бир парча даҳм жойидан кесиб олди-да, ҳаммасини қонга тиқди, қолганини эса, айиққа ўхшаб, бултурги хазон ичига кўмди ва устидан эски-тускиларни ташлаб қўйди. Гуськов кетиш олдидан сигирга сўнги марта қаради. Сигир бошини сал энгаштириб, бояғидай

қимирламай тикилиб турарди, у сигирнинг кўзлари даҳшат билан боқиб турганини кўрди, бу сигирнинг дўқ-нўнчаси бўлмай, қандайдир бошқача, шу яқин орада юз берадиган фалокат эди. Гуськов жўнашга шошилди.

Гуськов қайтиб келаётиб, Каменний ороли рўпарасидаги ўрмонда тунади. Бу жой негадир Гуськовнинг юрагини жиғиллатиб, шу томонга тортиб турарди; кечга бориб Гуськов рамақдажон бўлиб қолди-да; бир амаллаб судралиб, бу ерга етиб олди. У ярим кечада Ангара томондан эшитилаётган муттасил гувиллашдан уйғониб кетди: музлар ёрилаётганди. Гуськов ҳайрон ҳам бўлмади, хурсанд ҳам: қопда ётган манави нарса гўё унинг жонини суғуриб олгандек эди. У ҳозир ҳам фақат гўшт деб бузоқни ўлдирдими ёки бу ерларга келганидан бери кўнглига маҳкам тугиб қўйган бирон-бир мақсадда шундай қилдими, ўзи ҳам билмасди.

Юқори оқимдаги қишлоққа кўчиб ўтган Гуськов бир ҳафтадан кейин бир кунни туш пайтида Атамановка томондан тез-тез узилаётган пала-партиш ўқ овозларини эшитди. У уруш тугаганини тушунди.

16

Уруш тугади.

Кардадан чопар келди-ю, шу сўзларни қичқириб айтиб, узоқ кутилган хушxabарни бутун қишлоққа етказди. Кейин қишлоқ тўс-тўполонга тушиб қолди.

Биринчи бўлиб, одатдагидек, Нестор милтиғига ёпишди, унга бошқалар ҳам қўшилди — қасира-қусир бошланди, Атамановка бино бўлиб бунақасини кўрмаганди; хотин-халажлар бир-бирларига ёпишиб, шанғиллар, ув тортиб йиғлашар, бир лаҳзадаёқ сабр-тоқатлари тугаб, юракларидаги қувончлари, дард-аламларини одамларга тўкиб солардилар, болалар шу пайтгача бошларидан кечирганларига қараганда анча катта бўлган бу янгиликни ичларига сиздира олмай гангиб қолиб, у ёқдан-бу ёққа югурар, бирининг кетидан бири келар, бу хушxabарга эсавобан нима қилишни, уни қаёққа етказишни билмас эдилар. Аммо шу пайтгача унча-мунча нарсага парво қилмайдиган катталар ҳам бу сафар ўзларини тутолмай, гангиб қолган эдилар. Дастлабки дақиқаларда йиғлаб-ёпиқташган, қучоқлашишган, бир-бирларини силкитишган одамлар, гўё бахтга бардош беролмаётгандек, эс-хушларидан айрилиб, бекордан-бекорга у ёқдан-бу ёққа юри-

шарди, тарқалиб кетишарди, яна тўпланишарди, нимагадир, қандайдир команда берилишни кутишарди. Қаёқдандир Нестор етиб келиб, байроқлар осиишни буюрди. Гарчи Нестор бир ой бурун ўзининг раислик ўрнини Максим Вологжинга бўшатиб берган, энди ҳеч қандай амал бўлмаса ҳам, аммо одамлар унга бўйсуниб, қизил мато қидиришга тушиб қолган эдилар. Биров топди, биров йўқ, аммо қишлоқ баҳоли қудрат ясатилди, одамлар йиллар бўйи асраб келган яхши кийимларини топиб кийдилар, болалар у ер-бу ерга — дарвозалар, уйлар устига ўзлари ясаган байроқчаларни осиб қўйдилар. Агафья Сомова ўтган йили кузда ҳалок бўлган ўғлидан қолган, аммо ҳали яхши, ўнгмаган қизил кўйлакни хомага боғлаб қўйди; отини елдириб келган Нестор унга ечиб ол, деб бақирди, аммо Агафья эшитишни ҳам истамади, ўзи йўқлигида ечиб олмасликлари учун эшик олдида пойлаб турди.

Эрталаб хўмрайиб турган ҳаво ҳам очилиб кетди: осмондаги булутлар тарқади, қуёш чарақлаб, ердаги барча нарсани оромбахш, хуррам нури билан мунаввар этиб қиздира бошлади.

Қишлоқдан варанглаб ўқ овозлари эшитилганда Настена Доно Василиса билан бирга яқиндаги сайхонликда олдинма-кетин қўш солиб, нўхатлик ерни ҳайдаётганди. Доно Василиса биринчи бўлиб нима гаплигини пайқайди, шоша-пиша отларни қўшдан чиқара бошлади, унинг кетидан Настена ҳам отларни чиқарди. Улар Атамановка айни қозондай қайнаб турган бир пайтда отларини елдириб келиб қолишди. Тутақиб кетган, ҳарсиллаётган Настена отларни дарвоза олдида қўйиб юборди, югуриб келиб уйга ўқдай отилиб кирди-да, қарияларнинг капалагини учуриб юборди: скамейкада ўтирган Семёновна қўрқиб, унга пешвоз турди, дераза олдида турган Михеич кескин ўгирилди — бу хушхабардан ҳаяжонга тушган қариялар, бошқа хабарни кутишаётганди. Остона олдидаёқ Настенанинг нафаси ичига тушиб кетди: у қаёққа югурипти, уларга нима демоқчи ўзи?

— Уқ узишаётганларини эшитиб қолдик, — деб туншунтира бошлади у, шундоқ ҳам маълум бўлган нарсани. Кейин зўрга, таваккалга, гўё биров гапини бўлиб қўйгандек тугатди: — Фаҳмлаб қолдик.

— Эй худойим! — деб илтижо қилди Семёновна ва бутга қараб чўқиниб қўйди. — Наҳотки, шундай кунлайга ҳам етган бўлшак-а? Энди Андюшкамиз каейдалигини айтишай, ахий?

— Айтишади, кампир, айтишади,— деди Михеич, секингина Настенага қараб қўйиб.

— Энди ҳаммадини уй-уйига... оналайи, хотинлайи олдига жавоб бейиб юбойишади...

— Бирдан ҳаммага жавоб бериб бўлмайди.

— Нега бўлмайди?

— Нега эмиш... Ким билади нима бўлишини. Қўшинсиз қолиб бўлмайди.

— Анави уюшда ҳеч ким омонлик-сомонлик деб эълон қилмагани,— деди Семёновна бир оз жим тургач, эслаб.— Тугаган-тугамаганлигини ҳеч ким билмовди... Гейманлайни ташлаб ўзайо бўғишишганда, э, ундан ҳам баттай эди. Мундоқ тинчлик куннинг ўзи йўқ эди. Коммуна деб уюшишди, колхоз деб уюшишди. Бийон кун тинчлик йўқ эди ўжи.

Настена ён томондан хонасига ўтди-да, кийимини алмаштирди. Унинг ўша даладаёқ тоғдай кўтарилган, шодликка тўлган кўнгли ҳовлиқиб, одамлар ичига ундарди, аммо нимадир уни шаштидан қайтариб, бу сенинг кунинг эмас, бу сенинг ғалабанг эмас, ғалабага сенинг ҳеч қандай алоқанг йўқ, деб писанда қилиб турарди. Ҳамма-ҳамманинг алоқаси бор-у, битта Настенанинг алоқаси йўқ. Настена ўзини қаёққа уришини билмай, каравотнинг четига ёнбошлади ва одатдагидек қорнини сийпалади, аммо меҳри товланиб эмас, балки довдираб, хаёли қочиб сийпалади — қўли шунчаки ўз ўрнини топди-да, жим бўлиб қолди. Кўчадан шовқин-сурон эшитиларди, кимдир тасира-гусир от чоптириб ўтди, бир нотаниш эркакча овоз дона-дона қилиб хиргойи қилди:

Пўлат отларда биз

Бугун далани кезамиз —

Ҳам ҳайдаб, ҳам экиб, йиғамиз — қолмас хору хас.

Настена сакраб туриб, деразадан қаради: наҳотки, битта-яримта бугун урушдан қайтиб келган бўлса? Кўча ўртасида, болалар қуршовида Настенага нотаниш бир новча, қотма, фуфайкасининг олди очиқ, бош яланг мужик оёқлари чалишиб кетиб борарди. Настена меҳмонхонада Михеичнинг Семёновнага шундай деб тушунтираётганини эшитиб қолди:

— Кардадан... хабар олиб келган шу-да. Одамлар суюниб, нақ бурнидан чиққунча ичирибди. Ўзи ҳам нафсини тиймабди, йўқ... кўрар кун бор экан-ку...

— О-о-дам-лар!— ҳалиги мужик ўзини тутиб туриш учун қўлларини икки томонга ёзиб тўхтаркан, тўсатдан қичқирди.— Ҳамманглар намо-йиш-га чиқинглар! Гитлер капут!— у охирги сўзга монанд болохонадор қилиб сўкинди ва гўё бақиршдан қутулгандай, бошини чайқаб, гандираклади-да ашуласини давом эттирди:

Қадамимиз мустиди маҳкам,
Ҳеч қачон душман ҳам,
Республикамизда сайр этолмас.

Бу мужикнинг бақирishi ҳам, бугунги кунга ярашмайдиган, вақти ўтган ашуласи ҳам Настенанинг юрагини баттар тилка-пора қилди; унинг ёниб, зирқираётган, изтиробга тўла юраги ўз хатосини тўсатдан пайқаб, қаёққади талпинарди, қафасдаги қушдай типирларди. Настена ғов олдига борди ва бошини тўсиқ орасидан чиқариб, кўчанинг юқори чеккасида биров юрганини пайқайди, аммо юрган одам ким экан, деб қараб ўтирмади-да, орқасига, уйга қайтди. У бирров Андрейни эслади-ю, тўсатдан жаҳли чиқиб кетди: ҳа, ўшанинг касофатидан Настена эл қатори ғалаба нашъасини суришга ҳақи йўқ. Кейин Настена агар у урушнинг тугаганини эшитса, юраги баттар сиқилишини — ўзини ўйлаб юраги сиқилишини кўнглидан ўтказди ва дарҳол ҳушини йиғиб олди, шаҳдидан тушди, лекин ҳарқалай у алам билан афсусланиб, эрига ачинди, кейин бирдан бирга бўлиш учун унинг олдига боргиси келиб қолди. Улар бугун бирга бўлиши керак, албатта: эр-хотин қўш ҳўкиз, барча одамлардан, уларнинг оламшумул байрамларидан икковигина бир четда қолибди. «Ҳеч ҳам четда эмасман-да,— деди у хафа бўларкан, ўзининг тарафини олиб ва ўзини одамлар ичида тасаввур қилиб.— Нима, мен уруш йилларида ишламабманми, ҳаракат қилмабманми? Шундай кун келиши учун бошқаларга қараганда кам тер тўкибманми? Мана, ҳозир шартта боравераман-да. Боравераман». У ўрнидан жилмай тураркан, ўзини ўзи ундарди, гўё у бировнинг ўрнидан турғазиб, одамлар ичига жўнатиш учун қаттиқ туртиб юборишини кутаётгандай эди.

Чиндан ҳам унинг кутгани бўлди. Отнинг дўпир-дўпири, дераза остида так-таклаган овоз эшитилди, ҳамон аввалгидек тиниб-тинчимайдиган, гулдур Нестор эгардан осилиб, ойнани қаттиқ-қаттиқ тақиллатди-да, жон-жаҳди билан бақирди:

— Ҳой, тирикмисанлар, ўликмисанлар? Ҳамма қироатхонага, мажлисга! Йиғилиш-мажлис-нишонлашга! Михеич! Қаёқдасан! Настена!

— Ҳов, сал секинроқ, — деди Михеич, шошилмасдан дераза олдига келар экан.— Намунча бақирасан?

— Йиғилиш-мажлис-нишонлашга. Ғалаба муносабати билан. Шошилишч буйруқ бор. Ниманг бору ниманг йўқ — ҳаммасини ўзларинг билан қироатхонага олиб боринглар. Тўкмага. Тарасундан олиб бор, Михеич, аяма. Тарасундан олиб бор деяпман сенга, тушундингми?

— Тушундим, тушундим, — деб тўнғиллади Михеич.— Сенга тарасун бўлса бас. Бошқа ҳеч нима керак эмасми? Нуқул ичкилик бўлса сенга.

Аммо Нестор энди унинг гапини эшита олмасди, у аллақачон отини елдириб кетганди.

— Вой, яйамаш-ей, — Семёновна чўчиб, томоғини тақиллатар экан, бошини чайқаб қўйди.— Улай, Агаповлайнинг ҳаммашиям жай шилишни яхши кўяди, аммо манавиниси гийт тентак.

— Борақол, Настена, — деди Михеич, осилган мўйловини қимирлатиб ғамгин, хаёл суриб жилмаяркан.— Тарасун ҳам бор. Бора қол, — деди у яна бошини кўтариб дадилроқ.— Мен ҳам кейинроқ бораман. Бугун уйда ўтириш гуноҳ. Тарасун бўлса, ертўлада, ўнг қўлдаги тахта орқасида, ола қол. Бир байрам қилишсин. Сен ҳам байрам қил. Борақол.

— Тайашунни-ку бериб юбояшсан, Андюшка келша, нима қиласан?— деб гапга аралашди Семёновна.

— Андрюшка келса — тонамиз. У қачон келадияу қачон йўқ? Бунақа кун бошқа қайтиб келмайди. Бор, Настена, ола қол!

Бу урушдан олдин бугдой яхши бўлган йилларда тайёрланган оддий самогон эди, аммо уни бу ерларда қадимдан бурятча сўз билан «тарасун» деб аташарди. Настена самогоннинг қаерда туришини биларди: у эрта баҳорда картошка олаётиб, ердан худди пиликка ўхшаб чиқиб турган тиқинни кўриб қолиб, пайпаслаб чирпит кўмиб қўйилганини пайқаган эди. Чирпитни ундан, Настенадан ҳам, бошқа бировдан ҳам яшириб қўйишмаганди албатта, шунчаки то вақт-соат келгунча кўзга ташланиб, бекорга киши нафсини койитмасин деб яшириб қўйишганди. Кейинчалик Настена чирпитдан чоракталик мишага қўйиб олиб, Андрейнинг қопига тиқиштирган эди: нариси билан бир-икки соат эрини овутади, далда беради,

кўзини жимираштиради. Ахир у бу ғам-ғурбат, кулфатлардан бошини қаёққа урсин-у, қандай қилиб ўзини чалғитсин? Уззукун ёлғиз. Ҳафталар, ойлар мобайнида якка ўзи. Настена эса, мана, ҳозир эл ичига боради. Нима, боришга ҳаққи йўқми? Ахир қўл қовуштириб тургани йўқ-ку, бунинг ҳам меҳнати сингган!

Семёновна ҳар қалай айтганини қилдирди; тўла бўлмаган чирпитдан ярмини банкага қуйиб, яшириб қўйишди, қолган ярмини эса, чирпитда кўтариб бориб, уялиб қолмаслик учун Настена уни бидончага ағдарди. Настена бидончани кўтариб кўчага чиқди-да, тўхтади, сал дадилланиб, худди кампирлар сингари секингина кўчанинг у томонига ҳам, бу томонига ҳам қаради.

Кўча кўпдан бери бунчалик ғала-ғовур бўлмаганди. Қироатхона қишлоқ ўртасида, Гуськовларнинг уйдан уч ҳовли нарида эди, ўша ердан қаттиқ-қаттиқ ҳовлиққан овозлар эшитилиб турар, тутун буралар эди. Одамларнинг тўс-тўполонга тушиб қолганини кўрган итлар қутуриб, у ёқдан-бу ёққа югуриб акиллар эди, хўрозлар қанотини қоқиб қичқирарди, товуқлар қақағларди, чўчқа болалари чийилларди, эшиклар тарақлаб очилиб-ёпиларди, кўча эшиклар гижирларди, тўда-тўда бўлиб югуриб юрган болалар дупур-дупур қиларди. Аммо бу беҳуда тўполон, қий-чувлардан ташқари яна қандайдир бир ўзгача ёқимли, тиниқ, шодиёна, Настенага яхши таниш бўлган, аммо унутилганми ёки ҳеч ким эътибор бермай қўйганми, бир овоз жаранглаб, турланиб ёйилаётган эди. Настена бу овоз қаёқдан келаётганини қидириб, бошини кўтарди — сарой томида учта қалдирғоч қатор бўлиб ўтирар ва вижир-вижир қилиб, шўх-шўх сайрар эди. Булар ҳам вақтида учиб келибди. Билганини қаранг; кеча ҳам эмас, эртага ҳам эмас, айнан бугун-а. Жониворлар, учиб келибди, ёзни ўтказиш, ин қуриб, тухум босиш, бола очиш учун ўз ватанларига қайтиб келибди. Мана, тинчлигига раҳна солинган жонажон ерларда осойишта ҳаёт ҳам бошланяпти, бу дабдала қилинган, алғов-далғов бўлган, аламдийда ҳаёт бўлса-да, чиндан ҳам омонлик-сомонликдир энди. Кишининг ишонгиси келмайди: юракларни қон-зардоб, ваҳима босиб қолганидан бундай осойиш ҳаёт одамларнинг эсидан чиқиб кетган экан. Қалдирғочлар вижир-вижир қиляпти, нималарнидир ваъда қилиб, нимадандир миннатдор бўлиб, ўзларининг нозик биллур жомларини чалаяпти, аммо анави хабарни, уруш туғганини эса, билмаса ҳам керак. Эҳтимол, билар ҳам, эҳтимол, одамлар овозимизни эшитиб, бошларини кўтариб қара-

син-у, тамом, бугун барча қайғу-ҳасрат битганлигини тушунсин, деб атайлаб шошилиб учиб келгандир.

Шу пайтдан бошлаб, Настена юраги сув бўлиб, эриб кетаётгандек ҳис этди ўзини. Уни қандайдир қувончли, бемаъни ҳорғинлик, қандайдир ҳузур-ҳаловат, кўринган нарсадан таажжубланиш, ҳатто шу қалдирғочлардан ҳам ҳайратланиш туйғуси, ҳаммасидан ҳам кўпроқ — ўзини бошқалардан кам эмаслигини ва ҳеч нимадан қўрқмаслигини кўрсатиб қўйиш истаги вужудини қамраб олди.

Иннакентий Иваџовичнинг беш қанотли, томи тик, баланд, кўркам уйи шундоққина қироатхона ёнида эди, уйнинг ярмида қариялар — Иннакентий Иванович билан кампири Домна, иккинчи ярмида эса асрандилари Васька (уларнинг ўз болалари йўқ эди) турарди, уйнинг Васька турган қисми улғайиб қолган Васькани фронтга олиб кетилгандан буён, икки баҳордан бери бўш эди. Уй бўш турса ҳам, кўриниши аввалгидек бўлиб, вақтида олов ёқилиб, қараб туриларди, дераза токчаларида гул ўстирилган туваклар турарди, деразаларнинг икки ёнида эса, пардалар кўзга ташланарди. Ҳозир қариялар уйнинг қайси қисмида туришини ҳам билиш қийин эди: Иннакентий Иванович ўзига тўқ турса ҳам, ейиш-ичишдан кам бўлмаса ҳам, беш-ўнта одамни кутишга қурби етса ҳам, меҳмон кутишга унинг ҳуши йўқ эди, шунинг учун бўлса керак, одамлар униқига камдан-кам кирди-чиқди қиларди. У ҳамиша ҳам ўзига тўқ эди. У мана шунақа фаровон ҳаёт учун туғилганди: худди баланд бўйли, норгул кишига ёш боланинг кийими тўғри келмагани сингари, унга ҳам бошқача ҳаёт тўғри келмасди.

Настена ўтиб кетаётганида дарвоза лўкидони шарақлади-ю, дарвоза кенг очилиб, Иннакентий Иванович кўринди. У анча яшарган, ясаниб олган эди, тўқ кўк френчининг катта-катта металл тугмалари ялтирарди, френчи остидан бўйнида ёнёқаси кўриниб турарди, шими ҳам худди шунақа тўқ кўк бўлиб, сал уринган, аммо ҳали бақувват, почаси яхши, ёш сигир терисидан тикилган, қатрон билан қалин мойланганидан хушбўй ҳид келиб турган этиги қўнжигга тиқилган эди. Настена Иннакентий Ивановични худди ўз қариндошидай кўриб севиниб кетди-да, унинг башанглигига ҳаваси келиб жилмайиб, унга томон бир неча қадам босди.

— Иннакентий Иванович, шу кунларга ҳам етиб келдик-а! — деб қичқирди у.

— Ҳа, етиб келдик, — деб сиполик билан жавоб берди у ва сўради: — Сеникидан ҳеч қандай хат-хабар йўқми?

— Йўқ,— Настена хахолаб унинг кўзига тик қараркан, жавоб берди.— Йўқ, Иннакентий Иванович. Ҳеч қанақа хат-хабар йўқ.

Настена ўйлаб турди-да, кейин қўшиб қўйди:

— Унинг қаердалигини балки сен биларсан, айта қол?

Иннакентий Иванович ўзини орқага ташлади.

— Мен қаёқдан билай?— деб таажжубланди у.— Сен, хотин, қаёқдаги куракда турмайдиган гапларни гапирасан-а.

— Бирон нимани билсанг — айтавер, Иннакентий Иванович, яширма,— деб яна қўшиб қўйди у ҳамон ўшандайича шубҳали хахолаб.— Агар бирон нимани билсам — сенга айтаман. Бундан хотиринг жам бўлсин, Иннакентий Иванович.

Қироатхона жойлашган ҳовлида оловлар ёқилиб, икки катта қозонда шўрва қайнаб турарди. Артелнинг янги раиси Максим Вологжин ғалаба муносабати билан колхоз қўйидан сўйдиртирган экан. Ғўлалар устига жойлашиб олган хотин-халажлар картошка артарди. Ҳовлига одам тиқилиб кетганди: бутун қишлоқ шу ерда эди. Бино ичига бир қатор стол қўйилиб, устини ким нима олиб келган бўлса, шу билан ясатилганди. Оз-оздан бўлса ҳам талай нарса йиғилганди: чуқур товоқларда карам, бодринг, хурмачаларда сузма, тарак, янги тутилган балиқ, қирилган турп, калач нонлар, булка нонлар, тухум, шумурт солинган яримта пирог — ҳеч ким ҳеч нимасини аямай, бор топган-тутганини кўтариб келган эди. Борди-ю, олиб келинган ичимлик етмай қолса, қуйиб ўтиришга яраб қолади, деб майдароқ болалардан бир гуруҳини қайин шарбатидан олиб келишга жўнатилганди; улардан тикроқ бир гуруҳ болалар Ангара лабида балиқ тутиб ўтирарди. Тутилган ҳар бир елимбалиқ, тошбош, ҳаммадан ҳам хариус дегани шу заҳоти тириклича келтириб столга қўйиларди, балиқчалар сакраб-сакраб гоҳ идишлар ичига, гоҳ полга тушарди. Деразалар ланг очиб қўйилганди, дераза тоқчасидаги патефон овози борича бақириб ашула айтарди, унинг ёнида Надканинг Лидкаси патефон зеҳига кўксини босиб тик турарди. Надька ҳам картошка артаётганди. Настена унинг олдига келди-да, чўнқайиб ўтирди ва Надканинг қўлидан ушлади.

— Шу кунларга етганимиз ростмикин-а, Надька?— деб кўзлари ёш овлаб турган Настена тантиқланиб сўради. Надька жавоб бермай кўзларини олиб қочди.

Настена Лиза Вологжинани топиб, уни қучоқлади.

— Қалайсан, Настена, қалайсан,— деди қозон олдида оловдан юзлари қизарган Лиза Настенага ўгирилар экан, хотиржамлик билан.— Хурсандмисан ишқилиб?

— Хурсандман.

— Андрейингни кутяпсанми?

— Кутяпман.

Настена одамлар олдида Максимнинг бўйнидан маҳкам қучоқлади-да, ўпиб олди, гангиб қолган, мамнун бўлган Максим:

— Яна ким? Лиза ийиб турганида келиб қолинглар,— деб қичқирди.

— Йишимни кўрсатиб қўяман сенга!— деди Лиза ярим ҳазил, ярим чин қилиб.— Мен фақат Настенага индамадим-да. Шунда ҳам то Андрей келгунча дедим, аммо бошқалар тўғрисида оғиз оча кўрма.

Настена овози титраб, ялтоқланиб одамлар орасига суқилиб кирар, сал хижолат чекиб, гуноҳкорлардай жилмаяр ёки ҳудди эси пастлардек ҳиҳилаб, сўрабми ёки эслатибми: «Шундай кунга етдикми, а?» деб шивирлар эди. У бундан ортиқ ҳеч нима дея олмас эди. Лекин бугун ҳаммаси айна муддао эди. У бировни қўлтиқлар, бошқалар эса, уни қучоқлар эди, у кўз ёши қиларди, унга жавобан бошқалар ҳам кўз ёши тўкар эди; агар кулгудек бўлса, бошқалар унга қўшиларди. Настена аҳён-аҳёндагина юз берадиган руҳий хасталикдан лол бўлиб, эси кирарли-чиқарли бўлиб қолган эди. Унинг гоҳ йиғлаб-сиқташга, гоҳ шарақлаб кулишга, гоҳ гул-гул очилишга, гоҳ даҳшат ва қўрқувга солувчи оддий, тушунарли, зўр талаб, умри югуриб-елиш билан ўтадиган ҳаётга кўникиб қолган, бугун эса, умуман, гангиб, безиллаб қолган ҳис-туйғулари унга бўйсунмай қўйган эди. Шунинг учун одатда вазмин, кейинги вақтларда жуда эҳтиёткор бўлиб қолган, фақат жавоб беришни билиб, савол беришдан ўзини олиб қочиб юрадиган Настена дил амрига қулоқ солиб, у бошлаган ерга келди. Бир оздан кейин у хотин-қизларга ёрдам беришга ақли етмай, тайёрига айёр бўлиб қолганидан ўзини ўнғайсиз сеза бошлади. Унинг назарида, бугунги кун одамлар билан бирга бўладиган охириги кун эди, эртага эса, бир ўзи, кишини ютиб юборадиган жимжит зулмат нидида танҳо қоларди.

Ҳамма столга ўтирди. Максим Вологжин фронтовик сифатида ҳам, раис сифатида ҳам тўрга чиқди. Унинг бир томонига Нестор жойлашди, албатта, бошқа томонига эса, Кардадан келган чопар — аҳён-аҳёнда кўзла-

рини юмиб, қалқиб кетаётган, аммо яна силкиб-силкиб бошини кўтараётган киши жойлашди. Максим медалларини жиринглади, ўрнидан турди.

— Қадрдонлар!— деб у ингичка, худди ичида туриб қолган бир овозда гап бошлади, ҳамма сув сепгандек жим бўлиб қолди.— Қадрдонлар! Мен ганга чечан эмасман, ҳозир бошқа бировнинг гапини эшитсак бўларди. Қолаверса, нимани ҳам гапираман! Ғалаба қозонгандан кейин нимани ҳам гапиради киши! Бундай кунда айтиладиган гап ҳали ўйлаб топилганича йўқ. Бардош бердик, ёпирилиб бордик, йиртқич ҳайвоннинг, лаънати Гитлернинг умуртқасини синдирдик. Мен у ерда бўлганман, нималар бўлганини биламан. Юрагинг тошиб кетади...— Максим кўкрагини тўлдириб нафас олди ва титраб нафасини чиқарди.— Ҳаммангиз биласиз. Ҳозир менинг барча ўртоқларим, омон қолган жангчиларнинг ҳаммаси бундан буёнги ҳаётимизни изга солиш учун уйига ошиқяпти. Кўрган талафотимиз кўп. Уруш бўлган жойларда ерлар қабрлардан дўмпайиб кетган. Ер кўпайди-ю, аммо ишлайдиган одам кам. Нимасини ҳам гапирай?! Агар сизлар, бу ерда қолганлар бўлмаганларингизда, биз сира-сира бардош беролмаган бўлардик. Чунки мужик жанг қилади, аёл эса, уни едириб-кийдиради, мужик қаҳру ғазаб билан душманга ташланади, аёл эса, мужикнинг юраги тош бўлиб кетмаслиги учун минг чақирим беридан туриб, ўзи, оиласи биргаликда қалб қўри билан унинг юрагини илтиб, юмшатиб туради. Агар сизлар бўлмаганларингизда, бизлар ҳеч ниманинг уддасидан чиқа олмасдик, унда ҳозир манави кун ҳам бўлмасди. Мамлакатимиз улуғ, бепоён мамлакат, аммо бизнинг Атамановка ҳам қараб тургани йўқ. Бизлар у ерда жанг қилган бўлсак, сизлар бу ерда ёрдам бериб турдинглар. Ўринларингиздан туринглар, қадрдонлар, шу бугунги кунимизга яхшилаб қарайлигу бир умрга эслаб қолайлик. Бунақа уруш шу чоққача бўлган эмас, демак, бунақа ғалаба ҳам бўлган эмас. Шунини нишонлайлик, халойиқ.

Стол атрофидагилар ўринларидан турдилар, стаканлар жиринглади, ҳамма оҳ тортиб, хўрсиниб, индамай жойига ўтирди. Настена стаканни уриштириш учун ёнида ўтирган Надъкага чўзилган эди, аммо Надъка ҳаммадан олдин ичиб бўлибди. Ҳайрон қоларлиси шу эдики, бу сафар у чурқ этмай ўтирарди, гап-сўзларга аралашмасди ва гўё азоб-уқубатли, аммо кўникиб кетилган ҳаёт тартиби нега бузилдийкин, деб бўладиган воқеани

тушунмаётгандай, атрофига диққат билан разм соларди. Бошқа ҳар қандай ҳаёт сингари унинг учун ҳам тинчлик керак эди, аммо шу тинчлик кун итиб келганида Надъка ташвишга тушиб, бировларнинг бахтли-ю, бировларнинг бахтсизлиги энди шундоққина аниқ-равшан бўлиб қолади, деб ўйлаётган эди.

Кардалик чопар отиб олгач, яна хиргойи қилишга тушди:

Қадамимиз мустаҳкам,
Ҳеч қачон душман ҳам
Республикамизда сайр этолмас.

Кимдир ҳазил йўсинида таъна қилиб деди:

— Ҳой, яхши одам! У уйига қандоқ кетаркин энди?

— У тагин уруш тугади, деган гапни ўзи тўқиган бўлмасин? Ахир ғирт маст-ку. Кайфда хаёлига ҳар нима келиши мумкин.

— Мен тўқибманми?!— деди чопар эшитиб қолиб ва ўрнидан тура бошлади, аранг қаддини ростлади, кейин кўзларида ёш йилтиради.— Мен тўқибманми?— деб сўради у ҳаммага бирма-бир маънос, илтижо ва жаҳл билан қарар экан.— Нималар деяпсизлар ўзи? Нималар деяпсизлар?!— қаттиқроқ бақирди у ва нафаси тиқилиб, ҳадеганда овози чиқавермади.— Бичиб-тўқишга кимнинг ҳадди сиғаркан! Нималар деяётганларингни ўйлаб кўряпсизларми ўзи?! Мен... билиб қўйинглар деб отимни қора терга ботириб келдим. Уз халқим номидан от чоптириб келдим. Э, раҳмат-е... Қайси ифлос шунақа дейди, ахир? Нималар деяпсизлар-а?!

Одамлар уни тинчитилишга тушди:

— Э, йўқ, йўқ, ким тўқиган деяпти ахир... Нима, ўзимиз кўрмаяпмизми?

— Тўғри-да, шунақа дейишга кимнинг тили боради?

— Ахир, у келганида ҳушёр эди. Кейин шу ерда битта-яримтаси хурсандлигидан қуйиб бергандир-да.

— Бекорга одамни маломат қилаверасизларми... Йигирма қақирим ердан от чоптириб келиш ҳазилми.

— Қуйинглар унга, бир маза қилиб ичсин, биз уятсизларни кечирсин. Тўғри-да, шарм-ҳаё йўқ ўзи бизда...

Шундан кейин чопар бир стаканни сипқорди-да, одамларнинг узрини қабул қилди, сўнг ғалаба тўғрисидаги гапни қандай эшитгани ва Атамановкага келишга қандай рози бўлганини айтиб берди.

— Одамларимизнинг ҳаммаси ҳам бу гапдан хабар-дорми-йўқми?— деб баланд овозда сўради Максим, чунки, гала-говур кучайиб кетган эди.

— Ҳам-ма-си — ҳеч ким қолгани йўқ!

— Шундоқ қасир-қусур қилиб отишдики, ҳатто ўликлар ҳам эшитди.

— Бобо-чи?— деди ногаҳон эсига тушиб қолган Лиза.— Степан бобо-чи? У кечадан бери тегирмоннинг бир балосини тузатяпти. Бобонинг хабари йўқ-ку ахир!

— Уқ овозларини эшитгандир, ахир?

— Эшитгандирмиш-а! Бутунлай кар-ку.

— Яхши эмас, унга одам юбориш керак.

— Вой, бобо, рост, ҳозиргача урушиб ётибди.

Чопар «энг охирги одам — бобогача хабар қилиб, ўз бурчини адо этиш» мақсадида тегирмонга бориш учун ўрнидан қўзғалди, аммо уни ўрнига ўтқазиб қўйишди, қолишга кўндиришди. Нестор сакраб ўрнидан турди, унинг куни билан у ёқдан-бу ёққа чоптириб юрган оти ҳовлида ҳамон эгарлоқлик турарди, унинг кетидан икки йигит ҳам отилиб чиқди. Хотин-халажлар бошларини деразадан чиқариб, уларнинг кетидан қичқирди:

— Унга ҳеч нима деманглар. Тўғри бу ёққа олиб келинглар.

— Қўл-оёғини боғлаб олиб келаверинглар.

— Боғлаб-нетиб юрманглар, тагин ўлиб қолмасин.

Яна столга ўтирилди, яна ароқлар қуйилди, аммо бу сафар Иннакентий Ивановичнинг уйдан олиб келинган суслодан¹ қуйилди. Ҳамманинг ичида битта у ичкилик олиб келмаганди, у қулай фурсат келишини кутиб, суслоси борлигини эълон қилди. Одамлар Иннакентий Ивановичнинг суслоси эканини билиб қўйишсин-да, ахир. Аммо сусло чиндан ҳам аёло экан, у ютуми яхши, мазаликкина, кайфи ўткир. Хотин-халажлар оқ-оқ қилиб, лабларини чапиллатарди. Кейин урушдан олдин уни қандай тайёрлашларини, байрамларнинг қандай тўкин-сочин бўлишини, ўйин-кулги кимнинг уйдан бошланишини эслашга тушиб кетишди.

— Ҳали кўп ўйнаб-куламиз, сулувлар, ўйнаб-куламиз,— деб қичқирди хушчақчақлик билан юзлари қипқизил Максим, ярадор қўлини кўтариб қўйиб.— Одамларимиз қаерларда қолиб кетмади дейсиз! Ҳаммаси бўлади. Ҳадемай мужиклар келади...

— Кимники келаркин-а?— деб оҳиста, аммо аниқ-

¹ Доп ёки картошкадан тайёрланадиган ичимлик. (Тарж. изоҳи.)

таниқ, ҳаммага эшитиладиган қилиб сўради бир ўғил-часи билан бева қолган ёшгина Вера Орлова.

— Ахир...— Максимнинг тили курмакланиб қолди,— битта-яримтаси келади-да...

— Менинг билишимча,— деди ўрнидан туриб Иннакентий Иванович,— олти киши келиши керак.— У кўз югуртириб Настенани қидириб топди.— Дом-дараксиз кетган Андрей Гуськов билан бирга.

— Яна кимлар?

— Нима, ўзимиз билмас эканмизми? Сўраб нима қиласизлар!

Аммо Иннакентий Иванович санашга тушди.

— Меникини нега санамадинг?— деб бирдан жаҳл билан сўраб қолди Надька, Иннакентий Иванович санаб бўлгач.— Ёки у ёғини санашни билмайсанми, ҳисобчи ходим?

— Чунки сен қорахат олгансан,— Иннакентий Ивановични гангитиб қўйиш осон эмасди, у нима деб жавоб беришини биларди.

— Хўш, олган бўлсам нима қипти? Сен эса, уни саноққа қўш. У келади. Мен сенга айтяпман: у келади,— деди Надька иддао билан ҳаммага қараркан, қизишиб кетиб.— Мана кўрасизлар. Келмайди деб ўйламай қўя қолинглар. Бир куни келади-ю, ҳисобингни чиппака чиқаради. Шунинг учун ҳозирдан ҳисобга киритавер. Олти киши эмас, етти киши — ана шундоқ деб айт.

— Унда меники ҳам келади,— деди секин Вера Орлова ҳеч кимга қарамай.

— Сеникини билмайман, аммо меники келади.

Хотин-халажлар ўнғайсизланиб, бирин-сирин гапира бошлади:

— Ажаб эмас — шунақаси ҳам бўлади. Кардадаги қудам Настасьянинг...

— Айтишларича, Братскда бир хотиннинг эридан икки марта қорахат келибди, хатлар икки жойдан эмиш, бирида ундай ўлди, дейилган бўлса, бирида бундай ўлди дейилганмиш. Эри бўлса, худди осмондан тушгандай; кириб келганмиш... Ана, энди ишонавер.

Шу пайт тегирмончи Степан бобони олиб келиб қолишди. Нестор қўли орқасига боғланган бобони милтиқ билан олдига солиб олиб кирди. Кимдир ўйламасдан гапириб юборган эди, у ҳам тентаклик билан шунақа қилибди. Бобо остонада қоқилиб кетди, қуюқ қалин қошлари остидаги кичик кўзларини лоқайдлик билан стол атрофида ўтирганларга югуртирди, унинг кўзлари-

дан на таажжуб, на қўрқувни билиб бўларди, у гўё бу ердагиларни ҳозир бораману ўшаларни кўрамай, деб келган кишига ўхшарди.

Нестор бошини кўтариб, йиғилган халойиқдан кўра кўпроқ девордаги портретларга қараб жекирди:

— Хабарсиз унсур сизларнинг буйруқларингизга биноан олиб келинди. Тегирмонга беркиниб олган экан.

— Сенга сира ақл кирмади-да, Нестор, — деди биринчи бўлиб эс-ҳушини йиғиштириб олган Надька, — тагин ҳам шунақа аҳмоқ билан бош кўтариб юрибмизми-а?

— Бобожон! — деди бир неча киши бирваракайига.

Одамлар югуриб келиб, бобонинг қўлларини ечди-да, кўтариб олиб бориб ўтқазди. Улар бир-бирларининг гапларини бўлиб, оғизларини қариянинг қулоғига яқин қилиб қичқирардилар:

— Бобожон, уруш тугади!

— Ургилай бобожонимиздан, қаерларда юрибсиз?

— Биз сизсиз бу ерда ўйин-кулги қиляпмиз, сизни эсимиздан чиқариб қўйибмиз, тагин жаҳлингиз чиқмасин. Ҳаммамизнинг ҳам эсимиз оғиб қолибди.

— Шу дегин, ўтирибмиз-у, қарасак, кимдир йўқ-да. Ким йўқ деб қолдик-ку. Қарасак, бобожонимиз етишмай турибди-да. Эй худо!

Қария индамай, хотиржамлик билан сочи ҳурпайган бошини у ёқ-бу ёққа буриб, тушуняпман, гуноҳларингдан ўтаман дегандай, шошилмай, маънодор ирғаб қўярди. Кўзлари ёш овлаб турган хотин-халажлар унга қарар экан, бирдан ўзларини тутолмай йиғлаб юбордилар. Фақат, ҳозир, Атамановкадаги охириги киши ҳам улардан нима бўлганини билгач, ниҳоят ўзлари ҳам уруш тугаганига ишондилар.

17

Ҳамма қайиғини сувга тушириб, у ёқ-бу ёққа бориб-келиб турарди, аммо Михеич, худди атайлаб қилаётгандай, сира шошилмас эди. Унинг қайиғи ҳали ҳатто мойланмасдан ёлғиз ўзи қирғоққа тўнкарилиб ётарди. Настена оёғи куйган товукдай типирчилаб қолган бўлса ҳам қайнотасини қисташга юраги дов бермас эди: қайиқ унга нима учундир зарур бўлиб қолганини чолга билдириши мумкин эмасди. Аммо энди, эрининг олдига бориб келишга йўл очилган пайтда, Андрейнинг ҳоли нима кечаётганидан беҳабар ўтираверишга, индамай юраверишга унинг ортиқ тоқати қолмаган эди.

Настенанинг назарида модомики уруш тугадими, энди, шу яқин орада эрининг тақдири бир ёқли бўлагандай эди, демак, унинг ҳам, Настенанинг ҳам тақдирида бирон ўзгариш бўлади,— шунинг учун у зудлик билан эрини кўриши, унинг авзойини, ўзини қаёққа уришини билиши керак эди. Ана шу, эри билан учрашмай юрган, ҳар бири бир йилдай туюлган узоқ ҳафталада Настена бир неча марта эрини тинчитиб, ўзи ҳам тинчиши учун унинг олдига учиб боришга ҳам тайёр эди: Настенанинг хаёлида энди, ёз ўзининг бутун кўркини кўз-кўз қилиб турган, ердан ўтлар ўсиб чиқиб, ўрмонлар яшил либосга бурканган, Ангара ҳам музлари кетиб, ўз ҳаракати, мовийлиги билан мафтун этиб, ўзига чорлаётган пайтда, инсон қалби ҳар қачонгига қараганда ҳозир, сал нарсага ҳам таъсирланиб, ийиб кетадиган пайтда Андрей чидолмасдан ўзини-ўзи бир бало қилиб қўядигандай эди. Настенанинг тушлари ҳам алоқчалоқ, пойинтар-сойинтар, мужмал эди: гоҳо номаълум, кўзга кўринмайдиган биров қитиқлармиш, у эса шарақлаб кулиб, шох ташлаб, оёғини қўлига олиб, кўрпа остига кириб беркиниш учун ўрнига қараб югурармиш: гоҳо Майка деган сигир билан сўзлашармиш, сигир унга бамаъни, пухта жавоб берармиш; гоҳо у ўзини, Иркутск ёнида болалиги кечган дамларни туш кўрарди, тушида у катта қиз эмишу турмушга чиқиб, Ангарада сузишни ўзига ўзи ўргатармиш; яна бир балолар. Настена бу тушлардан юраги дук-дук уриб уйғониб кетарди-да, қимирлашга қўрқиб, Андрейни ўйлаганича анчагача жим ётар, эрини севганидан гоҳ ғам-аламга ботар, гоҳ унга меҳри товланар эди. Настена раҳми келганидан уни севарди, севганидан раҳми келарди — бу икки туйғу бири-бирига омихта бўлиб кетганди. Шу боисдан Настена ўзини ҳеч нима қила олмасди. У Андрейни, айниқса, ҳозир, уруш тамом бўлгандан кейин қоралай бошлади, унинг назарида, бошқа омон қолганлар қаторида Андрей ҳам зиён-заҳматсиз қоладигандек туюлгани учун ҳам қораларди, аммо у гоҳо эридан жаҳли чиқиб, нафратланиб, *ғазабланиб қораларди-ю, яна ахир мен унинг хотиниман-ку, деб ҳовуридан тушарди. Модомики шундай экан, ё мен сен айтган одам эмасман, мени ҳеч қандай гуноҳим йўқ, деб бутунлай ундан юз ўгириб, бир четга чиқиб туриш керак, ё охиригача, ҳатто ўлимга ҳам бирга бориши керак. Ҳа, ўхшатмаса учратмас, деб бежиз айтишмаган. Унга минг чандон оғир, унинг тепасида энг расво, шармандали ўлим қанот ёзиб айланиб

юрибди, бунинг устига ўзидан ёмон ном қолдирмаслик учун ҳеч кимга, бирон кишининг ҳам кўзига кўринмасдан юрганини айтмайсизми. Гуноҳкор, ким айтади уни гуноҳкор эмас деб! Асли ҳолига қайтиш учун у куч, иродани қаёқдан олади энди, ахир у қош қўяман деб кўз чиқариб қўйди-да. Шунақа куч, ирода учун ҳеч нимасини аямасди-ю, аммо уни қаёқдан олсин?

Иўқ, тезроқ Андрейни кўриш, нималарни ўйлаб юрганини билиш керак.

Настенанинг қорни анчагина чиқиб қолганди, у кечаси ухлаш олдидан қорнини очиб қаради, бинойидек дўппайиб қолгани сезилиб турарди. Настена қорнини секин, оҳиста силаб қотиб қолди, кейин шу кўйи сал нафасини ростлаб олди-ю, баттар қотиб қолди. Настена хаёлан жимгина қаёққадир, арши аълога чиқиб кетгандай, қандайдир ғаройиб, сокин бўшлиқда танҳо юргандай ва бу ёруғ оламдаги барча нарсани унутиб, ўзининг ҳар бир қатрасини кўриб, ҳис этаётгандай бўлар эди. Шунинг учун у секин-аста болага айланиб бораётган ҳомиласини ҳам кўриб турарди: ҳомиласи билан боғлиқ бўлган туйғуси ҳаммасини — ҳомиланинг қандай ётганини, қандай ялқовлик ва муттасил талабчанлик билан оналик шарбатини сўраётганини очиқ-ойдин айтиб турарди. Ҳомиласи Андрейнинг кўнглига боқиб ўгил эди, шунинг учун Настена бир оз чўчиди: агар қиз бўлганда эди, ака-укалар, опа-сингиллар тугилиб, ўзидан кўпайиб кетади, деб умид қилса бўларди, ўгил ёлғиз ўзи қолиши мумкин. Аммо у бу тўғрида сезгирлик билан қорнига қулоқ солиб, қотиб қолгандан кейин, гўё ўзини ўзи бир четда туриб кузатган, арши аълодан пастга тушиб, қаердалигини, ўзига нима бўлаётганини ғира-шира англагандан кейин хаёл суриб қоларди. У иккиқатлиги сезилиб қоладиган кун келишидан қўрқарди, қўрқарди-ю, ўша куннинг тезроқ келишини истарди, унда қорнини танғиб, қисиниб-қимтиниб юрмасди, бир ўзи эмаслигини, қорнида боласи борлигини битта-яримта кузатиб, кўриб қолмадимикин, деб атрофга олазарак бўлмасди. Ҳа, ўша куннинг келишини кутиш ҳам Настенани қийнаётган эди. Настена ҳозир тўлишиб кетган, нарисини билан бир ой-бир ярим ой пайқашмайди, кейин ҳамма бирдан ёқа ушлаб қолади. Настена кўпинча, назарида, тақдир уни қандайдир тор кавакка зўрлаб киритаётгандай, то нафас ололмай қолгунича шу кавакка итараётгандай, кейин эса, эзилиб, бўғилиб, чалажон бўлиб қолган охириги дақиқада қаёққадир олиб чиқаётгандай бўларди.

Настена ана шу янги ҳаёт қандай бўлишини билмасди, бу ҳаёт унинг учун номаълум, тўрдай қоп-қоронғи эди.

Ангаранинг у ёғига ўтиш учун бир баҳона топиш керак эди, шунинг учун Настена бакенчи Матвей бува олдига жўнади. Унинг будкаси қишлоқнинг юқори четидан ярим чақирим наридаги баланд, тик жарликда эди. Матвей бува Иннакентий Ивановичнинг туғишган акаси эди, аммо ака-укаларнинг борди-келдиси унчалик эмасди. Ҳаммага маълум, машҳур Иннакентий Ивановични ҳурмат қилишарди, уни саводи бор эди, сиёсатни тушунарди, урушдан олдин у қаёққадир олис-олисларга бир неча марта бориб, нима гаплигини кўриб ҳам келган эди, аммо Матвей бувани исм-шарифини айтиб чақиришга эса ҳеч кимнинг тили бормасди, у шунчалик тўпори, содда, оддий эди, Матвей бува Атамановкадан наридаги Кардадан бошқа ерни кўрмаганди. У колхоздан алоҳида, мустақил яшарди, аммо дала ишлари қизиб кетган пайтда ҳамisha қолхозчиларга ёрдамга келарди, айниқса, мужиклар ёқтирмайдиган нўхатни ўриб-йиғишни, пичан ўриб, ғарам босишни яхши кўрарди.

Настена Матвей буванинг олдига борди, кеча бува Максим Вологжиндан бир кунгинага одам бергин, бакенларни ёзги хизматга тайёрлаб, сувга тушириб, қўяйлик, деб илтимос қилгани Настенанинг эсига тушиб қолганди.

— Энди бутунлай кучдан қолибман,— деди у.— Бир ўзим эпполмаяман. Сўрамасдан битта-яримтани олиб кетсанг яхши эмас. Ҳозир экиш-тикиш ишларинг авжида. Мен ҳам, худо хоҳласа, ўрим-йиғимга қарашиб юборардим. Менда ҳам қолиб кетмасди.

Настена бу гапга эътибор бермаганди, энди бўлса, бирдан эсига келиб қолди: Матвей бувага мен қарашиб юборай бўлмаса, дейиши керак экан, шунда бир йўли топилиб қолармиди. Нега дарров эсига шу гап келмади-я? Тўғри, Настена сувда сузишни билмасди, шунинг учун сувда ишлашдан қўрқарди, аммо бир кунгинага амал-тақал қилиб чидаса бўларди-ку, ахир. Ҳозир шундан қўрқиб ўтирадиган пайт эканми?

У будкага кечки пайт, қуёш Ангара ортига, Андреевск қишлоғи жойлашган уфқдаги яланглик нишабига ўтиб кетгандан кейин келди. Дарёнинг ярмигача юпқа, билинар-билинемас соя тушиб турарди, аммо у ерда оқим дарёнинг қуёш нури тушиб турган ярмига қараганда тез,

кучлига ўхшарди. Қуёш нури тушиб турган ерда эса, сув ярақлаб кўзни қамаштирарди, ялт-юлт қилиб ўйнарди, гўё сув чалғиб айланиб, ошиқмаётгандай эди. Балиқлар — жон-жаҳди билан кетма-кет бир неча марта осмонга сакраб, ортларидан сув бетида доиралар ҳосил қилаётган майдаларидан тортиб, то қаердадир олисларда сувни салобат билан ёриб, мамнун шалоплатаётган катталаригача — қандайдир ўзларича завқланиб, шувиллаб сузиб юрарди. Тик жарлик остида ҳали муз бор эди, ейилиб, четлари ўткир бўлиб қолган, тешилган, ифлос музлар эриб, қум ва тошлар орасида жилдираб оқарди. Соҳилда жонсарақ, йўрга, абжир, ингичка думи узун қушчалар учиб юрарди, бу қушчаларни Настена туғилиб-ўсган ерларда синчалак, бу ерда эса жиблажибон дейишарди. Шунингдек, қирғоққа яқин ерларда майда балиқлар гала-гала бўлиб сузиб юрарди, буларни у ерда малёк, бу ерда эса уларни Ангарада учрамайдиган машҳур Байкал омулининг шарафига омулча атар эдилар. Омулчалар Настенанинг қадам товушларини эшитиб, сувни шапир-шупур қилганича ўзларини сув остига урди, улар бир айланиб, пича оқим билан сузди-да, одамни ўтказиб юборгач, яна қирғоққа ошиқди. Настенанинг тепасидан шувиллаб узунқанотлар учиб ўтди, ўткир рутубат нафасни бўғарди; ўз-ўзидан пайдо бўлган тўлқинлар дўхиста чўлпилларди, чунки ҳаво тинч, сокин эди: олицдан, Покосний оролининг юқори бурнидан сувнинг шовиллаши эшитиларди. Соя узайиб келарди, унинг ҳаракати кўзга ҳам ташланиб турарди. Қуёш ботиши билан ёруғлик бетига ниқоб тортилгандай бўлди-ю, шабада ҳам тинди. Энди Ангара у соҳилдан тортиб бу соҳилгача тез оқа бошлади; Настена бир қаричлик вақтидан бери сув ёруғ вақтдагига қараганда қоронғида тез, кучли оқади, деб ишониб келарди.

Матвей бува қайиқлар атрофида ғимирлаб юрарди, унинг бакенчи сифатида тўртта қайиғи бор эди, буларнинг ҳаммасини ўзи ясаган эди. Бакенлар соҳил тошловида сузишга тайёр қилиб қўйилганди, ҳаммаси — учта қизил, иккита оқ бакен янги мойланганидан ярақлаб турарди. Настена худди зинага ўхшатиб ўйилиб, тахта қоқиб қўйилган поғоналардан пастга тушди ва Матвей бува билан сўрашди, бакенларни астойдил қизиқиб томоша қилди.

— Хуш, буважон, — деб дарров сўради у, — Максим сизга ёрдамлашгани кимни берди?

— Кимни берди эмиш-а... — Бува шошилмай қўлини

сувда чайиб олди-да, иштонига артиб, қайиқдан бу ёққа чиқди.— Максим жуда қув йигит, кимни кўндирсанг, ўшани олиб кетавер, менинг эса, бунақа ишга одам тайинлашга ҳақим йўқ дейди.— Бува инқиллаб энгашида, оёғи тагидан бир нимани қидира бошлади.— Пиликни йўқотиб қўйганга ўхшайман,— деб тушунтирди у.— Қара-чи, сенинг кўзинг ўткирроқ. Этли пиликлар йўқ энди, уларни ҳеч ердан топиб бўлмайди. Ҳозиргина қўлимдан ушлаб турувдим-а, қаёққа ғойиб бўлди бу сабил?

Пилик қайиқ ичида, ўриндиқ остидан топилди. Бува уни чўнтагига солиб қўйди.

— Менга иккитасинигина тушириб олишга ёрдамлашишса бўлгани, қолганларини ўзим ҳам эплайман. Шерик бўлмаса, манави иккитасини тушириб бўлмайди. Биттаси орол ёнида, у ернинг суви, худо кўрсатмасин, жуда чатоқ, эплаб бўлмайди. Бошқа биттаси, у ҳам оқ қишлоқнинг нариги ёғидаги тепалик қаршисида, тақир бурунда. Утган йили уларнинг қаерда турганини билсанг керак, ахир. Қизилларини эса, бир ўзим ҳам секин эплайвераман. Бориб, битта-яримтани авраб олиб келсам бўлмайди, чоғи, йўқса бугун бўлмаса эртага катер келади-ю, текшириб қолади. Бошқаларниқидан ёмон бўлиши яхши эмас-да, ахир.

— Мени ола кетинг, буважон. Қўлимдан келганича қарашаман,— деди Настена ва яна бакенларга қараб қўйди, у энди юраги орқага тортиб, энг оғир оқ бакенларни ажратиб олган эди.

— Аммо,— деди бува секингина ва Настенага ишон-ишонмаслигини билолмай жимиб қолди.— Агар ҳазиллашмаган бўлсанг, нега олиб кетмас эканман. Бошқа кимни ҳам олиб борардим. Сен ростдан ҳам бормоқчимсан?

— Рост, буважон. Аммо кечқурун қайиқни бериб турасиз-да. Ородан пича тол кесмоқчиман. Узимизнинг қайиғимиз ҳали ҳам мойланмасдан турибди.

— Э, тол керак бўлса, ўзим ҳам кесиб беравераман — шу ҳам иш бўптими!

— Йўқ, йўқ, буважон,— Настенанинг капалаги учиб кетди.— Узим шошмай кесавераман.— У қўрққанимни чол сезиб қолмасин деб қўшиб қўйди:— Майли, бир гап бўлар...

— Ихтиёринг. Хўп десанг, кесиб бераман, бунинг нимаси қийин. Худо сени менга қаёқдан етказди-я, қизим?— қошлари, киприклари ўнгиб, оқариб қолган Мат-

вей бува кутилмаганда иши ўнгидан келиб қолганидан хира кўзларини қисиб, хурсанд бўлганича пишиллади. — Мен бўлсам, энди кимга бориб ялинаман-а, деб бошим қотиб турувдим. Ҳеч ким ўзидан ортмайди. Аммо борадиган бўлсак, вақтлироқ борганимиз маъқул. Тагин ухлаб қолмагин. Ростдан келасанми, алдамайсанми?

— Келаман, буважон, келаман. Кун тиғи уриши билан шу ерда бўламан, ундан ҳам барвақтроқ келаман. Аммо сиз тагин Максимга ўзи бораман деди деб юрманг. Бир амаллаб кўндирдим денг. Эртага яна анави ер ҳайдашга сира боргим йўқ, жонимгаям тегиб кетди, сал дам олай.

— Э, ҳа, шунақа де. Ҳа, турган гап, албатта. Нима десанг шу-да.

Настена бутун кунни дарёда ўтказди. Улар тонг сал ёришиши билан йўлга отландилар, ҳаво муздай, салқин, жимжит, мудраётган эди, фақат олисдан ёйилиб оқаятган жойдан сувнинг шовиллашию оқимнинг сезилар-сезилмас чўлп-чўлпи эшитиларди, холос. Ангара қоп-қора, қуюқ кўринарди, соҳил жимирларди, икки қирғоқ ўртасида сув ёйилиб, худди мойга ўхшаб ярақлаб оқарди. Улар баркаста ўхшаш катта, оғир қайиқда кетишадиганди, аммо қайиқни ҳайдаш, кетидан оғир, бесўнақай бакенни судраш кўп куч талаб қиларди. Аввалига қайиққа арқон боғлаб юқори оқимга қараб тортишди, кейин Настена парракни бошқара бошлади. Матвей бува эса, қуйруқдаги эшакни эшди. Улар қирғоқдан бурилдилар, шундан кейин Настена сувга қарамасликка ҳаракат қилди, у кўзларини оёқлари остига тикканича ҳали замон ўрнидан туришга, бирон иш қилишга, Матвей бувага қарашига тўғри келишини ўйлашдан қўрқиб ўтирарди.

Шу биринчи бакен билан улар анча овора бўлдилар. Улар сузиб борар экан, озгина янглишдилару керакли жойга етиб олиш ўрнига пастроқда қолишди, дарё ўртасидан оқимга қарши сузиб, юқорироққа чиқиб олишга уринишлар эса, ҳеч қандай натижа бермади. Юқорига чиқишдан умидвор бўлиш ҳам кулгили эди, албатта. Бу ерда оқим жуда кучли эди, шовиллаётган сув сачраб, қайиқ четидан ошиб тушаётганди. Матвей бува аҳмоқлик қилгани учун ўзини койиб қаттиқ пушаймон қилди. Улар қайиқни соҳилга, энди яқинроқдаги чап соҳилга қараб ҳайдадилар. Настена ҳаммасидан ҳам ана шу соҳилга етиб олишга ошиқаятганди, аммо бакен билан ҳам, бобо билан ҳам бирга бормоқчи эмасди, албатта. Шундай бўлса ҳам улар соҳилга етиб олгач, Настена би-

рон баҳона топиб қолишга, мени кечга яқин келиб, олиб кетарсизлар, деб Матвей бувани кўндиришга юраги жуда-жуда орзиқиб кетди, шунда манави лаънати бакенни ҳам бемалол ўрнатишарди. Лекин Настена бундай қилиш мумкин эмаслигини биларди. Улар нафасларини ростлагач, яна юқорига қараб суздилар, аммо бу сафар анча юқорига суздилар-да, орқага қайтдилар, йўл-йўлакай олд томонга тутиб турадиган лангар тош ташлашди, шу сабабдан дам-бадам уни оқиздириб кетиши учун силташга тўғри келарди. Настенанинг қиладиган иши эшқак эшишу буванинг буйруғига мувофиқ қайиқни бошқариб боришдан иборат эди. Бакенни кўнгилдагидек ўрнатишга, Матвей бува енгил нафас олди ва чекди.

— Энг оғири мана шуниси,— деб тан олди бува.— Буни ёқиш ва ўчириш учун ҳаммасидан олдин сузиб келаман. Кўрдингми, сув қандай қутуриб оқяди. Ўзиям бир сўрса, сира тутиб бўлмайди.

Чиндан ҳам иккинчи бакенни осонгина ўрнатишди. Настена учинчисини ҳам ўрнатишга рози эди, ҳали вақт бор эди, аммо бува унамасдан унга жавоб берди.

— Бўлди. Иккитасига келишиб олувдик,— деди ичидан иккита бакен ўрнатилганидан хурсанд бўлган қария хушчақчақлик билан.— Анавиларидан бўлса-ку, ташвиш тортмасам бўлаверади. Мен ўзим уларни эртага секин олиб бориб ўрнатавераман. Энди борадиган еринга боравер, ҳали вақт бор. Элтиб қўяйми ё ўзинг борасанми?

— Ўзим боравераман, буважон, ўзим.

— Ундай бўлса, ихтиёринг.

Матвей бува унга енгил, чаққон шитикни¹ тайинлади, аммо Настена ўша қайиқда қолди: у кун бўйи шу қайиққа ўрганиб қолганидан энди камроқ қўрқарди. Ихчам, енгил, сал тўлқин ва шабадага ҳам лопиллайверадиган шитикда бориш қўрқинчлироқ эди: ногаҳон ер бағирлаб эсадиган шамол туриб қолса ёки бирон бошқа фалокат рўй бериб қолса, тамом-да, гумдон бўлади. Тез борган жойга секин борса ҳам бўлади. Инсон ётган ўрнида ҳам, юриб кетаётганида ҳам тасодифан, қувиб келган ажалдан ўлиб қолиши мумкин, лекин албатта, ерда, оёғинг остида мустаҳкам замин бўлганида, ўпканг билан нафас олиб турганда жон беришинг керак. Настена фақат бир марта, урушдан анча олдин, сувга чўкиб ўлган одамни кўрган эди. Шу-шу ўша воқеа эсига тушса, аъзойи бада-ни живирлашиб кетарди.

¹ Кичик дарё кемачаси (тарж. изоху).

Настена бобони будка олдида туширди-да, чойга ҳам қарамасдан Ангарадан ўтиш ҳаракатига тушди. У энди бир ўзи қолгач, ниҳоят, турли гаплар гапириб (аслида битта ҳам тўғриси бўлмасди) деярли икки ой жудолик-да яшагандан сўнг Андрей билан дийдор кўришиш онлари яқинлашгач, тараддуланиб қолди, шу лаҳзани киши билмас чўзиш, ҳаммасини аввал қандай бўлса, шу ҳолича қолдириш истаги тугилди. Ҳозир у Андрейга нима дейди? Уруш тугади, қишлоққа яна битта фронт-товик, собиқ партизан, камгап, ёши ўтиб қолган, олдинга отлиқ аскарликка олинган ва бутун уруш давомида от ёнидан жилмаган — аравакаш бўлиб хизмат қилган Лука Смолин келди, дейди-да. Михеич бундан уч кун аввал Андрейнинг қисматини сўраб, қидирув бўлимига хат ёзишга Настенани мажбур қилган эди, Михеичнинг ўзи у хатни почтальонга берганди. Семёновна ҳозир анча яхши, ҳатто қўлтиқтаёқсиз юрадиган бўлиб қолганди, ким билсин, ҳаволар исиб кетгани ёрдам бердимикин? Кампирнинг ўзи юриши яхши, албатта, аммо Настена кампирнинг юриб кетишида қандайдир бир бошқача, нохуш аломат борлигини сезаётгандай эди. Тагин нима? Қорни... Қорнини Андрейнинг ўзи ҳам кўради. Ҳа, айтгандай, яқинда ҳарқалай юрак бетлаб соатни Иннакентий Ивановичга сотди, турган гап, арзон-гаровга сотди, Иннакентий Иванович қанча берган бўлса, Настена ҳаммасини облигацияга тўлади: тўлов муддати келган эди, ундан қочиб қутулиб бўларканми.

Хўш, Андрей бу гапларга нима деркин-а? Унга ўзи нима дейди? Настена уни кўради-ю, учрашмай юрган пайтларида Андрейнинг ҳоли не кечганини, ичида нималарни ўйлаб юрганини — ҳаммасини гап-сўзсиз шундоқ ҳам тушуниб олаверади. Энди бу аҳвол узоққа чўзилиши мумкин эмас, ниманидир ҳал қилиш, бирон ердан бош суқадиган жой топиш керак. Хўш, қандай, қаердан?.. Яқин қолди, одамларми, худоми ёки ўзимми, бир ёқли қиладиган кун яқин қолди, аммо шу кун яқин. Бу ёруғ оламда ҳеч бир иш шундоқ қолиб кетмайди.

Қуёш ҳали тиккада бўлса ҳам, аммо сув анча салқин эди, шимолдан шабада эсарди. Настена доимо ёзда шамол қанақа қилиб оқимга қарши эсаркан, деб ҳайрон бўларди, хаёлида, кенг ёйилиб оқаётган сув қудратли ҳаракати билан ҳавони ҳам ўз кетидан эргаштириши керак эди.

Настена шошилмай эшкак эшарди, оғир кураклар бир кундаёқ одатланмаган кишига кор қилди: унинг қўл-

лари ловилларди, бир хилдаги узлуксиз ҳаракатдан елкалари қотиб қолиб, сирқирар, жимирлар эди. Қулоғига сувнинг шовиллаши ёқимли урилар, гўё чалинган кичик қўнғироқчаларнинг тиниб бораётган майин, оҳанрабо жингиллашига ўхшарди. Иккинчи овоз оғир эди, гижирловчи бу кучли овоз ичдан сувни сураётган кураклардан чиқаётган эди. Дарё ўртасида эса, узоқ-узоқ ерларгача ҳамма нарса худди кафтдагидек кўриниб турарди, уйлар, ўрмон, осмон, адирлардаги экинзорлар, соҳил — ҳаммаси чайқалиб, сузиб ўтиб кетарди, уларнинг ҳаммаси омонатга, ҳаммасининг ости ўпирилиб, дарё қаърига кириб кетадиганга ўхшарди. Ангаранинг баланд мовий осмонида кичик бир нуқта сингари қарчиғай парвоз қилар ва нимагадир тикилиб, нимагадир жазм этарди. Шунинг учун Настена умрида биринчи марта негадир бу йиртқич қушга ачинди: қуш ҳам осонлик билан овқат топиб емайди, ахир. Настена, умуман, кейинги пайтларда бирон нимани — инсонни ҳам, ҳайвонни ҳам, қушни ҳам қоралашга ҳаққи йўқдек ҳис этарди ўзини, ахир ҳар жонивор ўз кунини ўзи кўради, кўради-ку лекин зинҳор-базинҳор ўз ҳаётини ўзгартиришга қодир эмасди.

Настена оролнинг қуйи соҳилини ёқалаб, бошқа томондан, қишлоққа кўринмайдиган томондан яна юқорига сузиб борди-да, ниҳоят қайиқ тумшугини қирғоққа тиради. Энди ирмоқдан ўтиш қолганди, холос, бу эса, сузиб келган йўлига қараганда уч ҳисса кам эди. У тўхтади, аммо унинг тўхташи ҳорғинликдан эмасди. Настенанинг бужудини бир нарса — руҳий тушкунлик қамраб олаётганди. Настена ўй-хаёллари ҳам, ҳис-туйғулари ҳам аралаш-қуралаш бўлиб кетганини сезарди, шу сабабдан у ҳозир бир Андрейни кўришдан қувонса, бир бу учрашувдан, зулматдай қоронғи бўлган келажагига нигоҳ ташлашдан қўрқарди. У сал ўзини қўлга олиб, эпқага келиши, шундан кейингина у ёғига бориши керак эди. Настена шуурсизлик билан сувга тикилиб ўтираркан, зўр-зўраки жилмайди, шу жилмайиш билан бирга безовта кўнглига тасалли худди қуюқ мойдай қуйилиб келиши керак эди. Аммо у истаган тасалли қуйилиб келмади, найдо бўлмади, шунинг учун унинг безовталиги босилмади. Настена энди жилмайиб эмас, балки афти бужмайиб, Иннакентий Ивановичга соатни қандай сотганини эслаб ўтирарди. Бошқа ҳар қандай нарса унга таскин бериши мумкин эди-ю, аммо бу хотира уни сира овунтира олмасди.

Иннакентий Иванович соатни қўлида узоқ айлан-тириб кўрди, қулогига тутди, кўзига яқин олиб келиб қаради, Настенага синчковлик билан тикилди. Кўрини-шдан соат унга ёққанга ўхшарди, ammo Иннакентий Ивановични соатни сотиб олиш истагидан кўра кўпроқ соатнинг сир-асрорини билиш, унинг қандай қилиб, ким-лар орқали бу ерга келиб қолганини аниқлаш истаги қий-наётган эди. У бирон нимани билдирадиган, равшанлаш-тирадиган бирон из-ёзувми ёки белги қолганмикин, шуни яхшироқ кўриш мақсадида кўзига яқин олиб келган эди. Ammo йўқ, ҳеч қандай из қолмабди. У ҳовлиқиб қолгани-ни яшириш учун бирпас индамай турди, ўзи ҳам кутди, Настенани ҳам интизор қилди ва ниҳоят, гўё шунчаки, йўлига сўради:

— Бу сенга қаёқдан келиб қолди? Нима, Андрей юбордимми?

Жавобини Настена олдиндан тайёрлаб қўйганди, шун-нинг учун ҳам у Иннакентий Иванович билан бекин-мачоқ ўйнаётгандай деди:

— Қаёқда Андрей... Мен унга, Андрейга деб ўтган йили Кардада сотиб олгандим. Мана, энди сотишга тўғри келяпти. Облигацияга тўлайдиган ҳеч вақо йўқ. Келса, ўзи топиб олар. Олганимгаям юз пушаймон бўлдим ўзим ҳам.

— Ҳай, қанчага олудинг?

— Икки мингга.

Настена унга, худди Михеичга айтганидек, бу соатни милтиққа алмаштирдим дейишга қўрқар эди: бунга ип-нинг учини кўрсатиб қўйсанг бас, ҳаммасини чуватиб олади.

— Э, йўқ, менда бунақа пул нима қилади,— деб бо-шини чайқади Иннакентий Иванович.— Вой, сени қа-ра-ю, тагин нуқул ўзларингни камбағалликка соласиз-лар. Икки минг-а! Шунча пулни топиб, худди икки сўм бергандай берибсан-қўйибсан-а. Кардада буни сенга ким сотди?

— Мен у одамни ўзи ҳам тузуккина билмайман. Бир ҳарбий одам эди шекилли, шинелда эди. Соат менга жуда ёқиб қолди, маҳкам ёпишиб олдим, кофтамни, шол рўмолимни сотдим, пул тўпладим,— деди ёлгон гапириб таваккалига Настена ва пинагини бузмай Иннакентий Ивановичнинг юзига қаради.— Ҳозир бўлса олармидим буни?

— Менда икки минг йўқ. Сенга ўхшаган бадавлат эмасман.— Иннакентий Иванович чамалаб ўзини гўл-

ликка солди ва боягидай диққат билан Настенани кузатди.— Мингни, эҳтимол, бир амаллаб топарман, аммо бошқасига кучим етмайди.

Настена ўйланиб, хўрсиниб, қўйди:

— Хайр, майли, минг бера қолинг. Ҳозир буни кимгаям сотардим бу ерда? Кардага бориб-келишга бир кун, бир кун ҳам гапми: икки кун кетади. Ҳозир бунақа ишга қўл тегармиди.

Иннакентий Иванович минг сўм санаб берди, лекин у Настенага ишонмади, ишонмаганини Настена ҳам кўрди. Унинг олдига бормаслик керак эди, аммо бундан бошқа кимнинг ҳам олдига борарди: Атамановкада фақат шунда пул бор эди. Бундан ташқари нимадир изм-ихтиёрига бўйсунмай, Настенани фақат ўшанинг олдига боришга қистаб турарди. Иннакентий Иванович ўзгалар изини искашни, дуч келган нарса тўғрисида бошқаларга қараганда кўпроқ, олдинроқ билишни жуда яхши кўрарди: мана, керак бўлса, ол, искайвер, ҳиди анқиб турган бу луқмани ўзим сенга беряпман. Ўша узун бурнинг билан хоҳлаганингча ҳидлайвер, ҳадемай, яна бир далил топиб бераман — қўрқмайман.

Аммо қўрқиш керак эди: Настена фаришта бўптими. Бинобарин, унинг қилаётган ҳар бир иши кўнгилдагидек чиқмаётган эди.

18

Андрейнинг ҳозир юқори қишлолда бўлиши Настенанинг эсидан чиқмаган эди, аммо у қайиқни нима қилишини билмасди: ё пастга тушиб, уни анҳорчага яшириб қўйиши, ё орол қаршисидаги қирғоқ остида қолдириши керак эди. Нариги томондан кўринмайди, бу томондан эса борди-ю, битта-яримта келиб қолса, барибир яшириб бўлмайди. Шунинг учун яширмагани ҳам маъқул. Ангаранинг бу томонига ўтишига баҳона кам дейсизми! Тўқиш учун қайнотасига хивич кесиб боради, вассалом. Тол хивичлари эса, бу ерда мўл-кўл. Бир куни Михеич ҳам оролга бориб новда кесиб келинса, ёмон бўлмасди, деб айтганди, тўғри, у оролга деганди, соҳилга эмас, аммо ҳар икки жойнинг узоқ-яқинлиги деярли бир хил эди. Михеичга оролдан хивич кесдим дейди, у ажабланиди-ю, аммо бир нима деб эътироз билдира олмайди: ҳа, тўғри-да, ўзи айтганди, Настена эса, шу ишни қилибди. Агар Настена кўнгилдаги ишни қилиб борса, у нима деб ҳам эътироз билдирарди — Настенага, назарида, қаерга

борса, ҳатто овлоқ ерларда ҳам, одамлар ишонмаётгандай, эъздан разм солаётгандай туюларди.

Аммо бу сафар уни кузатишаётган экан. Настена сузиб келиб, қайиқ тумшугини қуруқликка тортиб чиқаргач, атрофга бирров кўз югуртириб, пастгина қирғоққа чиқа бошлаши билан ўнг тарафда сув устига гуж бўлиб осилиб турган буталар орасидан бир киши чиқиб келди. Настена унинг қандай чиқиб келганини лайқамади, фақат орқа томонда шағалнинг гижирлаганини эшитиб, чўчиб орқасига ўгирилди-да, қайиқ устига энгашиганича кучаниб, уни тошлоққа силжитаётган кишини кўрди. Настена қичқириб юборди.

— Қайиқни нега шу аҳволда қолдирасан? Ахир, сув олиб кетади-ку,— деди у ва хиёл энгашиб, Настена томонга қараб юрди.

Бу Андрей эди. Қўрқув ва қувончдан ўтакаси ёрилган Настена дағ-дағ титраб, оҳ-воҳ қилиб унга отилди, аммо Андрей уни қучоқлагани қўймади-да, тезроқ буталар орқасига олиб ўтди, бу ер Ангарадан кўринмас эди, буталар ортига ўтгач, унинг ўзи Настенани қаттиқ қисиб қучоқлади, оғир-оғир нафас олиб, юзига тикилди.

— Бугун келишингни билгандим, эрталаб билгандим,— у шунчалик яқиндан кўриб тургани учун кўзларини қисиб қарар ва ҳансираб гўлдираб эди.— Эрталаб ирмоқда одамларнинг овозини эшитдим, сенинг овозингни танидим. Келишингни пайқадим. Шунинг учун куни билан пойлаб ўтирдим. Кейин қарасам, сузиб келяпсан. У Настенани яна ҳам маҳкамроқ бағрига босди.

— Секинроқ, айиқполвон,— деб Настена ундан ўзини тортди ва қорнини олдинга чиқарди.— Эзиб қўясан. Нима, кўрмаяпсанми?

— Борми?— Қисқа қилиб сўради Андрей бундай хушxabардан маст бўлиб.

— Нима, бўтқа билан шишиб кетган деяпсанми мени?

Кулишни ҳам унута бошлаган Андрей ўхқўлаб узук-юлуқ, беўхшов кулди ва қориннинг таранглигини текшириб, уни куракдай келадиган кенг кафти билан оҳиста сийпалади. Унинг сийпалаши Настенага хуш ёқарди, у эркаланиб, чуқур тин олди.

— Ҳали ҳеч нима маълум эмас-ку,— деди Андрей.

— Маълум эмасмиш-а...

У Андрейнинг кафтини бола нимаси биландир тираиб, дўппая бошлаган жойга олиб бориб қўйди.

— Маълумми?

— Бир нима борга ўхшайди.

— Ҳхшайди эмиш... Ҳзинг Ҳхшайсан. Бэр бўлганда қандоқ. Мен аниқ биламан: бу ўғил.

— Биламан эмиш,— деди Андрей қиқилаб.— Сен қаёқдан биласан?

— Гаров ўйнаймизми, қиз эмас, ўғил бу!

— Аввал буни туғиб ол.

— Туғаман ҳам. Нега туғмас эканман? Ҳали ҳеч кимнинг боласи ичида қолиб кетгани йўқ.— Бу сўзлари Настенанинг ўзига ҳам қизиқ туюлиб, кулиб юборди.

Аммо у Андрейга яхшилаб зеҳн солар экан, ҳовуридан тушди-қолди ва кутилмаганда тез, белгиланган муддатдан олдин дийдор кўришишдан қувониб, ҳаяжонланиши босила бошлади. Андрейнинг юзи жуда чўзилиб, фақат бурни қолибди, ёноқларининг халта бўлиб қолгани ҳатто соқоллари орасида ҳам кўриниб турарди. Кўзлари киртайиб, косаси ичидан дард-алам билан тикиларди. Соқоли ҳам энди қора эмас, балки ирkit, мош-гуруч бўлиб, чигаллашиб кетганидан баттар хунук кўринарди. У бошини ҳам сал энгашиб, худди доимо рўпарасига қараб ёки бир нимага қулоқ солиб тургандек, олдинга чўзиб турарди. Ҳа, худди шунақа эди. Сочини яқинда олибди, пийнасланиб олганидан сочи тутам-тутам бўлиб, нотекис осилиб қолганди. Кўзларини айтинг, ҳаммасидан ҳам кўпроқ Настенани кўрқитаётгани ана шу кўзлар эди: ўша охири марта учрашганларидан бери бу кўзлар шунчалик ўзгариб, ғам-ғуссадан қаърига тортиб кетган эдики, улардан сергакликдан бошқа ҳеч қандай маънони уқиб бўлмасди... Андрей Настенанинг юз азоб-уқубат билан қараб турганини пайқади-да, титраб кетди:

— Нима, ёқмаяпманми?

— Андрей...— Настена жавоб бермаслик мақсадида бошини унинг кўксига қўйди ва ўзи энг муҳим деб ўйлаган гапини бўғилиб, пичирлаб айтди:— Андрей, ҳали хабаринг йўқ: уруш тугади.

— Биламан,— деди у хотиржамлик билан.

Настена ўзини орқага ташлади:

— Қаёқдан биласан? Ким айтди?

— Салютларингни эшитдим.

— Ҳа-а, ўқ отишганди... тўғри.

— Энди кўзим билан қулоғим шунақа бўлиб қолган... у-зоқ-дан кўраман, у-зоқ-дан эшитаман.— У ё гапни чалғитмоқчи бўлди, ё чиндан ҳам мақтангиси келди.— Ҳзимга-ўзимнинг ҳавасим келади. Эрталаб сизлар ҳали катта Ангарада эшкак эшаётганларингдаёқ сузиб

келаётганларингни билганман. Тагин ҳу анави ердан, тоғдан, қишлоқдан эшитдим. Ирмоққа чиққанларингдан кейин сени танидим.

— Мен бўлсам, сенга тишга босгулик деярли ҳеч нима олиб келмадим ҳам,— деди Настена бошқа нарса тўғрисида ўйларкан, секин, бегонасираб,— озгина нону тухум олиб келдим, холос. Сезиб қолишмасин деб қўрқдим.

— Менга ҳеч нима керак эмас, энди очдан ўлмайман, тайга боқаверади. Менга чивиндан сақлайдиган тўр бўлса бас, Настена. Ҳадемай чивинлар гужғон ўйнайди. Тўр бўлмаса, мени еб қўяди.

— Тўр... Рост-а, келиб-келиб тўрни эсимдан чиқарганимни айтмайсанми?

— Янаги сафар олиб келарсан.

— Олиб келаман...

Настена энди тўрни қаёқдан топсам бўларкин, деб ўйлай бошлади. Унинг, Андрейнинг от думидан қилинган эски тўри аллақачон титилиб кетганди, уйда ортиқчаси йўқ эди. Қаердан бўлса ҳам топиш керак: чивинлар йиртқич ҳайвонлардан ҳам баттар, у эса бу ерда бир ўзи, чивинларнинг ҳаммаси шунга ёпирилади.

Улар ҳамон бўйлари барабар келадиган, барг ёза бошлаган ёш қайин ниҳоллари ёнида, бир-бири билан бақамти тик оёқда туришарди. Қайинларнинг пиндиқ ёриб чиққан найчасимон барглари ёзила бошлаганди, аммо улар ҳали кичик, буришиқлари чуқур бўлиб, қуёшда оқиш товланарди.

Қайин ниҳоллари орасидан Ангара кўринарди. Қишлоқни орол тўсиб турарди; қуёш оғиб, у ерга қия нур сочарди. Бу ерда соҳил кенг, чиройли эди — одам кўзидан пана, кимсасиз, сув томон хиёл нишаблиги бор жимжит майсазорларнинг у ер-бу ерида шумуртлар, қайинлар тарвақайлаб ўсиб ётарди. Ўтлар ичида елкаси бурундукларникига ўхшаган йўл-йўл, бўйни узун қандайдир майда қушчалар чуғурламасдан пир-пир этиб, учиб-қўниб юрарди. Фақат олисда, аммо шу қирғоқнинг қаеридадир какку анчадан бери бир зайлда «кук-ку, кук-ку» деб сайрарди. Настена ҳали сувда сузиб келаётганидаёқ каккунинг сайрашини санамоқчи ҳам бўлди, аммо қўрқди, мана, энди унинг сайраши икки юзтага этиб қолди, истасанг, шунча йил яшайвер¹.

¹ Русларда какку неча марта сайраса одам шунча йил умр кўради деган ақида бор. Бу ерда шунга ишора қилиняпти (*Ред. изоҳи*).

— Хўш, энди қишлоғга борамизми йўқми?— деб сўради Андрей негадир атрофга аланглаб.

— Анча олис-да,— деди Настена тугилиб.— Қайиқни қолдириб кетсам, битта-яримта ҳайдаб кетиб қоладими.

— Бу ерда ким ҳам...

Настена қайиқнинг олдига тушиб, унинг тумшугидан озиқ-овқат ўралган тугунчасини олди. Лекин улар ҳарқалай қишлоғга бормадилар; шу ерда ўтириш учун жой қидирдилар, улар ўрмоннинг хилват яланглигида ётган гўлага дуч келдилар, гўла суяк сингари оппоқ бўлиб, тарам-тарам ёрилган, аммо қаттиқ эди. Улар шу гўлага ўтирдилар. Настена тугунчани Андрейга берди; Андрей қаергадир олисга қараб, тугунчани ечди, аммо нонни кўрди-ю, ўзини тутиб туролмай нонга ёпишди. Настена унинг очкўзлик билан нон ейишига қарамасликка ҳаркат қиларди, шунинг учун у сирганиб, гўладан ерга тушди ва қайиқда қотиб қолган оёқларини бемалол узатди, аммо у дам-бадам бошини кўтариб, зимдан Андрейга кўз қирини ташларди, у Андрейдан ҳам, унинг оч қолганидан ҳам ҳайратланиб, ҳанг-манг бўлаётгани йўқ эди, у ҳозир соқолига илашган нон увоқларини териб оғзига солаётган ана шу жулдурвоқи, ёзиб-тўзиб кетган кимсани деб тунларни бедор ўтказганига, кучи борича унга талпинганига ҳайрон бўлаётган эди. Ё раббий, инсон туйғуси ҳам шўнчалик инжиқ, муросасиз бўладими! Қаранг, у нақадар талабчан, нақадар ўзгарувчан! Ҳали Настена мана шуни деб, шу одамни деб сузиб келдими, шуни деб изтироб чекдими, гаҳ деса қўлига қўндирадиган қилиб олган одам шуми ҳали? Ишониб бўлмайди. Настена хаёлларини жиловлади. Андрей ҳам фронтдан келиб, уни биринчи марта кўрганда: мен кимни деб қочиб келдим, кимни деб шу номаъқулчиликни қилдим, деб сўрамаганикин? Ахир, Ангарадан эмас, ундан даҳшатлироқ нарсалардан кечиб ўтишга тўғри келди-ку. Настенанинг юраги бедаво қайғу-ҳасратдан сиқиларди: инсон ўзи тўғрисида ҳеч нима билмайди. Шунинг учун у ўзига-ўзи ишонмайди, ўзидан-ўзи қўрқади.

Какку эса, овозини ўзгартирмай, дарахтлар, дарё, тошлар; сизларга қанча умр керак?— деб бир зайлда сайрагани-сайраган эди. Оролга бош уриб оқаётган сув шовилларди: анча пастлаган қуёшнинг ён томондан тушаётган нурида дарахтларда эрта баҳордаги ўргимчак инлари йилтирарди. Кўкаламзорлар, яшил либосга ўранган дарахтлар кўзларни хумор қилиб сузилтирарди, нам, ўткир ҳидлар гупиллаб димоққа уриларди. Тепадан ялангликка

капалак учиб тушди ва қалин буталарга урилиб, анча-гача учиб чиқиб кетолмади. Аммо шохлар орасидан Ангара, ҳатто соҳилдаги қайиқ қуйруғи ҳам яққол кўриниб турарди, шунинг учун Настена тез-тез ўша ёққа қараб-қараб қўярди, у қайиқдан хавотир олиб эмас, умуман нимадандир кўрқиб, қандайдир муқаррар бир нимани кутиб қарар эди!

Андрей овқатланиб бўлди, шунинг учун Настена гап чалғиб кетмасин, деб дарров сўради:

— Уруш-ку тугади, энди нима қиламиз, а, Андрей?

— Билмасам,— деди у елкасини қисиб, бундан Настенаники жуда тутиб кетди, унинг назарида, Андрей «билмасам»ни жуда хотиржамлик билан айтгандай, у бирон нимани билишни истамаётгандай туюлди.

— Хўш, биз билмасак, ким билади? Ахир бирон нима қилиш керак-да, Андрей.

— Хўш, мени нима қил демоқчисан ўзи?

— Нега мен унақа дерканман... Мен эмас... Аммо... ё ҳеч нима қилмайликми, ёки бирон йўли борми? Айт-да, ахир.

У Настенага ўтирилди ва бирпас жим тургач, оғзига келганини қайтармай, дабдурустдан деди:

— Нима қилиш керак дейсанми? Сен туғишинг керак — сенинг қиладиган ишинг ана шу. Улсанг ҳам туққин, бизнинг ҳаётимиз, биздан қоладигани ана шу. Сенинг ихтиёринг ўзингда, аммо билиб қўй, сен туғишинг керак. Ана шунинг ғамида бўл.— У гапни дабдурустдан, ҳатто бир оз кескин бошлади, лекин овози бўғилиб қолди, Настена, умуман, унинг овози тез-тез ўзгариб туришини — ёки доимо бир ўзи индамай юраверганиданми, ёки бошқа бир сабабданми, гоҳ керагидан ортиқ қаҳрли, гоҳ шу ондаёқ худди йиғлаётганга ўхшаш аянчли бўлиб қолишини пайқади. Андрей йўталиб бўлиб, давом этди: — Хўш, мен-чи? Мен нима қилардим? Билсам-билмасам, сен эрим ўша ёқларда юрганида жин ҳам урмасди, деб хўп ўйлагансан. Йўқ дема, ўйлагансан, биламан. Ўзим ҳам шундай деб ўйлайман. Мана энди, уруш тугагандан кейин ўйлаб ҳайрон қоласан, киши. Ростдан ҳам ҳеч бало урмасиди, омон қолиб қайтиб келармидим.— У Настенага энгашиб, юзини яқин олиб келди, кўзларини одатдагидан кўпроқ қисиб, яшириб, ваҳимали, бўғиқ овозда хириллаб пичирлади: — Борди-ю, бирон кор-қол бўлганида, сен билан ҳозир мана шунақа ўтирармидим? Ҳеч ким айтолмайди. Мана, мен эса, ёнингда ўтирибман. Шунинг учун мендан ҳеч нимани сўрама, мени бирон ишга ундама. Қў-

гимдан фақат бир иш келади. — У қаддини ростлаб, қўлини силтади. — Шошма, гаимни бўлма. Виламан, сенга ишонаман. Ҳў ўшанда сенга ёзгача дегандим. Мана ўша ёз ҳам келди. Ҳали яқингинада эди, олдимга қорчапқинда келувдинг, бугун бўлса, мана, сувдан келдинг. Улим, Настена, бу буюм эмас, бари бир пешонангда боридан қочиб қутулолмайсан. Мана шу ердаги тўрт ой менга қирқ йилдай ўтди, устига яна ўзимнинг ўттиз ёшим. Мен сенга айтяпман, ўлим бу буюм эмас, аммо мен умрим беҳуда ўтмаганини билишим керак. Мен ҳали сенга керак бўлишимга, сенинг бу ерга мени деб эмас, ўзингни деб келишинга жуда-жуда ишонгим келади. Кўнглимнинг чигалини ёзай дейсан.

— Мен ҳозир ҳам кимни деб келганимни билмайман, — деб тан олди Настена.

— Ҳеч нарсага парво қилма, ҳаммасини олдингдан олиб орқанга ташла-ю, туравер. Ягона нажотимиз — бола. Бу ишимга сен ҳам анча-мунча аралашиб қолдинг. Аммо — сен виждонли, шунинг учун безовта бўляпсан. Туғсанг — енгил тортасан. Бола сени мусибатдан сақлаб қолади. Бу ёруғ оламда боламуз ювиб кета олмайдиган гуноҳ бормикин ўзи? Бунақа гуноҳ йўқ, Настена. Шунини билиб қўй. Ҳозирлик кўр, деб айтиш учун сени кутдим, ҳар соатда кутдим. Юрагингни тош қил-у, ҳеч нарса кўрмагандай, билмагандай юравер, одамлар нима дейишса деяверишин. Виламан, бош кўтариб юришинг қийин... аммо чида, Настена. Аммо боланга зиён-заҳмат етказма. Жуда тўлиб кетсанг, ғизиллаб кел, келавер. Ҳамиша кўзим йўлингда. Мен сени деб яшайман, бу ерда бошқа қиладиган ишим йўқ. Агар жуда тинкангни қуритадиган бўлишса — ҳаммасини ўлдираман, ҳаммасига ўт қўяман, туққан онамни ҳам аямайман...

У титраб-қақшаб, бежо кўзларини Ангаранинг нариги томонига тикар экан, бошини ичига торгди.

— Андрей! Андрей! — Настена қўрқиб кетди.

У паришонлик билан Настенага қаради ва симиллаб бўғувчи ғазабидан тушиб, сал ўзига келди-да, анчагача миқ этмай ўтирди. Настена ҳам нима дейишини билмасди. У ўзи эмасу бошқа бировга ўхшаб новда кесгани келганини, аммо кесишга ҳеч нимаси йўқлигини тўсатдан заҳархандалик билан эслади: на пичоқ олибди, на болта. Йўқ, уларнинг ҳар бири елкасида қўл-оёқли одамлардан биттадан эмас, бир нечтадан ўтирибди, шунинг учун бу одамлар уни турли томонга қараб тортишади, то гўрга элтиб тиқмагунча бурда-бурда қилиб юбориша-

ди. Бу бечора бўлса, гўё ўз кўнглини салгина билгандай, яна одамнинг оласи ичида дейди-я.

Настена тагидан совуқ ўта бошлади, шунинг учун у ўрнидан туриб, ғўлага ўтирди. Андрей унга яқинроқ сурилди, аммо Настена кутганидай уни қучоқламади, балки олдинга хиёл эгилиб-эгилиб тебрана бошлади. Офтоб ялангликдан кетиб, дарёга етиб қолганди. Қайиқ қўйруғида синчалак думини ликиллайтиб, сакрарди — у учиб кетиб кўздан ғойиб бўлди-ю, яна шу заҳоти қайтиб келиб, бўйини чўзиб, тез-тез сувга қарай бошлади. Шарқда, кунчиқар томонда оппоқ момиқ булуллар пайдо бўлди, шунинг учун Настена ҳаво айниб қолмасайди, деб ташвишга тушди.

— Балки Ленага бориб келарман, — деди ногаҳон Андрей.

— Ленага? — ҳайрон бўлди Настена. — Нега?

— Ўша ерда бирга жанг қилган бир ошнам бор, Коля Тихонов. — У худди томоғига бир нима тиқилгандек қалқиб кетди-да, такрорлади: — Коля Тихонов. Тўғри, биз бошқа-бошқа взводда эдик: мен биринчида, у учинчида. Взводлар эса, разведкага навбатма-навбат борарди. Аҳён-аҳён учрашиб қолардик. Фурсат топилди дегунча, ҳаммамиз бирга бўлардик. У пайтда у ҳали бўйдоқ эди... Ундан яхши мужик чиқарди. Хушфеъл, содда йигит эди. Уддабурро, қўлидан келмаган иш йўқ. Кийиб турган кийимини ҳам, еб турган нонини ҳам аямасди. Юзидаги чандиғи ўзига ярашарди, кулдиргичга ўхшарди. Ёшлигида муштлашганда биттаси паншаха санчган экан. Биз ўша билан биттамиз ўлсак, омон қолганимиз бориб айтамиз, деб келишиб қўйгандик. У Ленадан, мен Ангарадан — ҳамюртмиз, орамиз олис эмас. У сал ғалатироқ эди. Мен унга икковимизни ҳам ўлдиришса-чи, кейин нима бўлади, десам, у менга икковимизни ўлдиришолмайди, бундай бўлиши учун Ангара билан Ленанинг суви қўшилиб кетиши керак, деганди. — Андрей бир ҳиҳилаб қўйди-ю, чўзиб, узоқ тин олди. — Мен билагонлик қилиб, унга айтсанг-айтмасанг денгизга қўйилиб қўшилиб кетади дедим. У бўлса денгиз — бу ўлим, дейди. Дарёлар ўз ўзанидан оқиб тургандагина мавжуд бўлади, денгизга қўйилдими — тамом, ўлди деявер. Улгандан кейин биз ҳам бирлашиб кетамиз деганди. Бир куни тонгга яқин «қидирув» дан қайтиб келсак, менга Колянинг ўлигини олиб келишди, деб айтишди. Бориб шуни айтсаммикин деяпман-да, — деб тўхтамасдан гапида давом этди. — Қаерга кўмилганини биламан, эсим-

да бор, ўзим кўмганман. Ваъдага вафо қилиш керак-да...

— Қанақа қилиб борасан?— оҳиста сўради Настена.

— Узимни олисдан келган одам қилиб кўрсатаман. Унинг қишлоғи кичкинагина. Бирпас ўтираману гаплашиб, қайтиб келаман. Кўмганимизда йиғламадим, у ерда бунақа одат йўқ. Яқинда эсимга тушиб қолди, шунда кўз ёши қилдим. Ахир, юрагим тош эмас-ку, Настена. Агар тош бўлса, яхшироқ бўларди, ҳеч ниманинг қайғусини қилмасдим. Уйлайвериб-уйлайвериб жинни бўлиб кетасан, миянгга келган фикрлар бир-биридан баттар... Узиб олади, ҳа, узиб олади... Баъзан борайину таслим бўлай деб ўйлаб қоламан, қилмишингга ярашасини олавер, қанча кўп бўлса, шунча яхши. Қилғилиқни қилдингми — жазонгни е! Узимга-ўзим қўл кўтаргандан кўра, тиқиб қўйишгани ҳам дуруст, кимга шу иш топширилса, ўша унимни ўчиради қўяди. Улар ҳам тинч, мен ҳам.— Настена бирон сўзни эшитмай қолмасликка ҳаракат қилиб, қотиб қолди, аммо Андрей шартта бошини кўтарди-да, қаттиқ-қаттиқ чайқади.— Йўқ, бормайман. Мен ўзимдан қўрқаётганим йўқ, ўзимга қолса-ку, кўксимни жон-жон деб ўққа тутардим-а. У ерда лоқал кўмишади-ку, бу ерда эса, кўмадиган одамнинг ўзи йўқ. Сизларни иснодга қўйишни истамайман. Агар боланинг мендан бўлганини билишса, сени тириклайин ейишади. Мени қўявер, менинг йўригим бошқа, хўш, сенинг эса нима гуноҳинг бор? Мана, туғасан ҳам, аммо бола гапга қолади, бир умр таънадан қутулмайди. Йўқ, бормайман. Сен бўлсанг, нима қилай дейсан. Нима, мен ҳам ўзимни нима қилай деб қийнамаяпманми? Сабр қилиб турамиз— маълум бўлиши керак. Ёки чиндан ҳам Ленага бориб келарман. Ёки қўрқсам, бормай қўя қоларман. Сендан узоққа кетишни ўйласам, юрагим орқага тортиб кетади, мен фақат сенинг ён-верингдагина тирикман. Эрталаб уйғонаману ҳозир Настена турдимикин-йўқмикин, деб ўйлайман. Кундуз кунлари дайдиб юриб, ҳозир Настена қаердайкин, деб ўйлайман. Настена мени яхши деб эслармикин, ё ёмон деб эслармикин, дейман. Кейин ўзимча сабр қил, Настена, сабр қил. Бировга индама. Яна, худо кўрсатмасин, оғзингдан гуллаб қўйма, дейман. Аслини олганда сен менга хотин ҳам эмассан, киши хотини билан уйида яшайди, сен менинг ёруғ жаҳонимсан, сен менинг бору йўғимсан. Сени мендан жудо қилиб бўлмайди.

— Унақа дема, Андрей, нега бунақа дейсан? — у Андрейнинг пинжига тиқилди ва адашиб эрталабми ёки кеч-қурунлигини ажратолмай қолган одам сингари юраги хижил қилувчи, ташвишли бир қувонч билан тепа бошлади.

— Гапим ичимда йиғилиб қолган, бўшатмасам бўлмайди. Эсингдами, Ильин куни¹ анҳорнинг нариги ёнидаги дўнгликдан пичан ўргани борган эдик? Ўз пичан-воримизда ўт камдек эди, шунинг учун ўша ёққа борувдик. Иссиқ эди, ўргимчак инлари тинкани қуритарди, қулочкашлаб чалғи тортиб бўлмасди, текис ер йўқ. Энг ёмони — ўришни ҳам, ўрмасликни ҳам билмасдик. Байрам эди, чоғи. Одамлар ўйин-кулги қилмасди, аммо ишламасди ҳам. Шу куни чақмоқ чақай-чақай деб турарди. Эсингдами?

— Эсимда, нега эсимдан чиқаркан? Урушдан олдинги йили ёзда эди-да. Сен ўша ёзда ҳисобчиликдан кетувдинг, Иннакентий Иванович сенинг ўрнингга ишга кирувди.

— Ҳа-а, бир-биримизга ўқрайиб юрардик. Нима сабабдан, қайси вайдан ўқрайишиб юришимизни ўзимиз ҳам билмасдик. Ушанда сенга қараб бир нима дейину дилингни сиёҳ қилиб, бир йиғлатай деб ўйловдим. Агар йиғласанг, яна бир нима деб кўнгилдаги чигилимни ёзардим. Қарасам, сен ҳам лабингни қимтиб, кўз қирингни ташлаяпсан. Бундан, кел, қўй, шу жин ургур ишни ташлайлигу қишлоққа кетайлик, деган маънони уқиб олса бўларди. Йўқ, дилимиздагини сиртимизга чиқармадик, пишиллаб-пишиллаб қўйсак ҳам бир-биримизга индамадик. Шу пайт ногаҳон, худди томдан тараша тушгандек, момақалдироқ гулдираши ўрнига ёмғир ёғди. Шундай ёқимли, илиққина эдики, асти қўявер. Қаёқдан ёққанини билиб бўлмасди, ахир осмонда биронта ҳам булут йўқ эди-да. Осмонни кейин булут ёсди, унгача ойнадай тиниқ эди. Биз тўхтаб бир-биримизга қарадик. Эсингдами? Ушанда ёмғир ёққани жуда яхши, зўр бўлди-да, икковгинамиз бўлсак ҳам ишқилиб гижиллашиб қолмадик. Гўё биз олдин келганимизда бошқа эдигу ҳозир бир-биримизни энди кўриб тургандаймиз. Биттамиз ҳам эмас, иккаламиз ҳам бирдан ўзгариб кетдик. Шуни нимага йўйиш, қандай изоҳлаш мумкин? Ҳаммаси шу ёмғир туфайли, иш туфайли бўлувдими?

¹ 20 июль. (Тарж. изоҳи.)

— Сўнг нўхатга кетдик...

— Нўхатга кейинроқ бордик. Чалгини ташлаб, бир-биримизга илашиб кетдик. Ёмғир ҳам қандайдир ғалати эди, тушяптию йўқ бўлиб кетяпти. Худди туман ёки қандайдир оби раҳматга ўхшарди. Ё ўша ёмғир бизни сеҳрлаб қўйдими ўзи. Нўхатга эса сен юр дединг, ўшанда дунёнинг нариги чеккасига десанг ҳам кетингдан кетаверардим. Мана шулар эсимга тушиб кетди-да, ахир...

— Ҳозир ўтирган шу ўзимизми, Андрей? Ё анавилар, ўт ўргани борган бошқаларми?

У бошини ёнига ташлади-да, оғир, чуқур хаёлга чўмди.

— Билмайман, улар ҳам, булар ҳам эмас, яна бошқалари бўлса керак. Уруш бўлди... Ҳаммаси бўлди. Йўқ,— деди ногаҳон бир сесканиб.— Бу ўзимиз, ўзимиз, Настена. Ҳозир ўзимиз. Бўлмаса, мен эсламасдим. Бу ўзимиз. Бу бутунлай йўқолиб кетгани йўқ. Ахир, фақат ёмонлик эмас, яхшиликларни ҳам кўрганмиз — тўғрими, кўргандикми?

— Ёмонликни эслаб нима қиласан?

— Ҳаммасини эслаш керак, Настена. Ҳаммасини эслаш керак, аммо ёмонлик уятли жойдай гап, уни бўлар-бўлмасга кўрсатмаслик керак.

— Эслайсанми?..

Қалб торларини ғамза билан чертиб ўтган хотиралардан сеҳрланган ва кўнгли тоғдек кўтарилган Настена энди ҳеч нимани: унинг кийимлари дабдала бўлиб ўзи озиб-тўзиб кетганини ҳам, кир-яғир юрганини ҳам пайқамасди. Бу унинг Андрейи, кўз очиб кўргани, қувончли ҳаёт кечирган ўзининг меҳрибон кишиси эди. У шунчалик бахтиёр экан-а! Настена қуёш ботиш олди-дан ўрмоннинг нариги ёғида тарам-тарам нур сочиб, ҳаво қуюқлашиб, қорайиб, ўт-ўланлар совиб қолган пайтда ўзига келди. Настенанинг кўзи олдида қаёқдандир пайдо бўлиб қолган тилогоч шохи қимирлаб турарди, сўғалга ўхшаган ғадир-будир, хунук куртаклардан чиройли нинабарг попуғи ёриб чиқаётганди. Ёнида Андрей ҳорғин пишиллаб ўтирарди. Настена ўзига келдию қўрқиб кетди:

— Вой худойим, уйга новдасиз боролмайман-ку! Ёнингда лоқал пичоғинг борми?

— Бор.

— Тезроқ юр.

Андрей уни кузатаётиб:

— Менга айт-чи, Настёна, мен бу ерга келганимдан кейин қишлоқдагилардан битта-яримтаси ўлмадими? Қорахат келмадими? — деб сўраганда Настёна эътибор бермади, бу гапнинг фаҳмига кейингина етди.

— Мен келганимдан кейин дейсанми?

— Ҳа.

— Чамамда йўқ, йўқ, ҳеч ким. Охиргиси Володя Сомов эди. Кузда қорахат келганди.

— Шунақа де.

У ўз гуноҳини енгиллатиш йўлини қидира бошлаганди. Шундан кейин Настёна нега, нима учун, деб ўйланиб қолди. Буни ўзи учун сўраяптими ёки кўнглида бошқа бир гап борми?

19

— Вир неча кундан кейин Настёна яна келди, аммо бу сафар у, ниҳоят, Михеич сувга туширган ўзларининг шитигида келди. Эрталабдан эзиб майда, совуқ ёмғир ёга бошлади, шунинг учун далада иш тўхтаб қолди. У ўз томорқасида ер чошиб, бодрингга жўяк тортмоқчи бўлди, аммо ёмғир бунга ҳам қўймади, у бекорга ивиб, таъби хира бўлди. Шунинг учун у кун бекор ўтмасин деб аранг топган тўрини, чивинга қарши ишлатиладиган бир шиша қатронни эрига элтиб беришга, яна бир ташвишдан қутулишга жазм этди. У Михеич уйда йўқлигидан хурсанд бўлди, энди унга баҳона ҳам қидириб ўтирмайди, Семёновнага эса, балиқ овига бораман, деб қўя қолди — кампир анчадан бери, «мана, одамлай бинойидек, балик тутяпти, биж бўлсак, бу Ангайдаги омулнинг думини ҳам кўйганимиж йўқ», деб ҳиқиллаб юрган эди. Настёна пиёда борадими ёки қайиқда сузиб борадими, тушуниб бўлмайдиган қилиб бораман деди, ахир унисининг ҳам, бунисининг ҳам маъноси бориш-да. Семёновна жавоб беришга ҳам, уни тўхтатишга ҳам, рухсат этишга ҳам улгуролмади, Настёна эса, гизиллаб ташқарига чиқди-да, тез-тез одим отиб, Ангарага жўнади. Эшаклар мўрча даҳлизидида сақланарди, ёғоч қозиқларга ўралган балиқ овлайдиган эски перемётлар¹ ҳам шу ерда ётарди. Настёна уларни олди-да, шоша-пиша соҳилга тушиб, қайиқни итарди. У юқорига қараб сузиш ўрнига қаттиқ-қаттиқ эшкак эшиб, шитикни настга, оқимга қа-

¹ Перемёт — осма қармоқ, бир неча ўнлаб қармоқ осилган узун ип бўлиб, бир учидан қозиқ қоқиб, иккинчи учига тош боғлаб, дарёга ташлаб қўйилади. (Ред. изоҳи.)

раб ҳайдаб кетди. Беш минутлардан кейин, шивалаб ёгаётган ёмғир худди парда сингари қишлоқни тўсиб қўйгач, у қайиқни дарё кўндалангига қараб бурди.

Ёмғир сувга шовиллаб келиб уриларди; дарё сурранг, хира эди. Орол ювилганга, хиёл бўртиб чиққанга ўхшарди, шу туришида паст булутни, ифлос доғни эслатарди. Осмон ҳам ювилган эди, тўғрироғи, осмон, умуман, йўқ эди, худди қуёш ботиб кетгандай, у ҳам қаёққадир ғойиб бўлганди, энди шу ер қорайиб турарди. Настена мартда, қутурган ва серёмғир бўронда қаердодир шу ерларда муз устида югуриб борганди: вақт ўтиб борапти, унинг ҳаётида эса, ҳеч қандай ўзгариш бўлмапти, қишда ҳам, ёзда ҳам ўша ерга, унинг олдига бориш учун ҳавонинг айнашини кутишга тўғри келарди. Настена резинали ёмғирпўшда эди, кофтаси устидан ташлаб олганди, лекин аллақачон ёмғирпўшнинг путури кетганди, шунинг учун ёмғирдан сақлаб қололмади, ёқимсиз сув елкасида тўпланиб, илиб, ичига сизиб тушарди. Ҳўл кофтаси куракларига ёпишиб, ғашини келтирарди; Настена дам-бадам елкаларини қимирлатиб, баданига ёпишган кофтасини ижирғаниб кўчиришга уринарди-да, эшкак эшиш маромини бузарди.

У Ангарадан ўтди-да, анҳорни қидириб топиб, шитикни ўша ерга ҳайдаб кирди ва юқорига қараб анча ергача итариб борди, кейин битта-яримтанинг кўзи тушмасин, ёмғирда қолиб кетмасин, деб қайиқни анҳор устига энгашиб турган, тарвақайлаган қайин остига қўйиб қўйди. У перемётдан биттасини олиб, иккинчисини қайиқда қолдирди ва қирғоққа чиқиб, ҳорғинлик билан нафас олди: уйдан қочиб чиқиб, мана, етиб ҳам келди, гўё кўз очиб-юмгунча етиб келгандай эди. Аммо у қайтиб кетиши кераклигини эсдан чиқармаслик учун ҳам перемётни олиб олди. Ҳозир уларнинг ҳамма иши ҳам телба-тескари эди: одатда одам олдинга қараб боришдан кўра, ўз изи билан орқага осонроқ қайтиб келарди, уларники эса, аксинча. Қани энди Андрей ўз оёғига ўзи болта урган ерга қайтиб борсин-чи, боролмайди! Қани энди Настена ҳам бундан ярим йил олдинги Настена бўлсин-чи, бўлолмайди! Бугун яна қайтиб кетиш унга жуда оғир, ўша Ангара кўзига беш баравар кенг кўринади, эшкаклар ҳам ўша бўлса-да, жуда оғир бўларди, сув ҳам ўша, аммо даҳшатли, чуқур. Қани энди қайтиб кетмаса-ю, шу ерда, тегишли жойда, тегишли одам билан қола қолса, айёрлик ҳам қилмасди, ёлғон ҳам гапирмасди, бориға шукр қилиб, бемалол яшайверарди.

Настена қайтиб Ангарага тушди ва сув тез, тўғри оқиб кетаётган тошлоққа перемётни тортди. Перемёт билан шу кунларда балиқ тутса бўлади, бир-икки ҳафтадан кейин сув тиниб, одатдаги меъёрига тушганида, бу перемёт ярамайди. Утган йили Настена муз кетгандан кейин бир неча марта ўз қирғоғига перемёт тортиб, ель ва хариуслардан тутиб келганди. Михеич эса, кексаларга хос камтарлик билан фақат мордани¹ тан оларди, балиқ тутишнинг бошқа усулларини сира назар писанд қилмасди. Унга, Настенага эса, хўжакўрсинга бугун очидан ўлган энг майда ель балиқчалар бўлса ҳам кифоя қиларди. Энг муҳими, гапдан қутулиш учун далил керак, бошқалар ишонадими-ишонмайдими, унга бир пул. Ундай бўлса ҳам, бундай бўлса ҳам иш ҳар қалай ниҳоясига етпти. Настена қоп-қорайиб турган жардан, илдиэларидан новдалар ўсиб чиққан тўнкаларни, юмшоқ ерни ағдариб чувалчанг терди, уларни қармоққа тиқиб, перемётнинг бир учи боғлаб қўйилган тошни сувга ташлади. Илин, балиқжон, катта бўлсанг ҳам, кичик бўлсанг ҳам, ишқилиб илингин-да. Настена кетар экан, агар ҳеч нима илинмаса, лоақал қармоқда қолган чувалчангни олиб ташламаслик керак, чиндан ҳам қармоққа чувалчанг тиққанним, ростдан ҳам балиқ овлаганим, бошқа иш билан шуғуullanмаганим кўриниб турсин-да, деб ўйлаб борди. Михеич бадгумон одам, кўнглига ҳар хил гап келиши мумкин.

Ёмғир эзиб ёққани-ёққан эди; Настена, назарида, чўзиқ, қаттиқғижирлаган нарсанинг ерга тушганини өшитгандай бўлди. Уша нарса ҳали ўсиб, яхши етилмаган майса ичига шовқинсиз тушди, дарахтларнинг барглари совуқ егандай титраб турарди, Ангара устини, худди куздагидек, ёмғир аралаш қалин туман босган эди. Осмонда билинар-билинемас ҳаракат бошланганга ўхшарди, ё бу ҳам шундай туюлиб, бўшлиқни ёқтирмайдиган кўзлари олдидан сузиб ўта бошладимикин? Настена юқори қишлоғга бормаган эди, шунинг учун тусмол билан кетаверди — у аввалига қирғоқ бўйидаги ёски, ташландиқ сўқмоқдан юрди, тақир сўқмоқнинг икки ёнида ўтлар ўсиб ётарди, кейин тоққа бурилди. Назарида, у илгари ишлов берилган ерларни дарров топиб оладигандек эди, аммо нишабликда оқариб турган парча-парча ерлар кўп эди, бу ерлар ўзи азалдан

¹ Балиқ тутадиган сават. (Тарж. изоҳи.)

шунақами ёки ташландиқ экин ерими, билиб бўлмасди: у бир ердан иккинчисига, иккинчисидан учинчисига ўтиб, борган сари юқорига кўтариларди, аммо бинодан эса ҳамон дарак йўқ эди. Ёмғирда узоқни кўриб бўлмасди, у то булоққа дуч келгунича яна анча адашиб-улоқиб юрди, булоқни кўргач, пастга тушиши лозимлигини фаҳмлади ва қаршисидаги сийрак тоғтерақлар ичида қишловнинг вақт ўтиши ва қор-ёмғирдан қорайиб кетган тарам-тарам тахтали томини кўрди. Настена бир вақтлардаги сингари яна деразачани тикиллатди ва шу ондаёқ Андрей овозимни танисин, қўрқиб кетмасин, деб чақирди. Андрей яна ўшандагидай югуриб чиқди-да, уни ичкарига олиб кирди ва ҳўл кийимларини ечишда ёрдамлашди. Аммо гап бу сафар Настена биринчи марта қайиқда сузиб келиб, улар қирғоқда учрашган вақтларидагига қараганда бошқача бўлди.

Бунга Настенанинг ўзи айбдор эди. У Андрейнинг гапларига қулоқ солар экан, унинг таъсирига тушиб, у нима деяётган бўлса, ҳаммаси тўғри, унинг бу ерда яшириниб юриши-ю, менинг эса, у ёқдан бировга оғиз очмай юрганам маъқул, бундан бўлак чорамиз ҳам йўқ деб унга ишонди. Ҳа, у тишини-тишига қўйиб чидаши, индамаслиги керак, худди учи ўткир, қиррали тошлар орасидан ўтаётгандек, ҳар кунни юз азобда ўтказиши керак, қандайдир ҳали номаълум, ноаниқ нажот йўлига чиқиб олмоғи лозим. Аммо у ёлғиз қолди дегунча умидсизликка, ваҳимага тушиб, азоб-уқубатдан қон-зардоб ютарди: ахир улар нима иш қиляпти ўзи? Нима қиляпти, нимага ишонапти? Ҳақиқат — у тошлар орасидан, Ангаранинг ўртасидан, сув жуда тез оқадиган, чуқур жойдан гапирувчи дарахт бўлиб ўсиб чиқади. Ҳеч қандай куч уни яшира олмайди. Ҳарқалай Андрей бекиниб юрган еридан чиқиб, айбига иқрор бўлиб борса яхши бўлмасмикин? Ахир, эгилган бошни қилич кесмас дейишади-ку. Ахир, одамлар ҳам шундай гуноҳи азим қилган киши қайтиб бирон гуноҳ қилишга қодир эмаслигини тушунишлари керак-да. Шунинг учун у яна ўз олдида Андрейнинг соқоли патак бўлиб, халтадай осилган юзини, азоб-уқубатдан қаърига тортган тийрак кўзларини, ёйдек букилган, кир-чир кийимдаги эпчил гавдасини, ёмғирдан сўнг зах, қоронғи, ҳавоси тахир, диққинафас қишловни кўриб, ҳис этиб, алами янгиланди-да, титраб кетди.

— Печка ёқмайсан шекилли, а? — деб сўради у ғазабини босолмасдан.

— Бу ерда печка йўқ,— деб у оҳиста жавоб берди Настенанинг авзойини сезиб.

Настенани шундай қайғу-ҳасрат босдики, юраги қонга тўлди, авзойи бадани латтадай бўшашиб, боши лўқ-лўқ қила бошлади, у инқиллаб деди:

— Андрей, балки кераги йўқдир, а? Бунақа қилиб юрмай, чиққанзимиз дурустмиди? Мен сен билан қаёққа бўлса ҳам, дунёнинг нариги чеккасига десанг ҳам кетаверардим, сен қаерда бўлсанг, мен ҳам ўша ерда бўлардим. Бундан ортиқ чидолмайман. Сен ҳам чидолмайсан, ўзинга бир қара, қай аҳволдасан, ўзингни ўзинг нима қилиб қўйдинг? Отиб ташлашади, деб сенга ким айтди? Уруш тугади... ахир, шундай ҳам ўлиб бўлдик-ку...

Настена шоша-пиша гапирар экан, Андрейнинг узоқлашаётганини, бақрайиб, заҳархандалик билан бужмайиб кетаётганини кўриб турарди. Андрей шундай деди:

— Мендан қутулгинг келиб қолдими? Хўш, хўш, майли.

— Андрей!— Настена қўрқиб кетди.

— Қўтуласан, Настена, қутулиб қоласан,— у овозини гоҳ кўтариб, гоҳ тўхтаб-тўхтаб, гоҳ овутовчи бир оҳангда пасайтириб давом этди.— Гапинг тўғри—тинканг қуриб кетди, қачонгача чидаш мумкин, ахир? Киши ўз иззат-ҳурматини ҳам билиши керак. Ўзим тушуниб олишим керак. Қутулиб қоласан, Настена, аммо сен ўйлаганингдек эмас. Сен билан кетавераман деяпсанми?— у аввалгисидан ҳам баттароқ юракни сиқиб кулди-да, овозини баландлатди:— Ахир сени менинг ёнимга тургазиб, отиб ташламасликларини ўзинг ҳам биласан-ку. Сенга раҳмлари келади. Мени эса, отишади. Сенга ҳеч бўлмаса қорнингдаги боланг туфали раҳм қилишади. Кейин, жонгинам, бир ўзинг кетаверасан, шу билан виждонинг ҳам пок бўлади. Ҳа, чакки эмас.

— Бас қил, Андрей, бас қил деяпман сенга. Шундай дейишга уялмайсанми, а?

— Мен сени, Настена, ўзим қутқазиб қўяман. Ҳадемай, шу яқин орада, кўп куттириб қўймайман. Мен сени бир умр мана шунақа сарсон қилиб қўймоқчи эмасман. Модомики, гап шунақа бўлса, эртагаёқ ёки истасанг, ҳозироқ қутуласан, Ангара ёнгинамда. Кўмаман деб овора бўлиб ҳам юрмайсан. Арқончам ҳам бор, ҳў музлама пайтида тегирмонга кирувдим, ўша ердан арқонча топиб олувдим. Бақувват — беш кишини кўтаради. Сенинг қайиғингдан сакрайман, сен эса, то чўкиб кетгунимча қараб турасан. Ахир сен, барибир Ангарадан

кетишинг керак-ку, мени эса йўл-йўлакай ташлаб кетасан, ярим йўтгача сенга қарашиб, эшкагингни эшаман.

Настена, гўё ўзини ҳимоя қилаётгандек, қўлини кўксига босиб, эшитмаслик, тушунмаслик учун бошини сараксарақ қилиб ялина бошлади:

— Мени нега бунча қийнайсан, нега? Мен сенга нима қилдим? Мен шуниси маъқулмикин дегандим... Ахир, мен сени йўлдан ураётганим йўқ-ку, мен ўзим ҳам билмайман. Миямга келганини айтдим-қўйдим-да. Сен бўлсанг, гапингни қара-я? Нега унақа дейсан?

— Менга ақл ўргатмай қўя қол, ўзим биламан. Мен сенга ўша дастлабки куниёқ дангал йўқ деб айтганман. Шунинг учун сен мени йўлимдан қайтаролмайсан, ҳаракат қилмай қўя қол. Ҳеч иш чиқмайди!— Андрей бақириб, ўзини тутиб туролмай, шундай қаҳр-ғазаб билан унга ёпишиб кетдики, Настена эсанкираб қолди.— Вой сендақа меҳрибондан ўргилдим, яхшилиқ қилмоқчи бўлибдилар-а. Биламан, мақсадинг нима. Қанақасига гумдон қилиш йўлини топибсан-да. Чамаси, кечаси билан ухламай, ўйлаб чиққанга ўхшайсан. Бундан дуруст йўлини тополмабсан-да! Қўл-оёғимни боғлашганида чивин чақмасин, деб яна тўр ҳам топиб келибди-я. Ўзим эвини қиламан. Тўрингсиз ҳам эвини қиламан. Энди менга ҳеч нима керак эмас, ташийвериб жуда қийналиб кетдинг. Бас энди. Шунча ташиганинг ҳам етар, дамингни ол. Энди бу ерда қорангни кўрсатма, барибир мени кўролмайсан. Бу ҳам тўғри: хотинга боқим бўлиш — оғир! Аммо сенга яна эслатиб қўяй: менинг шу ердалигимни бировга айтсанг, барибир топиб оламан. Ўлсам ҳам қўлим ёқангда бўлади. Шуни унутма, Настена.

Настена уни гапдан тўхтатиш, ҳовуридан тушириш мақсадида унга томон қадам ташлади. Андрей жиркангандек, зумда афти буришиб кетди-да, бошини елкаси ичига тортди.

— Менга қара, Андрей,— деди у мулойимлик билан илтижо қилиб.— Менга қара. Йўқ, қарагин, юзингни ўғирма. Аввал қарагину кейин ўша сен айтган одамга ўхшайманми-йўқми, айтгин. Тепангда худо бор, Андрей, нималарни валдираяпсан? Қани, айт: ўхшайманми?

— Балки сендан узр ҳам сўрашим керакдир ҳали? Оёғингга бош уриб, сени бекорга айблабман дейинми? Ё бошқа муддаонг бўлса, айт, қилайин.

— Узр сўрашингнинг кераги йўқ. Оёғингга эса, ўзим бош ураман, фақат бунақа дема. Айтган гапларингга ишонма, ўзингни-ўзинг алдама. Менинг раъйимга қара-

майди, деган фикр мияннга қаёқдан келиб қолди, ўзи, а? Вой тавба, гапингни қара-я, Андрей! Унақа дема, қўй, кераги йўқ... Сен яхшилаб қара, менга қара, мен шунақами-йўқми? Наҳотки кўрмаётган бўлсанг?

Кейин у кўзини Андрейдан узмай, йиглаб юбормаслик учун лабини тишлади, ўпкаси тўлиб, гуркираб келатган бўзлашдан ўзини аранг тутиб, қалт-қалт титрай бошлади.

— Демак, ўзимга ишонмайину унга ишонай... Жуда соз,— деб тўнғиллади у гангиб тескари қараркан. У ҳамма нарсадан, атрофдаги барча нарсадан жаҳли чиқиб, ўринсиз зарда қиларди.

Улар анчагача чурқ этишмади, ниҳоят Настена кетиш учун ўрнидан турди, аммо у эса, жойидан қимирламади, қандай турган бўлса, шундай тураверди — кузатгани бормади.

Настена бор-йўғи уч кунгина чидаб юрди. Кейин имконият туғилиши билан ҳеч кимга ҳеч нима демай, қайиқни сувга туширди-да, сузиб кетди, Андрейнинг шу ердами-йўқлигидан, тирик-ўликлигидан беҳабар юришга унинг ортиқ тоқати йўқ эди. Шунинг учун кечаси қоронғида Настена унинг дарчасини тикиллатганида Андрей чиққач, қувончдан ўзини йўқотиб бўйнига осилиб олди, Настена Андрейнинг шу ердалигини, тириклигини кўриб, бутун дард-аламини, қаҳр-газабини унутганди. Учрашувдан йиглаб юборишига сал қолган Андрей уни эркалаб ўтираркан, пушаймон қиларди, ўзини аҳмоқ дерди, хафа бўлма, айтган гапларимга ишонма, агар сен келмаганинга биронта қайиқ топардимун сени пойлаб юрардим, кечирим сўрардим, деди. Бу гаплардан баттар ийиб, эриб кетган Настена шундай деди:

— Агар сен ўзингни бирон нима қилсанг, мен ҳам ўзимни бир бало қиламан, шуни бир билиб қўй.

20

Кейинги ишлар ҳаммаси худди томдан тараша тушгандай рўй берди-қўйди.

Настена шанба кун и мўрчани иситди, эшикларини ёпди, Семёновнинг аввал бўлиб чўмилмаслигини билгани учун улардан олдин мўрчага кетди. У эндигина бошига совун сурганида (Лиза Вологжина қаердандир бир кулча қора совун топиб, ўшанинг ярмини унга берган эди) кимдир келиб, даҳлизда ечина бошлади; Настена қотиб, таниш ихраш-сихрашдан қайнонаси

эканини билиб олди. Настена Семёновна кириши билан мен ювиниб бўлдим деб чиқиб кетиш учун наридан-бери бошини чайиб олишга югурди, аммо кейин ўйлаб кўриб, бу ниятидан қайтди: модомики қайнонаси бир ўзи келибдими, демак, уни барибир кетказмайди. Йўқ, энди бошга тушганини кўз кўрар. Бу кампири тушмагур нега келдийкин-а, ахир сира бирга ювинишмаган эди-ку! Аксига олиб, худди билганда-я, ахир унга бу ерда ҳеч кимнинг кўзи учиб турмагани-ку. Балки, чиндан ҳам атайлаб келгандир, чиндан ҳам билгандир: илгари кузатиб юрган бўлса, пойлаб келиб текшириб кўрмоқчи бўлгандир. Агар шунақа бўлса, ҳозир майна бўлади-да, Настена мўрчанинг бурчагига борди-да, шайка¹ билан ўзини тўсиб, қорнини ичига тортишга уриниб кўрди — дўпна-зиб чиқиб тургандан кейин уни қаёққаям тортардингу қанақасига ҳам яширардинг? Юз қилсанг ҳам кўриниб турибди-ку, кўриниб турибди-ку ахир.

Аммо таажжубланадиган ери шундаки, бу сафар ҳамма иш силлиққина ўтиб қетди. Семёновна ё ҳеч нимани пайқамади, ё пайқаган бўлса ҳам ишонмади, унинг сабабини бошқа нарсага, келинининг қорин қўйганига йўйди, чоғи. Шундай бўлса ҳам чўмилишаётганда Настена кампирнинг икки-уч марта тикилиб-тикилиб қараб қўйганини пайқаб қолди, ана шунда у қорнини ичига шунчалик тортиб, шунчалик қисиниб-қимтиндики, кучанишдан ёноқлари тортишиб кетди. Кейин, кийиниб ташқарига чиққач, Настена афсусланди: яшириб нима қиларди? Жуда қулай, айни пайти эди, аксинча, у ўзининг бор гўзаллигини кўз-кўз қилиши, агар сўраса, бор деб айтиши керак эди. Ҳатто қайнонаси бошқа одамлардан эмас, ундан, Настенанинг ўзидан эшитганида, қайтанга яхши бўларди. Ҳарқалай қайноқ сув сепиб юбормасди, аммо бақириб-чақирарди, жиғибийрон бўларди — майли эди-да, аммо Настена ниҳоят уззукун кутиб юришдан, кўрқувдан қутуларди-қўярди, ахир бу қанча чўзилса, шунчалик даҳшатли, чидаб бўлмайдиган бўлади-ку.

Аммо мўрчага тушишнинг оқибати Настена учун ҳарқалай яхши бўлмади. Шундан кейин Семёновна уни қандайдир кўзини қисиб, зимдан зеҳн солиб кузатиб юрадиган бўлиб қолди, унинг бу қилиғи яхшиликдан дарак бермаслигини Настена биларди. Демак, кампир

¹ Ёгоч ёки металлдан ишланган тоғорага ўхшаш идиш. (Тарж. изоҳи.)

бир нимани пайқабди, бўлмаса бунақа қилмасди. Қайнона астойдил келиннинг пайига тушганди: кампир бир кунда йигирма марталаб қаққайиб туриб оларди-да, қаёққа, қаерга кўз ташлаётганини ҳам яширмай, унга зеҳн соларди, Настена эса, бекинарди ёки қисиниб-қимтиниб ёни билан лип этиб ўтиб кетарди, ё бўлмаса қўли билан қорнини пана қиларди, Андрейнинг кенг-мўл камзулини кийиб ўраниб оларди, ёки сал олдинга энгашиб, кўкрагини чиқариб юрарди. Қорни эса, кейинги пайтларда ошган хамирдай кўтарилаётганди, энди уни ҳеч қандай қувлик, айёрлик билан яшириб бўлмасди.

Бир куни кечки пайт, Настена билан Семёновна ёлғиз ўзлари қолишди, иккови ҳам рўзғор юмуши билан — Настена ҳовлидаги, Семёновна эса уйдаги юмушлар билан ғимирлаб юришганда Семёновна, гўё Настенанинг қорни дўппайиб қолганини биринчи марта кўраётгандек, шартта сўради:

— Шен, кижалоғим, ҳомиладой эмашмишан? Нега бунчалик тайвайиб кетдинг?

Настенанинг юраги шув этиб кетди: мана сенга керак бўлса! Дард устига бу чипқонни кўр. Бўш келма, Настена. Энди тона олмайсан, яшириб юролмайсан. Шунинг учун ҳам Настена чўрт кесиб, ўша сўзнинг ўзи билан жавоб бериб қўя қолди:

— Ҳомиладорман.

— Вой ўлай!— деди чўзиб Семёновна таажжубланиб, у ҳатто шубҳаси бежиз эмаслигидан қувонди ва ногаҳон дардчил оёқлари билан ғизиллаб унинг олдига келди-да, жони чиқиб кетганидан бўғилиб, нафаси тикилиб, бақариб юборди, у анчагача бир оғиз ҳам гапиролмай фақат бошини силкитди.

— Каншиг!— деб қичқирди у кейин, шунинг учун Настена бу «қанжиқ» эканини дарров тушуна олмади. Илгари қайнонаси сира койимасди.— Каншиг! Вой шў-ўйи-им!— у бошини чангаллаб, ув тортиб йиғлашга тушди.— Ана шаймандалигу мана шаймандалик! Эй худо! Мукаддаш Биби Майям! Ўжинг жазошини бей, туйган ейида жазола. Айланишибди. Кутиб туёлмапти! Тағин мик этмай юйганини-я бу каншиғни! Андюшканинг келишига бу манжалаки туғиб ўтийади... шайм-ҳаёнг кани шени? Ой-номушинг кани, нима қилдинг уни? Кани энди ичингдаги бола бўлмай, куйт-кумушка бўлша эди! Кани энди бий умй тўғмашанг эди! Қандай яхши бўлайди-я, қандай яхши бўлайди-я!— Семёновна ўз қарғишларидан ўзи қўрқиб кетди-да, тўхтади, томоғига

бир нима тиқилгандек йўталди ва сўнгги умид билан сўради:— Балки ёлгон гапийаётгандийшан-а? Балки ҳеч нима йўқдй?

— Бор,— деди Настена юрак ютиб ночор, у бундан бошқача жавоб бериш мумкин эмаслигини биларди, шунинг учун беихтиёр қорнини дўппайтириб олдинга чиқарди.

— Бой эмиш-а,— Семёновна ихраб-сйҳради.— Бой дейди-я. Гўё шунақа бўлиши кейақдай. Шайм-хаёши колмабди — йўқ. Мабодо мушук эмашмишан? Шайманда, ҳаёшиз мушук эмашмишан ўши?— У янги сўз топди ва худди мушукка бақиргандек қўли билан эшикни кўрсатиб қичқирди:— Пишт! Кет уйдан, шайманда! Нахш бошган туйкингни кўймайн бу ейда. Ҳожийоқ туёфингни шикиллат! Каейда ойттийган бўлшанг, ўша ейга жўна. Андюшка келша, биж унга нима деймиж? Кимни олиб юйибмиз-а? Ишнодга колиб, кимни аллада ажиж қилиб юйибмиж-а? Ахий, кишлокда ҳамма билади-ку, кишлоқдагилай билади-ку, эй худойим! Мен, шен кижни, ўша келган кунингдаёқ йажм шолиб, билиб олувдим, канакалигингни дайов пайковдим. Мана, айланишдингу ойттийиб келдинг! Нимани кутиб туйибшан, оташкуйак билан тушириб колмашимдан жўнаб кол. Бу ейдан койангни ўчий.

Настена қанақа кийимда бўлса, шу кўйи ташқарига чиқди. Зинада челақни олди, бу челақда бузоққа ардоб олиб бориб берганди-ю, шошиличда эсидан чиқариб зинада қолдирганди, у челақни элтиб скамейкага қўйди. Уй ичидан кампирнинг шанғиллаб қарғаши эшитилиб турарди; Настена бу қарғишлар ўзига тегишли эканини, чиндан ҳам уни уйдан ҳайдаганларга гўё тушунолмай, ишонмай бирпас турди, кейин нимагадир имирсилаб, ниманидир кутиб, бўшашибгина эшикни очди. Нарироқдаги майдонда болалар бақай ўйнашаётганди, Родька ҳам ўшалар ичида эди. Настена ундан ойинг уйдаи деб сўради, у ҳам уйда бўлса керак, деб жавоб берди. Бошқа борадиган жой йўқ эди — Настена Надьканикига кетди.

У Семёновнадан хафа бўлмади, рост-да, унинг нимасидан ҳам хафа бўларди? Шунақа бўлиши турган гап эди. Аммо Настена охирги дақиқагача ҳам ўзини гуноҳсиз деб ишонар ва модомики айбим бўлмаса, ҳақ жойида қарор тонади-ю, мени бундай жазодан сақлаб қолади, деб юрар эди. Настена адолат ҳам қидиргани йўқ — ҳозир нима адолатли-ю, нима адолатсизлигини ҳам тушу-

пиб бўлмайди, унинг ўзи ҳам кўпдан бери икки жаҳон овораси бўлиб юрибди, аммо аслини олганда қайнонаси озгина ачинса бўларди, индамай юриб, бола бўлиб қолганини фаҳмлади-ю, тўполон кўтарди, ахир бу бола унга бегона эмас-ку. Наҳотки, ўз қони қулоғига пич этиб қўймаган ёки юрагини бир жиз этказмаган бўлса. Унда одамлардан нима умид? Мана ўша чипқон, кўпдан бери йиринглаб, унинг сабр-тоқатини битирди, силласини қуритди-ю, ниҳоят ёрилди, энди бу ярага қўядиган ҳеч нима йўқ. Ўзини ўзи авраб юрган билан бирон наф кўрармиди, қандайдир бир нимани деб чидаш керак, кейин ҳаммаси кўрмагандай бўлиб кетади, деб тасалли топишдан бошқа нима бор? Хўш, кейин қанақа яхши кунлар келади? Йўқ, кутишдан фойда йўқ.

Настенанинг кўнгли шу чўкканича чўкди-ю, қайтиб кўтарилмади, юраги номаълум бир жойдан заифгина телиб турарди. Ёки у ичидаги боласининг юраги билан яшаётганмикин? Ўзи билан унинг заррача иши йўқ эди, фақат уни, болани қутқариб қолса, бошига тушган қайғу-кулфатдан нобуд қилиб қўймаса, ёруғ олам юзини кўрадиган вақт-соати келгунча эсон-омон кўтариб юрса, бас эди. Эҳтимол, одамлар болани кўргач, кўрадиган эрмак топилгач, раҳмлари келар, уни ҳозир ўз уйдан ҳайдаб чиқаришгандек қувиб юборишмас ахир. Ўз уйи бўлиб қолувди, саккиз йил умр ўтди. Шунанча бўлганига хафа эмас, йўқ, хафа эмас, фақат уятли бўлди; у ўзидан сира уялмайди, ўз йўлини билади, бу йўлга кўникиб қолган, шунинг учун шундай воқеа юз бердики, бу йўл тунаб туришга одамлардан бошпана сўраш даражасига олиб келди. Унинг бирон ерга кетиши мумкин эмас, қўл-оёғи икки қават қилиб боғлаб қўйилган, қолаверса борадиган ери ҳам йўқ. Ёлғиз ўзи, бутунлай ёлғиз.

У Надьканикига келди-да, бутун оғирлиги билан эшик кесакисига суянди, то уй эгаси кир демагунича ичкарига ўтишга юраги дов бермади. Ким билсин, эҳтимол, Надька кирма дер: энди ҳар бир одамни бошқатдан билиб олиш керак; одамлар кўришга одатланиб қолган ерингдан жилишинг билан дарров сенга нисбатан ўзгариб қолади, сени бошқача ном билан чақиришга жон-жон дейди! Надька бозиллаган печка олдида гимирларкан, сўради:

— Нега серрайиб турибсан?

— Уч-тўрт кун туришга йўқ демайсанми?— гапни

чўзиб, чайналиб ўтиришга тоқати қолмаган Настена шундай деб гап бошлади.

— Кимга — сенгами?

— Менга.

Қўл силтамоқчи бўлган Надька диққат билан унга разм солди:

— Нима гап ўзи?

— Ҳайдаб юборишди.

— Сени-я?

Настена қорини кўрсатди.

— Кўряпсанми?

— Вой-вой-й-й,— деди Надька ўзига хос бўлмаган овоз билан ва оҳ-воҳ қилди:— Ростданми? Уни қаёқдан орттиринг? Шошмай тур, шошмай тур,— Надька физилаб унинг олдига келди, уни ёғоч каравотга ўтиргизди, ўзи эса энгашиб рўпарасида турди.— Бу ёруғ оламда нималар бўляпти ўзи? Ҳа, мана ман деб турибди. Ҳеч ким ҳеч нима... Кимдан орттиринг, а? Боплаб қўйибсан-ку? Аломат гап бўпти-да ўзи! Бошинг балога қопти! Сен ҳам ўзингга етганчасан! Сени ким йўлдан урди?

— Арвоҳ,— деди Настена. У биров бирон нимани сўраб-суриштириб, жонидан безор қилмаслиги, ўз ҳолига қўйишлари учун ҳеч нимани аямасди. Меъдага тегиб кетганди.

— Арвоҳ бўлса бордир,— деди Надька унинг ёнига келиб.— Одамнинг билгиси келади-да, ахир. Агар сир бўлса, айтмай қўя қол. Назаримда, биронта ҳам эркак айланишмаган эди шекилли. Йўқ, сен менга гапни айлантирмай, пўскалласини айт. Борди-ю, ўша арвоҳни ўзим суриштириб тагига етсам-чи?

— Етолмайсан, Надька,— Настена фақат шу Надькага айтса бас, бошқа бировга тушунтириб юришга ҳожат қолмаслигига ақли етди-ю, айтишга жазм этди. Қандай жирканчли-я, аммо на чора, бир нима дейиш керак-да. Бу унинг биринчи ҳам, охирги ҳам гуноҳи бўлмаса керак.— Ҳу анави келган вакил эсингдами?— сўради у.— Келиб облигацияга ёздирган эди-ку?

— Хўш?

— Мана сенга хўш!— Настенанинг жаҳли чиқди.— Чанани қўшиб кетдик, кейин... Орттириб келдим. Эпчил одамга гап эканми?

— Ҳеч гапмас, ҳеч гапмас, биламан,— Надька шошапиша унинг гапига қўшилди.— Бирпаслик ишу кейин жазонгни тортиб юраверасан. Оббо Настена-ей! Узингни шундай ювсш, қобил қилиб кўрсатардинг-а, биров гапир-

са, қизариб кетардинг-а. Мана сенга ювош одам. Хўш, энди нима қилмоқчисан? Борди-ю, Андрей келиб қолса-чи? У ўлдиради-ку, ахир сени.

— Улдирса-ўлдирад. Нега ҳадеб нима қиласан деб сўрайверасан? Мен қаёқдан билай?! Ундан кўра айт, уйингда уч-тўрт кун турсам бўладими-йўқми? Қўясанми-йўқми?

— Ҳа, турсанг-туравер. Қаёққа борардинг. Бирон гап бўлса, бирлашиб ўзимизни ҳимоя қиламиз. Кампир сенга ачинмайди, албатта. Ҳозир унинг кўзига балодай кўринасан. Ҳароми набира туғиб берасану яхши кўринасанми,— Надька чидаб туролмай ҳихилаб кулди.— Эртаю кеч сендан кўз-қулоқ бўлиб юрарди. Э, хотин кишини пойлаб эплаб бўларканми? Хотин киши бошқалар у ёқда турсин, ўзини-ўзи алдайди-ю. Мана, ким сени шунақа деб ўйлабди? Оббо Настена-ей! Жуда қалтиссан-да, қалтис, ҳали кўп азоб чекасан. Ҳечқиси йўқ, биргалашиб азоб чекамиз. Мен ўрганиб қолганман. Сен икки қўлингни бурнингга тиқиб келаверган бўлсанг керак, а? Ҳеч нима олмадингми? Бориб нарсаларингни йиғиштириб келаймикин, а?

— Кераги йўқ. Кейин ўзим олиб келарман.

— Узим эмиш. Узим-ўзим деб етиб келган еринг шу бўлди. Э, гап ема, гап ема, бир кунинг бўлса ўтади. Бундан бешбаттарлари ҳам бўлган. Қадимда ит бўри билан яшаган экан. Бир кунимизни кўрармиз. Шунинг учун ҳам номимиз хотинд-а. Йўқ, сен аввал туғиб ол, туғиб ол, у ёғини ўшанда кўрамиз. Унинг исми нима?

— Кимни?

— Кимни эмиш... Яна кимни бўларди? Анавинггни, сени заёмга ёзган одамни? Жуда уддабурро экан! Ҳеч бўлмаса исмини сўраганмидинг?

— Йўқ.

— Исмини сўрамовдингми? Тентаксан, Настена. Ахир бола кимнингдир номига ўтиши керак-ку. Туғиб кўрмагансан-да, билмайсан. Ахир гувоҳномага отасининг исмини ёзиш керак, у ерда сўрашади-ку. Ҳа, қўявер, топамиз. Иш шунга бориб тақалса, болангга энг яхши ота топиб берамиз.

Надька яна анчагача оҳ-воҳ қилди-ю, лип этиб ўзини ташқарига урди. Барибир қишлоқ билади — биринчи бўлиб гап тарқатиш имкониятини қўлдан чиқариб бўларканми! Настена эса ёлғиз қолгач, ўзини каравотга ташлади, кўзларини юмди, нафаси тиқилиб, томоғи жазиллаб ачиштирарди. У йиғлаб ҳам юборгиси келди — чек-

сиз бемаъни дард-аламларга тўлиб қолган ичини бўшатиб олиш учун шунчалик ҳўнграб йиғлагиси келарди-ю, аммо кўз ёшлари болага зиён қилишидан қўрқарди. У анчагача аъзойи бадани тортишиб инграб, каравотда ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлаб ётди — гоҳ туриб ўтирди, гоҳ яна ётиб олди, аммо заррачалик энгил тортмади, тинчимади, азоб чеккан кўнгли ором олмади.

Алламаҳалда Михеич келди, Родька орқали Настенани гов олдига чақиртирди. У серкўз, болта билан ўйдимчуқур қилинган тўнкага ўтирди. Настена гов олдида тураверди. У оёғида аранг турарди, аммо бир жойда тек ўтира олмасди, тик турганда оғирлигини у оёғидан бу оёғига солиши, қимирлаши мумкин эди, қимирламаслик эса уни эзиб юбораётганди. Михеич ғадир-будир, титроқ бармоқлари билан трубкасига тамаки босди, анча овора бўлиб, чақмоқтош билан ёндириб чекди. У тутунни ютди-ю, тикилиб, йўталди, тескари ўгирилиб, ерга энгашди, ичаги узилгудек бўлиб узоқ йўталди, анчадан кейингина нафасини ростлади. Настена кутиб турарди. Михеич нафасини ростлагач, тинчланиш учун яна бир неча марта тортди, ёшовлаган кўзларини Настенага тикди ва ҳорғинлик билан, хиёл пўписа қилиб деди:

— У шу ерда, Настена. Йўқ, дема, биламан. Ҳеч кимга оғиз очма, фақат ўзимга айт. Айта қол, Настена, менга раҳминг келсин. Ахир мен отасиман-ку.

Настена бошини сарак-сарак қилди.

— Айта қол, умримнинг охирида бир мартагина кўриб қолай. Худо ҳақи, ёлбораман, Настена, айта қол. Агар мендан яширсанг, худо ҳам кечирмайди сени... Мен ундан нимадан умид қилаётганини сўрайман, холос. Хўш, у сенга айтмадими? Авлодимизда ҳар хил одамлар ўтган, аммо биронтаси бунчалик... Аблаҳлик қилибди-қилибди, майли. Ўзини-ўзи расво қилибди... Бизни юзлаштир, Настена,— деб талаб қилди у деярли дағдаға билан.— Худо ҳаққи, илтижо қиламан, юзлаштир. Бутунлай мурдор бўлмасидан уни қайтариш керак. Ўзинг кўриб турибсан, бундан ортиқ ўйнашиб бўлмайди. Шуниси ҳам етарли. Менга раҳминг келсин, Настена, ёрдам бер. Ўзинг ҳам энгил тортасан.— Унинг ялиниб-ёлборишларидан ийиб, хаёлга чўмиб қолган Настена яна бошини чайқади:

— Нималар деяпсиз, ота? Мен сизга нимани айтай, ахир. Айтадиган гапнинг ўзи йўқ. Ҳеч ким йўқ, ўзингиз ўйлаб чиқаргансиз. Йўқ, ахир.

— Ёлгон гапирма, Настена,— Михеич ўрнидан турди

ва трубкасини оёғига уриб кўйди. — Кимга ёлгон гапиряпсан? Мен сен билан яхшиликчасига гаплашмоқчийдим. Анави, қорнингдаги, ўшандан-ку, ахир! Йўқса кимдан бўларди?! Худди мен сени билмаганда-я, сенинг қанақалигингни мен билмас эканманми? Сен кампирга, бошқа аёлларга айтгин бу гапингни, аммо менга эмас. Милтиқни ҳам ўшанга элтиб бергансан, бошқа кўп нарсаларни ҳам ўшанга ташидинг. Мана, сенга исботи, — у трубкасини Настенанинг қорнига тегизай деди-ю, яна тортиб олди. — Буни қанақасига яширасан? Қанақасига? Мен сендан сўраяпман!

Настена гарчи айтмаслиги лозимлигини тушунса ҳам, аммо бошқа гап тополмай, ортиқ бир ниъма дейишини билмай, тезроқ гапни бўлиш, тугатишга, тезроқ кетиб, бориб, яна ўзини каравотга ташлашга ҳаракат қиларкан, сохта, куракда турмайдиган, жирканч важ кўрсатди:

— Андрейингиз билан тўрт йил бирга турдим, ҳеч нима бўлмади. Сиз эса, мана далили дейсиз.

Михейч тахта бўлиб қолди, унга тикиларкан, қўрқиб кўзларини пирпиратди ва бурилиб, дарвозача томон оғир қадам ташлади. Шу пайт, чамаси, кимдир кўчадан ўтиб қолди; Михейч дарвозачани очди, орқасига қараб бир силтанди-ю, ўзини зўрлаб чиқиб кетди.

21

Настена то Надька ва болалари тинчигунча кутиб, алламаҳалгача ўзини уйқуга солиб ётди, битта-яримтаси уйроқ бўлса-я, деган андиша билан яна пича тишини-тишига қўйиб чидади, шундан кейингина у оҳиста ўрнидан турди, кўйлаги, фуфайкаси ва бошмоғини қўлига олди-да, оёқ учида юриб, уйдан чиқди. У ялангдевор остидаги пиллапояда кийиниб олди. Кийиниб олган, аммо бош яланг Настена юқориги зинада сал хижолат чекди, дидллашиб, шу ўйлаган ишимни қилсаммикин-қилмасаммикин, ё ҳеч қаёққа жилмасдан, яна кириб ўрнимга ётсаму ниҳоят танама тақдир қўйиб, оз бўлса ҳам айни муддаодек бир ухлаб олсам, яхши эмасмикин, деб ўзини синаб кўрди.

Тун ваҳимали эди — нам, жимжит, ҳаддан ташқари қоп-қоронғи эди. Ўтган куни кечаси ёмғир ёғди, эрта-лаб ҳам ўқтин-ўқтин йирик-йирик томчилаб турди, булутлар ташлаган сўнги томчилар худди шамол дарахтларни силкитганда сачраб кетадиган томчиларга ўхшарди,

аммо қайтиб ёмғир ёлмаган бўлса ҳам кун бўйи ҳаво қовоғини солиб, тунарилиб турди, ҳозир эса қоронғилик баттар қуюқлашиб кетганга ўхшарди. Қоп-қоронғи тунда иморатлар деярли кўринмасди, шу яқин-ўртадаги уйларни кўриш, ҳатто кўриш учун ҳам эмас, шунчаки қайси уй қаерда турганини билиб қўйиш учун ҳам астойдил тикилиб, кўзни йириб-йиртиб қарашга тўғри келарди. Оғирлашган осмон шунчалик паст осилгандики, унинг ердигига қараганда бошқачароқ совуқ нами, ҳавонинг қандайдир бошқача, айланиб-буралиб ўтаётгани сезилиб турарди. Агар қоронғиликнинг бунчалик қуюқ, ваҳимали эканлигидан Настена қўрқмаганида-ку, тун бекиниш учун айна муддао эди-я, у ерда, Ангарада тун бундан баттар қўрқинчли бўлади.

Настена пиллапоядан қўзғолганида Ангарага боришни ўйлаб қўйганди, кечаси, айниқса ҳаво айнаган пайтларда у одамлардан беркиниб юриб, кўпдан бери фақат бир йўлни билиб олганди. Настена бирон нимага қоқилиб кетмаслик, бирон ерини майиб қилиб олмаслик учун майда, тез-тез қадам босиб, бузоқхона орқали уч кун бурун ўзиники деб юрган мўрчага ўтди ва пийпасланиб, курак билан хоначани топди. Настена бир қўл билан ишлайдиган эшкакка тегмади, буни қанақа ишлатишни у ҳали тузуккина ўрганиб олмаганди. Настена энди, Гуськовларниқидан кетганидан бери Михеичнинг қайғидан сўроқсиз фойдаланиш ўғирликка ўхшарди, аммо унинг бошқа иложи йўқ эди. Бутунлай бегона одамларниқини олиб бўладими, ахир? Ё итларини олқишлашади, ё кўнгилларига бошқа ёмон гап келади. Бошига тушган бу савдо унга етиб-ортади. Худди унинг қўрққанини сезгандай, қишлоқ ўртасида нима сабабдандир бир ит тўсатдан вовиллаб қолди, унга бошқаси ҳам қўшилди — Настена қўрқиб кетди-да, юраги гуп-гуп уриб, итларнинг тинчишини кутиб, ров ёнига чўнқайди. Бугун у ҳамма нарсадан: унга жуда қўл келган қоронғиликдан ҳам, ҳар қачонгига қараганда жимжит, тиқ этган товуш эшитиладиган сокинликдан ҳам, манави бекордан-бекорга ҳуриган итнинг (ит—ит-да) акиллашидан ҳам — чунки тезгина овози ўчиб қолди, — қўрқарди, буларнинг ҳаммасида унга қандайдир бир ғараз, ҳийла-макр, ёмонлик аломати бордек туюларди. Настена оҳиста, нақ эмаклагудай бўлиб, ҳар қадамда энгашиб, қулоқ солиб, жарлик остига тушди, аммо тошлоқда оёғи остидаги шағалнинг гижирлаши қулоғини қоматга келтираётгандай бўлди, сувга итарилаётган шитикнинг шиқир-шиқири ҳам қат-

тиқ, кар қиладигандай эшитиларди. Настена қайиқни сувга суриб, ичига ошиб тушди-да, энгашиб тек ўтириб қолди, оқим шитикни қишлоқ орқасига қараб олиб кетди.

Бу ерда, Ангарада тун у қадар зим-зиё эмасди; дарёдан, сув ичидан хира ёруғлик милтираб кўтарилиб турарди, сув гўё буралиб, пастга тушиб кетгандай шу ёруғликда йилтираб ғойиб бўларди. Ундан юқорироқдаги хира нур чизиги устида бошқа, ундан ҳам хирароқ, қаёқдан пайдо бўлаётгани маълум бўлмаган заиф, тарам-тарам ёруғлик кўринарди; ундан у ёғи эса зим-зиё эди. Настена кўз югуртириб, оқ бакеннинг чироғини қидириб топди, бу Настена Матвей бувага қарашиб ўрнатган бакеннинг иккинчиси эди, шунинг учун Настена бакеннинг шу ердалигидан, ғойиб бўлмаганидан, ўчиб қолмаганидан, йўқолиб кетмаганидан сал энгил тортди. Сувнинг шовқини саёз ерда кечаси бўғиқроқ, пастроқдай эди, аммо шўх, ўйноқлаб бир маромда шилдирарди, сувнинг майин шилдираши ҳозир жуда яхши эшитиларди. Субҳидам шабадаси ўқтин-ўқтин айланиб, гур-гур эсарди-да, яна сусайиб қоларди...

Энди эшкакларни ишлатса бўларди, қанчалик зим-зиё бўлмасин, ёз туни барибир қисқа. Настена аввалига тонг отмасдан қайиқни жойига элтиб қўйишни мўлжаллаганди, аммо энди улгурмаслигини тушунарди. Урнида узоқ чўзилиб ётди, пиллапояда анча ўтирди, хийлагина эшкак эшмади, сув оқиздиришини кутиб тек ўтирди, вақт эса кутиб турмади. Кун ёришганда ҳам қайтиб борса ёмон бўлмайди, аммо ўшанда ҳам то одамлар ўринларидан туриб дарёга чиққунларича бориш керак, ҳамманинг кўзи олдида бориб қайиқдан тушсанг, ортиқча гап-сўзга, ғийбатга баҳона топиб берасан. Эҳтимол, бу охирги марта келишидир, бундан кейин керак бўлмас ҳам. Бундан бу ёғига таваккал қилиб бўлмайди — шуниси ҳам кифоя. Чамаси у, Настена, шусиз ҳам қаердадир, қачонлардир бир янглишганга ўхшайди, бирон нимани керагидан ортиқча кўрсатиб қўйган шекилли — қаерда, қачон, нима ни? Энди суриштириб ўтиришнинг нима кераги бор? Бундан ҳеч иш чиқмайди. Ишқилиб Андрейни огоҳлантиришга, у билан гапни бир ерга қўйишга улгурса бўлди, кейин нима бўлса бўлар. У ўзини шундай қаттиқ чарчаган, жонида жон қолмаган ҳис этдики, нарироққача қайиқни ҳайдаб боргач, эшкакни қўйиб, чўзилишни, кўзларини юмишни истарди — майли, қаёққа оқиздириб кетса кетаверсин, бундан баттари бўлмайди.

Семёновна уйдан ҳайдаб чиқаргандан бери орадан уч

кун ўтган бўлса ҳам Настена ҳамон қаердадир одамлар орасида яшаётганига, илгаригидек ўз хонасига ўтиб, кийимини алмаштиришига, ёғоч каравотига ўтириб, ётиш олдидан ийманиб қорнини силаши мумкин эмаслигига сира ишонгиси келмасди. Энди, ҳомиладорлигини яшириб юришнинг ҳожати қолмагандан кейин, унинг сири ошкор бўлиб, эринмаган ҳар қандай одам худди ширин нарсани ичиб, ҳузур қилгандек, кўзини лўқ қилиб турадиган бўлгандан сўнг, унинг борлигини тўлдириб, ҳаяжонга солиб, титратиб турган сезгир ҳис-туйғуси ич-этини кемиришга тушгач, болага меҳри ҳам сўна бошлади. Унда қўрқувдан бўлак нарса қолмади: нима бўларкин? Уззукун одамларнинг айбситиб, тешиб юборгудек бўлиб тикилишларига ҳам чидаш осон эмас-да, ахир қарашганда ҳам синчковлик, шубҳа, нафрат билан қарайдилар; Настена бошига тушган бу ишлар ҳақиқат эканини тушунишга қодир бўлмаганидек, бошқалар ҳам бу ўша ўзлари билган Настена эканига ишона олмасдилар ва ҳар сафар Андрей шу ердамикин, қорни пучайиб қолмадимикин, ғойиб бўлмадимикин деб, миш-мишларнинг далилини қидиришарди. Ҳеч ким, биронта одам ҳам, ҳатто тенгқури Лиза Воложина ҳам лоақал, қўявер, бардам бўл, гап-сўзларга қулоқ солма, туғадиган боланг ўзингники, бировники эмас, шунинг учун авайлашинг керак, одамлар эса, вақти келиб, тинчиб қолади, деб кўнглини кўтариб қўймади. Агар сал вақт тўғри келганда-ку, Лиза ҳам Максим уникига кириб-чиқиб юрмаганикин, деб шубҳаланиб ўқрайиб юрарди-я. Балки энди ўйланиб қолгандир, ҳисоблаб чиққандир — ким билади дейсиз уни? Анави Катерина, Несторнинг хотини озмунча жаҳли чиқиб, олайиб, сасиб юрдими, ахир унинг олдига бориб, ўзингни бос, бунга сенинг Несторингнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ, деб тушунтиролмайсан-ку.

Ҳар ким ҳам Настенанинг вакил тўғрисидаги чўпчигига ишонмасди — шунақа бўлиши турган гап эди, аммо Настена бу важ-карсондан сира енгил тортмасди. Хотин-халажлар майли, уларга-ку бир йўлини қилар, у хотин-халажлар олдида гуноҳкор эмаслигини, лоақал улар бунга тақишган айбни қилмаганлигини билар эди, шунинг учун Настена уларга уялмай-нетмай қарарди: аммо ҳақиқатга яқинроқ гапга шама қилишганидан ноқулай аҳволга тушиб қоларди. Настенанинг гуноҳи маълум бўлиб қолган кунини биринчи учрашувдаёқ Иннакентий Иванович айёр, суллоҳ кўзларини қисиб, тушунаман дегандай бош чайқаб, азмойиш олиб деди:

— Менга қара, қой хотин, сени бунақа медаль билан ким тақдирлаганини ҳали аниқлаш керак. Тўғрими?

У шундай деди-ю, бутун вужуди кўз-қуллоқа айланиб, бирон ери қилт этармикин, сездириб қўймасмикин, тасодифан оғзидан гуллаб қолмасмикин, дегандай унга тикилди.

— Аниқлайверинг, суриштираверинг, Иннакентий Иванович,— деди кейинги пайтларда унга тап тортмай муомала қиладиган Настена Иннакентий Ивановичга сал ён бериб.— Аммо мен ҳозирча бола Иннакентий Ивановичга ўхшайди деб тураман.

— Туф-е, туф-е, мараз!— деб тупурди Иннакентий Иванович ва кетаётиб дағдаға қилди:— Ҳечқисси йўқ, аниқлаймиз, у кимга ўхшаркин.

Бу гап Настенанинг ўтакасини ёриб юборди, энди нима қилишини у ҳатто тасаввур ҳам эта олмасди. У умуман нима қилиши кераклигини заррача кўз олдига келтиролмасди, тузукроқ ўйлаб кўриб, бирор қарорга келишга қодир эмасди: биринчи кун Семёновна қичқирганида у қандай карахт бўлиб қолган бўлса, бу карахтлик ҳамон ёзилмаганди. Атрофдаги барча нарса кўзига хунук кўринарди, бегонадек, унга қарши қаратилгандек туюларди, унинг ҳар бир қадамини кузатишаётгандек, кўнглига келган ҳар бир гапни билиб туришгандек бўларди. У тахта бўлиб қолмаслик, ҳушидан айрилмаслик учун қимирлаб юрарди, ишга чиқарди, бирон нимани сўрашса, бир нималар дерди, аммо нимани гапирганини, нима иш қилганини, қаерга борганини дарров эсидан чиқариб қўярди. Кечалари у бирон нажот йўлини тополмай қолган кезларида аччиқ дард-аламдан тўлғониб деярли ухламасди, ёруғда эса, эрта билан кечни ажратолмасди ва адашиб, боши айланиб, бутунлай ўралашиб қолганди. Надька уни гоҳ столга, гоҳ ўринга, гоҳ далага туртиб олиб борарди, бақириб-чақирарди, Настена нима талаб этилса, шуни бажарарди ва итоаткорлик билан ҳаракат қиларди, яна аввалгидек карахт бўлиб, тинкаси қуриб, рўпарасига шуурсизлик билан тикилиб ўтираварарди. У негадир юраги орзиқиб, бугун-эрта бошланадиган пичан ўрими кутарди: негадир у хушчақчақ, илгари жон-дилидан яхши кўрадиган ўрим даврида бир ўзгариш бўлишига, азоб-уқубатли, ўралиб чигаллашиб кетган ишларидан қандайдир натижа чиқишига ишонарди. Бас-да, қанча чидаш мумкин?!

У бугун Андрейнинг олдига бормоқчи эмасди, аммо кечқурун Надька ўтиришдан келди-ю, шундай деди:

— Менга қара, Настена, одамлар сенинг тўғрингда нималар дейишаётганини биласанми ўзи... Одамлар сени бировдан эмас, ўз эримдан ҳомиладор бўлган деяпти. Настена аъзойи баданидан олов чиқиб кетганини сездди.

— Ўз эримдан қандай ҳомиладор бўлар эканман, а?... — у ўзини зўрлаб ҳиҳилади. — Ахир, тўрт йил — ҳомила учун бу кўплик қилмасмикан?

— Менимча, Иннакентий Иванович тусмол билан шунақа деяпти шекилли. Ҳамма гап ўшандан чиқяпти, чамамда, — деб тушунтирди Надька. — Бу алжиган чол сира тинч юрмади-юрмади-да. Ўзи-ку хотинларга асқотмайди. Шунинг учун бирон қизиқроқ гап топиб, одамларнинг бошини айлантириб юрибди-да.

— Эримдан бўлса, эримдандир-да, — деди Настена нима десанглар деяверинглар, менга нима, демоқчи бўлгандек унинг фикрига қўшилиб.

Шу гапдан кейин Настенанинг юраги орқасига тортиб кетди: тагига етади, бу искович, тагига етади. Бу ёруғ оламда Иннакентий Ивановичга ўхшаган одам йўқ. Бир изига тушдимиз, бўлди, то тагига етмагунча кавлаштираверади, қўймайди. Ҳа, районга боради, вакилни қидириб топади-да, унга ҳадемай Атамановкадаги ўйнашнинг туғиб беради, деб шама қилади. У эса, турган гап, тонади, ғазабланади, ана шундан кейин гап катта бўлади. Йўқ, Андрей кетиши керак — қаёққа бўлса ҳам, қайси томонга бўлса ҳам майли, аммо кетиши керак. Ёки келиб таслим бўлиши керак: ўз ихтиёри билан бўлса, шафқат қилишлари мумкин. Эй худойим-ей, калава қанчалик чийралиб, чалкашиб кетган бўлмасин, бир кун учи чиқади-да. Жуда чакки иш қилди-да, жуда чакки иш қилди... нима кераги бор эди! Борди-ю, у бирон еққа кетиб, гўё умуман йўқдек умрбод гумдон бўлиб кетгандаям, — Настенанинг ўзи ҳам нима истаётганини билмай қолганди! — барибир бола шундан кейин бадном бўлиб қолаверади, Андрей эса, ҳаммасидан ҳам, ишқилиб, боланинг отаси урушдан жуфтакни ростлаб қолган бир қочоқ эди, деган гап-сўзларга қолмасин, дерди. Кейин бу доғни ҳеч нима билан кетказиб бўлмайди; инсон табиати ўзи шунақа, агар унга фалончи шайтондан тутилган десанг, у ишонадимиз-ишонмайдимиз, аммо ҳарқалай у шайтонни эсидан чиқармайди, ҳатто ўшандан, шайтондан бўлган деб юзлаб далил-исбот топади. Демак, тутилган бола ҳам иснодга қолар экан, кейин умрбод бу исноддан қутулолмай юрар экан. Йўқ, бундан ҳам

ҳеч иш чиқмас экан, уларнинг ўйлаганларидек чиқмас экан. Ота-онанинг даҳшатли, аянчли касофати болага ҳам урар экан — бу гуноҳ билан у ёққа қочиб қутуларди? Бола ҳам кечирмайди, ота-онасидан домангир бўлиб юраверади — қилмишларига яраша-да.

Зулмат, атроф шунчалик қоп-қоронғи, зим-зиё! Осмон бор оғирлиги билан елкасидан босиб турибди; қирғоқлар ҳам кўринмайди — фақат сув, бу сув тўхтамасдан исталган пайтда ёйилиб, яна йиғилаверади. Бакенинг милтиллаб турган чироғи яна ёнармикин, ўчиб қолмадимикин — сира тушуниб бўлмайди, гоҳ йилт этиб қолади, гоҳ йўқолади. Кечаси сувда кетаётганинда атроф жуда бефайз, руҳсиё бўлади, худди сув босиб кетган эски қабристонга ўхшайди, томоғинг худди бўрсиган тахир нарсадан чақа бўлгандай ачишиб-қичишиб туради, юрагинг ҳам орқага тортиб, ноаниқ унлардан яшириниб, бир бурчакда қапишиб тураверади; назарингда, ичингдан қандайдир бир овоз чиқади-ю, қандайдир бир мудҳиш ҳақиқатни айтгандай бўлади, шундан кейин у ёрига сузиб боргинг ҳам келмай қолади.

Настена эшкакларни оҳиста, шалоплатмасдан сувга туширди ва уларни эҳтиёткорлик билан ўзига тортиб, шитикни олдинга сурди. Назарида, у жимгина сузиб бораётгандек эди, ҳар бир овозга — дарё шовқинига ҳам, бошқа товушларга ҳам, дарёнинг нариги томонидаги садоларга ҳам — ҳаммасига сезгирлик билан қулоқ солиб, ҳар ишга шай бўлиб бораётганди. Шунинг учун қирғоқда худди ёғочни тахлашгандек қисқа бир тўқ этган овоз эшитилганда, Настена шу заҳоти бу овозни илғади-ю, қотиб қолди. У шу ондаёқ қайиқни тошлоқдан сувга итариб тушириляётган пайтда чиқадиган таниш гижирлашни эшитди. Сув шалоплади, кейин ҳаммаёқ жим бўлиб қолди, аммо кўп ўтмай Настенанинг қулоғига бир маромда эшиляётган бир қўлли эшкакнинг чўли-чўлли чалинди.

Шубҳаланмаса ҳам бўларди: кимдир кетидан сузиб келяпти. Кимдир пойлаб, то Настена сал нарига кетгунча кутиб турган-да, кейин кетидан йўлга тушган. Ким — Михеичми ёки бошқами? Жарлик остида бир-бирига яқин яна иккита — Иннакентий Иванович билан Агафья Сомованинг қайиғи турувди — қайси бирини олса бўлаверарди, икковиям қулфланмаганди. Настена қимир этмади: сув унинг шитигини буриб суриб кетди, икки томондаги эшкаклар сувни тилиб борарди. Ундан

у ёғига боришни ўйлашнинг ҳожати қолмаганди: у эшитдим, демак, уни ҳам эшитишади. Мана, сузиб ҳам борди, огоҳлантириб ҳам бўлди! Орқага қайтиш керак. Михеич бўлса-ку, майли-я, қўрқинчли ери йўқ, борди-ю, бошқа одам бўлса-чи? Ким бўлса ҳам Настена унга ўзини билдириб қўйди.

Настенани йўқотиб қўйгач, анави қайиқ ҳам жим бўлиб қолди, кейин яна қуйруқдаги эшкакнинг эшилгани эшитилди. Настена ўша қайиқ овозига қараб эшкак эшиб, қирғоққа чиқиш кераклигини англаб қолди. Соҳил анча олис эди, аммо Ангаранинг анча қуйи оқимида сув ичига суқулиб кирган тепалик бор эди, ўша ерда сув тошларга урилиб шовиллаб оқарди. Ишқилиб ўша ерга етиб олса, бас — қўрқмасдан эшкак эшаверасан, тақиллатмасанг бўлгани. Нарёқдаги эшкакнинг бир текис билинар-билинемас шилпиллаши Настенанинг тўғрисиغا келди-да, ёнидан ўтиб кетди, нарироқ бориб жим бўлди; Настена ўзини сездириб қўярмикин деб кутиб туришди, кейин ҳеч нима эшитмагач, яна йўллариغا қараб кетишди.

Настенанинг назарида тонг ёришаётганга ўхшади; ҳавода хира, қўнғир тусдаги тарам-тарам ёруғлик пайдо бўлди. Тонгга яқин совуқ тушиб, шабада кучайди-да, орқадан эса бошлади, шитикнинг ён-берида сув айланиб жимирилди. Настена ҳамон биқиниб, ниҳоят тепаликка етиб келди ва ёғоч билан итариб, шитикни соҳилга сурди. Мана, энди эҳтиёткорлик қилмаса ҳам бўларди, аксинча, анави кетидан пойлаб юрган одамга мен Ангарадан ўтмоқчи эмасдим, ўзим уйқусизликдан шунчаки соҳилдан узоқлашмай айланмоқчи, ҳам-гуссамни ёзмоқчи бўлувдим, ҳа, шуни билиб қўй, дегандай тарақ-туруқ қилиши керак эди. У чарчаганди, бўлиб ўтган ишлар уни чарчатганди. Қаттиқ ҳолдан тойган эди. Тезроқ бир ёқли бўла қолсайди; ахир бунақа ҳаётдан ё у ёқлик, ё бу ёқлик бўлгани яхши-да. Унинг уйқуси келарди, аммо иши юришмаганидан, Андреевска бора олмаганидан у ухлай олмаслигини тушунарди. Фақат ишни расво қилди: Ангарани бой бериб қўйди.

У соҳилга чиқиб, нима сабабдандир тирмашиб жардан кўтарилди. Чиндан ҳам тонг ёришиб қолибди: қоронғи осмонда тоғ томондан тушаётган хира ёруғлик кўринарди. Тун чодирини йиғиштираётганди, ҳаво ҳам жўнашиб кетганга ўхшайди, тушга бориб, осмондаги хўмрайган булутлар ҳам тарқаб кетса ажаб эмас. Қўрқинчли, машъум тун, бундай кечада юраги тоза одам-

лар ҳам қийналиб кетади, унинг, Настенанинг эса, эзилган, бебош юраги адою тамом бўлганди, у сирқирагани-сирқираган эди, нуқул нолаю фарёд қилади-ю, ҳеч нарсага умид боғлаёлмас эди.

Настена тўсатдан ўзини орқага ташлаб, қийшайиб қолган хочни ушлаганча бақириб юборди. Э худоё худо-вандо, қаерга келиб қолди? Қаерга келиб қолди?! Ахир, бу сувга чўкиб ўлганлар қабристони-ку. Қўрққанидан аъзойи бадани музлаб, оёқлари латтадай бўшашиб, ўзига бўйсунмай қолди. Настена эмаклаб ўпирилган қабрдан чиқди ва сирганиб пастга, қайиқ ёнига тушди. Эй худо, раҳм қил! Қандай гап ахир бу?! Нимага, нима сабабдан? Ўзининг жонини ҳовучлаб юргани етмасмиди? У битта-яримта эшитиб қолади деб ўйлаб ўтирмасдан шартта ёғочни олди-да, бу расво, ваҳимали жойдан кучи борича қайиқни юқори оқимга ҳараб ҳайдаб кетди. Бу қабристон ёзда, Мишка батрак келгандан кейин пайдо бўлди, у уруш бошларидаёқ болалар уйдан Атамандькага келган бўлиб, ҳозир каттагина йигитча бўлиб қолганди.

Ҳозир сув гарқ бўлганларни ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ оқизиб келарди — сабаби нимайкикин? Уруш-ку тугади, умид кўпайди ёки ҳаёт кескин оғиб кетди-ю, бурилишда ҳамма ҳам тоб беролмай, заифлари Ангарага қулаб тушяптимикин? Ким билади дейсиз... Шу ерда ишлаб, қўл учида кун кўриб келаётгани учун батрак лақабини олган Мишка мурдаларни тутиб олиб кўмишдан ҳазар қилмасди, ҳар бир қабр учун қишлоқ советидан ўн сўмдан пул оларди. Пул топиши унинг ўзига ёқиб қолганди, Мишка батрак кун бўйи дарёда йўқ бўлиб кетарди-да, қирғийникига ўхшаган ўткир кўзлари билан ўлжасини қидирарди, у ҳозир мурдалардан тўрт-тасини пастдаги ўтлоққа кўмган эди, кўмганда ҳам пала-партиш, ҳафсаласизлик билан кўмганди, справкани колхоз тасдиқлаб берса бўлди-да, шу справка бўйича қишлоқ совети пул тўлайверади.

Шунинг учун Настена қайиқни ҳайдаб бораркан, бо-ра-боргунча дағ-дағ қалтираб кетди. Ахир, эсида-ку, эсида-ку, кундузи бир чақирим наридан айланиб ўтарди, ўша томонга қарашга юраги бетламасди, кечаси бўлса келиб қолганини-я. Тўппа-тўғри қабр ичига тушиб кетибди-я — бу нима деган гап ўзи?! У даҳшат ва нафратдан қалт-қалт титраркан, энди ўзидан қўрқа бошлади, рёса қовун туширди-да. Шундан кейин у қўлини қайта-қайта ювди, ахир у шу қўллари билан қабрининг

ёпишқоқ тупроғини ушлади-ку, аммо барибир ҳамон қўлидан ҳамиртурушга ўхшаган бир нимадинг ҳиди келарди.

Аммо у текшириб кўришни ҳам унутмади: кетидан сузиб келаётган киши Агафья Сомованинг қайиғини олган экан.

22

Эрталаб Настена ишга чиқмади. Надька ҳам ишга бормади, бунинг бирон ёмон ери йўқ эди: эртага ўримга кетишлари керак, охирги кун эса кимга керак бўлса, одатда у ёқ-бу ёғини йиғиштиришга рухсат бериларди. Мана, ниҳоят, Настена пичан ўримига чиқадиган кунга ҳам етиб келди, гарчи бу куннинг унга қандай нафи тегишини аниқ-равшан билмаса ҳам, аммо шу кундан қандайдир унинг умиди катта эди. Аммо бу пичан ўриш-ку, ахир... У доимо мана шунақа пайтларда ўзини гул-гул очилган, шод-хуррам ҳис этарди, ўрим-йиғим пайтидаги ҳар қандай ишга жон-жон деб ёпишарди. Яна у қуёш тиг тортмасдан бурун, шудрингда, далага чиқишни, чекига тушган пичанзор четида чалғисини ерга тираб туришни ва синаб кўриш учун чалғисини илк дафъа қулочкашлаб пичанга солиб, дам олмай тортишни яхши кўрарди, кейин бутун вужуди билан ўрилаётган ширадор ўтларнинг ширт-ширт этишини ҳис этиб, қулочкашлагани-қулочкашлаган эди. У яна тушдан кейин, иссиқнинг тафти қайтмаган, қўллар безиллаб турса ҳам ўжарлик билан бориб-келаётган пайтда ўрилаётган ўтларнинг нола чекаётгандек бир меъёрда ширт-ширт қилишини яхши кўрарди, қўллар бориб-келар экан, қизиб кетарди, киши маҳлиё бўлиб, қўллари ишлаётганини, эрмак учун бориб-келмаётганини биларди; қалб хушчақчақ, жўлқин эҳтирос билан ёнади, ана шунда ўзингни ҳам унутасан, ҳазил-ҳазил билан ишга киришиб кетиб, ўт ўраркансан, худди қандайдир эсингдан чиқариб яшириб қўйган қимматли нарсангга санчаётгандек кетма-кет қулочкашлаб чалғи солаверасан. У ҳатто жазирамада йиғиштираётган пичанларнинг чирс-чирс қилишини, турли-туман бўлиқ ўтларнинг маст қилувчи ўткир ҳиди гупиллаб туришини ҳам яхши кўрарди; у кечгача, то ўрилган пичанлар ғарам босилгунча баҳслашгандай осмонга қараб-қараб қўйиб ишлашни ёқтирарди; у ҳар бир ишнинг бошланишидан — бошидан то охиригача, дастлабки кундан сўнгги кунгача жон-жаҳди билан югуриб-селишни севарди.

Аmmo бу бошқа Настена эди. У бошқа Настена эди, ўша пайтларда у, гўё бутун тақдири шу билан ҳал бўладигандек, пичан ўримини сабрсизлик, қандайдир бир орзу-умид, кўркўрона ишонч билан орзиқиб кутарди. Бу ҳам тўғри: назарида, пичан ўрим-йиғими пайтида унинг қаерда бўлиши, ким билан яшаши, кимдан жаҳли чиқиши-ю, кимга ялиниши — ҳаммаси аниқ-равшан бўладигандек туюларди. Шунинг учун у қуёш чиқмасдан бурун бир ўзи далада бўлишни, белга урадиган ўтлар орасидаги марзада туришни ва то нариги бошига йўл очиб чиққунича тўхтамасдан, ўчакишиб, ўжарлик билан қулочкашлаб чалғи тортишни истарди. Ана шунда у орқасига қайрилиб қарарди-ю, эркин нафас оларди. Ахир одамлар: иш одами гўрға тикиди, аммо у, шу иш уни то гўрғача тўйдиради, асрайди, деб бекорга айтишмаган. Энг муҳими ҳам шу-да — асрайди.

Аmmo бу гаплар кеча бўлган эди, бугун эса, тундан кейин, уни Андрей билан кўришганига қўймаганларидан сўнг у бутунлай гангиб қолди; ҳорғинлик айна муддаога айланиб, кекини кучайтирди. Энди у ҳеч нимани истамасди, ҳеч нимадан умид қилмасди, ичи ҳувуллаб, кўнглини нохуш қоронғилик босди. Кеча, назарида, илжи бордек, умид қилса бўладигандек туюлган барча нарсалар бугун қалин девор билан ўралиб қолди. У кечаси билан мижжа қоқмади, илгарилари оғрийдиган боши ҳам энди оғримай қўйди, балки мияси муттасил азоб-уқубатдан отилиб кетаётгандай эди. Негадир ичи, бола турган ери тикилиб, сирқирарди, шунинг учун у аслида ўзи шунақа бўлиши керакми ёки унга зиён етказиб қўйдими, билмасди. «Ҳа, не-не ниятларни қилиб юрувдинг,— деб ўзини койиди у ва хаёли қочиб кетди. — Энди азобингни торт».

У ҳеч бир ишга қўл урмади, бирон юмушга тутинмади ҳам, у ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлиб, гўё бир нимани қидираётгандай, бир нимани кутаётгандай, унинг у бурчагидан бу бурчагига бориб-келар, уйдан кўчага, кўчадан уйга кириб-чиқар эди-ю, аммо излаган нарсасини тополмасди, кутгани бўлмасди. У Лидкани тутиб олиб, бағрига босиб, эркалатаверганидан Лидка безор бўлди. Лидка энди уни кўрса бекинадиган бўлиб қолди.

— Нима бало, жинни-пинни бўлиб қолдингми? — деб ўшқирди унга Надька. — Кечаси қаёқларда санқиб юрдинг ўзи?

Настена таажжубланмади ҳам, чўчимасди ҳам, тўғри-да, санқиб юрди, нега сўрамасин энди?

— Эримнинг олдига бормоқчи эдим, фикримдан қайтдим,— деб жавоб берди у. Тўғри гапни айтсанг, осонлик билан ишонишмайди. Ҳақиқатни айтиш эса, унга осон. Алдаш ҳам жонига тегди. Ҳаммаси ҳам жонига тегди.

— Ақлдан озибсан,— деди Надька.— Жин урсин сени, мундоқ одамнинг гапини тушунмасанг. Тезроқ туғиб олгин-у, ҳадеб ўзингни қийнама. Бола туғасан-ку, кучук эмас-ку, ахир.

Тағин ҳам Надькага раҳмат, ахир қувлаб юбормаяпти-ку. Настенанинг бошқа суянадиган одами ҳам йўқ-да. Нима, келиб-келиб одамлардан унга шикоят қилсинми? Ахир, унинг ўзи одамларга қўшилмай қўйди-ку. Шундай очиқ кўнгил билан муомала қилаётган Надькага ҳам Настена худди ашаддий душманларга муомала қилгандек ёлгон гапиряпти-я. Надька содда, ишонади, аммо у ҳам бир кунмас-бир кун уни лақиллатганларини билиб қолади, бунинг учун ундан миннатдор бўлмайди. Йўлдан озди, борадиган ери йўқ.

Тушга яқин Михеич хилват ерлардан юриб келди-да, Настенани яна ғов олдига чақирди. У шошиб турганидан Настенага тик қаради-да, ямланиб ўтирмай, сира юз-хотир қилмасдан, ачинмасдан шартта-шартта шундай деди:

— Менга қара, ҳой қиз. Агар у шу ерда бўлса, тезроқ қорасини ўчирсин, бўлмаса тутиб олишади. Мужиклар бир балони ўйлаб юрибди. Уларга Иннакентий Иванович комиссарлик қиляпти. Нестор бугун Кардага кетди. Бу бежиз эмас...

Настена чурқ этмади. Михеич кетмоқчи бўлиб тескари бурилар экан, боягидай қуруқ зарда билан қўшиб қўйди:

— Сен, қизни, ўғлим билан юзлаштираганинг учун дуоибад қилардим-ку, аммо сен шундоқ ҳам худонинг азабига учрайсан. Бунга сен гуноҳкорсан, бу гуноҳингдан қочиб қутулолмайсан,— кейин ичидаги аччиқ дардламини яширолмай ошкорасига деди.— У ҳам одам эмас экан ўзи: отаси билан гаплашгани қўрқди-я. Э-э, сенларни...

Михеич шундай деди-ю, қайтиб девордан ошиб ўтди ва таймоқланиб, оқсоқ оёғини ғалати тарзда судраб кетди.

Настена эса, қўра ўртасида анчагача қимир этмай қаққайиб туриб қолди, у бирор йўлини топиш, муҳим, зарур қарорга келишга уринар эди-ю, аммо мужмал фикрлардан мияси ғовлаб, бир фикрга келолмас эди.

Ҳаммаси тамом бўлди, кейинги пушаймон ўзингга душман. Ҳа, энди нимаям қилардинг? Кечикдинг.

Энди у ҳеч нимага — Михеичнинг келиб-кетганига ҳам, кечаси Ангарада кимдир кетидан тушганига ҳам ишонмасди. Назарида, у буларнинг ҳаммасини мияси айниб қолганда ўзи тўқигандай, тўқиганини унутиб қўйгандай эди. У илгари ўзини бошига қизиқ воқеалар тушган киши қилиб тасаввур этишни яхши кўрарди, кейин у тасаввуридаги бу воқеага шундай қизиқиб, берилиб кетардики, баъзан қайси тўғри-ю, қайси нотўғрилигини зўрға ажрата оларди. Ҳозир ҳам шунақа бўлди шекилли. Боши чиндан ҳам тарс ёрилай дерди. Настена ҳозир ўз терисини шилиб олишга ҳам тайёр эди. У камроқ ўйлашга, қимирлашга ҳаракат қиларди — ҳеч нимани ўйламаслик, ҳеч қаёққа қимирламаслик керак. Етар шу.

Кечқурун Надька янги хабар топиб келди; Бурдак деган милиционер келибди. Настена ичида шубҳаланди: балки келгандир, балки йўқ. Ҳеч ким аниқ билмайди. Уларга ишонсанг, валдирайверишади. Хўп, келди ҳам дейлик, хўш, нимаси қўрқинчли? Атамановкада бирон иши бордирки, келгандир-да? Масалан, балиқ тутишгани ёки солиқ тўламаганларга амалини кўрсатиб, пўпса қилиб қўйгани келган бўлиши ҳам мумкин. Атамановка ўшанинг участкаси, у ҳар куни шу ерда ўралашиб юрса ҳам ихтиёри ўзида. Келган бўлса келибди-да, хўш, нима бўпти?

Настена Надьканинг болалари гимирлаб юрганига ҳам қарамай барвақт ётди, у дард-дунёси қоронғи бўлиб ухлаб қолди. Худди мўлжаллаган вақтда уни кимдир туртиб уйғотгандай бўлди. У ўзини анча тиниққан, тентик ҳис қилди, боши ҳам лўқилламасди. Настена тунинг қанчаси ўтганлигини билолмади — девордаги тоши осилиб турган соат тўхтаб қолгани, аммо Настена — кечикиб қолмаганига, ундан олдин ҳеч ким жўнамаганига ишонарди. У бемалол кийинди, шунингдек бемалол ташқарига чиқиб, кетидан эшикни маҳкам ёпди. Қайтанга яширинмасанг, қисиниб-қимтинмасанг, ишнинг бароридан келади, бу сафар эса ишининг бароридан келиши унга жуда зарур эди.

Фақат ҳозиргина Настена ҳавонинг сал-пал очилганини, энди осмоннинг у ер-бу ерида юлдузлар милятиллаб турганини пайқайди. Тун жимжит, қоронғи эди, аммо ғира-шарада ҳарқалай атрофдаги нарсалар тузукки-на кўришиб турарди, узун, кенг йўлакни эслатувчи Ан-

гарада эса, аҳвол бундан ҳам яхши эди. Настена соҳилдан қайиқни олиб, уни сувга итариб туширди-да, шу заҳоти эшкакни сувга урди. Етиб бориш керак, эрини огоҳлантириши керак. Видолашиш керак. Умрбодга видолашиш керак, қиёматгача бўлса ҳам ажаб эмас.

Номус... нега Андрейнинг олдида ҳам, одамларнинг олдида ҳам, ўз олдида ҳам номусдан ўлай-ўлай дейди? Уни шунчалик ерга қаратиб қўйган гуноҳни у қаёқдан орттирди экан?

Бахтиёр кунларда маза қилиб яшаш қанчалик осон у, бошингга кулфат тушганда кўрган кунинг қанчалик заҳар-заққум, қора бўлади-я! Нега инсонга ўзгаларнинг онирини енгил қилиш учун эзгуликдан кўпроқ ато этмаганийкин? Нега яхшилик билан ёмонлик ўртасида доимо зиддият бор? Эй инсон, сенинг қисматинг шу деб пешонангга ёзаётганларида сен қаерда эдинг, қайси қўғирчоқларни ўйнаётган эдинг? Нега тақдирга тан бердинг? Нега сен, фалокатдан эмаклаб эмас, учиб қочиб кетиш лозим бўлган пайтда ўйламасдан энг зарур бўлган қанотларингни кесиб ташлашларига йўл қўйиб қўйдинг?

Настена юз бераётган воқеаларни ўйларкан, пешонасига ёзилганига тан бериб, кўниб, эшкак эшарди: ҳа, кўришиб турибди, шунақа бўлиши керак, қилмишига яраша-да... Ножуд одамга ишонганинг билан барибир у — ўлиб қайта туғилса ҳам, кўзи очилмайди, яшашни билмайди. Осмон шунчалик жимжит, сокин-а, тавба. Кеча кечаси жуда ваҳимали эди: қоронғида кўзинг ҳеч нимани ажратолмагандан кейин юрагинг орқага тортиб кетади-да, назарингда ҳозир бир бало бўладиганга ўхшайверади. Юлдузлар турган ерида пастда бўладиган ишларни анча олдиндан кўради дейишади, шу гап ростмикин? Уни, Настенани кечаси кўриб-билиб турган юлдузлар қаердайикин, улар нимани сезишдийкин? Бугун юлдузлар зўрға милтиллаб турибди, қаёқдан ҳам башорат қиларди? У мулзам бўлиб, ғайритабиий, оғир, беҳуда ўй-хаёлларга ботиб эшкак эшаркан, кўнгли шу ўй-хаёлларига жавоб беришга уринаётганидан ажабланирди.

Негадир унинг кўнгли ҳам худди қадимий чўзиқ ашулаки эшитиб, бу овоз кимники — ҳозир яшаб турган одамникими ёки бундан юз йил, икки юз йил олдин турган одамнинг овозими, деб ганғиб қолгандай эди. Бир жимит қолади, иккинчиси бошлайди... Кейин учинчиси чўради...

Йўқ, яшаш ҳам лаззатли, ҳам даҳшатли, ҳам иснод. У шу ўй-хаёлларга ботиб бораркан, ногаҳон ашуладаги овозлардан бошқа, бутунлай бошқа овозлар қулогига чалинди. У ажабланиб қайрилиб қаради-да, соҳилда одамларнинг қорасини кўрди.

— Ана у, ана!— деб қичқирди Нестор. Сувда ким гапиргани ҳам, нима дегани ҳам яхши эшитиларди. Нестор болохонадор қилиб сўкинди, Настена Нестор уни сўкаётганини фаҳмлади.— Вой юмшоқ супурги-ей, биздан олдин жўнаб қолмоқчи экан-да. Бориб бўпсан, вой бегуноҳ-ей, бориб бўпсан. Етиб оламиз.

— Иккинчи қайиқни тушир,— бу энди Иннакентий Ивановичнинг овози эди.— Тезроқ, нега имиллайсан?

— Етиб ола-а-миз!

Настена юраги ёрилганидан кучи борича эшкакни эшмоқчи бўлди-ю, аммо шу заҳоти эшкакларни туширди. Қаёққа? Нимага? У шусиз ҳам кераклича сузиб келди, у ёғига сузишнинг ҳожати йўқ эди.

У жуда чарчаганди. Қани энди бирон киши унинг қанчалик чарчаганини, қанчалик дам олгиси келаётганини билса эди! Қўрқмаслик, уялмаслик керак, эртанги кунни юрагингни ҳовучлаб кутмаслик керак, бир умр ўзингни ҳам, ўзгаларни ҳам эсламасдан эркин бўлишинг керак, бошингга тушганларнинг зарчасини ҳам эсламаслик керак. Мана сенга, сен кутган, юз азобуқубат билан эришган бахт — нега у бунга илгари ишонмаган эди-я? У нимани излади, нимага эришди? Беҳуда, ҳаммаси беҳуда экан.

Номус... Агар сенинг ўрнингда бошқа одам бўлганда, яхшироқ яшаши мумкин бўлган пайтда сенинг шундай яшашинг шармандалик эканини ҳамма ҳам тушунармикин? Шундан кейин ҳам одамларнинг кўзларига қараб бўларканми... Аммо номусдан ҳам ном-нишон қолмайди, номус унутилади, ундан қутулади...

У ўрнидан туриб, Андреевск томонга қаради. Аммо у ёқ, Андреевск томон қоронғи эди...

Қайиқлар яқинлашиб келаётганди. Мана, ҳозир, ҳозир ҳам кечикяпти.

Настена қуйруқ томонга қадам ташлади-да, сувга қаради. Сувнинг қаъридан худди ваҳимали, ғаройиб эртақлардагидек бир нима милт-милт этарди — осмон акси тушиб жимирларди. Қанчадан-қанча одам сув қаърига кетишга жазм этган, ҳали яна қанчаси жазм этади!

Ангаранинг кўндалангига қараб кенг соя сузиб борар-

ди: тун чодирини йиғиштираётганди. Унинг қулоғига тиниқ, эркаловчи, ундовчи шовуллаш чалинди, бу овоз ўнлаб, юзлаб, минглаб қўнғироқчаларнинг жиринглашига ўхшарди... Ўша қўнғироқчалар кимнидир ўйинкулгига чорларди. Настенанинг назарида уйқу элитаётгандай бўлди. У қайиқ четига чўккалаб, борган сари пастроқ энгашди, у бундан кейинги бир неча йилларни яққол кўриб турган кўзларини йириб-йириб, сув қаърига тикилди ва тубида гугуртнинг чирт этиб ёнганини кўрди.

— Настена, эсингни йиғ, тентаклик қилма! Настене-о-на! — у яна Максим Вологжиннинг жонҳолатда шундай деб қичқирганини эшитди. Бу у эшитган сўнги гап эди, шундан кейин у оҳиста сувга думалаб тушди.

Ангара шалопада, шитик лопиллади, туннинг хира ёруғлигида доиралар ҳосил бўлиб, ҳар томонга ёйилиб кетди. Аммо Ангара тез оқиб, бу доираларни гижимлади-да, йўқ қилиб юборди. — у ерда эса, ҳатто оқим уриладиган чуқурча ҳам қолмади.

...Фақат тўртинчи куни сув Настенани Кардадан нарироқдаги қирғоққа чиқариб ташлади. Атамановкага хабар қилишди, аммо бу пайтда Михеич ўлар ҳолатда ётганди, шунинг учун Настенанинг жасадини олиб келишга Мишка батракни юборишди. У Настенани қайиқда олиб келди, олиб келгач, ўз билганича уни ғарқ бўлганлар мозорига кўймоқчи бўлди. Аммо хотин-халажлар унамади. Шундан кейин Настенани қишлоқ мозорининг чеккароғига, қийшайиб қолган панжара ёнига дафн этишди.

Дафндан сўнг хотин-халажлар Надъканикига маъракага йиғилдилар ва Настена жувонмарг кетди, деб кўз ёши қилдилар.

СЎНГГИ МУҲЛАТ

I

Анна кампир печка ёнидаги энсиз темир каравотда ўлимини кутиб ётарди. Унинг назарида вақт-соати етгандай эди: кампир саксонга яқинлашиб қолганди. Кампир узоқ вақт кексалигини бўйнига олмай қимирлаб юрди, аммо уч йил бурун бутунлай кучдан қолгач, ноилож ётиб қолди. Ёзда у ўзини анча тузук ҳис этарди, шунинг учун у ўрмалаб ҳовлига чиқарди, офтобда исинарди, Саъзан дам олиб-дам олиб бўлса ҳам кўчани қесиб ўтиб, Мирониха кампирникига чиқарди, аммо кузга бориб, дастлабки қордан олдинроқ жуда ўзини олдириб қўйди, шунинг учун у ҳатто эрталаблари набираси Нинкадан қолган тувагини ҳам ташқарига чиқариб қўйишга ярамай қолганди. Айниқса, кампир пиллапояда икки-уч марта йиқилиб тушгандан кейин унга умуман ўрнингиздан қўзғалмайсиз деб тайинлашди, энди унинг умри каравотида туриб ўтириб, оёгини осилтиришу яна ўрнига ётиш билан ўтарди.

Кампир умрида анча-мунча фарзанд кўрди, аммо ҳозир шулардан фақат бештаси бор эди. Бунинг сабаби шу эдики, аввало уларнинг оиласидан ўлим худди товуқхонадаги товуқларнинг додини бераётган сассиқ-кузанга ўхшаб бирин-сирин болаларни олиб кетди, кейин эса уруш бошланиб қолди. Аммо шундай бўлса ҳам бештаси омон қолди: уч қизу икки ўғил. Бир қиз районда, иккинчиси шаҳарда, учинчиси бўлса жуда олисда — Киевда яшарди. Армиядан кейин шимолнинг қаеридадир қолган катта ўғли шаҳарга келиб қолди, кампир эса қолган умрини қишлоқдан ҳеч қаёққа жилмаган кичик ўғли Михаилникида ўтказаетганди, кампир иложи борича ўғлининг оиласида кўзга тушган хас бўлмасликка ҳаракат қиларди.

Бу сафар эса кампирнинг қишдан эсон-омон чиқишига умид йўқдай эди. Ёздан бошлабоқ кампирнинг мазаси қочиб, тез-тез ҳушидан кета бошлади, бундай пайтларда Нинка чопқиллаб бориб айтиб келаётган фельдшер аёлнинг уколларигина кампирни нариги дунёга жўнашдан олиб қолаётган эди. Кампир ҳушига келгач, ўзига хос бўлмаган ингичка овозда ихраб-сиҳрарди, кўзларидан ёш думалаб тушарди, шунда у йиғлаб дерди:

— Ахир мен сизларга бир неча марта айтганман, менга тегманглар, қўйинглар, тинчгина жойи ростонимга кетай деб. Агар анави фельдшерларинг бўлмаганда ҳозир мен, эҳ-ҳе, қаёқларда юрган бўлардим-а.— Шундан кейин кампир Нинканинг қулоғига қуярди:— Энди сен уни қақриб келмагин, бормагин. Агар ойинг сенга айтиб кел деб буюрса, сен мўрчага кириб беркин, бирпасдан кейин келиб, уйда йўқ экан, дегин. Мен сенга конфет — жуда ширин конфет бераман.

Сентябрнинг бошларига келиб, кампир бошқа дардга чалиниб қолди: у уйқудан бошини кўтара олмасди. У энди на ерди, на ичарди, фақат ухларди. Агар уйғотишса, у кўзини очарди, паришонлик билан хира кўзларини тикарди-ю, яна уйқуга кетарди. Кампирнинг тирик ёки ўликлигини билиш учун тез-тез уни қимирлатиб кўришарди. Кампир чўпдай озиб кетди, ой охирига келиб сарғайиб, мурданинг ўзи бўлиб қолди, фақат танасидан жон чиқмаганди, холос.

Кампирнинг бугун-эрта кетиб қолиши жуда аниқ бўлиб қолгандан кейингина Михаил почтага бориб, акаси ва опа-сингилларига, келинглар, деб телеграмма юборди. Шундан кейин у кампирни қимирлатиб огоҳлантириб қўйди:

— Шошмай тур, ойи, акам, опа-сингилларим келишади. Улар билан кўришиб, рози-ризалик тилашинг керак.

Энг олдин, эртасига эрталабоқ кампирнинг катта қизи Варвара келди. Унинг келиши осон эди, район олис эмасди, бор-йўғи эллик километр эди, йўловчи машинага тушса бўлди, келаверарди. Варвара дарвозани очди, ҳовлида ҳеч кимни учратмагач, бирдан овоз солиб йиғини кўтарди:

— Вой ойижон, вой ойижон!

Михаил отилиб пиллапоёга чиқди:

— Э, овозингни ўчир! Тирик ҳали, ухлаяпти. Лоқал кўчада бақирмасанг-чи, бунақада бутун қишлоқни тўп-лйсан-ку.

Барвара унга қарамаздан ичкарига кирди, кампирнинг каравоти ёнига гурс этиб чўккалади-да, бошини сарак-сарак қилиб яна ув тортди:

— Вой ойижон, вой ойижон!

Кампир уйғонмади, унинг юзида сира қон қолмаганди. Михаил онасининг ичига ботган юзларига секин-секин урди, шундан кейингина юмуқ қовоқлар ичидаги кўзлар ҳаракатга келди, очилишга уриниб қимирлади, аммо очилолмади.

— Ойи,— деди Михаил қимирлатиб.— Кўзингни оч, Барвара келди.

— Ойижон,— уни гапга солишга ҳаракат қилди Барвара.— Бу мен, катта қизингман. Мен сени кўргани келдим, сен бўлсанг ҳатто менга қарамайсан ҳам-а. Ойи-жо-он!

Кампирнинг қовоқлари худди тарози паллаларидек лип-лип этди-ю, тўхтаб қаттиқроқ қисилди. Барвара ўрнидан туриб йиғлагани стол ёнига кетди — шу ер қулайроқ эди. У бошини столга тўқ-тўқ уриб, ўқсиб, юм-юм йиғлади ва анчагача ўзини босиб ололмади. Унинг ёнида беш яшар Нинка ғимирлаб юрар ва нега Барваранинг кўз ёшлари полга томмаяпти деб энгашиб қарар эди. Нинкани ҳайдаб юборишарди, аммо айёр қизча биқиниб кириб яна стол олдига келар эди.

Кечқурун уларнинг тахмини тўғри чиқиб, ҳафтада фақат икки марта қатнайдиған пароходда шаҳарликлар — Илья билан Люса келди. Михаил уларни пристанда кутиб олди ва ўзлари туғилиб-ўсган уйга бошлаб келди. Улар йўлда чурқ этишмади: Люса билан Илья тахтадан қилинган энсиз, лопиллаб турган йўлқадан, Михаил уларнинг ёнида, лой ғудда-ғудда бўлиб қуриб қотиб қолган ердан келарди. Қишлоқдагилар Люса ва Илья билан саломлашишарди-ю, аммо уларни гапга тутишмасди, одамлар ўтиб кетишар ва қизиқиб орқаларига қайрилиб қарашар эди. Деразалардан кампирлар ва болалар келганларга бақрайишарди, кампирлар эса чўқиниб қўйишарди.

Барвара укаси билан синглисини кўргач, ўзини тутиб турулмади:

— Ахир ойижонимиз... Ойи-жо-ни-миз!

— Э, бас қилсанг-чи,— деб уни Михаил яна тўхтатди.— Улгурасан ҳали!

Ҳаммалари кампирнинг каравоти олдига тўпланди — Михаилнинг хотини Надя ҳам, қизи Нинка ҳам шу ерда эди. Кампир қимир этмай ётарди, ё ҳаёти-

нинг охири бўлгани учунми, ё ҳозиргина жони узилганмиди — бадани совиб қолганди. Варвара дод деб юборди:

— Жони чиқибди-ку.

Ҳеч ким унга жим бўл демади, ҳаммалари қўрқиб қимирлаб қўйишди. Люся шоша-пиша кафтини кампирнинг очиқ оғзига тутди ва унинг нафас олаётганини сезмади.

— Ойна тутиш керак, — деб эслаб қолди у. — Ойнани беринглар.

Надя столга қараб югурди, йўл-йўлакай ойна парчасини этагига артиб, уни Люсяга узатди: у наридан-бери ойна парчасини кампирнинг қони қочган лабларига тутди ва бир минутча ушлаб турди, ойна сал резаланди.

— Тирик, — деб енгил нафас олди у, — ойижонимиз тирик.

Варвара гўё бу гапни эшитмагандай яна йиғлашга тушди, Люся ҳам кўз ёши тўкиб, бир четга кетди. Ойна Нинканинг қўлига тушиб қолди. У кейин нима бўларкин деб ойнага қараб пуфлайверди, бироқ ўзини қизиқтирадиган бирон нима тополмагач, пайт пойлаб туриб, уни кампирнинг оғзига тутди. Михаил кўриб қолди-да, Нинкани ҳамманинг кўзи олдида туртиб-туртиб, хондан ҳайдаб чиқарди. Нинканинг жариллаши Варваранинг йиғисини босиб кетди, шунинг учун у жим бўлишга мажбур бўлди. У хўрсиниб:

— Эҳ, ойижонимиз, ойижонимиз, — деб қўйди.

Надя, қаерга — шу ерга, столга дастурхон ёзайми ёки ошхонага жой қилайми, деб сўради. Ҳаммалари ойим безовта бўлмасин, яхшиси, ошхонага олиб бора қол дейишди. Михаил бир шиша ароқ, бир шиша портвейн олиб келди, ароқни ўзи билан Ильяга, портвейнни опалари ва хотинига қўйди.

— Татьянамиз бугун келмайдиганга ўхшайди, — деди у. — Уни кутиб ўтирмаймиз.

— Ҳа, бугун кўз тутмасак ҳам бўлади, тўғри, — деб унинг гапига қўшилди Илья. — Агар кеча телеграмма олган бўлса, бугун самолётга чиқади, шаҳарда бошқасига тушади. Ҳозир районда ўтирган бўлса ҳам ажаб эмас, кечаси эса бу ёққа машина бўлмайди, тўғри.

— Ёки шаҳарда.

— Эртага келади.

— Эртага албатта келади.

— Агар эртага бўлса, улгуради.

Михаил уй эгаси сифатида биринчи бўлиб қадаҳни кўтарди.

— Қани, олинглар, дийдор кўришганимиз учун олайлик.

— Уриштириб ичса бўладими?— Варваранинг капалаги учиб кетди.

— Бўлади, бўлади, ахир бу поминки¹ эмас-ку.

— Унақа деманглар.

— Энди гапирсанг ҳам, гапирмасанг ҳам...

— Анчадан бери мана шунақа тўпланишиб ўтирмагандик,— деди тўсатдан Люся маъюсланиб.— Фақат Татьяна йўқ-да. Агар Татьяна келса, ҳеч ким ҳеч қаёққа кетмагандай бўлиб қоламиз. Ахир биз доимо мана шу стол атрофида тўпланиб ўтирардик-да, хонада эса фақат меҳмонларга дастурхон ёзиларди. Мен ҳатто илгари ўтирадиган еримда ўтирибман. Варвара эса ўз жойида эмас. Сен ҳам, Илья.

— Қаёқда, ҳеч қаёққа кетмагандай эмиш-а!— Михаил хафа бўла бошлади.— Қораларингни бутунлай кўрсатмай қўйдиларинг-ку. Варвара бўлса-ку: картошками ёки яна бирон нима керак бўлганда бир кўриниб қолади. Сизлар бўлсанглар, гўё бу ёруғ оламда йўқдай.

— Ҳа, энди Варвара яқин-да.

— Ҳа, сизлар нақ Москвадан келасизлар, ахир,— деб Варвара узиб олди.— Бир кунда пароходда етиб келасизлар. Бизни жигарликдан чиқариб қўйганларингдан кейин лоақал жим ўтирсанглар бўларди. Шаҳарлик бўлиб кетдинглар-да, энди қишлоқдагиларни назарларинг илмайди!

— Сен, Варвара, бунақа дейишга сира ҳақинг йўқ,— деди Люся қизишиб.— Шаҳарлигу қишлоқликнинг нима алоқаси бор бу гапга? Нима деяётганингни ўйлаб гапир.

— Ҳа, тўғри, бунақа дейишга Варварани ҳаққи йўқ. Варвара одам эмас. У билан гаплашиб нима баҳра топардинг? Шунчаки юрибди-да. Сингиллари-ю, укаларига она бўлмай қолган. Қани, ўзинг айт-чи, уйга охири марта қачон келувдинг ўзи? Варвара одам эмас, Варвара келиб ойсидан хабар олиб турибди, гарчи Варваранинг рўзғори сеникидан катта бўлса ҳам йилига бир неча марта келиб кўриб кетади. Энди ким айбдор, Варвара айбдор.

— Кўпдан бери келганинг йўқ, нимасини гапирсан!— деб Михаил Варваранинг ёкини олди.— Сен ке-

---

¹ Поминки — русларда марҳумни хотирлаб қадаҳларни чўқиниб қилиб ичишади. (Ред. изоҳи).

либ-кетганингда ҳали Нинкамиз туғилмаган ҳам эди. Илья бўлса-ку, охирги марта шимолдан кўчиб кетаётганида келувди. Ушанда Надя Нинкани эрди кўкрагидан ажратган эди. Эсингдами, ўшанда сийнасига горчица сурган эди, роса кулган эдинг?

Ильянинг эсида бор эди, бош ирғаб қўйди.

— Иложи бўлмади, шунинг учун келолмадим,— деди Люся хафа бўлиб.

— Истасанг, келардинг,— деди Варвара ишонмай.

— Иложи бўлмади деганимдан кейин келардинг дейишингга бало борми? Соғлигимни мазаси йўқ, агар отпускада қараттирмасам, кейин йил-ўн икки ой касалхонама-касалхона югуриб юраман.

— Ҳа, энди нима кўп, баҳона кўп.

— Баҳонанинг бунга нима алоқаси бөр?

— Шунчаки айтдим-қўйдим-да. Сизларга гапириб ҳам бўлмайди. Катта одам бўлиб кетгансизлар.

— Бас қилинглар,— деди Михаил.— Яна биттадан олайлик. Айниб қолмасин тагин, а?

— Э, бўлди,— деб огоҳлантирди Варвара.— Сиз, эркакларга ичкилик бўлса бас. Ойимиз ўлим тўшагида ётибдию булар бўлса кайф-сафо қилиб ўтиришибди. Мабодо ашула айтманглар тагин.

— Ҳеч ким ашула айтмоқчи ҳам эмас. Аммо ичиш мумкин. Қачон мумкину қачон мумкин эмаслигини ўзимиз ҳам биламиз — ёш бола эмасмиз.

— Вой-буй, сенларга гапирсангу қочиб кетаверсанг.

Улар бундан эллик йилча бурун марҳум оталари ясаган узун ёғоч стол атрофида мана шу хилда гаплашиб ўтиришарди. Улар алоҳида-алоҳида ватанли бўлиб кетганларидан кейин бир-бирларига жуда кам ўхшар эдилар. Агар Варварага қарасанг, у буларнинг онасига ўхшарди, бўлмаса-ку ўтган йили элликдан ошган эди, аммо башараси жуда қари кўринарди, ўзи ҳам кампирга ўхшаб қолганди, уларнинг зотида ҳеч ким бунақа семиз, йўғон, тепса-тебранмас эмасди. У бир жиҳатдан онасига тортганди: у ҳам бирин-кетин туғиб ташлайверарди, аммо Варвара туға бошлаган вақтга келиб болаларни ўлимдан сақлаб қолишни анча ўрганиб олишганди, бу пайтда ҳали уруш-пуруш деган гап ҳам йўқ эди. Шунинг учун уларнинг ҳаммаси соғ-саломат эди, фақат бир ўгли турмада ўтирганди. Варвара болаларининг роҳатини жуда оз кўрди: улар ўеиб-улгайгунча унинг она сути оғзига келди, бир кунгина тинчлик йўқ эди, болалар-ку, ҳозир вояга етган, аммо ҳозир ҳам ўша-ўша

қийналиш, уриш-жанжал бор. Ана шу болаларнинг орқасидан у бемаҳал қариб қолганди.

Кампир Варварадан кейин Ильяни, кейин Люсяни, Михаилни, энг охирида эса ҳозир Киевдан келишини кутишаётган Татьянани туққан эди.

Ильяни бўйи пастлиги учун то армияга олишгунларича Илья пакана дейишарди, ҳолбуки қишлоқда баланд бўйли бошқа Илья йўқ эди, шу-шу бу лақаб унга ёпишиб қолди. У шимолда ўн йилдан ортиқроқ яшагани учун сочи жуда кўп тўкилиб яйдоқ бўлиб қолганди, боши ҳаво яхши бўлган кунларда худди артилган тухумга ўхшаб ялтираб турарди. У ўша ерда, шимолда уйланди, аммо хотиндан унча бахти йўқ экан, чуви чиқиб қолди, у эс-ҳушли, оддийгина, бўй-басти ҳам ўзига мос хотин олди, бирга тура бошлаганларидан кейин хотини ўзига нисбатан бир ярим баравар келадиган бўлиб семириб кетди, шундан кейин хотиннинг тили чиқиб қолди, ҳатто қишлоққа ҳам хотини Ильяга жуда зуғум қилармиш деган гап етиб келди.

Люся ҳам қирқдан ошиб қолганди, аммо ҳеч ким уни қирқдан ошган демасди: у бу ердагиларга қараганда бошқачароқ — юзи тиниқ, тоза, силлиқ, худди фотосуратидагига ўхшарди, кийимни ҳам пала-партиш киймасди. Люся уруш тугаши билан қишлоқдан кетганди, орадан ўтган шунча йил ичида шаҳарликлар сингари ўзига қараб юришни ўрганиб олганди, албатта. Ҳа, шунини ҳам айтиш керакки, болалари бўлмагандан кейин бошқа қанақа ташвиши ҳам бор дейсиз? Худо Люсяга фарзанд бермаганди.

Михаил эса Ильяга сира ўхшамасди — сочлари лўлиларникига ўхшаш қалин, жингалак эди, соқоли ҳам гажак-гажак бўлиб буралиб турарди. Унинг юзи ҳам қора эди, аммо бу қоралик офтобдан, қишда совуқдан эди — ёзда дарёда юк ортарди, қишда эса ўрмонда дархт кесарди — йил-ўн икки ой у очиқ ҳавода юрарди.

Мана шундай қилиб улар узун стол атрофида жони узилаётган оналарига халақит бермаслик учун гаплашиб ўтиришарди, улар шу оналарини деб келган ва бир неча йилдан бери қадрдон уйларида биринчи марта йиғилишган эди. Фақат Татьяна камлик қилиб турарди. Михаил билан Ильянинг ичадиган нарсаси бор эди, аёллар қадақларини нари суриб қўйишди-да, аммо туришмади — улар бу учрашув, гап-сўзлардан, бугун кўриб турган барча нарсаларидан бўшашиб, эртага бошларига тушадиган ҳодисадан қўрқиб ўтиришарди.

— Биратўла Володькага ҳам телеграмма жўнатсам бўларкан,— деди Михаил.— Ҳозир ёнимизда ўтирган бўларди. Ҳозир қанақа бўлиб кетганикин, жуда кўргим келяпти.

— У ҳозир қаерда?— сўради Илья.

— Армияда, иккинчи йили ҳам тугай деб қолди. Ёзда отпускага бораман деб ваъда берувди, аммо бирон гуноҳ қилиб қўйди шекилли, жавоб беришмади. Бўлинмадан биттаси постни ташлаб кетиб қолибди, командир бўлганим учун мени жазолашди, деб ёзибди, балки ўзи бирон бало қилиб қўйганми, бирон иш қилиш қийин эканми у ерда. Сен нима дейсан, бувимнинг тоби йўқ экан, деса, жавоб беришармикин-йўқмикин?

— Жавоб беришлари керак.

— Кеча телеграмма берсам бўларкан. Жуда аҳмоқлик қилибман-да. Қандай ёзсам, қилдан қийиқ қидирмасдан жавоб беришаркин деб ўйлаяпман. Нима бўлгандаям набира-да, ўғил эмас.

— Бувингни аҳволи ёмон, тез етиб кел, деб ёзсанг, бўлаверарди,— деб маслаҳат берди Варвара.

Ўғли кетиб ҳаловатини йўқотган Надя ҳозир ўғлини шундоққина олдида кўргиси келиб, аъзойи бадани тортишиб кетди.

— Мен унга шунақа дегандим, аммо у кошки гапга қулоқ соладиган одам бўлса?

— Бир оз сабр қилинглар энди,— деди Люся.

— Ҳа, кутган маъқулроқ. Бўлмаса ҳамма ишни расво қилиб қўйиш мумкин. Кейин дарров гап шундай-шундай, деб ёзасизлар. Кўмиш маросимига жавоб беришлари керак.

— Вой-вой, вой-вой-ей,— деб хўрсинди Варвара.— Шуни ўйламабсизлар, ақлларингга келмабди. Ахир ҳаммамизнинг онамиз биттагина-ку, мана оқибати.

— Сенга нечта она керак ўзи?— деди ҳим-ҳимлаб Илья. Варвара хафа бўлди.

— Тавба, худди ўгайга ўхшайсан-а! Гапингни турган-битгани пичинг-а! Мени жинни қилмоқчи бўляпсан шекилли. Аммо мен сенчалик аҳмоқ эмасман. Пичинг қилмасанг ҳам бўлади.

— Мен ҳали ҳам сэни аҳмоқ деяётганим йўқ. Намунча сапчимасанг?

— Ҳа, демайсан-а!

Люся Надядан секингина сўради:

— Тикув машиналаринг борми?

— Борликка бор-а, аммо тикадими-йўқми билмайман. Кўпдан бери тутганим йўқ.

— Бугун у ёқ-бу ёқни титкиладим, аксига олгандай биттаям қора кўйлагим йўқ экан,— деб тушунтирди Люся.— Гизиллаб бориб магазиндан газлама олдим у аммо тикишга сира вақт бўлмади, фақат бичиб келдим. Шу ерда тикишга тўғри келади.

— Бугун биткизолмайсиз-ов.

— Битказаман, мен тез тикаман. Кейин, ҳамма ётгандан кейин, шу ерда — ошхонада тикаман.

— Хўп, бўпти, олиб келай, ўзингиз кўрарсиз.

Улар ётишдан олдин яна оналари олдига тўпланишди, улар анигини билиб ётишмоқчи эди. Люся кампирнинг қон томирини бир амаллаб топиб, ушлаб кўрди — кампирнинг жони билинар-билимас эди. Михаил чидаб туролмай, онасини елкасидан ушлаб қимирлатди, шу пайт ногаҳон кампирнинг ичидан инграш бўлиб инграш эмас, хуррак бўлиб хуррак эмас, гўё умуман оналарининг эмас, бегона бир овоз чиқди, гўё ўз иши билан кампирга чанг солиб турган ажал уларни жеркиб бергандек эди. Ҳаммалари Михаилга қараб жим дейишди, аммо бу овоздан ҳаммаларининг ўтакалари ёрилиб кетди, ҳатто Нинка ҳам онасининг пинжига кириб, пиеиб қолди.

— Лоақал эрта чошгоҳгача турсаям майлийди,— деди пиқиллаб Варвара ва жим бўлиб қолди.

Улар ётишга тараддуд кўра бошлашди. Хона кенг-мўл эди, аммо қишлоқ одатига кўра ўртасидан иккига ажратилганди: бир томонида кампир ётарди, иккинчи ярмида Михаилнинг оиласи яшарди. Надя ўзи билан Михаилга полга ўрин солди, ўзининг каравотини эса Люсяга берди. Варварага эса буклама каравот топилди, уни, онамиздан хабардор бўлиб ётсин, деб кампирнинг бўлмасига қўйишди. Ильяга ҳам ўша ерга ўрин солиб беришмоқчи бўлишди-ю, аммо у мен мўрчада ётаман деди. Михаилнинг мўрчаси озода эди, қурум босган, сасенқ эмасди, ўзи ҳам гов ёнида эди. Ильяга остига тўшашга нўстин, фуфайка, устига эса кўрпа беришди, у агар бирон гап бўлса дарров уйготинглар, деб чиқиб кетди.

Кампирнинг бўлмасидаги электр чироқни ўчиришиб, лампа ёқишди. Лампа кечаси билан ёнишини назарда тутиб, пилтасини пасайтириб қўйишди.

Надя машинани топиб келди-да, уни ўзлари ўтирган ўша стол устига қўйди, шундан кейин Люся аввал бир

парча латта қўйиб, унинг юришини текшириб кўрди, машина яхши тикарди.

— Энди ёт,— деди Люся Надяга.— Иложи борида ухлаб ол. Ким билади кечаси нималар бўлади.

Надя кетди. Михаил пичирлаб ундан бир нимани сўради, у ҳам пичирлаб бир нима деб жавоб берди.

Машина қаттиқ тиқир-тиқир қилди, шу боисдан Люсянинг ўзи ҳам қўрқиб кетди-да, тутқичини қўйиб юборди, машинанинг тик-тики худди отишма овозидай туюлди. Эсхонаси чиқиб кетган Варвара оёқ яланг югуриб кирди, аммо Люсяни кўриб, сал ҳовуридан тушди.

— Ўзингга шукур, эй худойим! Нима экан деб ўйлабман. Аъзойи баданим титраб кетди. Намунча сенга шунчалик зарур бўлиб қолди?

Люся жавоб бермай тикаверди.

— Нима бало, азага мўлжаллаб қора тикапсанми?

— Сенга ҳам тушунолмайд қолдим, наҳотки кўриб туриб шуни сўраш керак бўлса?

— Хўп, нима бўпти, мен нима дедим сенга?

— Ҳеч нима.

— Тикавер, бир нима деганим йўқ-ку сенга. Ёнинг-да бирпас ўтирай, кейин кетаман. Сенга халақит бермайман.

Варвара курсини яқинроқ суриб, унинг ёнига ўтирди. Варвара ечиниб ўтирмади, у шунчаки пайпогининг ҳалқасини бўшатиб тушириб қўйди, оёқларига ёпишиб турган пайпоқлари тиззасидан пастда осилиб турарди.

Қаердадир—олисдаги дарёда пароход кетма-кет бир неча марта бўғиқ гудок берди.

Варвара бошини кўтариб диққат билан қулоқ соларкан, афти бужмайиб кетди:

— Нега ҳадеб чинқиряпти?

— Билмасам. Битта-яримтага сигнал бераётгандир-да.

— Сигнал берадиган бошқа жой қуриб қолибдими. Ҳамма ёқни бузиб юборди-ку.

У яна бирпас ўтирди-да, истар-истамас ўрнидан турди:

— Борай энди. Сен ҳали кўп ўтирасанми?

— Тикиб бўлиб ётаман.

— Бугун ётмасак ҳам бўларди, уҳ, ётмасак бўларди,— деди Варвара бошини чайқаб.— Гаплашиб ўтирсак бўларди, зорикмасдик. Кўнглим сезяпти: бир гап бўлмасайди ишқилиб.

Варвара кетди, аммо кўп ўтмай қайтиб келди, Люсяни кўриштиб, деворга суянди.

— Нима гап?— сўради Люся.

— Ё менга шунақа туюлди, ёки рост. Бор, бориб қара-чи.

Люся ишонмади, аммо ишонмайман, деб айтишга оғзи бормади, онасидан хабар олгани кетди. У онасининг қўлини ушлади, аммо орқасидан Варваранинг хириллаб оғир-оғир нафас олаётганини эшитди. Варварани ҳайдаб юборишга тўғри келди, шундан кейингина, шунда ҳам анчадан сўнггина у кампирнинг қон томири худди бир неча юз километр нарида юз бериб, яна йўқ бўлиб кетган турткига ўхшаб жуда секин ураётганини аранг пайқаб олди. Назарида ўтган сафаргига қараганда бу сафар қон томирининг уриши яна ҳам заифлашиб, шунда ҳам бир текисда кетма-кет эмас, аҳён-аҳёндагина ураётган-дек эди.

— Сен бориб ёт,— деди Люся опасига ачиниб.— Мен то тикишимни тугатгунча хабар олиб тураман, кейин сени уйғотаман.

— Э, ҳозир уйқу келарканми?— деди Варвара болалар сингари зорланиб.— Илья айёр экан, билганларингни қилинглар дедию кетди-ворди. Э, энди уйқуга бало борми? Энди нима қилиш керак, нима қўйиш керак деб ўйлайвераман. Яхшиси, сени ёнингда ўтира қолай.

— Утирсанг, ўтиравер.

— Миқ этмай ўтираман.

У яна Люсянинг ёнига ўтирди-да, хўрсиниб, газмолни ушлаб кўрди, унинг тикишини томоша қилди.

— Кейин бу кўйлакни қайтариб олиб кетасанми-йўқми?— сўради у.

— Нима эди?

— Агар олиб кетмасанг, менга бера қол демоқчиман.

— Бошингга урасанми? Ахир бу кўйлак сенга сизмайди-ку.

— Узимга эмас. Қизимнинг бўйи сенга етай деб қолди. Унга жуда лойиқ келарди.

— Нима, қизингни киядигани йўқми?

— Ҳа, очигини айтсам, йўқ ҳисоби. Кўйлаги бор эди, аммо ҳаммаси ҳам жуда эскириб, тўзиб қолди. Ўзинг биласан, қиз бола ясан-тусанни яхши кўради.

— Қора кийим ясан-тусанга бўларканми?

— Қизим унақа инжиқ эмас. Ёгин-сочинда кийиб юрарди. Ёмғирда гулли кўйлакда юрмайсан-ку ахир.

Люся ваъда берди:

— Кетаётганимда бераман.

— Унга холанг берди деб айтаман,— деди хурсанд бўлиб Варвара.

— Нима десанг, ўзинг биласан.

Улар жим бўлиб, Люся машинани тўхтатгач, Михаилнинг бўлмасидан бировнинг хуррак отгани эшитила бошлади. Варвара диққат билан қулоқ солди:

— Ким бўлдийкин?— хуррак кучайгандан кейин жаҳли чиқди:— Вой уятсиз-ей. Зап вақтини топибдида. Одамларда на шарм-ҳаё, на инсоф бор. Яна ўғил эмиш-а.— Варвара жим бўлди ва тўсатдан ялиниб-ялворди:— Юр, яна бир хабар олайлик. Бир ўзим қўрқаман.

Кампир бояги-боягидай эди: на ўлигу на тирик. Унинг аъзойи бадани совиб қолганди, фақат узоқ умр кўришга ҳиддатли куч олган юраги ҳали базўр тепиб турарди. Аммо унинг кўпга бардош беролмаслиги шундоққина кўриниб турарди. Нариси билан эрталабгача етиши мумкин эди. Люся то кўйлагини тикиб бўлмагунча Варвара ётмади. Шундан кейин ҳам Люся ўз каравотини опасига беришга мажбур бўлди, ўзи эса буклама каравотда ётди — шундай қилмаса Варвара бари бир уни ухлагани қўймас эди.

2

Фурсат етиб тонг ҳам отди, атроф ёриша бошлади, аммо қуёш чиқмасдан олдин дарё томондан қуюқ, қалин туман босиб келди-ю, туманда ҳамма нарса ғойиб бўлиб, кўринмай қолди. Қишлоқда сигирлар аянчли маърашарди, хўрозлар кекирдаklarини йиртиб қичқиришарди, одамларнинг худди балиқ сувни шалоплатаётганга ўхшаш қисқа, бўғиқ овозлари эшитиларди — ҳаммаёқ оппоқ, ҳавонинг заҳри томчилаб турарди, бундай ҳавода ўзингдан бошқа нарсани кўролмайсан. Ҳаво ўзи анча кечикиб ёришди, бунинг устига туман тушди-ю, расво қилди, пайпасланиб юришга мажбур этди.

Кампирнинг уйида ҳаммадан олдин Надя турди. Яқин-яқингача ҳам қайнонаси сигирнинг маъраганини эшитиб, уни уйғотарди, шунинг учун Надя гарчи уйғоқ бўлса ҳам бари бир қайнонаси ўз каравотида ётиб уни чақирганидан кейингина ўрнидан турарди. Мана, ҳозир ҳам у дарров ўрнидан тургани йўқ, аксинча, гарчи у кампирнинг чақирмаслигини билса-да, унинг овозини кутди. Кампирнинг овози эшитилмади, аммо соғилмаган сигир чўзиб мўърарди, шу боисдан Надя туришга мажбур бўлди. Кампирни бир зум ҳам эсидан чиқармаган, аммо унинг тирик ё ўликлигини билишдан қўрққан

Надя секингина кийинди ва биқиниб хонадан чиқди-да, даҳлиздаги миҳдан сут соғиладиган идишни олди.

Унинг кетидан эрта туришга ўрганиб қолган Варвара ҳам турди. Қараса Надя йўқ, бошқалар эса ухлаб ётибди, у полда ухлаб ётган Михаилни уйғотиш учун кетма-кет беш мартача қаттиқ-қаттиқ ва оғир-оғир хўрсинди, у ҳар хўрсинганда охирини чўзиб инграб қўярди. Аммо Михаил ҳатто қимирламади ҳам. Шунда Варвара яна хўрсинди, аммо хўрсинганини ўзи ҳам пайқамай қолди, тириклар гўё тил бириктиришгандай донг қотиб ухлаб ётган уйда уни ваҳима босди. У битта-яримтасига ўзини сездириб қўймасликка ҳаракат қилиб, оҳиста, ҳадиксираб, кампир ётган иккинчи бўлмага ўтди ва эшик олдида тўхтади. Уйда кириш эшигидан бошқа эшик йўқ эди, фақат эшик ўрни бор эди. Варвара нимқоронги хонага чўчиб тикиларкан, шу ерда туриб қолди. У кампирнинг юзини кўра олмади, уни каравот суянчиги тўсиб турарди, аммо адёл остида тирикми-ўликми бир нима бор эди, лекин юриб боришга, унга қарашга Варваранинг юраги дов бермади, шу сабабдан у бош қашишга қўл тегмай қолган пайтда шошиб қолмаслик учун аввал ҳовлига чиқиб бўшаниб келиш керак, деб ўйлади-да, орқасига қайтди. Варвара ташқаридан Надя билан бирга қайтиб келди. Надя ошхонада сутни докадан ўтказишга киришди, Варвара ҳам шу ерга кириб Надянинг атрофида ивирсиб юрарди. Стол устида машина Люся қандай қолдирган бўлса, шундайлигича турарди, шунинг учун Надя шивирлаб сўради:

— Кечаси тикдими-йўқми?

— Тикди,— деб жавоб берди Варвара ҳам шивирлаб.— Баъзи икир-чикири қолди шекилли.— Шундан кейин у ортиқ чидаб туролмай ялинди:— Юр, бориб уйғотайлик уни, сира бўлмапти.

— Ҳозир, сутни элтиб қўяй.

Варвара даҳлизда Надянинг кетидан худди соядек эргашиб юрарди, Надя яна ошхонага кирди, чунки бир банка қолиб кетибди, уни олиб олиш эса Варваранинг эсига ҳам келмаганди, у шунчаки у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Ниҳоят Надя бўшади ва қўлини латтага артди-да, биринчи бўлиб кампирнинг бўлмасига кирди.

Люся ухлаб ётарди, ухлаб ётгани шундоққина кўри-ниб турарди, аммо кампир хусусида ҳеч ким бунақа деб айтолмасди. Надя қайнонасига нигоҳ ташлади-ю, дарров кўзини бир четга олди, Варвара эса қарашга қўрқиб, Люсяни қимирлата бошлади. Люся дарров

кўзини очди-ю, шу ондаёқ сакраб турди, унинг туртки-сидан буклама каравот бир томонга сурилиб кетди.

— Нима гап?— сўради Люся.— Нима гап?

Варваранинг ўпкаси тўла бошлади;— Билмайман. Ўзим ҳам билмайман. Сен ўзинг бир қара.

Люся ўзига келиб, қўллари билан сочларини силаб, тартибга солди, ёнидаги курсида ётган халатини кийиб олди ва онасининг олдига келди. Жон бор-йўқлигини аниқлашни ўрганиб олган Люся кампирнинг қўлини кўтарди-ю, шу ондаёқ туширди ва орқасига тисарилди; кампир ногаҳон аянчли ингради-да, яна жим бўлиб қолди. Варвара саннашга тушди:

— Ойижоним, жон ойижоним! Кўзгиналарингни очсанг-чи!

Михаил иштончан югуриб келди. Уйқусираб нима гаплигини тушунолмасдан сўради:

— Узилдими? Эҳ, онажон, онажон... Володькага телеграмма бериш керак.

— Нималар деясан?!— деб уни тўхтатди Надя.— Нега бунақасан-а?

Люся онасининг қон томирини ушлаб кўрди-да, енгил тортиб деди:

— Тирик.

— Тирик?!— Михаил Варварага ўгирилди-да, қизишиб деди:— Ундай бўлса нега сен ув тортиб, аза тутяпсан? Бор, кўчага чиқ, Нинкани уйғотиб юборасан! Зап нағмани бошлапсан-да.

— Секинроқ!— деди Люся.— Ҳаммаларинг бу ёққа келинглар.

Унинг ўзи эса нонуштагача, Надя картошка қовуриб келгунича ўтириб, янги кўйлагининг ёқасини чатиб, тугмасини қадади, тугмаларни ҳам шаҳардан ўзи билан олиб келганди.

Варвара кўз ёши қилиб мўрчага борди, Ильяни туртиб уйғотиб:

— Ойижонимиз тирик, тирик,— деди.

Илья тўнғиллаб:

— Тирик бўлса, нега уйғотдинг?— деди.

— Сени хурсанд қилай дедим-да.

— Калла пишгандан кейин ҳам айтсанг бўларди-ку. Сен бўлсанг каллайи саҳарлаб уйғотиб юрибсан.

— Каллайи саҳар қолдими. Бу туман-ку.

Туман анчагача, то соат ўн бирларгача тарқалмади, кейин қандайдир бир куч уни юқорига кўтарди. Шу заҳоти қуёш ловиллаб, чарақлаб кетди. Ҳаммаёқ пурга

ғарқ бұлиб, борлиқ жилва қилди. Сентябрь бошланган бұлса ҳам, аммо ҳали куз ҳиди келмасди, ҳатто полизлардаги картошка палаклари кўм-кўк эди, ўрмонда эса унда-бундагина жазирама иссиқ куйдирганга ўхшап жигаранг доғлар кўзга кўриниб қоларди.

Кейинги йилларда ёз билан куз худди ўрин алмаштиргандек эди: Июнь, июль ойларида ёмғир қуяди-ю, кейин эса Покровгача¹ ҳаво очиқ, кунлар ёруғ бўлади, ҳавонинг бунақа бўлиши бир жиҳатдан яхши, чунки очиқ, ёруғ, аммо иккинчи томондан ёмон, сабаби — ҳамма нарса ўз вақтида бўлгани яхши-да. Мана энди хотинхалажлар картошкани қачон қазиб олишни ўзларинг билиб олаверинглар: эски ҳисобга қараганда қазиб оладиган вақт бўлган, аммо бошқа жиҳатдан эса ҳозирча ҳаво яхши бўлиб турганида кўз қиймайди, яхшилаб ётилиб пишсин дейди киши. Картошка ёзда, худди сувда сузган балиқдек сув ичида ётганида қаёқдан ҳам етилиб пишади дейсиз. Бордию кутишса, бирдан ҳаво айнисада, шариллатиб ёмғир қуйиб қолса, кейин билч-билч лойнинг ичидан қазиб олиб бўпсиз. Бир қазиб олгилари келади, бир кутиб тургилари, нима хаёну нима зиёнлигини ҳеч ким билмайди. Пичан ўриш ҳам шунақа: баъзилар эски ҳисобга биноан пичан ўриб қўйди-ю, аммо ёмғирда ҳаммасини чиритиб юборди, баъзилар эса ана чиқаман, мана чиқаман, деб ичиб олиб маст-аласт бўлиб юрди-ю, қайтанга фойда қилди. Ҳаволар ҳам эсини еган кампирга ўхшаб айнаб қолган шекилли. Одамлар об-ҳавонинг бу аҳволга тушишига, денгизлар сабабчи, чунки қайси бир дарёга қараманг, денгиз қуриб ташланган, дейишарди.

Эрталаб Надя ҳозиргина қазиб келинган янги картошкадан қовуриб келди, унинг ёнига чуқур товоқчада тузланган рижикдан² қўйди, уни кўриб Люсянинг кўзи ўйнаб кетди-да:

— Вой рижик! Асил рижиклар-а! Мен бўлсам бу ёруғ оламда шунақа нарса борлигини ҳам эсимдан чиқариб юборибман, емаганимга юз йилча бўлди ўзиям. Ҳатто ақл бовар қилмайди, — деди.

— Рижик — асил нарса-да ўзи, — деди Илья лабини чўпиллатиб. — Бу сизларга анов-манов нарса эмас. Агар шу рижикларнинг ёнида яна бир нимаси бўлганда эди, унда кўраверардинглар!

¹ Дастлабки қорғача (Тарж. изоҳи.)

² Қўзиқориннинг бир тури. (Тарж. изоҳи.)

— Нега буни кеча қўймадинг-а,— деб Михаил Надяга ёзгирди.— Ичкиликка жуда кетарди-да. Ҳа, аттанг-а, аттанг! Надя қизариб, меҳмонларнинг кўнглини топганидан суюниб, тушунтирди:

— Мен кеча қўймоқчи бўлдим у аммо ҳали яхши туз емаган бўлса керак деб ўйладим, ахир ўзини ҳам яқинда тузловдим-да. Эрталаб кириб татиб кўрдим, қарасам бинойидай. Кейин кел, олиб борай, битта-яримтага маъқул келар-ку, деб ўйладим. Агар ёққан бўлса, олинглар, енглар.

— Таги мўлми ўзи?

— Озгина бор. Теришга вақт йўқ, иннайкейин ким ҳам терарди. Одамлар ташигани-ташиган, ҳар куни кўраман, мени бўлса қўлим сира тегмайди, гоҳ у, гоҳ бу иш чиқиб қолади. Шу ёз бор-йўғи икки марта бордим, шунда ҳам шу яқин атрофга чиқдим.

— Илгари фақат Татьянамиз рижик теришни яхши кўрарди,— деб эслади Люся.— Қаерда борини биларди. Мен бир марта у билан бирга борувдим, унда ҳали кичкина қизча эди, қарасам, ҳаш-паш дегунча бир челақ териб қўйибди. Мен ундан: «Буларни қаердан тердинг?»— деб сўрасам, у: «Шу ердан»,— дейди. Мен унга: «Булар нега сенга кўринади-ю менга кўринмайди»,— десам, у:— «Билмасам»,— дейди. Мен унга: «Сен буларни бирон ердан олдин териб, яшириб қўйгансану энди менга кўрсатяпсан-да»,— дедим. Татьяна хафа бўлиб ёнимдан кетиб қолди. Шунда уйга бошқа-бошқа қайтиб келдик, у бир челақни тўлдириб олиб келди, меники челақнинг таггинасида.

— У сираям бир бошдан териб кетавермасди,— деб изоҳ берди Михаил.— Агар майда бўлса — қолдирарди, эртанисига бориб қарасаки катта бўлиб қолибди. Ҳаммаси эсида турарди. У мени ҳам бир марта жон-қолимга қўймай олиб борувди. Мен кўринганини тезроқ терсаму уйга жўнасам, дедим-да, теришга тушдим. У бўлса майдаларини ҳам тераётганимни кўриб қолди-ю, менга ёпишиб кетди. Бир куни ўрмонда айтишиб қолдик. Мен кўпроқ подосиновик¹ теришни яхши кўрардим—тез терасан, улар тўп-тўп бўлиб ўсади-да.

— Ҳаммамиздан ҳам ичимизда Илья қўзиқоринни яхши терарди,— кулди Люся.— Челақка босиб ўт соларди-да, устидан бир нечта қўзиқорин ташлаб қўярди, гўё челақ тўла қўзиқорин.

¹ Қўзиқориннинг бир тури (Тарж. изоҳи.)

— Ҳа, шунақа бўлувди,— деб бажонидил тан олди Илья.

— Эсларингдами, ойим бир куни ҳаммамизни юқори дарёнинг нариги ёғига сассиқ пиёз тергани юборган эди? Уша ерда аллақандай ботқоқ бор эди, пиёз эса ботқоқ дўнгликларида ўсарди. То териб бўлгунимизча шалаббо бўлиб, балчиққа қорилиб кетардик — кўрган кишининг кулгиси қистарди. Қопларни қуруқ ерга қўярдик-да, дўнгликдан дўнгликка сакрардик. Тагин, ким кўп теришга мусобақалашардик-а, ҳатто бир-биримизникини ўнрлардик. Саримсоқ пиёз тергани эса ўша ердати юқори дарё рўпарасидаги оролга сузиб ўтардик...

— Қорақарағайзорга,— деди Михаил.

— Ҳа. Қорақарағайзорга,— ўша ерда колхозга пичан ҳам ўриларди, ўрим пайтида бутун қишлоқ кўчиб борарди ўзням. Пичанни қандай тўплаганим ҳали ҳам ёсимда: иссиқ эди, ўргимчаклар чақарди, сочларим орасига, ичимга хашак кириб кетарди...

— Ўргимчак эмасдиру сўна бўлса керак,— деб тўнғиллади Варвара.— Ўргимчак бурчак-бурчакларга ин солади, аммо чақмайди.

— Сўна бўлса бордир. Бари бир уларнинг номи қандайдир бошқача, бу ерда шунақа дейишади. Ўзимиз учун биз бошқа оролдан пичан ўрардик... Уша оролнинг нима деб аталишини ҳозир эслайман, унинг ҳам номи дарахт номида эди.— Тилоғоч.

— Ҳа, Тилоғоч. Эҳ-ҳе, у ерда қорағат жуда кўп эди-да! Мевасининг кўплигидан буталари ерга ётиб қоларди. Еяверасан, еяверасан, кейин ҳатто тилларинг оғриб, тишларинг қамашиб кетарди, қорағатлар йирик-йирик, ширин эди. Бир соатда бир челак терардинг. Ҳозир ҳам у ерда қорағат кўп бўлса керак.

— Э йў-ўқ, қаёқда дейсиз!— Надя қўл силтади.— Уша буталар қолмади ҳисоби. Леспромхоз бўлгандан кейин ҳаммасини олиб кетишди. Гоҳо кўнглинг тусаганди, қидириб-қидириб аранг топасан...

— Афсус, афсус!

— Тешаликдаги четанлар озмунча мева қилармиди! Улар ҳам йўқ. Моллар топтаб юборди, одамларнинг эса сира парвосига келмайди.

— Нега шунақа қиласизлар ахир?

— Ёним қилади? Худди қайтиб бормайдигандай олиб кетишяпти. Бутаси билан бўлса бутаси билан, барги билан бўлса барги билан олиб кетишяпти.

— Хайр, рижик бор деясизларми?

— Бу йил рижик бор, одамлар олиб келишяпти.
— Бориб лоақал рижик олиб келиш керак экан.
— Рижикка борса-ку бўларди-я, аммо телеграммасиз келиш керак эди-да,— деб Варвара узиб олди.

Бу гапдан Люсянинг жаҳли чиқиб кетди.

— Сен, Варвара, сира гаплашиб бўлмайдиган бўлиб қолибсан-ку. Биров бир нима деса, дарров гапидан қийиқ топиб, ундоқ эмас, бундоқ дейсан, сира гап тўғри келмайди сенга. Катта бўлганинг учун ҳар бир сўзимиздан қийиқ топиб, бунақа деяверишинг яхши эмас-да, ахир. Ҳаммамиз ҳам кап-катта, кап-катта бўлиб қолдик, шуни унутма, қолаверса, нима қилаётганимизни тушун-сак керак. Нима деган гап аҳир бу?

— Сенга ҳеч ким ҳеч нима деяётгани йўқ, билмадим, нега мендан жаҳлинг чиқади.

— Яна менинг жаҳлим чиқармиш-а!

— Нима, бўлмаса менинг жаҳлим чиқдимми?

→ Қўйинглар, овқатдан олинглар,— деб Надя илтижо қила бошлади.— Бўлмаса картошка музлаб қолади. Совигандан кейин маза қоладими унда. Рижикни бўлса мақтадинглар, мақтадинглару ўзларинг олмайсизлар, олинглар, тушликка ҳали узоқ.

— Татьяна келиши керак. Яна бир тўпланамиз-да.

— Ҳа, тушга етиб келиши керак.

— Агар райондан бўлса, вақтлороқ ҳам келиши мумкин.

— Меҳмонхонадами ёки бировникидами ётиб қолган-да, бизникига кирмаган, ҳазар қилган,— элдан бурун шикоят қилишга тушди Варвара.

— Йўқ, Татьяна албатта киради,— деди Михаил.— Татьянамиз жуда содда.

— Содда эди, қани келсин, кўрайлик-чи, қанақа зўлиб кетганин,— деб гапида туриб олди Варвара.— Неча вақтдан бери уйга келгани йўқ.

— У ҳаммамиздан олисда туради, у ёқдан келишининг ўзи бўладими.

— Уша ёққа бор деб биров буюрибдими унга? Агар унга ҳарбий керак бўлса, шу яқин ўртадан топса ҳам бўларди, ҳозир ҳарбийлар ҳамма ерда ҳам бор. Худди эр уругига ўт тушгандай ҳеч қаёққа қарамай кетди-қолди.

Люся секингина бошини сарак-сарак қилди.

— Яхшиси Варварамиз билан баҳслашмайлик. У доимо ҳақ.

— Ана шунақа, тўғри гапни ёқтирмайсизлар.

— Мана кўрдинглари, шу-да,— Люся столдан турди, миннатдорчилик билдирди:— Раҳмат, Надя. Рижикларни маза қилиб едим-да.

— Сиз унга деярли қўл ҳам урмадингиз-ку. Раҳмат айтишнинг ҳожати ҳам йўқ.

— Менга шу ҳам кўп. Бунақа нарса эсимдан чиқиб кетгани учун ошқозонимга тўғри келмайди, шу боис бундай нарсани кўп ейишдан қўрқаман.

— Рижик ичкетар қилмайди,— деди Варвара бўғмига тушиб.— Бу қоринга сира зиён қилмайди. Узимдан қиёс-да, болаларим ҳам рижик еб югурганини билмайман.— У Люсянинг нега оҳ-воҳ қилиб туриб кетганини тушунолмади, шунинг учун иниларидан сўради:— Нега унақа қилиб кетди?

— Қим билади.

— Чурқ этиб оғзингням очолмайсан-а.

— Сен у билан бунақа эмас, шаҳарчасига, интеллигентчасига гаплаш-да,— кулиб маслаҳат берди Илья.

— Мен шаҳарчасига муомала қилишни билмайман, умрим бини бўлиб шаҳарга бор-йўғи бир марта борганман, хўш, у-чи, ўзи ҳам қишлоқдан чиққан-ку, мен билан қишлоқчасига гаплашса ҳам бўларди.

— Балки эсидан чиқариб юборгандир.

— У эсидан чиқарган бўлса, мен ўргана олмадим, хўш, энди нима қилайлик, бир оғиз ҳам гапирмайликми?

Нонуштадан кейин Михаил билан Илья чеккани пиллапояга чиқиб ўтирди. Ҳаво очилиб кетди, осмон туман билан бирга чекиниб, борган сари юқорилаб борарди, увада булутлар орасидан кўричаётган мовий кўкка энди инсон кўзи етмасди, бу тубсиз гўзалликдан қўрққан кўзлар дам олиш учун яқинроқдан бирон нимани ахтарар эди. Қуёш ардоқлаётган ўрмон кўм-кўк товланиб, қишлоқнинг уч томони ва тўртинчи — дарё томондан борган сайиш очилиб, кенгайиб борарди. Ҳовлиларда, мужикларнинг кўзлари олдида, товуқлар шундоқ, ўзларидан-ўзлари қақағлаб, қанотларини қоқишарди, жўжалар чириқ-чириқ қиларди, полиз гови ёнида ағанаб ётган ахта чўчқа иссиқдан ҳузур қилиб чийилларди. Нинка чиқди, уйқудан энди турган қизчанинг кўзлари офтобда қамашиб кетди, у қўлини кўзига соябон қилди, афтини бужмайтирди, кейин кўзлари кўниккандан сўнг, лип этиб тахлаб қўйилган саржинлар орқасига ўтиб ўтирди. Бир товуқ орқа томонидан хиралик қилиб келаверди, Нинка товуқни киш-кишлаб қув-

лаб бехосдан саржинлар ортидан чиқиб қолди. Михаил унга қараб бақирди:

— Нинка, менга қара, мен сени худди мушукчадай бурнингги ерга ишқаб қўяман, шуни билиб қўй. Саржинлардан нарироқ юр, деб сенга неча марта айтиш керак ўзи!

Нинка чекинди, хафа бўлиб:

— Товуқлар еб кетади,— деб баҳона қилди.

— Мен сенга товуқларни кўрсатиб қўяман.

Эрталабки юмушлардан сўнг қишлоқ тинчиб қолди: ишга кетадиганлар — кетишди, мол-қолларини саранжом-саришта қилган бекалар энди уйларида жимгина гимирлашиб, ишларини қилишарди, болалар ҳали кўчага ёпирилиб чиқишмаганди, ҳаммаёқ сув сепгандай эди, фақат аҳён-аҳёндагина моллардан биронтаси маъраб қўярди ёки бирон эшик гижирлаб қоларди, ёки бирон ердан туйқусдан одам овози эшитиларди, булар одатдаги овозлар эди, бу овозларни эшитиш, уларга жавоб қайтариш шарт эмасди, булар қишлоқ бутунлай ҳувиллаб қолмаганидан тирик жон борлигидан дарак берарди. Эрта билан туш орасидаги бу тинчликда шовқин-сурон, ҳаракат эшитилмай қоларди, тиниқ, очиқ осмондан тушиб жимирлаётган ҳарорат тундан кейинги қишлоқни иситиб, унга оҳиста, зимдан шукуҳ бахш этарди.

— Ҳарқалай онамиз чакки эмаскан,— деди Михаил, ёқимли, жозибали жимликдан ийиб кетиб.— Ойимизнинг кўнглига боқиб кун ҳам ажойиб бўлди-да. Ҳаркимга ҳам бунақа кун насиб этавермайди.

— Ҳа, ҳаво очилиб кетди,— деди унга жавобан Илья.

— Аммо биз бир ишни қилиб қўйишимиз керак. Ҳозирча магазинда оқи бор, ўшандан олиб қўйишимиз керак. Бўлмаса, эртага пул олиб келишса, ҳаммаси қўлма-қўл бўлиб кетади. Кейин югуриб юрасан.

— Нима, ароқми?

— Ие, оқ деяпман. Анави қизилни хуш кўрмайман. У мен учун на бору на йўқ. Ушандан, ўша жин ургурдан бош эрталаб оғрийди-да.— Михаил бош оғриқни эслаши билан аъзойи бадани жимирлаб кетди.— Куни билан ўлат теккан одамдай карахт бўлиб юрасан.

— Бари бир хотин-халажларга олишга тўғри келади.

— Озроқ оламиз, ўша етади. Кўп олиб нима қиласан? Ҳозир хотин-халажлар ҳам уни кўп ичавермайди, Кўпроқ оқидан олади.

— Ҳамма жиҳатдан барабар бўлиш талаб этиларканда, а?

— Бўлмаса-чи.

Улар бир-бирларини тушунишиб, қувлик билан жилмайишди, аммо эркакларнинг тенг ҳуқуқлилиқ тўғрисидаги бу қувноқ суҳбатини давом эттириш фурсати эмасди, шунинг учун улар бу гапни бир четга йиғиштириб қўйишди, Илья ундан:

— Нечта ароқ оламиз?— деб сўради.

— Билмасам,— деди Михаил елкасини қисиб.— Камида бир яшиқ керак. Ундан ками озлик қилади. Қишлоқнинг ярми келади-я. Шармандалиқнинг нима кераги бор, ойимиз ҳам хасис эмасди чоғимда.

— Ҳа, бир яшиқ оламиз.

— Ёнингда унча-мунча пулинг борми?

— Эллик сўм бор.

— Мен ҳозир Надядан оламан. Етиб қолар.

— Опа-сингиллардан ҳам оламизми?

— Варварадан нима ҳам олардинг. Люсядан сўрасақ бўлади, унинг пули кўп бўлса керак. Майли, берсин. У ҳам ўз қизи-ку, ўгай эмас, уни қанақасига ажратиб қўясан? Тагин хафа бўлиб юрмасин.

— Ҳозир бориб келамизми?

— Чўзиб нима қиласан? Мен Надяни топай, кейин борамиз. Йўқ, олиш керак, бўлмаса уни эртага, ойликни олиб келишса, битта ҳам қолмайди, бу аниқ. Мен билман, бизда шунақа. Сал анграйсанг, бўлди, кунинг сувга қолади. Бошқа пайт бўлса-ку чидаса ҳам бўлади, аммо ҳозир, бошимизга бунақа иш тушиб турганда, шарманда бўлиб қолиш ҳеч гап эмас. Йўқ, ойимизни иззат-ҳурматини ўрнига қўйиб кузатамиз, ойимиздан нолийдиган еримиз йўқ.— Михаил биринчи бўлиб ўрнидан турди, гапидан тўхтамай деди:— Бундай қилайлик: мен хотинимнинг олдига борай, ахир ўзимизга ҳам озгина қолиши керак-да, сен эса опамнинг олдига бор, менинг мезбон сифатида ундан пул сўрашим ноқулай. Кейин у ёққа борамиз. Зап ақлимизга келиб қолди-да, олиш керак, олиш керак, энди кутиб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Кўп ўтмай улар ичкилик олгани, олганда ҳам кўп олгани кетаётганларидан ҳовлиқишиб йўлга тушишди, ахир шунчани бир кини олиб келолмайди-да. Магазин олис эмасди, ойлик олмиш олдидан магазинда ҳеч ким йўқ эди, шунинг учун улар у ерда кўп тўхташмади, шишаларни жиринглатиб, яшиқни кўтариб келишди-да, оморчага қўйиб қўйишди.

— Мана бўлди,— деди Михаил,— жойида турса, кўн-гил тўқ-да. Тураверсин, бу ерда жин ҳам урмайди. Аनावи нортвейнни истаган пайтда олса бўлаверади, унга ишқи-бозлар йўқ ҳисоби.

Ногаҳон хонада Нинка чинқириб қолди, Михаил қи-нига ўшқирмоқчи бўлиб эшикни очди, аммо уни учала хотин ўртага олиб сўроққа тутаётганини кўрди-да, қулоқ солди.

— У ўзи,— деди Нинка чўзиб.

— Нима ўзи? Нима?— дерди Люся қизчани жон-қо-нига қўймай.

— Мен э-мас, у ўзи-и...

— Хўш, нима у ўзи? Айта қолсанг-чи? Тилинг бор-ми?

— У кўзини очиб, мени кўрди...

— Хўш, нима бўпти?

— Ўзи буни кўрганмиш-а,— деди Надя Нинкани ка-лака қилиб.— Мен ўзим кўрдим-ку сени, нега унинг ча-мадонига тегдинг? Сени биров ўша ерга боргин дедими? У ерда ниманг бор эди?

— У ўзи менга кўрсатди-да,— деди Нинка қичқириб. Сен кўрганинг йўқми, бўлди, гапирмагин.

— Вой тавба, она билан ҳам шунақа гаплашарканми. Вой одатинг қурсин. Кимдан ўрганияпти-а, бунақа одат-ши.

— Шошмай тур, Надя,— деб уни тўхтатди Люся ва яна Нинкага энгашди.— У сенга қаёқни кўрсатди?

— Қаёқни... қаёқни... Каравот остини.

Надя тушунтирди.

— Кампир каравот остидаги чамадониди шу эркато-нига конфет сақлаб юрарди.

— У сенга қанақа қилиб кўрсатди?— деди Люся ўс-моқчилаб.— Бизга бир бошдан айтиб бергин. Қандай кўрсатди? Хўш?

— Мен унга қарадим, у бўлса менга қарамади, кейин кўзларини очди-да, менга қарай бошлади. Кейин кўрсат-ди.

— У сенга ҳеч нима демадимми?

— Ҳеч нима демади.

— Вой тавба-ей,— деб Варвара оғир хўрсинди.— Охири нима бўларкин-а?

— Умуман ўзи ёмон эмас,— деб Нинканинг ёнини олди Михаил.— Бунақа қилганини сира кўрмаганмиз. Ёқтимол, ўлим олдидан ойим ҳушига келиб, кўзи рав-шанлашиб кетганми, шунда Нинка дуч келиб қолганми?

Улимнинг эсга олиниси уларни хушёр торттириб, ҳовурларидан тушириб қўйди, ҳатто улар гўё нариги дунёнинг аччиқ, қўланса ҳавоси бу томоннинг ҳавосини ҳам заҳарлагандек, ҳадиксираб нафас ола бошлашди. Кейин оёқ учида юриб, кампирнинг каравотига яқинлашишди, улар кампирдан бирон ўзгариш топишга ҳаракат қилишди, аммо топа олишмади: энди, кун эрталабкига қараганда ёп-ёруғ бўлганда кампирнинг юзлари баттар оқариб мурданикига ўхшаб қолгандай кўринарди, аммо юраги аввалгидек уриб турарди, уни одамлардан жудо бўлишга қўймас эди.

Михаил ташқарига, Ильянинг олдига чиқди, у шу вақт ичида нонни увоқлаб товуқларга бериб ўтирган эди. Михаил Ильяга:

— Нинка бувим кўзини очди деяпти, — деди.

— Уни қара-я! — деб ажабланди Илья ва хўрозни оёғи билан ҳайдаб юборди. — Нима демоқчи бўлганийкин?

— Билмасам.

— Тирикми ахир?

— Тирик. Кўрдик.

Куннинг бунчалик яхши бўлиши бежиз эмасди, бу бежизликнинг кампирга даҳли бор эди, албатта, ҳаво мулойим, оромбахш бўлиб, нақ қишлоқ тепасида, қолаверса, кампирнинг уйи устида жимирлаб турарди. Вақт тушга яқинлашиб қолса-да, бирон ҳодиса юз бермади, кун жимгина кечмоқда эди, гўё у кимнидир фалокатдан асраб, ўз паноҳига олгандай эди. Эрталабданоқ осмон бетини хиёл булут қоплади. Сентябрьда кунлар ҳам эскириб, баҳордан бери кўп нарсани кўра-кўра инжиқ бўлиб қолади, аммо бу кун эса ердаги барча нарсани билиб тургандай, бирон жиҳатдан кампирга ёрдам бермоқчи бўлаётгандай, кампирнинг кўзига ортиқ даҳшатли кўринмасликка, қиёматни эслатмасликка уринаётгандай эди. У фақат сездирмасдан кампирни ё у ёқлик, ё бу ёқлик қилиб аросатдан чиқариб қўйса бўлди эди.

Михаил билан Илья ароқни келтириб қўйишдию энди нимага қўл уришларини билмай ҳайрон эди: бошқа ишлар бу иш олдида бир пулдек эди. Шунинг учун улар ҳар лаҳзани юз азобда ўтказаётгандай эди, улар Татьянадан ҳамон дарак йўқ, ҳолбуки бу вақт ичида ўн мартга келиб-кетса бўларди, деб гапиришди. Илья Михаилдан қачон ишга борасан, деб сўради, у уч-тўрт кунга жавоб олдим, деди, — сўзлар ҳам тузсиз, кераксиз, бир-бирингиз қовушмас эди. Ака-ука ҳозир энг муҳими кутиш эканини билишарди, аммо кутиш ҳам турлича бўлади-да, шу-

нинг учун улар киши билмас таъвишга тушиб қолишганди — улар кераклигича кутишяптими ёки вақтларини беҳуда ўтказишяптими. Улаётган она мияларидан сира нари кетмасди, аммо ортиқ даражада уларни қийнамасди ҳам: нимаики қилиш лозим бўлса, улар шу ишни қилиб қўйишди — бири хабар қилди, бошқаси келди, мана, ароқни бирга олиб келишди — энди қолган ишларнинг ҳаммаси оналарига ёки яна бирор зотга боғлиқ эди, аммо буларга боғлиқ эмасди, ўлмаган одамга гўр қазилмайди-ку ахир! Уларнинг доимо ишлари бор эди, энди бўлса тўсатдан бу ерда бекорчи бўлиб қолишди, чунки остонага келиб тикилиб турган мусибат олдида бошқа ишга қўл уриш яхши эмас-да ахир, аммо ўша мусибатнинг ўзи ҳали-ҳозирча тикилишдан нарига ўтмаяпти.

— Ҳарқалай шуни айт менга, а, — деб яна гап бошлади Михаил. — Ахир, абадий яшамаслигини, пишиб қолганини билардик-ку. Ахир кўникиб боришимиз керак эди, биз бўлсак, ич-этимизни еб ётибмиз.

— Ие, бўлмасам-чи, — деб унинг гапини маъқуллади Илья. — Она-да.

— Она... бу тўғри. Отамиз йўқ, мана энди онамиз ҳам кетади, кейин ҳаммамиз ҳам етим қўзи бўлиб қоламиз. Ёш эмасмиз-ку, аммо ёлғиз қоламиз. Айтайлик, кўндан бери ойимиздан ҳеч қандай наф йўқ эди, аммо аввал навбат уники, кейин бизники деб юрардик. Худди бизни шикасту рехтдан тўсиб тургандай эди, қўрқмасдан яшайверсак бўларди. Энди қадамнингни ўйлаб босасан.

— Э, буни ўйлаб нима қиласан? Ўйласанг-ўйламанг...

— Ўйлашни-ку ҳожати йўқ-а, аммо бари бир. Худди тақир ерга чиқиб қолгансану ҳамма сени кўриб тургандай. — Михаил жингалак сочли бошини буриб, жим бўлиб қолди. — Мана, яна шу ўз болаларимизни олайлик. Бувилари тирик пайтида улар кичик боладай, ўзинг ҳам ёшдайсан, бордю бувилари ўлиб-нетиб қолгудай бўлса, ҳаммаси сенга ёпишиб олади, сенга орқа қилади. Бу жин урғурлар кунда бир яшайди, уларни тўхтатиб бўларканми.

Михаил гапини тугатишга улгурмади — уйдан Надя отилиб чиқди, ғалати бир овозда эркакларни чақирди:

— Ҳой, эркаклар, тезроқ келинлар, тезроқ.

— Нима гап?

— Ойим...

Улар то етиб келгунларича кампир яна ҳушидан кетган эди, аммо ҳушидан кетишдан олдин тўсатдан ғўлди-

раб қандайдир бир сўзни айтди, лекин қанақа сўзлигини яхши эшитишолмади, Люся билан Варвара югуриб келганида эса кампир рўпарасига қараб ётарди, аммо энди кўзлари юмуқ эди. Гарчи кампир энди қимир этмаса ҳам, унда қандайдир бир ўзгариш юз бераётганди, ичида бир нима ишлай бошлаганди — кампирнинг мана ҳозир тўхтаб қолган жойидан қўзғалиши шундоққина кўриниб турарди, ҳатто юзларида ҳам ўзгариш бор эди: юзлари яна ҳам ичига тортиб кетганди, унинг қаърида қолган қутган куч ҳаракатга келиб, кампирнинг юмуқ кўзларини пирпиратарди.

Улар оналарини ўраб, нима деб ўйлашларини ҳам, нимадан умид қилишларини ҳам билмай қўрқиб қараб туришарди, бу қўрқув шаҳар ва қишлоқ ҳаётида бошларидан кечирган барча илгариги қўрқувларига сира ўхшамасди, чунки бу қўрқув ҳаммасидан даҳшатли бўлиб, ундан ўлимнинг ҳиди келиб турарди, бу ўлим уларнинг ҳаммасини юзидан бирма-бир таниб олиб, уларни энди сира унутмайдигандай эди. Унинг қандай юз бераётганини кўриш ундан ҳам бешбаттар даҳшатли эди. Улар бир кун эмас бир кун бошларига тушадиган ажал худди мана шу эканини билишар, шу сабабдан доимо ажални ўйлаб юрмаслик учун унга қарашни истамас эдилар, лекин ҳар ҳолда нарига кетишга ёки тескари қараб олишга қурбилари етмасди. Улар яна шунинг учун ҳам кета олмасдиларки, оналарига чанг солаётган ўлим улардан ранжиши мумкин эди, унинг эътиборини яна бир бор ўзларига қаратишни эса ҳеч ким истамасди. Шу боисдан улар қимирламай туришарди.

Нимадир лип-лип этиб, кампирнинг кўзларини қимирлатди, шундан кейин кўзлар жуда секин, аранг бўлса ҳам ҳар нечук очилди, ёруғ оламни кўришга ҳаракат қилди, бўлмади, юмилди. Кўзлар бир неча минутгача жимгина турди, кейин яна қимирлаб очилди, бу сафар улар дадилроқ боқар эди, шу сабабдан хира нурлари билан ниманидир кўрди, ўша кўрган нарсаси ҳам хира, чаплашиб кетган, босириқ тушга ўхшарди, кампирнинг юзида тушкунлик ва дард-алам ифодалари пайдо бўлди. Кампир мудҳиш шарпаларни ҳайдаб юборишга уриниб кўзларини пирпиратди, аммо ҳайдаб юборолмасдан, яна кўзларини юмди, эҳтимол ўзи юмилгандир. Бироқ кўзига кўринган нарсалар сира кампирнинг миясидан чиқмасди — текшириб кўришга даъват этарди, чамаси, ўзининг тириклиги эсига тушиб қолганга ўхшарди, шунинг учун ҳозир ўзининг қаердалигини, эс-ҳуши жойидами-йўқми, билишни

истарди. Кампир оҳиста кўзларини очди, очишга ўзида куч топа билди ва атрофига нигоҳ ташлади, йўқ, шарпалар гойиб бўлмабди, кампир уларни яқиндан кўриб таниди — энди жим ётишга унинг сабри чидамади, унинг ичидан заиф, қуриллаганга ўхшаш қалдироқ овоз чиқа бошлади.

Барвара, вой, деб юборди-да, кафтлари билан юзларига урди ва қичқириб юбормаслик учун томоғини ушлаб, ўзини тийди.

Кампир гўё рамақда қолган жонидан ҳам ажралгандай жим бўлиб қолди, силласи қуриб, кўзлари истарастамас юмилди, бироқ нафас олиши дадил эди, шундан кампир титраб ётарди, кейин нафас олиши ҳам сусайди, лекин бутунлай йўқ бўлиб қолмади, кампирнинг устидаги адёл қимирлаётганидан ҳам бу аниқ кўриниб турарди.

Ўлар ўзлари кампирнинг ўғил-қизлари эканликларини жуда яқиндан ҳис этиб, унга ачиниб, ҳаммадан кўра кўпроқ ўзларига ачиниб кутиб туришарди, чунки кампир ияк қоқса, оналари туфайли бошларига қайғу-кулфат тушади, бу қайғу-кулфат тезгина тугаб қўя қолмайди. Ўз устига улардан ҳар бири ўзича янги, илгари ўзлари сира туймаган туйғудан — шу ерда, она қошида, унинг охириги соатида ҳозир нозир бўлиб турганидан ичида мамнун эди, ахир жон бераётган она-отанинг қошида ҳозир бўлиш ҳар бир ўғил-қизга ҳам қарз, ҳам фарз-да, уларнинг ҳар бири ана шу билан маъзур бўлади, аммо бу кечиримнинг инсонга, онага деярли алоқаси йўқ эди, лекин ҳарқалай ҳаётда зарур эди. Бу — қўрқув ва дард-алам эди. Оналарининг узоқ жон талашини буларнинг назарида, ҳеч кимнинг назари тушини мумкин эмас бир ҳодиса бўлгани учун ҳам уларни жуда қўрқитиб юборганди, шу туфайли улар ўзлари ўзларига ишонмай, ичларида, қани энди тезроқ тугаб қўя қолса, дейишарди.

Кампир ҳамон нафас оларди.

Илья чидаб туролмасдан Михаилга бир нима деб пичирлади, кампир гўё бу пичирлашга жавобан тўсатдан она кўзини очди-да, юммасдан тикилиб ётаверди. Кампир йиғламоқчи бўлди, аммо йиғлай олмади, кўзларида ёш қолмаганди. Барвара жонҳолатда унга ёрдамлашишга шошилди, дарров уввос солиб йиғини бошлади, кейин керикли овоздан далда топган кампир қолди, узилмади, у деярли тилдан қолган эди, лекин ҳар қалай, тилининг учида турадиган ўша қадрдон сўзларни эслади.

— Лю-ся, — деди кампир кучаниб. — Илья, Барвара,

— Биз шу ердамиз, ои, шу ердамиз,— деди Люся уни тўхтатиб.— Ёт, биз шу ердамиз.

— Ойи-жон!— деди Варвара тўлиб-тошиб.

Кампир ўзига ҳам, овозларга ҳам ишонди, сўнгги қувонч ва изтироблар ичида жимиб қолди. Кампир уларга қараб ётарди-ю ўзи назарида аллақандай чуқурга тушиб кетаётгандай бўларди. Кейин ногаҳон уни бир нима тўхтатиб қолди, у қайтиб чиқди, юзлари буришиб, кўзлари кимнидир қидира бошлади. Варваранинг йиғиси унга халақит берарди, шунинг учун уни йиғидан тўхтатишди.

— Танъчора,— деди кампир илтижо билан.

Улар бир-бирларига қарашди-да, оналари Татьяна шунақа деб аташини эслашиб, бараварига жавоб беришди:

— Ҳали келгани йўқ.

— Ҳали замон келиб қолади.

— Ҳадемай келади.

Кампир тушуниб, бошини хиёл қимирлатиб қўйди. Унинг юзидаги тиришлар ёзилиб, кўзлари юмилди. Кампир яна уйқуга кетган эди.

Болалари ҳам нари кетишди — дам олиш керак эди. Кампирнинг ёнида ёлғиз Варвара қолди, у секингина йиғлаб ўтирарди, унинг йиғиси ҳеч кимга халақит бермасди. Агар Варвара йиғидан тўхтаса, ҳаммалари алланечук бўлиб қолишарди.

3

Бу бир мўъжиза билан бўлдимиз ёки мўъжизасиз, ҳеч ким айтиб бера олмасди, аммо кампир болаларини кўриши билан тирила бошлади. У яна икки мартами ёки уч мартами ҳушидан кетди, гўё киши билмас қаергадир, остидаги қоп-қоронғи чоҳга тушиб кетгандай бўлди ва ҳар сафар яна ҳушига келарди-ю, қўрқа-писа инграб, болаларим шу ердмикин ёки менга шундай туюлдимикин, деб кўзини хиёл очарди. Болаларидан кимдир албатта ёнида бўларди ва бошқаларини чақирарди — кампир уларни танирди-да, кўнгли жойига тушиб, йиғлашга уринарди. Кейинги марта у пича кўз ёши ҳам қилиб олди, унинг ўзи ҳам ўзининг заиф, адойи тамом бўлган овозини эшитди, бу овоз афтидан қайтиб ташқарига чиқиши нистамаганидан бўлса керак, бир азобда чиқди.

Кампирнинг аъзойи баданига аста-секин жон кириб, ҳатто унинг оёқ-қўли қимирлай бошлади. Кечга бориб

кампир шунчалик ўзига келиб қолдики, ҳатто Надяни қақриб, ундан:

— Сен менга бўтқа пишириб берсанг бўлармиди... Нинканинг ёшлигида пиширганингдан. Ёрмадан. Суюққина қилиб,— деб илтимос ҳам қилди.

— Маннийданми?

— Ҳа-ҳа. Ушандан, томоғимни ҳўллай, суюққина бўлсин.

Уйдагилар оёқларини қўлларига олиб югуриб қолишди. Худога шукур, Надяда манка бор экан, аммо тушдан кейин шу вақтга келиб печь бутунлай совиб қолган эди, шунинг учун бўтқани электроплитада пиширишмоқчи бўлишди, уни анчагача қидириб, зўрға топишди, бундоқ қарасаларки ҳали электр ёнмабди. Михаилни ҳовлидаги ўчоққа ўт ёқишга юборишди, бўтқани нимада пишириш хусусида Люся Варвара билан тортишиб қолди, чунки Варвара бирдән кўп бериш мумкин эмас, зиён қилади, яхшиси, керак бўлса яна пишириш керак деб туриб олди, Илья бўлса Михаилнинг атрофида ивирсиб нуқул:

— Ойимизни қара-я? Қойил-е!— дерди.

— Уруғимиз-да,— дерди Михаил унинг гапига қўшилиб.— Бизнинг уруғимизни осонлик билан гўрға элтиб тикавермайсан.

— Ҳа, бўтқа сгим келяпти, дейди-я, кўрдингми? Мен бўлсам, тўғрисини айтсам, ишонмагандим, ҳаммаси тамом бўлди, деб ўйловдим. У бўлса, бўтқа ейман, менга бўтқа пиширинглар, дейди-я. Демак, оч қолибди-да, оббо сен-ей!

— Умуман кампирлар узоқ яшайди ўзи. Кампирлар қанча кексайса, шунча кўп яшашади — мана, масалан, ойимиз қартайиб, букчайиб, қилтиллаб қолишса ҳам ғимирлаб юраверишади. Куч-гайратни қаёқдан олишаркин-а.

Илья ажабланиб нуқул ўз гапини маъқуллади:

— Аммо ойимиз, ойимиз ажойиб-да ўзи! Ким шунақа бўлади деб ўйлабди! Биз бўлсак, худойисига деб ароқ олиб юрибмиз-а, у бўлса: «Ҳой яхшилар, шошманглар, ҳой қизларим, ўғилларим, мен ҳали бўтқага тўйганим йўқ»,— дейди-я. Илья кулиб такрорлади:— «Бўтқага,— дейди,— ҳали тўйганим йўқ, бўтқа бўлмаса ҳеч нарсани билишни ҳам истамайман».

— Заифлашиб қолган,— анча босиқлик билан жавоб берди Михаил.— У шунча кундан бери оғзига нон увоғи ҳам олгани йўқ-да ахир. Хоҳлаган одамингдан суриштиравер.

Банкача-ю, шишачалар кўтариб аёллар югуриб келишди, печка атрофида кичик кастрюлкада оддий манний бўтқа эмас, худо билсин, қандайдир антиқа овқат пиширишмоқчи бўлгандек, олти қўл бир-бирига тегмасди. Нинка ҳам шу ерда — оёқ остида ўралашиб юрарди. Надя уни ҳайдардию сира нари кетказа олмасди. Нинка қандайдир муҳим воқеа юз берганини тушунардию бу ёғидан беҳабар қолишдан қўрқарди. Варвара печь олтидан онаси олтига, у ёқдан-бу ёққа ғизиллаб бориб-келавериб терлаб кетганди, у бориб-келаркан худди ҳомиладор хотинлар сингари қорнини ушлаб, онасига далда бериб дерди:

— Ойижон, озгина сабр қил, сабр қил, ҳозир пиширамиз.

Бўтқани кампирга Люся берди, ойим устига тўкиб, юбормасин деб кружкани ўзи ушлаб турди. Кампир овқатни оз-оздан, оҳиста-оҳиста ҳўплади: икки марта ҳўплайдию дам олади, яна ҳўплайдию яна нафасини ростлайди. У овқатни ҳам кўп эмас, худди эмадиган боладай ичди, кейин ўзини орқага ташлади, обдан мадори қуриди, олиб кетинглар дегандек кружкага қараб қўл силтади ва анчагача нафасини ростлолмади.

— Вой-ей, ҳаммаёғим қақшаб кетяпти, ишлагандан баттар-а. Ичим ҳам шундоқ тугун-тугун бўлиб кетганга ўхшайди. Энди уни қанақа қилиб ёзади киши?

— Ҳечқиси йўқ, ойи, ҳечқиси йўқ, — деди Люся. — Ҳозир шуниси ҳам тузук. Бирдан кўп овқат еб бўлмайди. Тагин бирон кор-ҳол бўлмасин. Аввал шу ҳазм бўлсин, кейин яна ичаверасан.

— Ичим шундоқ тугун-тугун бўлиб қолган-да ахир, — деди кампир заҳархандалик билан такрорлаб. — Э, Анна Степанна, янги фатерингга¹ кетдинг дедими. Кетдим-а, кетдим! — Кампир нафасини ростлаб олгач, шифтнинг қаеригадир шуурсизлик билан тикилди. Шунинг учун у алаҳлаётганга ўхшаб кўринарди. — Мен, имонсиз бўлсам уни алдадим, изига қайтардим, мана энди бўлса калака қилгандай бўтқа тижяпман. Бўтқани ҳазм қила олардимми, қаёқда дейсиз.

Ҳаво етишмаганидан кампир йўталди, Люся шоша-пиша деди:

— Сен кўп гапирмаслигинг керак, ойи. Ҳали жуда бақувватсан.

— Нима, чурқ этмай ётаверайми? — сал керилиб жа-

¹ Фатера — кварта сўзининг бузиб талаффуз этилиши. (Тарж. изоҳи.)

воб берди кампир.— Неча йилда болаларимни бир кўр-саму индамай ётаверайми?— Болаларнинг ҳаммаси шу ерда, кампирнинг атрофида эди. Кампир кўзига ишонмай, шундай бўлса ҳам фахрланиб уларга нигоҳ ташлади, кейин кўнгли анча жойига тушиб, кучанмасдан, хотиржам давом этди: — Кимдир биқинимга туртиб, болаларинг келди, дегандай бўлди. Мен ҳам йўқ, мен аввал болаларимнинг дийдорига бир тўяй, кейин бемалол оёқ чўзиб кетаверсам ҳам майли, деб ўйладим.

Ҳарқалай кампир ҳали гапиришга қийналарди, шу ваздан у ноилож жим бўлди. Аммо болаларини ўз олдига кўриб турганидан хурсанд бўлиш туйғуси уни дам олгани қўймади, бу туйғудан юзи титрарди, қўллари қимирларди, кўкраги кўтарилиб тушарди, томоғи тиқиларди. Фарзандларнинг бари оналари атрофида эди, онамиз бизга жавоб қайтариб ўтирмасин деб улар ҳам жим турарди, уни авайлашарди. Кампир бир неча бор йиғламоқчи бўлди, ҳовлиқиб, сабрсизлик билан уларга қарарди, биридан кўзни узиб, иккинчисига тикканида муштдеккина боши қалтирарди, аммо болаларни адаштирмади: бу Илья, бу Варвара, бу Люся дерди, лекин кўз ёшиданми ёки кўзларининг ўзи хиралашиб қолганмиди, ҳарқалай кампир уларни яхшилаб кўра олмасди, шунинг учун ўзидан жаҳли чиқар эди. Ногаҳон миясига яна атрофимда кўринаётганларнинг барчаси ёлғон туш ёки хаёлот, ўтган умримнинг сўнги хотиралари, шу сабабдан кўз олдимда туман турибди,— деган фикр келди.

Кампир ўзича фол боқиб, қотиб, жим бўлиб қолди.

Хона ичини ҳаво очиқ кунлари қуёшнинг ботиш олдидан таратган шаффоф нурлари ёритиб турарди. Кампирнинг боши дераза томонда эди, шунинг учун қуёшнинг оёғига тушиб турарди, рўпарадаги деворга тушиб турган нур гўё девордан ўтиб нариги ёғидан чиқиб кетаётгандай хиралашиб совиб борарди. Шундагина кампир қуёшни кўриб қувониб кетди: узоқ вақтдан бери эси кирарли-чиқарли бўлиб ётганидан кампир шу ондаёқ исиб кетди, бу иссиқлик унинг нафаси билан ичига кириб, баданига ёйилар, қонини юриштирар эди. Бу туш эмасди: тушда ҳатто қуёш ҳам исита олмайди, аёз ҳам совқоттирмайди. Қулоқлари ҳам худди олисдан эшитилгандек майин, ёқимли шингиллаб қўйди, бу шингиллаш қандай пайдо бўлган бўлса, яна шундай тўсатдан тиниб қолди. Кампир бу овоз қаёқдан қулогимга чалиндийкин деб эслай бошлади-ю, кейин, ҳа, бу ёшлигимда қулогимга ўрнашиб қолган овоз экан, деб кўнглидан

кечирди.— ўша пайтларда у бу овозни тез-тез эшитиб, бир умр эслаб қолган эди. Бу овоз уни алдамасди.

— Э худо,— деб шивирлади кампир.— Э худо.

У ўзини зўрлаб кўзини очди. Болалари шу ерда эди, улар аввалги жойларида кутиб туришарди, аммо кампирнинг назарида улар яқинроқ келгандай эди. Энди кампир уларни равшанроқ кўрарди.

Энг чеккада, нақ эшик ёнида худди бегонага ўхшаб, Надя, унинг ёнида эса Илья турарди.

Кампир Ильяга ўтган сафардан бери, у шимолда қайтаётиб йўл-йўлакай уйга кириб ўтганидан буён кўника олмасди. Унинг тақир боши, юзи сира ўзига ўхшамаётгандек, суратга монанд эди, гўё Илья ўз бошини сотган ёки қарта ўйинида бировга ютқазиб қўйгандек эди. У умуман бутунлай ўзгарган эди, анча шалдиршулдир бўлиб қолибди, аслини олганда ёшига қараганда қуйилиб қолиши лозим эди, афтидан Илья яшаб турган жой дилига унча ўтиришмайди шекилли, шундан бўлса керак. Илья сира ўзига келолмайди чоғи.

Кампир Ильяга узоқ, то кўзлари тингунча тикилди, у ундан ўзи туғиб ўстирган, эсида сақлаб қолган ўз Ильясини қидирарди-ю, гоҳ ҳозирги туриш-турмушини кўрарди, гоҳ яна йўқотиб қўярди. У бор эди, аммо жуда узоқда. Этига эт қўшилибди, қанча-қанча одамлар унинг ёнида кампир ўрнига юрибди, у шу Ильямикин деб гоҳ ишонарди, гоҳ ишонмасди, гўё унинг Ильясини катта, чаққон балиқ майда балиқни ютиб юборгандек ютиб юборгану энди улар бир вужудда яшаётгандек эди. Агар уни чақирсанг, аҳтимол, у дарров жавоб бермаслиги ҳам мумкин, атрофга аланглаб, мени чақиришяптими ёки бошқами, ким чақиряпти-ю, қаёқдан чақиряпти, деб ўйлаши мумкин. Кампир у ерда, ўғли кетган ерда унинг аҳволи яхши эмаслигига ишонарди. Қишлоқда яшайверса бўлмасмиди ахир... Люся тўғрисида бунақа деб ўйлаб ҳам бўлмайди, у шаҳарликнинг ўзгинаси, аслида уни қандайдир шаҳарлик аёл туғиш керак эдику-я, аммо янглишиб шу кампир туққан, лекин барибир кейин Люся шаҳарлик бўлиб кетди. Илья эса йўқ. Илья на шаҳарликка, на қишлоқликка, на бегонага-ю, на ўзига ўхшайди. Ўғлининг чехраси хушнуд, аммо кампир унга қараб юраги ачишар, нега ачишганини эса ўзи ҳам билмас, ақли ҳам етмас эди.

Чиндан ҳам Ильянинг оғзи қулоғида эди. У кампирнинг тириклигидан ажабланиб ҳамон ўзига кела олмасди, шунинг учун ҳузур қилиб, ўзидан ҳам Михаилдан

ҳам, опа-сингилларидан ҳам: «Ойим бизни роса лақиллатди-я, оббо кампири тушмагур-ей! Яшасин ойим-е, қандини урсин-е!» — деб куларди. Тушлик олдидан ҳам уларнинг ҳаммаси ойимиз жон талвасасида қийналяпти деб ишонишган эди, кампир эса тирик қолиш учун азоб чеккан экан. Илья ҳаммадан кўра кўпроқ ўзидан куларди: кеча у ишдан жавоб олаётиб гаражда ойимни кўмгани кетяпман деб эълон қилган эди, ўзи ҳам заррача шубҳаланмасдан, ҳа, худди шунга кетяпман, деб ўйлаганди. Хўш, энди у уларга нима дейди? Мана шуниси бор-да. Ильянинг кўнглига ойимиз бизни лақиллатибди, ҳаммамизни ёнига йиғиш учун ўзини ўладиган қилиб кўрсатибди, деган гап келганди, аммо у бу гап бемаънилигини, бунини ўзи тўқиганини билса ҳам, ҳар қалай у худди мушук сичқон билан ўйнагандек ичида шу гапни эрмак қилиб, миясидан чиқариб ташлашга ошиқмас эди. Кампирнинг ўзи бўтқа сўраши, худди болага ўхшаб, фақат сўргичдан эмасу бошқатдан овқат ейишни ўрганиши Ильяни қувонтириб, ийдириб, унча-мунча ғурурлантирарди, шунинг учун у яна қанақа каромат кўрсатаркан деб онасига синчковлик билан қараб-қараб қўярди.

Кампир кўзларини дам олдиргандан кейин, оёқ томонида ўтирган Варварага қаради. Варвара онасининг нигоҳини пайқаб шоша-пиша олдинга энгашди. «Ойижон! Бу мен, катта қизингман, мен сени кўргани келувдим, сен бўлсанг менга қарамайсан ҳам», — деб кеча гангиб қичқирганди Варвара. Мана кампир катта қизини ҳам кўрди, Варвара ниятига етди. Кампир уни кўрган заҳоти юзи учди, бошини билинар-билимас ирғади ва хўрсинди: бош ирғаши — қариган чоғингда тинч бўл, деган дуога, Варвара эришиши мумкин бўлган ягона бахтга ишора эди, хўрсиниб қўйгани эса Варваранинг бу бахтга эриша олмаслигини, бу тўғрида ўйлашнинг фойдаси йўқлигини билдирарди. Кампир Варварага қараркан, йиғлаб юборишдан аранг ўзини тутиб турарди. Кампирнинг ўзига-ку, энди ҳеч нима керак эмас, ҳаммаси ўтди-кетди, бўлари бўлди, қолари қолди, Варвара эса ҳали яшаши керак, кошки эди бундан бу ёғига жони роҳатда ўтса.

Кампир гарчи Михаилни ўзидан ҳам яхши билса-да, уни ҳам кўздан қочирмади. Кампир уни бир ўзини эмас, бошқа фарзандлари ёнида қандай кўринишини билишни истарди. Кампир қарияларнинг: биринчи ўғил худога, иккинчи ўғил шоҳга, учинчи ўғил ўзингга қарашга, деган маталини тез-тез эслаб турарди. Худо билан шоҳга жуда кўп берди, энди уларни санайсану кўз ёши қиласан, ҳа

лос. Аммо тириклари ҳам бўйи чўзилиб, қўлидан иш келиши билан бирин-кетин ҳар қаёққа кетаверди, худди биров кучукчаларни онасидан айириб, бошқаларга бериб юборгандай-а. Ёлғиз Михаил қолди, шунинг учун кампир уни қолган умримни ота-бобомдан қолган эски уйда ўтказиш ниятида ўзим учун туққанман, деб айтишга бемалол ҳақи бор эди. Чунки кампир яна қаердадир яшашни ҳатто тасаввур ҳам қила олмасди. У Михаилни бошқа фарзандларидан афзал кўрмасди — йўқ, пешонасига ёзилгани шу экан: Михаилникида яшайдию бошқаларини ҳар йил ёзда кутади, кутади, кутади...

Агар Михаилнинг армияда юрган уч йиллини инобатга олинмаса, у онасининг ёнидан жингани йўқ, шу ерда уйланди, эр йигит бўлди, бошқа эркаклар сингари ота бўлди, куч-қувватга тўлди, мана энди кўз олдида секин-аста қариб борапти. Кампир унга ўрганиб қолди, кўзлари кўникди, наст-баландига чидади, шу боисдан Михаилда юз берган барча ўзгаришлар кампирга билинмай кетаверди. Неча ҳам Михаил эди, бугун ҳам ўша Михаил эди. Илья энди бошқа гал шимолга кетаётганда сочи бор эди, мана, келди, соч деган нарса йўқ, ҳатто кўр одам ҳам билади. Ҳатто деярли ҳар ойда келиб турадиган Варварада ҳам бирон ўзгариш борлигини пайқарди: янада семириб кетибди-ю, аммо кампирларга ўхшаб бўлар-бўлмасга кўз ёши қиладиган бўлиб қолибди, сочига оқ оралабди. Илья, Люся, Варвара, Таньчоралар қанчалик ўзгариб кетганимизни ойимиз пайқасин, деб оналари ёнидан кетишганга ўхшайди-да, улар ҳар келганларида оналарига қанча сувлар оқиб ўтаётганини беозоргина эслатиб қўяр эдилар, кампир бунисининг охири марта келганига мунча бўлди, бунисига мунча, бунисига мунча, дер ва ҳар келиб-кетганидан кейин умрдан яна бир неча йил ўтганини пайқаб қоларди. Кампир ўз умрига қараб эмас, болаларининг келиб-кетишига қараб қариётгандек эди, агар ўзи бўлса-ку то вақт-соати етгунча бир ерда секин-аста гимирлаб, имирсилаб юравардику-я. Аммо кампир бу ҳақда ўйлай оларди дейсизми? У болаларини кутарди, айниқса ётиб қолганидан кейин уларнинг йўлига кўзи тўрт бўлиб, бўғилиб кетарди, болалар эса кейинги пайтларда жуда кам келадиган бўлиб қолишди. Уларнинг ҳар бирининг ўз оиласи, турмуши бор, улар ҳам ёш эмас, йиллар энди уларнинг бошини силаб ардоқламайди, кемиради. Кампир буни тушунарди.

Кампир Люсяга бирров қаради-ю, дарров кўзини олиб қочди, кейин унга оҳиста, яширинча, худди зимдан қара-

гандай назар солди. Шундай қариб, заифлашиб, қоқсуяк бўлиб қолгани учун Люсянинг олдида ўзидан уяларди, кампирнинг назарида қизи ҳам ундан уялиши керак эди — қаранг, ахир, қандай чиройли, илмли, ҳатто гапирганда ҳам бу ердагиларга ўхшаб гапирмайди: сўзлари танишу аммо уларни тушуниш учун қулоқни динг қилиб туриш керак. Ундан нимани сўрама, ҳаммасини билади: хўп юриб, кўпни кўрган-да. Хўш, кампир ўз умрида нималарни кўрибди жуда? Куну тун, ишу уйқуни-да. Худди жувозкашнинг отидек шу ўртада айланиб, гимирлаб юраверди, у билан ёнма-ён яшаганлар ҳам ундан афзал эмас, ҳаёт шу экан, деб юраверишди. Люсянинг ҳаёти қандайдир бошқача, кампир тушунмайдиган, билмайдиган ҳаёт эди, бу ҳаётда кўпгина ишлар янгича қилинади, ҳатто ўлсалар ҳам бошқача ўлади — бу томони кампирга қоронғи. Кампир учун тарки одат — амри маҳол эди — у худо қандай раво кўрган бўлса шундай ўлиб ҳам кетаверади, керак бўлса юраги тўлганда йиғлаб ҳам олаверади, шундай бўлса ҳам кампир ҳарқалай Люсянинг олдида ўзини тутишга, Люсянинг жаҳлини чиқармаслик учун ортиқча бирон сўз айтмасликка, ноўрин иш қилмасликка ҳаракат қиларди.

Кампир юраги тўкилиб, шоша-пиша, ўнғайсизланиб болаларига қарагани-қараган эди-ю, аммо қараб сира тўймасди, қанча боқса шунча кам эди.

— Узингни бос, ойижон, — деди Люся. — Узингни бос, дамингни ол.

— Келдингларми-а, — кампир қўллари билан юзини беркитиб, йиғлаб юборди.

— Келдик, ойижон, келдик, — деб ҳаммасининг ўрнига дадил жавоб берди Илья. — Ҳаммаси жойида.

Варвара титраб кетди, тўнғиллаган овозда пичирлаб унинг гапини бўлди:

— Намунча бақирмасанг. Нима бало, кўрмаяпсанми?

— Келдингларми-а, — деб хотиржам бўлиб такрорлади кампир ўзича. — Кўзларим тешилиб кетди-я, — кампир бу гапни бир неча йилдан бери қадрдон бўлиб қолган икки кекса киши гаплашаётгандек қилиб содда, кўнгилни енгил торттирадиган овозда айтди ва жим бўлиб диққат билан қулоқ солди, кейин ҳарқалай кўзини очмай, овозини ўзгартирмай давом эди: — Мана, мен уйғондим у аммо ҳеч нимага ақлим етмаяпти, шу ўзимманми ё йўқми-биллолмайман, мен сира ўзимни билмай қолдим-да, на қўлу на оёқ бор. Фақат жоним қилтиллаб турибди, у ҳам ора йўлда. Мен энди ўлдим, шунинг учун ҳаммаёқ қол-

қоронғи-да, деб ўйладим. Худойимга шукур, азобдан қу-тулибман, деб бундоқ қарасам, худди кундузгидай ҳам-маёқ ёп-ёруғ. Шунда кўзларим ўзидан-ўзи очилиб кетган экан. Ўзим бўлсам ҳеч нимани билмайман.— Кампир кўзларини очди, ҳеч кимга қарамай то кўзлари офтобга кўниккунча индамай турди.— Шунчалик ёруғ-а, бундан ҳам ёруғ эди. Ким ҳаммаёқни шунчалик ёритдийкин деб ўйлайман. Сизларни кўрдиму ишонмадим, гумоним яна ошди. Ахир шундай бахтга эришишни ўйловмидим? Ҳам-манглар шу ерда, фақат Таньчора йўқ... Ўзим ётибману: «Демак киши ўлгандан кейин ҳам охирги марта хурсанд бўлиш пешонасида бор экан-да. Киши ўзидан кейин нима қолаётганини, кимлар деб уззукун жони ҳалак бўлганини бир кўрар экан-да»,— деб ўйлайман.

— Э, ойижон, ажойиб онасан-да, ўзи,— деди Илья севиниб ажабланаркан бош чайқаб.— Кўпдан бери бир оғиз ҳам гапиролмай ётувдинг, мана, булбулигўё бўл-динг қолдинг. Гапларинг жуда бурро.

— Рост, ойижон, кўп гапирма, сенга мумкин эмас,— деб яна огоҳлантирди Люся, лекин аввалгидек дадил эмасди, у нимадандир ҳадиксирарди.

— Эй, қўявер, гапиролса, гапираверсин. Мен шунча-ки дарров бурро-бурро гапираётганига ҳайрон бўляп-ман, холос. Худди эртақлардагидек-а, ҳа.

— Ҳаммасига сизлар сабаб,— деб жўнгина тушун-тирди кампир.— Сабаби — сизлар. Ахир мен нариги дунёга ҳам бориб келдим. Ўша ёққа, ўша ёққа, биламан. Сизлар келдинглару мен ҳам қайтиб келдим. Уликман-ми-тирикманми, орқага, бу ёққа, сизларнинг олдиларингга қайтиб келавердим.— Унинг овози узилай-узи-лай деб турган ингичка ипга ўхшаб чўзилиб чиқар ва гоҳ йўқолиб, гоҳ пайдо бўлар эди.— Худо ёрлақади. Худо менга сал одамга ўхшасин деб куч ҳам ато этди. Болаларининг капалаги учиб кетмасин, деди-да.

— Гапларинг ҳам ажойиб-да, ойи.

— Қайси онанинг кўнгли болалари ичида тоғдай кў-тарилмайди? Буни нимасини гапирасан! Устига яна уларни шунча кўрмаган бўлса. Ахир мен ҳам ўлар чо-ғимда сизлар билан икки оғизгина гаплашай дейман-да. Мен қўлдан, оёқдан қолсам ҳам майли, фақат тилдан қолмасам бўлгани. Тилим ўзидан-ўзи ҳам гапираверади. Бир бошлаб олсам бўлди, сайрайверади, тўғри, фақат бошлаб олишим қийин. Худди аввал баланд-тепага чи-қиб олишдай бўлади. Кейин нафасим қисиб туради. Ма-на ҳозир ҳам. Сал шошмай туринглар.

Кампир нафасини ростлаб олиб, офтоб тушиб турган деворга узоқ қаради: кундузги ёруғ нурдан девор дилкаш, аниқроқ кўринарди, кампирнинг юзида секин-аста хотиржамлик ифодаси равшан пайдо бўла бошлади, одатда кексалар кеч бўлганда бунақа хотиржамликни яхши ҳис этадилар. У ўзини ҳам, болаларини ҳам унутганга ўхшарди, ҳеч нимани, ҳатто ўзининг нафас олишини ҳам сезмасди, лекин бари бир қандайдир бошқа куч билан нафас оларди, девордаги офтобдан бўлак ҳеч нимани кўрмасди, лекин девордаги бу доғ кенгайиб, унинг очиқ кўзига ўзи қўйиларди ва ўз ҳукмини ўтказиб юмилгани қўймасди — бари бир бу кўзлар сўнмасди, қамашмасди, балки равшанроқ, тийракроқ кўрарди, илгаригидек дунёга тўймай, очкўзлик билан йирилиб-йиртилмасди, ҳаётнинг ишончли паноҳида йилтираб турарди.

Болалар кутиб туришарди, кетиш мумкин эмасди. Ҳатто ўзаро гаплашиш ҳам ноқулайдай туюларди — улар оналари буюрганидек унинг оғзини пойлаб туришарди, бир-бирларига қарамасликка ҳаракат қилишарди.

— Ҳозир мени худди биров қўлида кўтариб тургандай, — деди кампир уларга қарамай. — Остимда гўё ҳеч нима йўқдай. Сира чўчиётганим ҳам йўқ — худди ўзи шунақа бўлиши керакдай.

Кампир қимирламасдан яна бирпас жим ётди, кейин хаёлини йиғиб олди. Кўзлари ҳорғинлик билан пастга қаради, юзида кекса одамларники сингари табиий бир сабр-тоқат ифодаси пайдо бўлди, аммо у болаларини кўриши билан бу сабр-тоқат ўрнини мулойим, илиқ қувонч эгаллади. Кейин кампир яна ўзига ишонмади, Люсядан оҳиста сўради:

— Сизлар қачон келдинглар?

— Биз Илья билан кеча кечқурун келдик.

Кампир муддаосини дарров айтмади, кутиб турди-да, сўнг:

— Менга ҳеч қанақа қанд-қурс олиб келмадингларми? — деди.

— Жуда шошиб қолдик-да, ойи, қўлимиз тегмади, — Люся ўнғайсизланиб, ҳаяллаб жавоб берди. — Аранг улгурдик. Пристанда оёғимизни қўлимизга олиб югуриб-елдик.

— Э, мен ўзимга деяётганим йўқ, — деди кампир. — Менга ҳеч нима керак эмас. Манави гирдикапалагим Нинкага деяпман. — У қўлини Варваранинг ёнида турган Нинкага чўзди, аммо қўли етмади — Нинка чўчиб

Ўзини орқага тортди. Кампир хафа бўлмади. — Мен чамадонга солиб яшириб қўяман, кейин битта-битта бериб юраман. Мен ҳам хурсанд, у ҳам. У аллақачон ҳид олибди. Олдимга келиб: «Кел, бувижон, қарайлик-чи, чамадонингда нима бор», — дейди. Мен унга: «Ҳеч нима йўқ», — дейман. У яна қистайди. Мен ўзимни ҳеч нимани тушунмаганга соламан. Худди ёш боладай шу билан ўйнайман. У мени қанду асалим, доимо бувижони билан. У билан гаплашсам, анча губордан чиқаман. Нимасини айтай, қарию ёш бола — бирдек.

— Эрталаб магазинга бориб, бирон нима олиб келаман, — деб ваъда қилди Люся.

— Э, овора бўлиб нима қиласиз, — деди Надя хижолат тортиб, — нима Нинка очмиди, ширинлик кўрмабдими? Ўзи шундоқ ёпишқоқ-да, ўргатиб қўйишган.

— Борақол, борақол, — деди кампир. — Аммо ҳаммасини берма, озгина бергин. Қолганини келтириб менга бер, яшириб қўяман. Мен бергандай бўламан. Умрининг охирида сийлаб турай.

Люся эслаб туриб:

— Мен сенга, ойи, узум жўнатгандим, ўшандан еб кўрдингми? — деб сўради.

— Анави кўм-кўк меваларними?

— Ҳа. Узум деб ўшани айтишади-да.

— Жин урсин ўшанингни. Есам, ичида уруғи бор экан, уни ажратиб ўтиришга тоб-тоқатим бор эканми. Нинкага бердим. Нинка уруғ-пуруғи билан курсиллатиб-курсиллатиб еди. Ёқса, еяверсин, дедим. Мен уни еб шохим чиқармиди? Менга, Люся, ҳеч нима керак эмас. Худойи таоло мени шундай ҳам суюнтириб ўтирибди-ю: ўлимим олдидан сизларни етказди. Нима, мен тушунмас эканманми?

Кампир яна йиғи бошлади — кўзларидан ёш чиқмади, у хотиржам, қисқагина йиғлаб, енгил тортди ва тинчиб, қуруқ кўзларини артди.

— Ҳечқиси йўқ, ойи. Ҳечқиси йўқ, — деди Люся. — Аввал бир тузалиб олгин, кейин ҳаммаси ҳеч нима кўрмагандай бўлиб кетади.

Кампир жавоб бермади, у яна девордаги офтобга қаради. Охириги пашшалар ўша ерга ёпишиб турарди, у шу туриш-турмушида худди сеҳрлаб қўйилганга, тахта бўлиб қолганга ўхшардики, гўё у ҳеч ким тушуна олмайдиган нарсаларни кўриб, эслаб қолиши керакдай эди. Уй ичи жимжит бўлиб қолганди, ташқаридан эса ҳеч қанақа овоз эшитилмасди. Яхшиямки бу сафар у узоқ жимиб

қолмади ва хаста, сирли хабар берувчи, унинг иштирокиез ичидан чиқаётган бир овоз билан — кампир ҳатто кўзларини девордан узмади ҳам, деди:

— Мен-чи, Варвара, кеча тепамда ҳўнграб йиғлаганингни эшитдим. Сенинг овозинг эди, сеники эди, эсимда бор. Мен фақат мен ўлиб қолибману шунинг учун йиғла-яптиякан-да, деб ўйлабман. Ҳа. Мен илгари, эсим ҳали жойидалигида ётардим: «Мен ўлсам, Варвара келиб, дод-вой қилиб йиғлайди, ҳа, шунисига ҳам шукур-да», — деб ўйлардим. Умидим ҳам сендан эди ўзи, кейин эшитсам: сен. Шунинг учун йиғингни жон таслим қилаётиб эшитгандай бўлдим, ҳа, шунақа.

Варвара тахта бўлиб қолди, оғзини очганича онасига қараб бошини лиқиллатарди, у на гапира оларди, на йиғлай оларди. Илья Михаилнинг ёнига келдида таажжубланиб шивирлади:

— Ойимиз ажойиб-да. Сенга ҳам шунақа туюляптими?

— Қани, ким айтади, киши ўлгандан кейин яна қанчагача эшитади, — деб қўшиб қўйди кампир. — Ким айтади? Ҳеч ким айтолмайди. Кўзларини-ку, беркитишадия, аммо қулоғи очиқ бўлади-да.

— Сен нималарни гапиряпсан, ойи? — деб қаттиқ сўради Илья. — Нималарни гапиряпсан?

— Нималарни? — кампир овозига қараб Ильяни топди ва жавоб беролмади, уялди, — мен сизларни кўриб хурсанд бўлганимдан, нима деяётганимни ҳам билмайман. Шунчаки лақилляяпман-да, сизлар мен қариядан хафа бўлманглар тагин. Мен бутунлай эсимни еб қўйганман.

— Гапингни қара-я, ойи! Нима, сен тузук бўлсанг, биз хафа бўлар эканмизми? Қўй бу гапларни, энди тезроқ тузалгин, сен билан меҳмонга борамиз, ҳа. Уйда ўтириб ҳам нима қилдик! Ҳаммамиз гаплашиб меҳмонга борамиз. Агар бормасанг, қўлимизда кўтариб борамиз. Кимсасиз эмассан, қўлда кўтариб юрадиганларинг бор.

— Яна озгина ич, — деди Люся бўтқали кружкани онасига узатиб. — Энди бўлади, ошқозонинг ишлаяпти.

Кампир бошини кўтармоқчи бўлди, Люся унга кўмаклашди. Кампир бу сафар кўпроқ ичди ва нафасини ростлагач, ўзидан-ўзи ажабланиб деди:

— Қаранглар-а! Худди ўпирилган ўрага тушгандай кетди-я. Тан озиғи жонга малҳам, деб тўғри айтишади.

— Ҳа, мана энди яхши бўлади. Кейин яна ичасан.

— Вой-бўй, энди сизгамайди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ, сизгади.

— Мен энди Таньчорани кўриб ўлсам майлиди,— деди кампир ғамгинлик билан.— Нега у бунчалик ҳаяллаб кетдиқан-а? Ё бирон нима бўлдимикин?

— Келади, ойи, хавотир олма. Уни йўли олис. Албатта келади.

Кампир илтижо қилиб:

— Ишқилиб ўзларинг кетиб қолманглар,— икки-уч кун ёнимда бўлинглар. Таньчора келса, мен сизларни ушлаб турмайман. Ўзим ҳам биламан: кўп туриб қолсанглар бўлмайди.

— Ҳозирча ҳеч ким кетмоқчи ҳам эмас.

— Майли, пича туринглар. Мен сизларнинг жонларингга тегмайман, тинчгина ётаман. Ётганим-ётган. Узоқ вақт кўрмаганимга тилим қичиб гапирдим-да ҳозир. Хурсандлигимдан ўзимдан кетдим қолдим. Кейин чурқ этмай ётаман. Сизлар кўнгилларингга ёққан ишларингни қилаверинглар, сизларни кунда бир марта кўрсам менга шу кифоя.

— Ойи, бу «жонларингга тегмайман», «чурқ этмай», деганинг нимаси?— деди Люся кампирга писанда қилиб.

— Вой, ойи, биров эшитса уят! Нималарни ўйлаб топ-япсан ўзи! Бизда узр сўрайдиган ҳеч қандай гуноҳинг йўқ сени, буни тушунсанг-чи, ахир, ойи.

— Унақа дема, ойижон,— деди Варвара гапни илиб.
— Унақа дема, бўлмаса йиғлаб юбораман.

Илья ҳам чидаб туролмади:

— Ҳа, ойи-я, ҳа, ойи-я...

Кампир ичида қувониб жим бўлди, аммо хурсандлигини яшира олмади:

— Кўзимни очдим дегунча сизларга тушади, ёнимда сизлар, ҳозир қани энди бир қуш бўлсаму баландга чиқиб, бирон ёқларга борсаму одамларга айтсам... Минг марта шукр...

Кун борган сари оғиб, пастлаб борарди, аммо хона ичи ёруғ, равшан эди: ботаётган қуёш нури тўғри деразага тушиб турарди, кампир шу дераза остида ётарди. Қуёш нури энди шифтга тушарди, шифтдаги нур акси атрофга ёйиларди. Бу ердаги нарсаларнинг ҳаммаси кампирнинг болаларига таниш бўлган нарсалар эди, шуларнинг ҳаммаси сезгирлик билан онанинг гапларини такрорлаётганга ўхшарди. Ҳаммаси гўё кампир билан барабар гапирар ёки жим бўлиб қолар, ҳам меҳр, ҳам фахр билан уларга тикилар, кампирнинг ўзи каби меҳр

рибон ва ювош боқар эди. Уй кампирдан кейин ҳам жонда туравериши мумкинлигига кишининг ишонгиси келмасди, чамаси уй ҳам, кампир ҳам деярли бир хилда кўп йилларни бошидан кечирди, охир-оқибатда бир-бирига суяниб қолганга ўхшашарди. Онага озор бермаслик учун полда оҳиста юриш керак эди, кампирга айтган гаплари эса деворларда, уй бурчакларида — ҳамма ерда бирдек акс-садо берарди.

Уй ҳавоси ҳам улар болаликларида нафас олган ўша ҳаво эди, бу ҳаво уларнинг хаёлини ҳув ўша болалик йилларига олиб қочарди, чорларди, аммо унда ҳам кампирга ўхшаб куч йўқ эди.

Дераза чўкиб, дарчага айланиб қолганди. Эшикдан ўтиш учун бошни ҳам қилишга тўғри келарди. Сувалмаган, оқланган ёғочлари дўппайиб чиқиб турган деворларни кўриш ғалати, ғайритабиий туюларди. Харида бурунгидек беланчак ҳалқаси осилиб турарди, илгари беланчак деярли бўш қолмасди: бири катта бўлса, бошқаси туғиларди.

Остига стол қўйилган деразанинг икки томонидаги деворда икки рамкага суратлар зич ёпиштирилганди. Уларнинг ҳаммаси шу ерда эди: Илья билан Михаил армияда — хизмат қилишган жойларидан салом йўллашган, мана Илья шимолда, машина рулида, Варвара эри билан, иккови тошдай қотиб, бир хилда кўзларини чақчайтириб туришибди, иккови ҳам гўё йиқилиб тушишдан қўрқандек студ суянчиғини ушлаб олган, Люся қаердадир курортда, катта ғаройиб дарахтлар орасида: ҳали қишлоқилиги қолмаган Татьянанинг юзи чўзинчоқ эди, чўчиб қараб турарди, гўё у ўлимдан қўриб суратга тушганга ўхшарди.

Унг бурчакдаги бут қўйиладиган жойга энди лампа қўйиб қўйишганди. Шу кеча лампа иш бериб қолди, бўлмаса уни турган жойидан ойлаб ҳам қўзғатишмасди, кампир унга қарамай чўқиниб қўярди. Ундан сал ўнроқда, кампирнинг деразасига яқинроқ жойда бурноғи йили Леспромхозга олиб келинган плакат осиглиқ турарди. Суратда бел ушлаган бир бола ўрмондан чиқиб келаётганди. Сурат остига: «Қанча кўп дарахт ўтқазсанг, шунча узоқ яшайсан» деб ёзиб қўйилганди. Суратдаги ўрмон аввалига кўм-кўк бўлиб, кейинчалик пашшалар уни сарғайтириб юборганди, дарвоқе, шу йиллар ичида бола ҳам анча қариб қолди, аммо хонадондагилар ҳамон суратга тоқат қилиб, уни олиб ташлашмасди.

Энди кампир болаларига анча хотиржам боқарди, бо-

лалари тўсатдан, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ чўчиб, го-йиб бўлиб қолмаслигига ишонарди, шунинг учун кампир энди қийнаямасдан, керакли сўзни дарров топиб эркин, бемалол гапирарди. У ҳали ҳам кўп гапиришдан толиқиб қоларди, лекин энди ўзини-ўзи эпларди: дам олиш лозим бўлса, дам оларди, у яна ҳозирги бўлаётган ишлар учун жон чекмасдан келажакда бўладиган ишларга ўзини сақлаб қолишни ўрганди.

Кечки ёруғлик ҳам поёнига етиб, уй ичи, на фақат уй ичи — ҳаммаёқ совиб, қоронғи бўлиб қолди.

Люся онаси устидаги адёлни тўғрилаётди, уни қайирди-да, ногаҳон имиллаб қолди-ю, чақирди:

— Михаил, бу ёққа кел.

— Нима гап?

Кампир ҳеч нимага тушунмай, чўчиб, уялиб, оёғини ўша ердан тортиб олди.

— Узинг қара, Михаил, — деб кўрсатди Люся зарда билан.

— Қаёққа?

— Манави ёққа, бу ёққа.

— Хўш, нима бўпти?

— Нега «нима бўпти?» Яна сўрайди-я! Наҳотки онамиз қанақа чойшабда ётганини кўрмаётган бўлсанг? Ахир қоп-қора-ку. Ўзиям бир йилдан бери алмаштирилмаганга ўхшайди. Касал, кекса онанг шунақа чойшабда ётса майлими? Уялмаганингни қара-я!

— Нега ҳадеб юзимга соласан? Нима, мен энди чойшабларга ҳам қараб юрайми?

— Аммо қарасанг бўлармиди ахир? Буларни ювиб қўй десанг бўлармиди ахир? Бу осон-ку ахир. Ёки онамизнинг қандай аҳволда ётгани барибирми сенга? Ахир бу ерда сен хўжайинсан-ку.

Люся ўзини қаёққа қўйишни билмай лавлагидай қизариб кетган Надяга қарамади ҳам, уни кўрмади ҳам.

— Люся, Люся! — деб унинг гапини бўлди кампир ва ниҳоят тўхтади. Люся унга ўғирилди. Кампир қўлларини беҳолгина силтади: — Сенга бақиравериб ҳам адоий тамом бўлдим. Нега мендан бир оғиз сўрамайсан? Зап гапирадиган гап топибсан-да. Чойшаб эмиш! Оқ чойшабни мен бошимга ураманми? Бутун умрим шусиз ҳам ўтди, ўлмадим. Энди шунақа расм чиқаришибди: остига оқ нарса ёзиб ётишармиш. Бу зормандаларни ювгунча қўлдан жудо бўласан-ку.

— Ойи, мен ҳозир Михаил билан гаплашяпман, сен билан эмас.

— Сенга мен гапиряпману Михаилни нима қиласан ё гапингни маъқулламоқчимисан? Мана, кўриб туриб-сизлар, овозим хаста, сизларга бақирришга куч борми менда. Надя алмаштирай, алмаштирай, деявериб кўнглимга зигир ёгдан баттар урди. Мени тинч қўйсин деб унга гапиравериб-гапиравериб чарчадим. Ётибманми-ётибман, мени қўзғатиб нима қиласизлар. Улсам, барибир мен жин ургурни, ювиб-тозалайдилар, бусиз гўрга қўйишмайди.

— Нега яна бу тўғрида гап очиб қолдинг?

— Бу гап ҳам ёқмади! Нега дейди-я,— кампир ўкиниб жим бўлди, аммо узоқ чидаб туролмади: — Жон-посимни чиқариб юбординг, ҳалигача ўзимга келолмайман. Тағимда нима кўрдийкин, мен бирон бало қилиб қўйибманми деб ўйлабман. Э, мени нимамдан хафа бўласизлар? Ёш боладан баттарман. Нима қилганимни ўзим билмайман.

— Аммо ўғлинг билиши керак, ўзини унутмайдими, сени ҳам унутмасин,— Люся ўжарлик қилиб гапида туриб олди.— Шунинг учун ўғил-да. Сен бизнинг онамиз, қанақасига шунақа чойшабларда ётишингни сира-сира ақлимга сиғдиролмаймаман. Бу билан ҳеч кимнинг иши ҳам йўқ, ҳаммаси ҳам, ҳа энди, шунақасиям бўлади-да, дейди шекилли. Бемаънилик-ку бу!

Шунчадан бери девор ёнида қўққайиб турган Надя оҳистагина хонадан чиқди. Ҳамма ўнгайсизланиб, миқ этмай турганда Михаил тўнғиллади:

— Зап баҳона топдинг-да ўзинг ҳам.

— Бекорга, Люся, бекорга Надянинг олдида гапирдинг,— деди кампир бошини чайқаб.— Унда ҳеч гуноҳ йўқ. Менга бир неча марта айтган. Мени эса сира қимирлагим келмасди, ҳа, қимирлагим келмасди, иннайкейин қўрқардим ҳам

— Аммо мен унга ҳеч нима деганим йўқ-ку.

— Унга айтмаган бўлсанг ҳам, барибир ўшанга тегади-да, яна кимга тегсин? Менга ўша қараяпти-да, Михаил эмас.

Варвара хўрсиниб қўйди-да:

— Ҳа, шўрим қурсин! Нима дейишимниям билмай қолдим,— деди.

— Билмасанг — индама,— деб узиб олди Илья.— Шуям гап бўлди-ю!

— Мен сенга ҳеч нима деяётганим йўқ-ку.

— Мен ҳам сенга гапирганим йўқ.

Бу кўнгилсиз гап-сўзларни босиш учун кампир сўради:

— Ҳушсиз бўлиб ётганимда мени кўргани Мирониха келмадими мабодо?

— Келмади шекилли,— деб жавоб берди Михаил.

— Келади. Тузалиб қолганимни эшитса, гириллаб келади, бирон нимани гапириб беради. Агар ўша бўлмаса қандай кун ўтказардим, билмайман. Ўша билан гаплашсам яйрайман, келади, албатта келади,— деди кампир бош ирғаб.— Келади-ю: «Ҳой, қизи тушмагур, нега сен ўлмайсан-а?»— дейди. Қандай ҳазилкаш бўлса, шундайлигича қолди. Қара-чи, даҳлизиди ҳеч ким кўринадими-йўқми? Шу ердан, деразадан қара.

Варвара ўрнидан туриб, дераза тоқчасига тиранди.

— Йўқ. Эшик қулфланган шекилли.

— Бирон ёққа кетгандир. Сира бир ерда ўтиролмайдими, югуриб юргани-юрган. Майли, то оёқдан қолгунча юриб олсин. Ҳали кўп ётади. Ҳа, жонига ҳам тегади ётиш. Мен иложи бўлса, ҳозир унинг кетидан югурардим, қаёқда... Тамом бўлдим.

— Ойи,— деб кампирнинг гапини бўлди Илья ва Михаилга кўз қисди.— Ойи, бордию Михаил икковимиз сенинг соғайиб кетишинг учун озгина ичсак йўқ демайсанми?

— Вой, эркаклар-ей, вой, эркаклар-ей,— деб Варвара бир сесканиб тушди.— Шусиз кунларинг ўтмайди сизларни.

— Ҳа, ўтмайди,— деб унинг гапига қўшилди Илья оғзининг таноби қочиб.

— Ичкиларинг келса, ичаверинглар,— деб кампир руҳсат берди,— аммо бу ерда, менинг олдимда эмас. Ҳидига тоқатим йўқ.

— Хўп бўлади, кетсак ҳам бўлаверади. Ахир, биз, ойи, сен учун ичамиз. Қайтиб касал бўлмагин деймиз-да, ҳа.

— Э, менга десанглар, шайтон учун ичинглар. Бу ўшанга хуш келади.

— Сен ҳам шайтон учун деб қотирдинг-да...

— Бўлмаса-чи, ўшани деб-да. Уни нимаси яхши экан, бирон маза топармиди киши? Агар мени бошимдан зар тўксанг ҳам оғзимга олмасман уни. Булар бўлса тагин шу савилга пул сарфлашади-я. Хўш? Худди мен ичманглар десам, сизлар қулоқ соладигандайин-а... қаёқда. Ичкиларинг келибдими: ичинглар, аммо бадмаст бўлгунча эмас. Сен ичганингда қандай бўлишингни бил-

майману, аммо Михаилимиз чатоқ, у маст келганида шўринг қургур Надя қаёққа қочиб қутулишини билмайди.

Хурсанд бўлиб кетган Михаил пинагини бузмай жавоб берди:

— Энди, сен, ойи, қанақа айб бўлса менга ёпиштиравасан шекилли.

— Мен сира беҳуда гапирмайман.

— Э, йўқ, ойи, қиттаккина ичамиз. Шунчаки, иштақа очиш учун-да.

— Менинг Наядан шикоят қиладиган ерим йўқ,— деб давом этди кампир эркаклар кетгандан кейин. У гўё ёлғиз унга гапираётгандай Люсяга қаради.— Ахир Михаил ўз туққан ўғлим, у бўлса келин, аммо мен бировга келиним ёмон деб айтолмайман. Ахир менга қараш учун ҳам сабр-тоқат керак. Худога шукр, у ҳали менга бирон марта ҳам қаттиқ гапиргани йўқ. Агар ёмонлик қилмаган бўлса, мен уни қандай қилиб ёмонлай. Об-овқатимни беради, грелкага сув қуйиб келтиради. Совуқ бўлса, мен шу грелка билан тирикман-да, ахир. Ҳаммаёғим музлаб, кесак бўлиб қолади, ҳеч нимани сезмайман.

— Яхшилаб ўраниб ётиш керак,— деб маслаҳат берди Варвара билармонлик қилиб.

— Яна қанақа ўранасан, Надя қўлига илингани билан шундай ўраб ташлайдики, ҳатто қимирлаб бўлмайди. Устим зилдай бўлса ҳам оёғим қалтирайди. Шундан кейин Надяни чақираман ё Нинкани уни айтиб келгани юбораман. У келиб, сув иситади — енгил тортгандай бўламан. Агар Надя бўлмаганда мен аллақачон тамом бўлардим, э, нимасини гапирасан? Михаил ҳушёрлигида, баъзан ичмаганида — одам, ичдими, бас, жинни бўлади қолади, ҳеч кимда тинчлик йўқ. Менга ҳам, Надяга ҳам ёпишаверади. Унинг дастидан дунёнинг нариги бошига қочиб кетгинг келади.

— Қанақасига ёпишади?— деди Люся сергакланиб.

— Қанақасига... Шундай ўзи. Зўрға оёғида турадию хотинини вино олиб кел деб қистайди. Улсанг ҳам топиб келасан деб туриб олади. Вечора Надя қаёқдан олади, қайси шимилдириғига олади? «Сен ўша ерда ишлайсан, сенга беришади»,— деб магазинга жўнатади, вассалом. Ахир у магазинда бор-йўғи супуриб-сидиради, холос, ўша винога яқин ҳам йўламайди. Узиям сал ўйласа бўлади. Бошингни деворга уриб ёрсанг ҳам, айтганини қилдира-

ди. Мен уни қайириб қўяй десам, менга қараб: «Сен, ойи, ётибсанми, индамай ётавер»,— деб ўдағайлайди. Кейин тилимни тишлайман-қоламан. Худо кўрсатмасин, мен ундан маст бўлганида қўрқиб қолдим. Ҳа, кайфи тарақ бўлса, Нинкани ёнимда олиб ётаман.

— Э, гап бу ёқда дегин,— деди Люся вазминлик билан.

— Унда на шарм-ҳаё бор, на виждон,— деб ғазабланди Варвара эшикка ўгирилиб қараркан.— Ўз туққан онасига шунақа муомала қилиш учун ўтакетган сурбет бўлиш керак!

— Баъзан келиб ўтиради-ю: «Қани, ойи, бир гаплашайлик», дейди. Мен у билан, маст билан ниманиям гаплашардим, ўзи эси жойида йўғу. Кейин: «Ҳа, мен билан гаплашгинг келмаяптими? Мен сени едирыпман, ичирыпману сен мен билан гаплашишдан ҳазар қиляпсанми?» дейди. Мен унга нега ҳазар қиларканман, эс-ҳушинг жойида пайтида кел, гаплашавер, бунақа маст келма дейман. Йўқ, билганидан қолмайди, бай-бай-бай!

— У билан ўзим бир гаплашиб қўяман,— деб ваъда қилди Люся.— У билан гаплашиб, попугини пасайтириб қўяман. Рост-да, нима деган гап бу, ахир?! «Едирыпман, ичирыпман...» Бир камии шу эди ўзи.

— Сен у билан кайфи борлигида гаплашма тагин, кераги йўқ. Қулоғига гап кирмайди, қайтанга жаҳли чиқади. Ичса, расво бўлади, ғирт расво бўлади, ҳеч ким уни яхши демайди. Ухлаб тургандан кейин яна ҳеч нима кўрмагандай бўлади. Агар мана шу қуриб кетгур виноси бўлмаса-ку, бутунлай бошқача одам бўларди-я. Мана шу вино расво қиляпти уни.

— Ичмаслик керак,— деди Варвара.

Кампир унинг гапини маъқуллаб бош ирғади, хўрсиниб қўйди:

— Ҳа, ким унга ич, деб айтади? Ҳозирги замонда ичиб, эс-ҳушини йўқотмаган киши тилла одам бўлади. Оғзига ичкилик олмайдиган одамни бошингда кўтариб юрсанг арзийди. Унақа одамни манави мўъжизани кўриб қўйинглар деб одамларга пулга кўрсатиш керак. Бизнинг Михаил оғзига тегса бас, кейин тешик бочкага ўхшаб қанча қуйсанг ҳам кўрдим демайди.

— Билмабман-да, Михаилимизнинг шу даражага еганини билмабман-да,— дерди ҳадеб Люся таажжубланиб.

— Расво бўлиб қолган, расво бўлиб қолган,— деб қуватлади Варвара.— Ойимиз ёлгон гапирмайди.

— Нега энди ёлгон гапирарканман? — деди хафа бўлиб кампир. — Уз ўглимни беҳуда сизларга ёмонлаб гапиришнинг нима кераги бор экан менга?

— Шунинг учун ойим ёлгон гапирмайди, деяман-да.

— Аммо ойим негадир ҳаммасига чидаб келяпти, — деди Люся унга моҳанд қилиб. — Михаил бўлса қўлидан келганича ойимизни хўрляпти, тагин ойимиз унинг ёнини ҳам олиб қўяди. «Ухлаб тургандан кейин яна ҳеч нима кўрмагандай бўлади» эмиш... — деди у кампирнинг жигига тегиб. — Мана энди қачон ухлаб тураркин деб кутиб ўтираверасан. Кутиб бўпсан. Уйдан ҳайдаб юбормагунича кутиб ўтирасан.

— Қачон мени ҳайдабди, бекорга гапириб нима қиласан.

— Ҳайдамаса, ҳар сафар бўш келаверсанг, ҳайдаб чиқарадиям. Ҳайдашига оз қолибди ўзи.

— Уруғимизда ҳеч ким онасини уйдан ҳайдаб чиқаргани йўқ.

— Уругингда ҳеч ким онасига сенинг ўглиннга ўхшаб муомала қилмаган бўлса керак ахир.

— Ҳеч ким, ҳеч ким, — унинг гапини маъқуллади Варвара. — Мен бино бўлибманки, ҳеч ким бунақа қилгани йўқ, фақат шу.

— Мана, сизлар хафа бўляпсизлар, — деб секин гап бошлади кампир бир оз жим тургандан кейин. — Хафа бўляпсизлар, кошки мен билан бирга турсанглар эди. Бошга битган бир бало бўлдим — нима, ўзим тушунмас эканманми? Гоҳ уни олиб кел дейман, гоҳ буни, баъзан шундай йўтал тутадик, ёруғ олам кўзимга кўринмай кетади: уҳ-ху-ху-ю, уҳ-ху-ху. Ташқарига ўзим чиқолмайман. Бундан ҳам ёмони борми? Аллақачон оёғимни узатиб кетишим керак эди, ўзимни ҳам, одамларни ҳам қийнаганим бас-да, аммо ажалингда олдин ўласанми, Михаил ҳушёр юганида ҳаммасига чидайди, ҳеч нима демайди. Турган гап, маст одамнинг ихтиёри ўзида бўлмайди. Аввалига хафа бўламан, кейин ичимда ўйлаб: нимага хафа бўласан, кимдан хафа бўласан? Шунча йил чидадинг, бу ёғига ҳам чида. Худонинг иродаси шу экан, дейман. — Кампир дамани олгач, қийналмай гапира бошлади. Худонинг эсга олиниши унга тасалли берди. У бемалол нафас олиб Люсядан илтимос қилди. — Унга ҳеч нима дема. Қўявер. Ахир мен ҳам тинчгина ўлай дейман-да, тобутим кетидан биров кесак отмасин дейман. Ушанда ажал ҳам елдай келиб, селдай олиб кетади. Ҳа-

да, бўлмаса-чи? Кейин менинг орқамдан бир-бирларинг билан жанжаллашиб юрманглар. Мен учун энг ёмони мана шу. Мен ўлиб кетаман, аммо сизлар ҳали кўп яшашларинг керак. Бир-бирларинг билан кўришиб тура-сизлар, борди-келди қиласизлар. Ахир ўгай эмассизлар-ку, бир ота-онадан-ку. Тез-тез борди-келди қилинглар, ака-укалар опа-сингилларни, опа-сингиллар ака-укаларни унутманглар. Бу ерга ҳам келиб туринглар, жами уруғ-аймоғимиз шу хокда. Мен ҳам шу ерда бўламан, ҳеч қаёққа кетмайман. Тепамга бориб туринглар, келганларингни сезяпман, деб бирон-бир ишора қиламан, арвоҳимни юбораман.

Хонага оҳиста Надя кирди ва халақит беришдан қўриқиб эшик олдида кампирнинг каравоти орқасида тўхтади. Надяни кўришиб, унга ўгирилишди, шундан кейин у келиб стол ёнига ўтирди, ишдан кейин оғирлашиб қолган қўлларини тиззаларига қўйди. У бир зумда ўзгариб кетди: ишда олов, ўтирди дегунча қулоғига ҳеч нима кирмайди, гўё кўзи очиқлигича ухлаб қолади, бу кўзлар қачон яна туриб, югуриб-елиш кераклигини пўйлаб турганга ўхшайди.

— Саранжом-саришта қилиб бўлдингми?— деб сўради кампир Надяни гапга солиш учун.

— Саранжом-саришта қилдим. Сигирни кейин чиқариб юбораман, шу.

— Эркакларни кўрмадингми?

— Улар мўрчада.

— Ишқилиб кўп ичишмасин-да.

— Меҳмоннинг олдида-я, ўзини тияр.

— Ахир Михаил бир ўзи эмас-ку, меҳмони олдида.

Надя ниҳоят нима учун келганини айтди:

— Кечки овқатни шу ерда еймизми ё ошхонадами? Ҳаммасини тайёрлаб қўйдим.

— Шу ерда ўтира қолинглар,— деб жавоб берди кампир.— Бир ўзим қоламанми. Ҳали кўп ёлғиз ётаман.

— Унда чироқни ёқай бўлмаса.

— Ёқа қол, ким сенга ёқма деб айтди. Қоронғида овқат еб бўларканми?

— Эркакларни чақирайликми-йўқми?

— Нима, улар ўша савил қолгур билан тўйишарми-ди?— жиддий жавоб берди кампир.— Ҳеч нима еганларини йўқ-ку. Вино қорин тўйдирармиди. Чақир, келиш-келмасликларини ўзлари айтишар.

— Мен уларга кейинроқ сузайми дедим.

— Икки марта овқат сузиб овора бўлиб юрасанми? Куни билан югуравериб шундоқ ҳам оёқдан қолдинг.

— Юрақол, Надя, мен сенга қарашиб юбораман,— деди Люся. Ҳарқалай у чойшаб хусусида Надянинг олдида анча хижолатга тушиб қолгани учун бирон нима билан унинг кўнглини олмоқчи бўлаётгани кўриниб турарди.

— Ўтираверинг, ўтираверинг, ўзим қиламан. Мен овқатни ҳали иситмоқчиман, совиб қолган бўлса керак. Ўтираверинг, мен ўзим бирпасда иситиб келаман.

Люся қолди.

Эркаклар худди буғхонадан чиққандай қип-қизариб келишди, шу важдан ҳам улар бир-бирига жуда ўхшарди. Ҳозир уларни кўрган ҳар қандай бегона одам ҳам: булар ака-ука, дерди: ёноқларининг бир хилда туртиб чиқиб туриши, қуюқ қошларининг ҳурпайиб туришидан тониб бўларканми? Унисининг ҳам, бунисининг ҳам бўйни қизариб кетганди. Ильянинг қони кал бошига тепганидан боши чўғга ўхшаб кўринарди.

Улар тарақ-туруқ қилиб стол ёнига ўтиришди, Михаил бақириб сўради:

— Хўш, ойи, ишларинг қалай?

— Қалай бўларди?— унга Илья жавоб берди: улар ҳаммомда иккови гаплашишга ўрганиб қолишганди.— Ажойиб онамиз бор-да. Ўлимга панд берди, мана, кўриб турибсан-ку.

— Ўлимга панд бериб бўлмайди.— Кампир норози бўлиб уларга қаради-ю, дарров ичидагини айтмади.

— Алдадинг, ойи, алдадинг, йўқ дема. Аммо тўғри қилдинг. Нима, сендан бошқа ўладиган одам қуриб қолибдими? Топилади, ҳа. Оламда яхши одамлар кўп.

— Бўлмаса-чи,— деб хахолади Михаил.

— Сен, номуссиз, индамай ўтирсанг яхшироқ бўларди,— Варвара Михаилнинг оғзини пойлаб туриб тўсатдан уни тўхтатди.

— Э, нима гап?

— «Индамайин ўтирсанг, куёв жилмас қошингдан»,— деб Илья болалигидаги тез айтишни эслади-ю, ҳали ўзи ҳеч нимани тушунмасдан ҳарқалай Варваранинг гапини ҳазилга айлантиришга ҳаракат қилди.

— Уятсиз!— деди тўрсиллатиб яна Варвара ва ёнимни ол дегандай Люсяга ўгирилди. Люся гапни давом эттиришга мажбур бўлди:

— Агар мен сенинг ўрнингда бўлсам, Михаил, яхши-си индамай қўя қолардим.— У сўзларни дона-дона қи-

либ, Михаилнинг кўзларига тик қараб гапирарди.— Сенинг онамизга қилган муомаланг сира ақлга сиғмайди. Шунини билиб қўй: биз онамизни хафа қилдириб, сенга хўрлатиб қўймаймиз.

— Нима бало, эсларингни еб қўйдингларми?! Ким уни хўрляяптиякан?

— Сен-да!

— Мен-а?! Қизиқ, мен унга нима қилибман? Бошларингми, гапиравер энди, гапиравер.

— Люся, Люся,— деб ялинди кампир.— Сен нега бунақасан-а? Худони шафе келтириб илтимос қилдим-ку сендан. Жанжаллашманглар, менга раҳмларинг келсин.

— Йўқ, майли, гапирсин.

— Яхши, ойи, ҳозир гапирмаймиз,— ночор кўнди Люся.— Аммо эсингда бўлсин, Михаил. Сен билан ҳали гапимиз тугагани йўқ.

— Анавиларни қара-я,— деди Михаил Ильяга қараркан, арз қилиб.— Талашларини-я. Яна туринган опалар эмиш-а. Чакки эмас.

— Айтдим-ку, бу тўғрида сен билан кейинроқ гаплашамиз,— деб ваъда берди Люся.

— Утакамни ёрма, ҳеч ким сендан қўрқмайди.

— Сен, Михаил, онамизни хафа қилма,— деди Илья.— Онани хафа қилиб бўлмайди.

Михаил Илья билан баҳслашиб ўтирмади:

— Бу гапинг тўғри. Онани хафа қилиб бўлмайди. Гуноҳ. Мен ойимни сира хафа қилган эмасман.

— Онамиз бизга ҳаёт бахш этди.

— Бу гапни жуда тўғри айтдинг.— Михаил кайфдан ёшовлаган кўзларини артди.— Ахир ҳаммасини тушунаман-ку. Мен улардан кўпроқ тушунаман.— У опаларига қараб бош ирғади.— Улар мени нима учун талашаётганини ўйлаб кўрдингми? Чунки алам қияпти: мен уларнинг иссиқ жойини советдим, телеграмма жўнатдим, онам бўлса, мана, ўлмади, мана энди мен уларни беҳуда чақирган, бекорга алдаган бўлиб қолдим. Мен ҳам тушунаман.

— Нима деяётганингни ўйлаб кўряпсанми ўзи? Ёки ҳеч нимага ақлинг етмай қолдими?— деди Люся дағдага қилиб.— Қайси юз билан шундай дединг-а?!

— Бунақа дейиш ҳам, Михаил, яхши эмас,— деди яна Илья силлиқлаб.

— Яхши бўлмаса, айтмайман-қўяман-да,— деди Михаил унинг гапига қўшилиб.— Сен мендан каттасан, сени ҳурмат қилишим керак.

— Гап бунда эмас.

— Тушунаман, гап бунда эмас.

Надя келди-да, шўрва қуя бошлади. Барибир икки марта стол тузашга тўғри келди: аввал эркаклар овқатланишди, шундан кейингина Варвара билан Люся ўтирди. Кампирга ўша кружкада озгина сувидан беришди. Индамасдан овқатланишди.

Эркаклар ямпани олиб кетишди. Уларнинг кетидан кампир оғир хўрсиниб қўйди:

— Нима бало, анавидан яна борми дейман у ерда? Бу қандай кўргилик! Э, худо, ўзинг паноҳингда асра. Нима малар қилишяпти-я?! Нималар қилишяпти-я?!

4

Кампир яна тонгни кўрди.

У кун ёришишини кутиб, кўзларини очганича анча ётди: чунки у атроф кўрина бошласа, ўрнидан туриб ўтирмоқчи эди — орқаси ва эти устихонига ёпишган биқинлари сирқираб оғрий бошлаганди, аксига олгандай кун ҳам ҳадеганда ёришмасди, қоронғида қимирлашга эса ҳеч нимани кўрмай йиқилиб тушаману вой дея олмай ҳам қоламан, деб қўрқарди. Ниҳоят, тонгга яқин дераза бўзара бошлади, кампир деразадан ташқарини кўра бошлади, кейин иккинчи дераза ҳам бўзариб, турган ери билинди, шундан кейин икки томондан хонага тонготардаги совуқ, ғира-шира ёруғлик туша бошлади.

Кампир кўпроқ ёруғ бўлишини кутди, кейин, ухлаяптими-йўқми деб Люсядан кўзини узмай, бош томонига чўзилди, сал нафасини ростлади ва қўллари билан оҳиста оёғини суриб полга туширди. Кампирнинг боши айлашиб кетди, шунинг учун у худо кўрсатмасин, тагин ўмбалоқ ошиб тушмай деб, каравотни маҳкам ушлаб олди, ўзини тутиб қолди, ўзига ўзи ҳайрон қолди, бошини чайқади: уни қаранг-а, ким ўйлабди дейсиз — ўтирадиган ҳоли йўқ, қуруқ суяк, аммо ўтирди-я. Кампир оёқларининг қанчалик озғинлигини биров кўриб қолмаслиги учун устидан аёл тортиб қўйди.

Кампир ўзини ўзи эплаб ўтирганидан бениҳоя хурсанд эди, узоқ ётаверганидан увишиб, деярли қотиб қолган орқалари, қўллари, оёқлари ёқимли симиллаб жимирлай бошлади. Энди кўзлари ҳам қийналмасдан боқарди, бу кўзлар рўпарасига қарарди, аланг-жаланг қилишга ҳам ҳожат йўқ эди, кеча кўзлари нақ қинидан чиқиб кетай деди, у шунчалик кучаниб у ёқ-бу ёққа қараганди. Кўп ўтмай кампир яланг оёқлари полда совуқ

еяётганини сизди, шунинг учун у оёқлари остига адё-
нинг бир четини тўшади — мана, оёқларида ҳали жон
бор экан, қон юришиб, бориб турибди.

Эрталаблари хонага қуёш тушмасди, аммо қуёш чиқ-
қанини кампир деразасиз ҳам биларди: унинг атрофи-
даги ҳаво худди биров бир томондан пуфлаётгандай
жимирларди.

Кампир нигоҳини кўтариб, осмонга қаради. Қуёш-
нинг ҳали ерга тушиб улгурмаган ўйноқи нурлари
осмоннинг у четидан бу четига кўприк солганди. Кўрган
киши ундан оёқ яланг юриб ўткиси келиб кетарди.
Кампир кўнгли яйраб шивирлади:

— Э худойим...

Кампир сигирнинг бўкирганини эшитди, аммо Надя-
ни чақирмади: Қўй-е, ўзи ҳам туришга одатлансин-да,
кампир эса бу ёруғ оламда уч-тўрт кунлик меҳмон. Айт-
гандай, чақирса, Люсяни ҳам уйғотиб юбориши мумкин.
Люся ўз шаҳрида чошгоҳгача ётишга ўрганиб қолган,
қўявер: ётаверсин, туриб ҳам нима қиларди. Кампир
ўтирганича Надянинг кийинаётганига қулоқ солди, ке-
йин эшик гижирлаб очилиб-ёпилди, яна ҳаммаёқ жим-
жит бўлиб қолди, аммо кампир энди уй ошдай қайна-
шини биларди.

Ростдан ҳам кимдир шап-шап қилди — бу Нинка.
У ҳозир ташқарига чиқмайди, албатта, туваги эса шу
ерда, кампирнинг каравоти остида. Кампир энгашиб,
шивирлаб Нинкани чақирди. У уйқусираб пилдираб кел-
ди-да, кўзларини ҳали очмай ёзилиб олди ва кампирнинг
каравотига чиқди — илгари ҳам шунақа эди. Нинка
эрталаблари югуриб бувисининг ёнига келишни яхши
кўрарди, аммо ҳозир кампир худо уни яна бир хурсанд-
чиликка етказганидан, марҳаматини дариғ тутмагани-
дан йиғлай-йиғлай деб ўтирарди. Нинка ҳарқалай ўзи-
нинг қаердалигини эсларди. Чунки у уйқу аралаш
шундай деб гўлдираб қўйди:

— Агар сен ўлсанг, мен доим шу ерда ётаман.

— Ётавер, ётавер, — деб суюниб шивирлади кампир,
унинг устидаги адёл четларини остига тиқиб бостириб
қўяркан. — Бу ерда, печка ёнида иссиққина ётасан,
тўғри-да, ҳадемай қиш келади. Бу ерда сен худди онан-
ни қорнида ётгандай ётасан, совуқ емайсан, қийналмай-
сан. Вой менинг ширин-шакарим! Худди катталардай
ҳамма нарсани тушунади-я.

Нинкадан кейин уй яна жим бўлиб қолди, аммо
ташқаридан, бошқа ерлардан ҳар хил овозлар эшитила

бошлади. Шунинг учун кампир қулоқ солиб, кимнинг сигири бўкираётганини, бекалардан ким бугун ухлаб қолганини билди. У Мирониханинг сигири бўкиришини кутди, шундан кейин диққат билан қулоқ солиб, Мирониханинг овозини ҳам эшитиш мумкин эди, у сигир соғса, доимо уни қарғаб, вайсарди. Агар жойида турмаса, қанақа сигир бўлди ўзи? Курсичасини кўтариб, сигир кетидан ҳовлида юришу бақириш Миронихага зарур кептими? Сотиб, бошқасини олиш қийин эканми? Ёки унинг ўзи шусиз туролмасмикин?

Йўқ, на Мирониханинг, на сигирнинг овози эшитиларди, худди икковини ҳам ер ютгандай. Бордию ростдан ҳам шунақа бўлса-я? Кеча у бирон ерда қолиб кетганмикин, келмаганмикин? Бир ўзи туради, ҳеч ким уйига бош суқмайди. Кампир Мирониханинг эшигини кўриш учун бўйинни чўзди, аммо кўзлари томдан у ёғига ўтмади, каравотдан туриб нарироқ боришга эса юраги бетламасди, шунинг учун уҳ тортиб яна жойига ўтирди.

Ташқарига маҳлиё бўлиб қолган кампир Варваранинг кирганини пайқамай қолди ва унинг:

— Туриб ўтирибсанми?— деган овозидан сесканиб кетди. Варвара буни кутмаганди.

Кампир ўзига келиб мақтаниб қўйди:

— Кўряпсан-ку, ўтирибман.

— Туриб ўтирсанг бўлармикин ахир?

— Бўладими-йўқми деб кимдан сўрайин энди? Ўтирибманми, ўтирибман.— Кампир шу ўтириши қанчалик катта гаплигини Варвара тушунмаётганидан хафа бўлди.

— Кўзингга қара, тагин йиқилиб тушмагин.

— Кўп камситаверма. Нега йиқиларканман? Йиқилсам, сени йўғингда ҳам аллақачон йиқилиб тушардим. Мана, ўтирибман-ку.

— Сени каравотдан Нинка суриб чиқаргандир-да?

— Мени ҳеч ким суриб чиқаргани йўқ, бекорчи гапларни қўй. Мен у келмасдан олдин туриб ўтиргандим.

Йўқусираб турган Варваранинг кўзлари ёмон боқарди, сочлари ҳам бир-бирига ёпишиб кетганди. У ҳомуза тортиб деди:

— Тушимда нима балоларни кўрибман, ухлаб қолиб, нима кўрганам эсимда йўқ. Қандайдир ёмон туш эди.

— Эсингда бўлмаса ёмонлигини қаёқдан биласан?

— Уйғонганимдан кейин таъбим хира бўлди. Сенга бир гап бўлдим, деб наридан-бери кийиниб, бу ёққа келдим.

— Ҳозирча ҳеч нима бўлгани йўқ, — кампир безовталаниб қолди. — У ёқ-бу ёғингни тузатиб, Мирониханикига бориб кел. Унга бирон гап бўлмаган бўлсин тагин? Ахир бир ўзи. Ўлсаям кўзлари чақчайиб ётаверади-да.

— Нега ўларкан энди у?

— Гапини совуқлигини-я! Нега дейди-я... Одамлар нега ўлади? Нима, хурсандлигиданми? У жуда чаққон, куйди-пишди эди, аммо киши юзгачаям чопқиллаб юрмайди-ку. Бугун сигири ҳам маърамади. Мен жуда кўп қулоқ солдим. Йўқ. Бошқа кунлари то уйига етиб келгунча бўкиравериб бутун қишлоқни бузиб юборарди, бугун худди ер ютгандай жим. Ўзим яхши бўлсам-ку ҳолидан хабар олиб турардим-а...

— У ёқ-бу ёғимни тузатай, бориб келаман.

— Ҳа, бир бориб кел. У менга бегона эмас, бир умр бир-биримиздан жудо бўлганимиз йўқ. Гоҳ мен борардим, гоҳ у келарди. Ўшани ўйласам юрагим туздай ачишади.

Люся, эҳтимол, олдин, Варвара ҳали шу ердалигида уйғонган бўлса керак, аммо Варвара кетганидан кейингина қимирлаб, кўзини очди.

— Шанғиллаб сениям уйғотиб юбордик, — деди кампир гуноҳкордек. — Бемалол ухлайвер, мен энди гапирмайман. Уларгаям секин юринглар деб айтиб қўяман.

— Уйқуга тўйдим. — Люсянинг юзи уйқудан кейин ҳам силлиқ, беажин, таранг эди. — Бугун жуда яхши ухладим.

— Туш-пуш кўрмадингми?

— Йўқ.

— Варвара ёмон туш кўрибди, аммо нималиги эсида йўқмиш. Мен унга Мирониханикига бориб келгин, дедим — туши ўшанга тўғри келмасин тагин, а? Устига Таньчорадан ҳалиям дарак йўқ.

— Ҳовлиқма, келади. Бугун албатта келиши керак.

— Кечаям менга шунақа девдинглар, қани келгани? Кечаси билан мижжа қоқмай чиқдим. Ҳаммамиз тош қотиб ухлаб қолсак, Таньчора келиб эшикни тақиллатиб қолса-я, деб ўйладим. Ётибману қулоқ соламан, ётибману қулоқ соламан. Кечқурун одамлар юришувди-да, ўшаларга қулоқ солдим. Кейин Михаилимиз келиб қолди. Вой-бўй, то ётгунича шунақа ихраб-сихради, шунақа оҳ-воҳ қилдики, худди биров бўғаётгандай. У ўзи эмас,

уни йиғиштирган анави вино, чамаси кечқурун анча-мунча ичишганга ўхшайди. Худога шукур, кейин тинчиб қолишди. Тагин бир ўзим қолдим. Ҳеч ким қирмайди-чиқмайди, гапирмайди, ётибман, ўзимга-ўзим қулоқ соламан. Назаримда, кеча жуда узун, худди бир йилдай бўлди-да. Э, нималарни ўйламадим дейсан? Онам билан ҳам гаплашдим, ҳадемай ёнингга бораман дедим. Худодан Танъчорани илтижо қилдим, қаердан бўлсаям ўзинг етказ, кўрмаганимга кўп бўлди, дедим. Ишқилиб, бугун келсин-да, бўлмаса кўролмай қоламанми. Ҳа ўзимга маълум, пишиб қолганман, худойи таоло сизларни деб умримни чўзиб турибди, ахир ҳадеб чўзавермайди-ку, охири бор-да. Нега бўлмаскан — бор, ҳа.

Шунгача Люся ўринда ётиб эшитди, кампир чўзилган умр ҳақида гап бошлаши билан ўрнидан тура бошлади. Кампир гаплашадиган одам топилганидан суюнди, кечаси билан дардини бировга ёролмади.

— Мен тонг отишидан ҳам умидимни узиб қўювдим — тун ўтиши қийин бўлди. Нима бало, энди тунлар ҳам тонг отмай, бир-бирига уланиб кетаверадиган бўлгану мен бундан беҳабар қолганман шекилли, деб ўйладим. Э йўқ, қарасам, одамлар ухлаб ётишибди, уйғонмайди. Мен эса бўларимча бўлдим. У ёғини сўрасанг, уйқу қаёқда, жуда тўйганман, аммо кўз, барибир юмилаверади. Кечалари юмилишга ўрганиб қолган шекилли — бир нима деб бўладими? Мен бўлсам юмигани қўймайман, ухлаб қолсаму қайтиб уйғонмасам-а, деб қўрқаман. Уйқу нима-ю, ўлим нима. Кейин хўрозларнинг қичқирганини эшитдим, ғира-шира бўляпти. Ҳа, етдим, дедим. Кейин ёриша бошлади, қани бир туриб ўтирай-чи, дедим. Сира чидаёлмай кетдим, ахир қуруқ суякман-да, ётавериб, ҳаммаёғим тешилиб кетди.

— Бугун туриб ўтирдинг, эртага юрасан, — деди босиқлик билан Люся ўрнини йиғиштираётиб. — Туриб юриб кетасан. Кейин қайтиб бировнинг умри билан яшайман демайсан.

— Бировники бировники-да, — деб кампир гапини такрорлади.

Люся баҳслашиб ўтирмади, буклама каравотни йиғиштирди-да, ўзини силаб-сийпаб дераза олдида тўхтади. Кун жуда яхши бошланди, ҳаво мусаффо бўлиб, чарақлаб турган қуёш қишлоқ устига заррин нурини саҳийлик билан таратиб, уни бошдан-оёқ кўз-кўз қилиб турарди. Дарё живирлаб товланарди, дарёнинг нариги

Ўғидаги, тоғ ён бағридан юқорига қараб кўтарилиб кетган ўрмон аслидагидан кўра яқинроқ кўринадди, аммо унинг бемаврид кўм-кўк ранги офтобда хирароқ товланарди. Ҳаммаёқ тинч бўлиб, бир меъёрдаги нурда чўмиларди, фақат қишлоқда соялар бир хилда қорайиб турарди, аммо уларни ҳатто итлар ҳам қоқилиб кетишдан қўрққандек айланиб ўтишарди.

Кеча нега туман тушганини тушуниб ҳам, фаҳмлаб ҳам бўлмасди, бугун эса шунчалик сокинки, тиқ этган товуш эшитилмайди. Люся рижик тўғрисидаги кечаги гапни эслади-ю, бугун айна ўрмонга борадиган вақт деб ўйлади. Фақат ойиси яхши бўлса бас.

Люся Барваранинг остонаданоқ қичқиришини эшитиб, дераза олдидан қўзғалди, Барвара худо билсин, қандайдир бир хушxabар олиб келгандек:

— Эсладим, ойижон, эсладим,— деди.

— Нимани эсладинг?

— Тушимни! Тушим ростдан ҳам яхши эмаскан. Мен сенга шу заҳоти яхши эмас девдим-ку — ҳақиқатан ҳам шунақа экан, эслаб олдим.

— Хўш-хўш?— деб кампир уни шоширди.

— Биз, хотинлар, давра олиб ўтиришган эканмиз, хотинлар қандайдир нотаниш эмиш, биронтасини ҳам билмасмишман, ўтирибмиз экану чучвара тугарканмиз. Виласанми, хамирга нима ўраяпмиз экан?

— Мен қаяқдан билай? Нега мendan сўраяпсан?

— Лой.

— Нима дейсан?

— Лой, оёғимиз ости лой экан, биз ўша лойдан олиб, гўшт ўрнига солармишмиз. Яна чучвара лойдан ҳам бўлар экан, деб шундай хурсанд эканмизки, асти қўяверасан. Хурсандлигимиздан нуқул куларканмиз, мен яна: «Ҳой хотинлар, нега ёмон лойдан оляпсизлар, қанақасига бу чучвара бўлсин? Мазаси чиқмайди. Манави мени лойим серёғроқ, шундан олинглар», дермишман. Улар мени лойимдан ола бошлашибди. Эслашим билан аъзойи баданим титраб кетяпти.

— Кейин бирон нима бўлдими-йўқми, ахир?

— Йўқ, бошқаси эсимда йўқ. Чучваралар ҳозир ҳам кўз олдимда турибди: бирам чиройли, оппоқ, яхшилаб терилган, яхши туш эмас, дарров айтдим-ку, ёмон туш деб.— Варвара қўрқиб бошини чайқади-да, сўради.— Бунга таъбири нимайкикин-а? Тавба! Агар билганимда, бунақа туш кўрмаслик учун ухламай қўя қолардим. Энди нима қилсам экан-а?

— Тушингни айтмай қўя қолсанг ҳам бўларди,— деб унга насиҳат қилди Люся.

— Нима, шунақа туш кўрсам кўрмадим деб айтишим керакмиди?

— Чучвараларингни ўзинг еяверсанг бўларди. Ойимнинг кўзи ўша чучвараларингга жуда учиб турибдияканми, наҳотки шуни тушунмасанг? У шундоқ ҳам бировнинг умри билан яшаяпман, деб ўйлаб ўтирибди, буни устига сен чучварангни гапирасан. Шундай сезгирсанки, одам нақ ақлдан озай дейди.

Люся жаҳл билан чиқиб кетди, унинг кетидан эшик охиригача ёпилмади ва ёқимсиз ғижирлаб, яна орқасига қайтди.

— Эшикни ёпиб қўй,— деб кампир илтимос қилди, аммо Варвара тушунмасдан нолиб, тўнғиллай бошлади:

— Тавба, бировга бир нарса деёлмайсан-а. Э худо-йим-эй, нима бўлса Варвара айбдор, фақат Варвара, бошқа ҳеч ким эмас. Энди уни туш кўришгаям ҳақи йўқ. Ўзим ухлаб ётган бўлсам қанақа қилиб кирмагин тушимга дейман. Ахир мен атайлаб шундай туш кўрмайман-ку. Нима, энди бутунлай ухламайинми?

— Сен ким нима деса, қулоқ солавермагин-да.

— Олдимда гапириб тургандан кейин қанақасига қулоқ солмайман? Кар эмасман-ку, ахир. Улар гапиргандан кейин қулоқ соламан-да.

— Эҳ, Варвара, Варвара! Кимга ўхшадинг-а, намунча содда бўлмасанг,— деб кампир унга ачинди ва эслаб ўз гапини ўзи бўлди:— Мен сенга Мирониханикига бориб келгин дедим, бориб келдингми-йўкми?

— Ҳали борганим йўқ.

— Нега бормадинг?

— Ҳозир бораман.

— Бориб кел, Варвара, бориб кел. У эрталабдан бери сира хаёлимдан кетмаяпти. Унга бирон гап бўлмадимикин? Шундоққина йўлни кесиб ўтсанг бўлди. Агар омон бўлса, айт, кампир йўқлади дегин. Ахир уни кўпдан бери кўрганим йўқ.— Варвара шап-шуп қилиб эшик томонга юрди, кампир кетидан қичқирди:— Эшикни ёпиб кет, ташқаридан ғуриллаб совуқ киряпти. Тагин оёғим шамоллаб қолмасин.

Кампир одатланмаганидан чарчаб қолди, аммо шув вақт Нинка каравот ўртасида талтайиб ётганидан, у сабр қилишга мажбур бўлди. Нинкани қимирлатишга кўзи қиймади. Кампир бели қақшаётганига қарамай энгашди ва қўллари билан қорнини ушлаб, икки букил-

ди, оғриқ сал босилгандай бўлди. Кампир сал нафасини ростлади, аммо узоқ вақт шу алпозда икки букчайиб ўтиришни ҳам хавфли деб ўйлади, мункиб кетиши ҳам ҳеч гап эмасди, шунинг учун у яна қоматини кўтариб, қаддини ростлади. Ўрнидан бир чайқалиб хўрсинди.

Варвара ташқаридан деразани тиқиллатиб қичқирди:

— Ойижон, эшитяпсанми, ойижон, Мирониханг уйда йўқ. Надя уни эрталаб паст маҳаллага югуриб кетувди, деяпти.

— Ҳа-ҳа,— тушунди кампир ва бирпас жим тургач, ўзига-ўзи деди:— Яна бирон ёққа жўнаб қопти-да. Вой-вой-ей, бу юримсак кимга ўхшади-я?

— Ҳалиям ўтирибсанми?— сўради Варвара.

— Ҳа, ўтирибман.

Нариги хонада Михаил тимирскилана бошлади, инқиллаб-синқиллаб, қоқиниб-суқиниб даҳлизга судралиб чиқди, чўмични жаранглатди. Гўё у уйда бир ўзи яшайди-ю, бошқа ҳеч ким турмайдигандай эшикни ёпмади, албатта, кампир оҳ-воҳ қилди, аммо Михаилни чақиришга бўйни ёр бермади-да, оҳиста энгашиб, оёқларини аделга ўрай бошлади. Лекин совуқ бари бир аделдан ўтиб оёқларини музлатаверди. Эҳтимол, бу бошқаларга совуқ бўлмаса ҳам кампирга совуқ эди.

Кампир қунушиб, жим бўлиб қолди.

— Ерни туш кўрсанг, бу ёмон эмас, албатта,— деди у кейин ишонқирамай ва атрофига аланглади.

Кун одамларнинг айни муддаоси бўлиб, вақт билинмасдан тез ўтарди.

5

Михаил бир чўмич сувни ичиб бўлиб нафасини ростлади. Сув томоғидан қуйилаётганида у сувнинг муздаклигини, жони кираётганини сезиб турди, энди яна кўнгли айний бошлади. Михаил бир ўқчиб қўйди, сув қорнида беҳуда қулқуллади, у энди сув эмас, ювинди эди. У яна ичсаммикин деб ўйлади-ю, аммо ичмади — барибир фойдаси йўқ, фақат қорнинг шишиб кетадию ортиқча даҳмаза бўлади, кейин у икки қўли билан қорини ушлаб, пиллапояга чиқди. Ҳозир унга офтоб ҳам, исий бошлаган ҳаво ҳам ёқмасди — ёмғир ёки шамол бўлса ҳарқалай яхши бўларди, нимадир хаёлини олиб, чалғитарди, бунақа қуруқчиликда ўзинга дарров келмайсан албатта. Михаилнинг устида майка бўлиб, оёқ-яланг эди, у ҳатто ичкари билан ташқарини ажратол-

масди, кўзига ҳамма нарса бир хилда чучмал, ғира-шира кўринарди.

Михаил қаққайиб турмаслик учун бир поғона тушди-да, ўтирди, аммо шу ондаёқ дик этиб ўрнидан турди: заиф, элитувчи фикр ҳарқалай унинг эсига кечаги ароқни туширди, ароқлар қазноқда интизор бўлиб турарди. Қизиқ, уни шу чоққача бир мартаям ўйламабди-я, бу энди одати бўйича бўлса керак, ахир унда ҳеч қачон бирданига шунча ичкилик бўлмаганди-да, иннайкейин, умуман кўпдан бери эрталабга қитдай ҳам қолмасди-да. Михаил бирпас имиллаб турди: у кеча Илья билан иккови бир яшик ароқ олиб келганини-ку аниқ билади-я, юз қилишса ҳам бир ўтиришда ҳаммасини ичиб тугата олишмайди, аммо шундай бўлса ҳам ҳарқалай у ўзига ишонмасди; э, тушингни сувга айт... У эшиги даҳлизга қараган қазноққа кирди-да, бурчакдаги эски-тускиларни оқиста кўтарди, хурсандликдан афти буришиб кетди — нимқоронғи қазноқда оғзи берк шишалар қандайдир бошқача, ҳавасни келтириб ялтираб турарди. Яшикдаги катаклардан фақат учтаси бўшабди, қолганлари эса магазиндагидан ҳам яхшироқ турганди, қаранг-а, кечаси билан турибди-я, жин ҳам урмабди-я. Михаил яна бир шиша олиб, наридан-бери шимининг чўнтагига тикди.

У яна туриб келган жойига бориб дам олгани ўтирди. Кўнгли беҳузур бўлиши ҳали босилмаган эди — йўқ, ҳали-вери босилмайди ҳам, аммо таниш ва кўнглига ёқадиган хумордан аъзойи баданига жон киргандай бўлди. Сезади-да ахир, сезганда қандоқ! Энди бемалол ўтириб кўнглиндаги хумор дардию фикрини бирпасгина ҳайдасанг ҳам бўлади. Шунда дунени кўзингга шунчалар қоронғи қилиб юборган лаънати хуморнинг жазоси бир қултумгина ютум эканини яққол сезсан-да, ана шу номсиз азобдан қутулиш нашъасини суриб, ҳузур қиласан. Инсон табиатан шунақа ўзи. Ўзингни ўлгудай чарчаганингни сезиш жуда яхши, нақ ухлаш олдидан, ҳеч нимани эслаш лозим бўлмаган пайтда яхши-да. Бу ҳам қувликка киради. Нима бўлгандаям қувлик-да.

У яна бирпас ўтириши мумкин эди-ю, аммо полиздан Надянинг овозини эшитиб қолди ва кўзига кўринмай қўя қолай деб жазм этди. Кўришар ҳам. Ҳозир хотини унга нима дейишини шундоқ ҳам билади. У уйга кириб пойафзалини киймоқчи бўлди-ю, аммо чўнтагида шиша билан кийинишининг ноқудайлигини кўз олдига келтирди, бунинг устига, кейин Надягами ёки опаларидан биронтаси билан тўқнаш келиб қолиши ҳам мум-

кин, шу боисдан уйга кирмасдан шу туришича, оёқяланг аввал бошда қаёқни мўлжаллаган бўлса, ўша ёққа — мўрчага, Ильянинг олдига жўнади.

Илья ҳеч нима кўрмагандек ухлаб ётарди. У на ташвиш, на ғам-ғурбатни биларди, худди кечаси алла-маҳалгача буғдой янчган одамдай ётарди. Михаил унинг олдига, кеча ҳовлидан олиб кирган пастгина ғўла-га ўтирди ва шишани товуқ катаги орқасига тиқиб қўйди. Қишда товуқ сақлайдиган катак ҳам шу ерда, мўрчада турарди, ўрни келганда ундан стол сифатида фойдаланишарди. Мана, кеча ҳам шунда ичишди, бинойидай, шикоят ҳам қилишмади. Икки шиша шундоққина кўриниб турарди, учинчи шиша эса қандайдир бир мўъжиза билан катакка тушиб қолибди, бўлмаса-ку эшиги берк, ёнбошига ағанаб ётибди. Бу шишани тезроқ йўқотиш керак — агар битта-яримта кириб қолгудай бўлса, кўнглига ҳар хил гап келади. Ахир бу шишани товуқлар ичиб бўшатмаган-ку. Михаил шишани олмоқчи бўлди, аммо бунинг учун ўрнидан туриши, Ильянинг устидан ҳатлаб ўтиши керак эди, шунинг учун у тупирди: бўшми, бўш, майли ётаверсин, кейин бир гап бўлар.

— Илья! — деб чақирди у. Бу унинг бугун айтган биринчи сўзи эди, аввал синаб кўрмагани учун овози ғализ хириллаб чиқди. Вой-бўй, ичи ўзиям роса жизғанак бўлиб кетибди-да, ҳатто сўзни ҳам тўғри айтолмайди-я. Михаил йўталиб овозини тўғрилади: — Менга қара, Илья!

Илья бу овозни уйқусида эшитди, нафас олиши ўзгарди.

— Тур, шунча ётганинг ҳам етар.

— Ҳали эрта-ку, — деб тўнғиллади Илья кўзини очмай, жойидан қимирламай. Агар Михаил индамай ўтирса ёки имиллаб гапирса, Илья яна ухлаб қолиши мумкин эди, чунки у бутунлай уйғонмаганди ва уйғонишни ҳам истамасди, у худди кечқурун ётқизиб, эрталаб турғизиб бўлмайдиган бола синғари бошини уйқудан кўтаролмасди.

— Э, эртанга бало борми! Кун ёйилиб кетди-ку.

— Нега ухламайсизлар-а? Кеча Варвара уйғотувди, бугун сен. Алламаҳалда ётдик-ку, ахир.

— Хўш, қалайсан? — деб сўради Михаил унинг гапига қулоқ солмай.

— Ҳозирча билмайман. Тирикка ўхшайман, — ҳарқалай Илья кўзини очди.

— Мен эса аъзойи баданимни майдалаб ташлашгандайман. Қўлим қаёқдаю оёғим қаёқдалигини ҳам би-

лолмаяпман. Бир бало қилиб эмаклаб келдим бу ерга. Ушандаям дам олиб-дам олиб келдим.

— Ҳа, кеча кўп отворибмиз.

— Эрталаб ҳали кўзимни очмасимдан абжағим чиқиб кетганини билдим. Ётишга ётолмайман, турсам ётгим келади. Мана сен ухлаб ётибсан, сенга ҳеч гап эмас. Мен эса, йў-ўқ!

— Мен эрталаб уйқуга тўйишим керак. Ҳа. Мен худди ҳеч нима бўлмагандай маза қилиб ухлайверишим мумкин. Ана шунақа! Ишқилиб безовта қилмасанг бўлди.

— Шунақа де!— Михаилнинг ҳаваси келди.— Одам мисан ўзи ё бошқа нарса? Ахир, туғишган ака-укамизку — фарқимиз бўлмаслиги керак чамамда.

— Ака-уками, йўқми, ичкиликка барибир.

— Йўғ-е! Аммо омадимиз бор экан ўзи, нуқул оқидан урибмиз-да. Агар анависидан бўлса, роса расво бўлардик-да, бугун мен ўрнимдан ҳам туролмасдим. Туролмасдим, турган гап, туролмасдим. Ўзимни биламанку, ахир.

— Қизили менга ҳам ёқмайди.

— Жин урсин, касални ўзингга сотиб оласан.

— Нима?

— Касални сотиб оласан,— Михаил бошини кўрсатди.— Нақ пулга-я.

— Ҳа, бу аниқ.

— Беш йилча олдин жин ҳам урмасди менга. Ичдим нима-ю, ичмадим нима, эрталаб туриб кетаверардим. Энди эс-ҳушинг жойидалигида ётсанг ҳам олдинданоқ эрталаб қанақа қилиб турарканман деб юрагинг така-пука бўлиб туради. Бу ярамасни стаканлаб ичасану аммо бир томчидан бўлиб чиқиб кетади-да. То покпокиза бўлмагунча одам бўлмайсан. Тупурасану камроқ қолгандир деб ўйлайсан, қаёқда, минг тупурсанг ҳам фойдаси йўқ. Умр бўйи мана шунақа қийналиб юраве-расан.

— Шунақа бир латифа бор,— деб эслади Илья.— Она қизини отасини қидиргани юборади. Ҳа. «Бор,— дейди онаси,— газакхонага, отанг унақа, отанг бунақа, ўша ерда бўлса керак». Турган гапки, отаси ўша ерда, бошқа қаергаям борарди? Қизи бориб: «Дадажон, юр уйга, онам айтди»,— дейди. Отаси эшитиб турибди, проқли стаканни қизига тутқазибди-да: «Ич!»— дебди. Қизи йўқ дебди, мен ичмайман, истамайман дебди. «Ич,— дебди отаси.— Мен сенга айтаяпман!» Қизи ста-

кандан бир хўпладдио йўталибди, қўлларини силкитибди, кўкариб кетибди-да: «Вой-бўй, жуда заҳар экан-ку!» дебди. Шунда отаси қизига: «Хўш, каллаварамлар, нима, онанг билан икковинг мени бу ерда асал ичади деб ўйловдингларми?» деган экан.

— Ана,— деб кулди Михаил.— Улар бизни асал ичади деб ўйлашади шекилли. Жон-дилимиз шу ичкилик деб ўйлашади-да.

— Бу латифани эшитмовдингми?

— Йўқ, эшитмовдим. Жуда тўғри латифа экан. Ҳаёттий.— Михаил индамай қолди, айтилган гапларга бошини сарак-сарак қилди, кейин чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ деб ўйлади.— Шунинг учун, Илья,— деди у ва товуқ катаги орқасидан пишани олди.— Ўзимизга келиб олмасак бўлмайди.

— Олиб келибсан-да,— Ильянинг овози шундай титраб кетдики, унинг қўрққанини ҳам, суюнганини ҳам тушуниб бўлмасди.

— Утиб келаётиб, ола келдим. Кейин бориб юрмай дедим.

— Балки ҳозирча ичмаганимиз маъқулдир? Сабр қилиб турамизми?

— Сен ўзинг биласан, мен эса ичаман. Бўлмаса кеч-гача ҳам етиб боролмайман. Бош оғриқ қилсак, ёзиб юбориши мумкин. Шундоқ ҳам аранг нафас оляпман. Шундоқ қилмасам онамнинг ўрнига мени кўмишларингга тўғри келади.

— Хўш, ойм қалай?

— Билмайман, Илья. Ҳеч нима дея олмайман. Олдига кирганим йўқ. Тузук шекилли, бўлмаса аёллар ғизиллаб келиб айтишарди.

— Ҳа, тўғри, айтишарди.

— Хўш, қалай, қуяйми-қуймайми?— деди Михаил пишани очиб.

— Хайр, майли, қуя қол. Шерик бўлиб турай.

— Бу гапинг тўғри.

— Ие, газагинг йўқми ҳали?

— Йўқ. Агар истасанг, ўзинг бор, мен эса ҳозир бормайман. Қўй ўшаларни! Улар бизни бу ерда асал ичяпти деб ўйлашади.

— Бориб газак қидириб юришим жуда ноқулай-да.

— Нима, сен бегонами? Керакли нарсани олу келавер.

— Бўпти, шундай олаверамиз. Бўлади.

— Бўлади, албатта. Ичсанг ҳам ўласан, ичмасанг

ҳам. Уладиган бўлгандан кейин ичиб ўлган яхши,— худди дуо ўқиётгандай гапирди Михаил ва ичиб юборди, то ароқ жойига етиб боргунча диққат билан кутиб турди, шундан кейингина стаканни катак устига оҳиста қўйди,— улар бизни асал ичяпти деб ўйлашади.— У нафасини юта-юта тўхтаб-тўхтаб, қалбини илитаётган ўша сўзларни яна қайтарди.

Илья ўрнида афтини буриштириб ўтираркан, Михаилни кузатарди.

— Хўш, қалай?— деб сўради у қизиқиб.

— Кетди, жин ургур. Қаёққа борарди? Ич, чўзиб ўтирма, бўлмаса кейин томоғинга тиқиладию ўтмайди. Дастлабкисини шартта кўтариб юбориш керак.

Ниҳоят Илья ҳам ичди. Ичди-ю, яна худди хайрлашаётган одамдек кафти билан оғзини елпиди. Унинг одати шунақа экан ўзи. Кеча, унинг бу қилиғи Михаилни қизиқтириб қолганди, кейин ўзи ҳам акасига тақлид қилиб ароқнинг кетидан хайрлашгандай кафти билан икки-уч марта оғзини елпинди, майли-да, кейин бирорта келишмовчилик бўлмасин девди, лекин сира нафини кўрмади. Бундан ташқари ўз одатидан қолмади — биринчи бўлиб ичаверди, ичгандан кейин эса бунақа хайр-хўшларни унутиб қўйди, эҳтимол, буни Илья учун бутунлай бошқача аҳамияти бордир. Михаил сўрамади, иннайкейин қанақа қилиб ҳам буни сўрайсан?

Мўрча, у ёқ-бу ёғига қаралса, кўпроқ ошқонага ўхшарди, бу товухқонаси борлиги учун эмас албатта. Бу мўрча ростакам мўрча эмасди, полиздаги ростакани эса бундан уч йил бурун ёниб кетганди. Шундан кейин Михаил четдаги қазноқни вақтинча мўрча қилиб қўйганди. Буғланадиган супа аввал йўқ эди, гиштин печка ўрнига чўян печка ёқишарди, шунда сув иситишарди, фақат номи мўрча эди. Аммо чакки эмас, амал-тақал қилиб туришарди, буғлангиси келса, Михаил қўшнисини Иванникига борарди. Унинг янги мўрча қуриш ҳаракати ҳам йўқ эди. Иннайкейин ёлғиз бир одамнинг мўрча қуриши осон эканми? Лекин ёниб кетган мўрча ўрнида, мана уч йилдирки, сурункасига шунақанги йирик-йирик картошка бўляптики, кишининг кўзи ўйнаб кетади. Бутун қишлоқда картошка энди нўхотдай-нўхотдай бўлганда, Надя шу ердан овқатга картошка қазиб оларди. Яхшиликка ёмонлигу, ёмонликка яхшилик деб жуда тўғри айтишаркан.

Михаил дарча олдида ўтирарди, шунинг учун у биринчи бўлиб Варваранинг худди танкка ўхшаб тўғри

мўрчага келаётганини кўриб қолди. У сўкиниб, шипани кўздан нарига олиб қўйди. Варвара остона ҳатлаб ўтди-ю, кўзини қисди — ташқаридан кирган одамга ҳаммом ичи бутунлай қоронғи кўринарди.

— Ҳой, сенмисан? — деди у Михаилга тикилиб қараркан.

— Йўқ, мен эмасман, Исо пайғамбарман.

— Э, қўйсанг-чи ҳазилингни! Сен шу ердами-йўқми мен қаёқдан билай. Мен Ильянинг бир ўзи дебман. Мен унга онамиз туриб ўтирадиган бўлиб қолганини айтгани келувдим.

— Туриб ўтирибди?

— Ўтирибди, ўтирибди. Кўрдиму кўзларимга ишонмадим. Туриб қараб ўтирибди. Оёқларини пастга осилтириб олибди...

— Бошини кўтариб ўтирибдими?

— Сен, Илья, мазах қилма, нима кераги бор, — деб Ильяни уришиб берди Варвара. — Онамиз тўғрисидаям шунақа дейдими киши. Ахир у онамиз-ку, бегона эмас-ку.

— Мазах қиляпсан деган гапни қаёқдан олдинг?

— Юринглар, ўзларинг кўрасизлар, ўтирибди. Ким ўйлабди-я? — Варвара ҳозир инилари оналарини кўриб, уларнинг ҳам хурсанд бўлишларини, истарди, шунинг учун яна деди: — Мана, боринглар, қандай ўтирганини бориб кўринглар. Бўлмаса, бу гапни Варвара ўйлаб топган дейсизлар.

— Нимасини кўрамиз, майли ўтира-эрсин, — деб ваз кўрсатди Михаил. — Ҳадеб жонига тегавериш ҳам бўлмайди. Ишқилиб, қараб туринглар, тагин йиқилиб тушмасин.

— Йўқ, йўқ, жуда яхши ўтирибди.

— Биз кейинроқ, сал туриб борамиз, — деб ваъда берди Илья.

Варвара атрофга синчиклаб қаради, гапиришга бирон баҳона тополмай бурилиб кетмоқчи бўлди, аммо Михаил уни тўхтатди:

— Надя уйдами-йўқми?

— Уйда. Ҳамма уйда. Люся ҳам, ойимиз ҳам уйда.

— Ойимиз ҳам уйда дейсанми?

— Ҳа, сенларни-ю! — тушунди Варвара. — Сенларга гапиргину қочавергин. Хўп, мен кетдим.

— Бора қол, бора қол. Ойимизга қараб тур, тагин бирон ёққа қочиб кетмасин, кейин қидириб юрмайлик.

Варвара омбор даҳлизидан юрагини ҳовучлаб чиқди, омбор баланд бўлиб, остонаси олдига биронта ғўла қўйиш ҳеч кимнинг эсига келмас эди, кейин у энди қаёққа борсамикин деб, тўхтади-да, ўйланиб қолди. У укалари билан бўлган гап-сўздан кейин улардан анча ҳафсаласи пир бўлган эди, шунинг учун у безовта бўлиб қолганди. Агар инилари оналари олдига боришса, бу бошқа гап эди: у ҳам бирга кирарди, инилари оналарини кўриб қандай ҳайрон бўлишларини ўз кўзи билан кўрмоқчи эди, ахир оналари куни кеча ўлим тўшагида ётувди-да, бугун бўлса туриб ўтирибди — худди соғ одамдай. Аммо инилари мўрчада қолишди, гўё бу мўрча уларнинг ҳақи маҳрига тушгану оналаридан азизроқдай эди, шунинг учун Варвара энди нима қилишини билмас эди. У чучварани туш кўрганини эслади-ю, юрагига ғулғула тушди. Яхши туш эмас, вой, яхши туш эмас. Энди у кимдан сўрасайикин, таъбирини ким айтиб бераркин? Люся билан гаплашиб бўлмайди — у Варварага шундай тўнғилладики, асти қўяверасиз, Надя бўлса қўли ишдан бўшамайди, вақти йўқ. Варвара турган жойидан қўзғалди-ю, нари бориб тўхтади, гангиб атрофга аланглаганича ивирсиб турди, фақат шундан кейингина дарвозадан ташқарига чиқишга жазм этди — у ёқда одамлар бор.

Варвара остона ҳатлаб ташқари чиқиши билан Михаил шоша-пиша шишани катак орқасидан олиб, яна катак устига қўйди, ҳатто фурсатни сезиш учун дўқ этиб қўйди, у шу ерга келганидан бери сезиларли даражада хушчақчақ бўлиб, юзларига ҳам қон югурган, кўзлари тийраклашган эди.

— Хўш, Илья,— деди у чаққон,— ишлар юришиб кетганга ўхшайди. Айни қўшимча қиладиган пайт. Кечикиб қолмаслик керак, кейин қувганинг билан етолмайсан.

— Газаги бўлмаса энди ололмайман,— деб рад этди Илья.— Ҳидлаш учун лоақал бир тишлам нонинг ҳам йўқ — ҳа, ўша бўлсаям майлийди. Бунақада расво бўламиз. Бир-иккита оласану таппа тайёрсан-да. Сира қизиғи йўқ.

— Бўлмаса полиздан пиёз олиб келайми?

— Пиёз билан иш битмайди. Бу турган гап. Бу ерда ҳатто тўз ҳам йўқ.

— Газак бўлса-ку зўр бўларди-я, албатта,— деб унинг фикрига қўшилди Михаил ва маъюслашиб жим бўлиб қолди.— Начора, кутамиз! У ёққа боришга ҳозир сира

оёғим тортмаяпти. Яна ғалва бошланади. Агар Надя бирон ёққа чиқса, физиллаб бориб келаман.

— Кўнглинг тортса, сен ичавер.

— Шошиб нима қиламан, бирон ишим қоляптими. Бир ўзим сира ичгим келмайди. Унда, жин ургур, жуда ошириб юборади. Яхписи, киши ёлғиз ичмагани дуруст, мен кўп синаб кўрдим.

— Умуман, киши ичмаса яна ҳам яхши дейишади.

— Дейишади, Илья, дейишади, мен ҳам эшитганман.

Одамлар оғизларига келганини гапиришяпти, қайси бирига қулоқ соласан, кимки ичмаса ичмагани маъқул, шундай ўтиб кетаверади, кимки бунга айланишган бўлса, демак ҳаваси бор-да, тағин билмадим... Михаил анчагача бошини чайқади.— Билмайман, Илья, билмайман. Бари бир тортиб туради — мен шундай деб ўйлайман. Зўр нарса-да, жин ургур, қани энди қўлингдан келса удалаб кўр. Дабдала бўлиши мумкин. Мен энди умидимни узиб қўйганман. Ёшлигимда бир неча бор тавба қилдим, кейин йиғиштириб қўйдим, ўзимни ҳам, одамларни ҳам алдаб нима қиламан, дедим. Фойдаси йўқ. Энди бўлса, шу ишим яхшими-ёмонми, бари бир уни ташлолмайман деб ўйлайман. Одамларга кулги бўлмаслик керак. Ҳар қандай бошқа иш сингари ичишни ҳам билиш керак, албатта. Биз бўлсак худди сув ичгандек то бурнимиздан чиқмагунча ичаверамиз.

— Ичишни билиш керак — бу аниқ.

— Ўзинг ҳам тез-тез ичиб турасанми?

— Мен машинадаман, тез-тез ичиш тўғри келмайди менга. Шаҳарда бу масалада қаттиқ туришади — ҳа, иннайкейин хотиним ҳам сира ёқтирмайди. Аммо агар хотин, машина бўлмаса албатта отаман. То кекирдакка етгунча.

Михаил, шу ердамикин дегандай шишага кўз қирини ташлади, кейин сўради:

— Эҳтимол, ичарсан? Кейин устидан бостириб бирон нима ерсан.

— Йўқ, ичолмайман. Сен ичавер, менга қарама.

— Лекин мен озгина ичаман, яна тортиб қолди.— Учиндан ҳам стаканга озгина қўйди-да, тўхтамасдан, худди заҳар ютгандай шартта кўтариб юборди.— Мана бўлди,— деди у пишиллаб.— Ўлдирса ҳам арёқ ўлдирсин. Ичганинг қолади.

— Қани энди устига қулинг ўргилсин бир овқат бўлса. Ҳа.

— Хўш, аслида, нима учун ичамиз?— деди Михаил алаҳсимасдан ва ўзича бошини қимирлатиб, Илья бирон нима дермикан дегандай кутиб турди. Илья индамади.— Одамлар аламдан ичади, ундан-бундан дейишади. Йўқ. Бу бўлмаган гап. Одамлар бу одат дейишади, одатни эса тарк этиш қийин, тўғри, худди нонга одатлангандек одатланиб қолганмиз, ахир нон бўлмаса столга ўтиришмайди-ку: аммо бу ҳам эмас, чунки одатланишнинг ҳам бирон-бир сабаби бўлиши керак-ку. Эндиликда ичиш зарурати туғилди, шунинг учун ичяпмиз, мен шундай дей ўйлайман. Илгари биринчи навбатда нима керак эди? Нон, сув, туз. Энди шуларнинг ёнига бу жин ургур ҳам қўшилди.— Михаил шишага қараб бош ирғади.— Турмуш ҳозир бутунлай бошқача, ҳаммаси ўзгариб кетди деявер, ана шу ўзгаришлар инсон насибасига қўшимча қилишни талаб қилиб қолди. Биз қаттиқ чарчаймиз, мен сенга айтсам, аммо ишдан эмас, албатта, нимаданлигини ким билади дейсан. Мана мен бир ҳафта ичмадим, аранг оёғимни судраб юрдим, қийналиб кетдим. Ичдим худди ҳаммомда ювиниб чиққандай бўлдим, елкамдаги юз пуд юкни ташлагандай бўлдим. Эл-юрт олдида гуноҳкорлигимни биламан: уйда хотин билан жанжаллашдим, охирги пулни совурдим, ишгаям чиқмай қолдим, қишлоқда эшикма-эшик тиланчилик қилдим, уят албатта, бош кўтариб юролмайсан. Аммо бошқа жиҳатдан эса яхши бўлди. Бир томондан яхши, иккинчи томондан ёмон. Гуноҳингни ювиш учун яна ишга борасан, бир кун, икки кун, беш кун ишлайсан, уч кишининг ишини қиласан, қаёқдандир куч ҳам пайдо бўлади. Хўш, кейин тинчигандай бўласан, юзинг сал ёруғ бўлади, яшаш мумкин. Фақат ичмасанг бас. Йўқ. Энди бир ёқдан осону бошқа ёқдан қийин, қийналаверасан, хумор қилади.— Михаил қўлини силтади.— Яна қўзиб қолади. Чидолмайсан. Бошқатдан бошланади. Демак, чарчабман. Вужудим дам олишни талаб қилиб қолади. Буни мен эмас, вужудим ичяпти. Вужудимга нон билан бирга бу ҳам керак экан, чунки вужудимда шунақа эҳтиёж пайдо бўлган. Хўш, сен нима дейсан?

— Эҳтиёж — бу аниқ, — деб унинг фикрига қўшилди Илья.— Ичгандаям кўтаришимизгаю эҳтиёжимизга қараб ичамиз, сиққанича-да.

— Қанақасига ичмайди киши?— деб давом этди Михаил.— Бир кун, икки кун, боргинки бир ҳафтаям бўлсин — чидаш мумкин. Бордию бутунлай, то ўлгунича ичмаса-чи? Ўзинг ўйлаб кўр, ахир. Келажакда пешонанг

мундоқ йилт этмаса, кунларинг бир хилда ўтаверса. Ишу уйга боғлаб қўйилганимиздан кейин дод демайсанми, ахир, фалон ишларни қилиш керак эди, қилмадинг де-йишади, ҳаммасини қилишинг керак, керак, керак, борган сари кўпроқ қилишинг керак — ер ютсин, шу ишлариниям. Ичдингми — озодликка чиққандай бўласан, эркин бўласан, ҳеч нима қилмайсан ҳам, нимаики лозим бўлса, ҳаммасини қилгансан. Нимани қилмаган бўлсанг, демак қилмаслигинг керак, ўша ишни қилмай тўғри қиласан. Жуда яйрайсан, ўзига яхши бўлишига юрмаган одам ахлоқ эмасми ахир? Агар меъёрини билсанг, ичкилик аввалига жуда жонингни киритади.

— Агар меъёрини билсак, мана шунақа расвойи жаҳон бўлиб юрмасдик.

— Ҳа, бўлмасдик, албатта. Бошқа томондан эса, агар сен ҳозир менга: бас, бўлди қил, десанг, мен бас қиларканманми? Аслини олганда балки шу ҳам етар, мана, анча енгил тортдим, энди турган гап, бошқа биқинимга тушади. Бари бир менга керак, табиатим ўзи шунақа. То қусурим қонмагунча, биров мени шаштимни қайтармаслиги керак. Томоғимни қисиб, орттириб қолиш мижозимга тўғри келмайди, то йиқилиб қолгунча мириққим келади. Ишда ҳам, ичишда ҳам. Ўзинг биласан.

— Ойига қанча оласан?

— Нима ойига? Виноми?

Илья кулиб юборди:

— Винони-ку сен бухгалтериясиз ичасан, буни биламан. Мен сендан ойлигинг қанча, ҳа, ойига қанча пул оласан деб сўраяпман?

— Ойлик... гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ, Илья. Агар билишни истасанг, ойлик энди илгаригидай эмас, ҳозирча бизда механизаторлар шипиришяпти, бизни, ўз оёғида юрганларни эса қисиб қўйишди. Менга олдингига қараганда, дастлабки йилларда тўлашганини деярли ярмини беришади. Илгари икки-уч баржага юк ортсанг, тинчгина қорнингга чертиб ётаверардинг. Тўғри, ишни ҳам қотирардик-да. Эҳ-ҳе, ана ишу мана иш, ҳозирги иш иш эканми. Ёғочларни қўлда думалатардик-да. Энди нима, энди кран. Боғлайсан — ечасан, босиб қолмаслиги учун кўзингга қарасанг бўлди. Ҳамма ердаям шу, қаёққа қарасанг одам ўрнида машина, техника.

— Уша билан, техника билан осон-да, ахир.

— Осон албатта, ким йўқ деяпти. Анча осон. Жон узиб ётмаймиз. — Михаил бир зум хаёлга чўмди-да, ногаҳон сал ийиб деди: — Ушанда ҳарқалай қизиқарли эди,

Нинка баттар пишиллади.

— Хўш, нега индамайсан?

— Унда бу ерда вино ичиб ўтирганингни ойимга айтиб бераман, — деди Нинка бидирлаб ва қочиб кетмоқчи бўлиб эшикни мўлжаллади.

— Мен сенга айтишни кўрсатиб қўяман! — деди Михаил тутоқиб. — Айтиш қанақа бўлишини шундай кўрсатиб қўяманки, туққан онангни ҳам таниёлмай қоласан! Ҳали сен ўз отанга гап қайтаришни ўрганидингми? Ойисига айтармиш-а! Вой ярамас-ей! — Ильяга қараб арз қилди. — Муштдай бўлиб туриб гапирган гапини қара-я!

— Унда уришмагин-да.

— Ҳеч ким сени уришаётгани йўқ — овозингни ўчир. Бунақа қайсарлигинг учун эсдан чиқмайдиган қилиб адабингни бериш керак эдику-я.

— Майли, бу қизалоқни қўйиб юбор, — деди Илья Нинкага раҳми келиб. — Энди у бунақа қилмайди.

— Энди қилмайсанми?

— Қилмайман, — деб чаққон ваъда берди Нинка ва бошини кўтарди. Кўзлари ўйнаб, кирганида пайқашга улгурмаган нарсаларни илғаш учун атрофга аланг-жаланг бўла бошлади.

— Жуда шумтакасан-да. «Қилмайман» деб қутулиб кетасан-да. Хўроз ҳам тонг отмасаям қичқиравераркан, сен ҳам худди ўшанинг ўзи. Шунақами? Тўхта, шошилма. Борасан, бирон нимадан қуруқ қоляпсанми. Мен сени-ку роса савалардим-а, аммо Илья амакинг қўймапти-да. Сен бунинг учун Илья амакинг билан икковимизга газакка бирон нима олиб келишинг керак. Тушундингми?

— Тушундим.

— Ҳеч балони тушунмадинг.

— Мен ойимга айтаман, ойим беради.

— Яна ўша гап экан-да. Яна ойимга айтаман дейди-я. Нима, ойинг аралашмаса ўзинг тўғрилаб келолмайсанми? Ойингни қўй. Сира оғиз очма, сен шундоқ олиб келгинки, ойинг билмасин ҳам, эшитмасин ҳам. Энди тушундингми?

— Энди тушундим.

— Столни ёки қазноқни қарагин-да, секингина олиб келгин. Кейин мен сенга шиша бераман. — Михаил кечаги бўш шишалардан бирини четга олиб қўйди.

— Ҳа-а, — деди Нинка ҳушёр тортиб, — олдинига берасану кейин яна ўзинг тортиб оласан.

— Тортиб олмайман, тортиб олмайман. Югур.

— Ҳу, унда тортиб олдинг-ку,

— Унда тортиб олувдим. Ҳозир олмайман. Ҳозир ўзимда бор. Мана, Илья амакинг гувоҳ, олмайман.

— Мен гувоҳман,— деди Илья кўкрагига уриб.

Нинка тураверди.

— Хўш, тагин нима дейсан? Югур тезроқ.

— Менга иккита керак,— деди Нинка иккинчи бўш шишага бирров кўз ташлаб.

— Бўпти, иккита бераман, фақат тезроқ бор, худо хайрингни бергур,— деди Михаил биринчи шиша ёнига иккинчисини ҳам қўшиб.

Нинка кўйлаги ичига яшириб булка нон олиб келди, бошқа ҳеч нима, чунки у стол атрофида айланишиб турганида онаси ҳайдаб юборди, булка олиш эса осон эди, нон даҳлизда тургани, Надя уни нонуштагача шу ерга қўйиб қўйганди. Ҳеч нарса йўғидан кўра нон борлиги яхши, албатта, аммо эрталабки ичишга бир ноннинг ўзи ҳар ҳолда камлик қиларди. Шу пайт Михаил мўрчада, боши тепасида икки ёки учта товуқ тухум туғиб юришини эслаб қолди. Нинка чиқиб этагида мояк билан бешта тухум олиб тушди, мояк кўкламдан бери ўша ерда турган бўлса керак ўзиям, барини бетига қарамай ютишга ўрганиб қолган Михаил ҳарқалай ароқдан кейин суриштирмай моякни ютиб юборди. Гарчи оч қоринга бўлмаса ҳам, барибир, унинг кўзлари қинидан чиқаёзиб, кўнгли беҳузур бўла бошлади, энди томоғини чайиш учун газак устидан яна ароқ ичишга тўғри келди. У туфлаб сўкинди ва қайтиб тухум ютмади-да, нондан ушатиб еди.

Тухум учун Нинкага товуқ катагидаги думалаб ётган учинчи шишани беришди, туз келтиргани учун унга тўртинчи, ҳали бўшамаган шишани беришга ваъда қилишди. Қиз шишани пойлаб мўрчадан кетмади. Уйга, боришнинг ҳозир унга қизиғи йўқ эди, бунинг устига Надянинг нони қидираётгани шу ердан ҳам эшитилиб турарди, нон худди сигир ямлаб ютгандай йўқ эди. Нинка бегубор, маъсум кўзлари билан эркакларга қараб жимгина ўтирарди, у ўзини бу ерда бутунлай тинч сезарди. Тақдир энди уни эркакларга маҳкам боғлаб қўйган эди, шунинг учун Михаил ташвиш тортмаса ҳам бўларди: Нинка уни чақмасди. Кўп ўтмай бу шишани ҳам бўшатиб беришди, Нинка шишани олиб бориб, ўша ерга, саржин орқасига яшириб қўйди. Кейин ғов ёнида ғимирлаб юриб, одатдагидек айланиб-айланиб уйга яқинлашди, қорни очган шекилли.

Ароқдан кейин эркакларнинг суҳбати яна ҳам қизиди. Улар фақат бир мартагина чалғишиб, бўшашиб қолиш-

ди, шунда Илья бемаврид ичиб ўтирганлари учун кимнингдир олдида ўзини оқламоқчи бўлгандай:

— Нима қилиш керак? Энди ойимизнинг олдида ўтиришимизнинг ҳожати йўқ. Ҳа. Ўзинг кўриб турибсан, туриб ўтирибди. Ҳадемай қарабсанки чопқиллаб ҳам кетади, — деди.

— Ҳа, шунақаям қилади, — деди Михаил бошини лиқиллатиб.

— Тавба, уни қара-я! Сира-сира ўйламовдим. Тайёр бўлиб ётувди, ахир, ҳеч қандай умид қолмаганди, бир нима унга таъсир қилди-ёв. Вой, ойи-ей! Ойи!

— Ойимиз кўзбойлоғичнинг ўзгинаси.

— Тўғри, ажалгаям фириб берди.

— Мен сенга бир гапни айтайми, Илья: шу иши чакки бўлди. Ҳозир ўлгани яхшироқ эди. Бизга ҳам, ўзига ҳам яхши бўларди. Бу гапни фақат сенга айтяпман — бир-биримиздан яшириб нима қиламиз? Барибир ўлади-ку, ахир. Ҳозир айна пайти: ҳаммамиз йиғилдик, тайёргарлик кўриб қўйдик. Ҳаммамиз йиғилгандан кейин чўвиб нима қиларди, бизни лақиллатиб. Мен унга ишонибман, сизлар эса менга. Мана энди оқибати.

— Нега унақа дейсан? — деб эътироз билдирди Илья. — Ажали етганда ўлаверсин. Бу унга боғлиқ эмас.

— Мен ҳозир айна пайти эди, демоқчиман-да. Ўлсанг ҳам ўл, ўлмасанг ҳам ўл, қорангни ўчир бу ердан, кўринма деб талаб қилолмайсан-ку ахир. Бу шунақа иш. Мана, сизлар кетасизлар, кейин уч-тўрт кун ётадию бари бир бандаликни бажо келтиради. Шу гапим эсингда бўлсин. Бекорга у шунақа бўлмади, беҳуда шунақа бўлмайди. Кейин мен яна сизларга телеграмма юборишим керак, сизларнинг кайфиятларинг ҳам аввалгидек бўлмайди. Ким келади, ким келмайди. Ҳамма иш бешбаттар расво бўлади. Улими олдида дийдорига шундоқ ҳам тўёлмай қоласан.

— Нега келмас экан киши?

— Ҳар нарса бўлиши мумкин. Мана, Татьяна, ҳалигача дараги йўқ.

— Татьяна — ҳа. Билса керакки шошилмаётгандир-да.

— Гап шунда-да, билмайди, шунинг учун шошилмаяпти. Агар бугун ҳам келмаса, ойим жинни бўлиб қолади. Ойим Таньчорам деб шундоқ ҳам жонимиздан безор қияпти: гоҳ туш кўради, гоҳ яна бир балолар. Сен бу ерда турмайсан, билмайсан-да.

— Келади. Шунақа телеграмма олсаю келмаса, билмадим бунини нима дейишаркан.

— Ҳа, агар келса, ичамиз, иззат-ҳурматини жойига қўйиб кутиб олиш керак. Синглимиз ахир.

— Ичамиз — ҳа, илож қанча?

— Келмаса ҳам, барибир ичамиз,— деб йўлини топди Михаил.— Бари бир ичамиз, Илья. Сен билан бизга қийин.

— Энди нимаям қилардик?— деди хаёл суриб қувонаркан, унинг гапини маъқуллаб Илья.— Энди уни тўкиб ташламайсан-ку.

— Уни тўкиб ташлашимизга ким қўйиб қўяркан? Бу давлат иши. Бу шунақа иш.

— Энди истасанг ҳам, истамасанг ҳам ичиш керак.

— Гапларинг жуда қизиқ-да, истамасанг ҳам эмиш. Масалани бундай қўйиш ҳам мумкин эмас. Ичамиз — нега истамас экансан? Керак бўлгандан кейин ичамиз-да,— деб туриб олди Михаил.— Зиммамизга шунақа мажбурият ололамизми? Ахир биз сен билан ҳар куни кўришмаймиз-ку.

— Ололамиз. Нега ололмас эканмиз?

— Бу бошқа гап.

Шундан кейин гап яна ҳар икковига яқин, ёқимли, қизиқарли мавзуга кўчди. Бу, албатта, эркакларни баттар жўшдириб юборган эди. Яна ичкилари келиб қолди, боз устига ароқ шундоққина ёнларида эди, чўмилишса ҳам бўлаверади, пули олдиндан тўлаб қўйилган. Михаил пойафзалини кийиш баҳонасида қазноққа яна бориб келмоқчи бўлди. У шипиллаб жўнаб қолди, бу вақт ичида Илья эрталабдан бери турмай чўзилиб ётган ўрнини думалоқлаб ўраб қўйди, ташқарига чиқиб ёзилди.

Бу сафар этик кийишга ҳам Михаилнинг қўли тегмай қолди. У аввал қазноққа кирди. Кирдию кўзи тиниб кетди: яшикнинг деярли ярми ҳаёсизлик билан талон-торож қилинганди. Шундай бўлгач, унинг эсига этик келармиди? Михаил енгиллашиб қолган яшикни кўтариб гириллаб орқасига қайтди: сақлаб қолиш мумкин бўлган нарсани сақлаб қолиш керак эди, йўқса бир минутдан кейин шу ҳам қолмаслиги мумкин.

У мўрчада роса сўкиниб ичини бўшатди. Шишаларни уйдагилар яшириб қўйишгани кундай равшан эди, аммо уларни қайтариб олиш осон эмасди. Ҳозир бер, вассалом, деб томоғига пичоқ тираб турадиган пайт эмасди. Ароқни кеча бошқа сабаб билан олишганди, ўртадаги пулга олишганди. Ароққа кўпроқ эркакларнинг меҳнати синган, шунинг учун ҳам эркак-да, аммо ҳушёр бўлган пайтда ҳақини пеш қилса бўлади, лекин маст одамда бунақа

ҳуқуқ бўлиши гумон. Шунинг учун энди гўё ҳеч нима бўлмагандай, ҳаммаси ўз жойида тургандай қилиб кўрсатишга, кўз-қулоқ бўлиб, қулай фурсат келишини кутишга тўғри келади.

Улар энди янги шишани очишган ҳам эдики, йиғлаб кўзлари қизарган Нинка келиб остонадаёқ шундай деди:

— Ойим ёмон.

— Ойингни осса ҳам кам,— деди унга жавобан ҳали ҳам жаҳлидан тушмаган Михаил.

— Майли, кел, дада, уни осиб бир томоша қилайлик.

— Мени-ку туким ҳам ҳам емайди-я, аммо ойинг жуда баобрў бўлиб кетади-да.

— Ойинг сени нима қилди?— деб сўради Илья Нинкадан.

— Э-э, нонни сен ўғирлагансан, дейди. Ўзи ҳеч нимани кўргани йўғу, кўрдим дейди.

— Ойинг жўрттага сенга шунақа деган. Бўйнингта олма,— деб уни огоҳлантириб қўйди Михаил.

— Мен ҳам шунақа қилдим. Бўлмаса дадамдан ёки Илья амакимдан сўрагин, дедим.

— Бу гапинг чакки бўлибди, бизни айтмаслигинг керак эди. Бизни ҳозир уларга бир тийинлик ҳам обрўмиз йўқ, буни тушуниш керак. Бекорга айтибсан. Шунга ақлинг етмабди-да.

— Ойим ёмон,— деди Нинка тўмсайиб.

— Нима ҳам дердим энди. Ундан гина-кудуратим сеникидан кўп бўлса ҳам ажаб эмас.

— Улар сизларни, жуда худо берди уларга дейишди. Иннайкейин-чи, энди ҳали-вери бас қилишмаса керак, дейишди,— деб чақиб солди Нинка.— Сени-чи, дада, ароқ-хўр, бошқа нарсага ярамайди, дейишди, ҳаммасига сен айбдор эмишсан.

— Қизчанинг олдида сайрашганини-я,— деди Михаил заҳархандалик билан бошини чайқаб.— Нима мумкину нима мумкин эмас, сира тушунишмайди. Сен қулоқ солма,— деди у Нинкага.— Улар вайсашаверади-да. Хўш, ўзинг кимга ишонасан: бизгами, уларга?

— Сизларга.

— Ҳа, гап бундоқ бўпти. Бизни этагимиздан ушлайвер, дар қолмайсан. Уларни эса, гапларига қулоқ солма.

Эркаклар яна шишага ёпишишди. Отасининг гапидан дадилланган Нинка шу ерда суйканиб ўтирарди, у отасининг ароқли стаканини олди-ю, ҳидлаб пишқириб қўйди, кейин бўш стаканини ҳидлаб яна пишқирди, худди тенгдай гапга аралашиб, эркакларни кўпроқ қуйишга қистаб,

улар шишани қандай бўшатаётганини зийраклик билан кузатди. Михаил унга ачиниб, олдидан ҳайдаб юбормади. Кейин ҳайдаб юбормай тўғри қилганини билди.

Нинка сўради.

— Дада, тўкиб ташланмаган шишаларни магазинда оладими-йўқми?— у бу саволини уч-тўрт марта берди, чунки Михаил Илья билан гаплашаётгани, шунинг учун Нинканинг бу бемаъни гапига қулоқ солмаганди.

— Бу яна қанақа тўкилмайдигани бўлди?— деди у ниҳоят.

— Ҳу, анави тўкилмайдиганлари-да. Мен уларни ағдарувдим тўкилмаяпти.

— Қизиқ, уларнинг нимасини тўқдинг?— деди Михаил ҳали гапга унча эътибор бермай.

— Винони.

— Қанақа вино?

— Менга нонни сен ўғирлагансан демасин-да, кўрмагандан кейин гапирмасин-да.

— Сен қанақа винони тўқдинг?— Михаил Нинканинг устига энгашиб, уни ушлади, аммо қўрқитиб юбормаслик учун оҳиста ушлади.

— Қанақа, қанақа! Шунақа. Шишалар-да. Аммо шишалари сира очилмайди.

— Уларни сен қаёқдан олдинг?— деб сўради Михаил ва Илья билан кўз уриштириб олди.

Нинка яшириб ўтирмоқчи ҳам эмасди, бугун унинг отасига ихлоси жуда баланд эди.

— Узинг бердинг-ку, ахир,— деб гапириб берди у.— Ойимдан эса ўзим олувдим, иккинчи мендан кўрмайди. Кўрмаган бўлсанг, гапирма.

— Шундай де. Хўш, ўзинг ундан олган ўша шишалар ҳозир қаерда?

— Унда.

— Қаерда?

— Унда. Уларни қазноққа яшириб қўйишувди. Ойим яширган. Ойим тополмайди, деб ўйлади-да, мен эса ундан олдинроқ топиб олдим. У ерда катак бор, улар шу катакда турувди. У ерда яна бор.

— Тушунарли,— деди Михаил томоқ қириб.— Энди ҳаммаси тушунарли. Тўкилмаяпти дейсанми? Тўкиб юбориши ҳеч гап эмасди,— деб ингради у.— Сен уларни қаерга тўкмоқчийдинг? Полгами?— у сўрадию оғриқдан кўзлари юмилиб кетди, у ароқнинг бирок-бир ардоб син-

гари чайқалтириб сепиб юборилишини, тахталарга сингиб кетишини кўзи олдига келтирди.

— Йўқ, мен унга сепмоқчи эдим. Ойим полнинг ҳўл бўлганини кўриб қолмасин дедим-да.

Бекинмачоқ ўйнашга Михаилнинг ортиқ тоқати қолмаган эди. У титраб турган бармоғи билан Нинкага пўписа қилиб, деди:

— Бу шишаларни биронта ҳам жон зоти билмасин. Тушундингми?

— Тушундим.

— Ҳеч ким билмасин,— Михаил гапини йўқотиб қўйди.— Тушундингми?

— Тушундим.

— Ҳа, билиб қўй. Агар айтсанг ёмон бўлади.

— Улар тўкилмаган, барибир қабул қилишмайди,— деди Илья Михаилни қаҳридан сал туширишга уриниб.

— Тўкиб ташлагандан бўлса ҳам уларни қабул қилишмайди. Улар фақат ичиб бўшатилганини олишади. Тушундингми?

— Тушундим.

— Жуда тез тушунадиган бўлиб қолибсанми, а? Одамни ҳаваси келади-я, жуда ҳушёр қизсан-да. Энди бора қол. Бора қол, бора қол,— Нинкани отаси чиқариб юборди.— Бориб ўйна. Эркакларни олдида нима қиласан. Айтган гапларим қулоғингда бўлсин. Ҳеч ким билмасин. Вой шишафуруш-ей! Қўғирчоғингни ўйнайвер, шиша билан ишинг бўлмасин.

У Нинканинг кетидан эшикни ёпди-да, нафасини ростлади.

— Ахир у, жин ургур, чиндан ҳам элтиб топшириши мумкин-да. Бола нимани билади. Тўкилмаган эмиш-а! У ерда ўша ўн икки тийинга жон-жон деб жонингни ҳам сотиб олишади. Тўла мол билан ўн икки тийиндан олаверишади. Уларга нима, олиб борсанг бас. Вой жин ургурлар-ей, жин ургур-ей. Қидириб топганини-я, ўзиям бир балойи азим бўляпти-да. Калласини сапчадай узиб ташласанг-да.

Бу орада Нинка у ёқ-бу ёққа аланглаб ҳовли ўртасига борди-да, ўша ердан, қувса етолмайдиган масофадан туриб, мўрча томонга қараб дўқ қилиб қўйди:

— Дадам ёмон.

У шундай деди-ю, ойисининг олдига кетди.

Люся эрталабданоқ кампирнинг аҳволини билиш учун унинг олдига кирди ва у ёқ-бу ёқдан гаплашиб бўлиб, ўрмонга бориш ҳаракатига тушди. Нинка тургандан кейин кампир ўрнига чўзилди ва уйқуга кетди, аммо у шитир этган ҳар бир товушдан дарров кўзини очарди. Бугун кампирнинг аҳволи анча яхшилиги кўриниб турарди, шунинг учун ундан хавотир олмай у ёқ-бу ёққа борса бўларди.

Люся тоққа боришни унчалик истамасди, аммо яна қандай ишга қўл уришини ўзи билмасди. Ахир кун бўйи уйда ўтириб бўлмайди-ку. Люся аввалига ўйламасдан Надяни бирга борайлик деб кўндирди-ю, аммо кейин уни яна ўзи айнитди, чунки биринчидан, Надя билан бирор хусусда гаплашишга мажбур бўлади, ҳолбуки ўзи бекорчи гапларни хуш кўрмас эди, бундан ташқари онасини бир Варваранинг ўзига ташлаб кетиш хавфли эди — опаси бирам ландовур хотинки, қўлидан ҳеч иш келмайди. Эркакларга-ку сира ишониб бўлмайди, улардан хабардор бўлиб туриш керак, тагин бир балони бошлаб, оналарига тирғилиб юришмасин. Масларга кампирнинг тоқати йўқ эди, тагин шулар туфайли баттар бўлиб қолмасин.

Люся узоқ йиғиштиринди. Шундай кийиниш керакки, ўрмонда юриш ҳам қулай бўлсин, ҳам яхши кўринсин, рўдапо хотинларга ўхшаб қолмасин. Бу, албатта, одамлар учун эмас — у ўрмонда ҳеч кимни учратмаслиги ҳам мумкин, ўзи учун эди, у бир умр шинам кийинишга одатланиб қолганди. Кишининг кайфияти ҳам, ҳатто иши ҳам шунга боғлиқ. Люся омадсизликнинг кўзи борлигига ишонарди, чунки бировга рўпара бўлишдан олдин бу кўзлар ўша одам ўзини қандай тутишини, унинг нимага арзиш-арзимаслигини, ҳатто сиртдан қанақалигини кўради. Ўзига пухта, бардам одамни бало ҳам урмайди.

Люсябоп тўқранг кофта Надядан топилди: яна нима кийишини ўйлаб, боши қотиб қолди. Надя унга ўзининг чолвори билан этигини келтириб берди, аммо Люся уларни бир четга қўйди, булар унга муносиб эмас. Қани энди ҳозир шими билан шаҳар атрофига бориб-келиш учун атайлаб сотиб олган туристларнинг ботинкаси бўлса, роса иш берарди-да, бу ерда қўзиқорин теришга бориши мумкинлигини ким билибди дейсиз. У бу ёққа келаётганида бошқа нарсани ўйлаган эди. Дидидаги кийими бўлмагани учун ўрмонга боришга ҳам кўнгли йўқ эди, аммо

шу пайт қайтиб келаётган Барваранинг овозини кўчадан эшитиб қолди, Барвара кун бўйи ёнида гимирлаб юришини, ҳиқиллайвериб жонини ҳалқумига келтиришини тасаввур қилди-да, ўзи Надядан илтимос қилиб унинг оёғидаги кедини ечдириб олди. Шундай бўлса ҳам майли, ишқилиб чиқиб кетса бўлгани. Уйда қолишни сира истамасди, бировни кўришни ҳам, биров билан гаплашишни, бировга ачиниш, далда беришни ҳам истамасди. Туғишганлари-я, жондай туғишганлари-я, барча бошқа одамларга қараганда уларга бошқача муомала қилиши керак Люся, у эса улар билан ўзининг қони бир эканини асло ҳис қилмас эди, у фақат оғиздагина ўзини қариндош билар эди, шунинг учун ҳам ўзини ўзи ёмон кўриб кетарди. Улар билан сидқидилдан муомала қила олмаслиги ҳам, бу учрашувдан қувониб, очилиб-сочилиб уларга қўшилиб кета олмаслиги ҳам шундан эди. У қариндош-уруғларини, ҳатто онасини кўрганда ғаш келар — ахир, онасини деб бекорга овора бўлиб келди-ку. Ҳа, ҳа, беҳуда келди. У яна бу ерда қанча туради, ҳеч ким билмайди, бир кунми, икки кунми, уч кунми? Эҳтимол, кўпроқдир?

Люся қишлоқдагилар билан учрашиб қолмаслик учун кўчани четлаб полиздан ўтган сўқмоқдан қишлоқ билан ёнма-ён бўлган биринчи тоққа кўтарилди, у аввал бошда ноқ шошилмасликка жазм этди, унинг учун муҳими ўрмонда айланиб, тоза ҳаводан нафас олиш эди, — шуни деб у дам олиш кунлари ҳам шаҳардан бир неча километр узоқдаги жойларга чиқиб кетарди. Бу ерда эса ўрмон шундоқ ёнида. Беғам-беташвиш, шундоқ туғилган қулай фурсатдан фойдаланмаслик кўрнамаклик бўлур эди: машина хусусида биров билан келишиб ўтирмайсан, ўзинг билан овқат ҳам олмайсан, уриниб юрмайсан — турасану кетаверасан. Қўзиқоринлар-чи, қўзиқоринлар ҳам гап бўлибдими, улар бир эрмак-да. Ўрмонда бекорга санқиб юриш қишлоққа тўғри келмаганидан кейин нима қилсин. Йўлдан чиқса, териб олади, чиқмаса садқаи сар.

Люся тоққа чиқиб, дам олгани тўхтади. Назарида у бу ердан кетганидан бери тоғ кичрайиб, яссиланиб қолгандай эди. Люся ростдан ҳам менга шундай туюлаётган бўлса керак, деб ўйлади, чунки у шу ерда туғилиб-ўсди, балоғатга етди, улугворлик тўғрисидаги тасаввурлари ҳам ўзгарди: илгари кўзига катта, аҳамиятли бўлиб кўринган нарсалар энди ўз асл ҳажмига эга эди. Йўқ, тоғ чиндан ҳам анча чўкибди. Люся бир вақтлари болалар

билан то қишлоқ дарвозасигача осонгина сирпаниб тушганларини эслади. У орқасига қайрилиб, дарвозанинг қийшайиб қолган икки ёндорига қаради, кейин чамалаб кўрди: энди сирпаниб тушолмайсан, йўқ. Дарвозага нима бўлганийкин-а, нега дарвоза йўқ? Ҳа-я, экин экишмайди, ер ҳайдашмайди, демак, молдан бекитишнинг ҳожати ҳам йўқ, тўрт томон қибла. Юқори ва Қуйи дарёнинг нариги ёғидаги дарвозалар ҳам бузиб ташланган, қўра ҳам бузиб ташланган.

Шундан кейин Люся нима учун тоғ кичрайиб қолганини тушунди: уни суришибди. Тоғ жуда баланд, катта эмасди-ю, аммо тик, машиналар учун хатарли эди, халақит берарди. Шунда бу ерга бульдозерни ҳайдаб келишган бўлса керак. Мана, чап томонда билинар-билинемас зовур кўзга ташланарди; бу икки одам бўйи келадиган ўша зовур худди жарга ўхшаб турибди, баҳор пайтлари бўтана сув шовуллаб оқарди, шу оққанча полизларга ёйилиб кетарди. Упирилаётган зовур ёнлари шунақа гумбурлардики, олислардан акс-садо берарди. Оналар болаларига уйдан жавоб беришар экан, аввало зовурга яқин йўламанглар, тагин бир-бирларингнинг кўзларингни ўйиб олманглар, деб тайинлашарди. Чиндан ҳам зовурнинг болалар учун ташвишли, номаълум, кўзга кўринмайдиган хатарли сир-асрори бор эди. Қишлоқ атрофида тақиқланган жойлар кўп, аммо болалар энигаам, бўйигаам тимирскилаб чиқмаган ерлар кам эди, лекин улар зовур билан, гарчи унга тушиб-чиқиш унча қийин бўлмаса ҳам, ҳазиллашмасликка ҳаракат қилишарди, кимдир, қачонлардир зовурнинг ўзани умуман ўзан эмас, алдамчи бир нарса, унинг ости нақ жаҳаннамга элтадиган бўшлиқ деб гап тарқатган эди, улар шу миш-мишни эслашарди. Эҳтимол улар унчалик ишонишмасди, аммо эсларида турарди.

Мана, энди зовурни ҳам, шу зовур билан боғлиқ бўлган ваҳимали миш-мишларни ҳам кўмиб, текислаб ташлашибди. Яна бир сирли жой камайибди, илгари бу ерни одамлар қўрққанларидан ҳурмат қилишарди — бу ёруғ оламда бунақа жойлар борган сари кам қоляпти.

Ариқнинг нариги ёғида, сал чапроқда, қичитқи қора-йиб турган ерда, колхоз бўлган вақтида силос ўраси бор эди, дарё қутурган баҳор пайтлари кечқурунлари оғзи очиб ўрадан тарқалаётган ғашга тегувчи куйинди ҳиди қишлоқни тутиб кетарди.

Одатда силосни ҳашар қилиб босишарди. Иш гавжум, қизгин бўларди: қичитқи ва бошқа ўтларни ўриб келиб,

Ўрага ташлашарди; кейин биронта болани от билан ўрага туширишарди, бола от билан ўтларни босиб, тепкилаб, борган сари юқорига кўтарилаверарди, ўра атрофида эса болалар чувиллашиб, ишга халақит бериб, ўралашиб юришарди. Болаларни ҳайдаб юборишарди, улар кетишардию яна қандай қилиб ўра лабига келиб қолишганини билиб бўлмасди. Шу куни озмунча ўйин-кулги бўлмасди-ю, озмунча кўз ёши тўкилмасмиди! Қизишиб кетган эркаклар болаларга мушт тушириб қолишарди, болалар қўлларига қичитқи олиб бир-бирларини қувлаб ўйнашишарди, анграйиб қолганларни қичитқи қалин бўлиб ўсган жойларга итариб юборганда қавариқ пайдо бўларди, Люся эслади: қавариққа тупроқ сепиб, устидан тупуриб, ишқашарди, шунда баданда оқиш доғ кўриниб, ачиштира бошларди. У яна бир нарсани, уни жилмайишга мажбур этган бир ҳодисани эслади: унинг тенгқурларидан Колька Комаровнинг тупуги зўр дори ҳисобланарди. Колька ҳатто тупук ҳақи оларди, шунинг учун қишлоқнинг ярим боласи ундан қазрдор бўлиб юрарди. Аслида, Колькага мурожаат қилишларининг сабаби ўз тупугидан кўра унинг тупуги чиндан ҳам ёрдам бергани учун эмас, балки ҳар қандай эмчилик сингари бегона қўлнинг тегиши болаки ҳаяжонлантириб, сеҳрлаб қўйишдан бўлса керак, боз устига Колькадан бошқа ҳеч ким бу ишга сира журъат этолмасди.

«Қизиқ, Колька Комаров ҳозир қаердайикин, у нима бўлдийкин?» — деб ўйлади Люся ва уйга борсам, уни суриштираман деб дилига тугиб қўйди. Бир вақтлари Колька унинг кўнглини овлаб юрарди, ким билади, агар у бу ердан кетмаганида, балки тақдири Колькага қўшилиб кетармиди.

Шу заҳоти унинг эсига бошқа бир нарса ҳам тушиб кетди. У бу хотирага алоқадор бўлган жойга яқинроқ бориш учун олдинга қараб юрди. Илгари йўлнинг ўнг тарафидаги адирда чоққина, бир гектардан камроқ ер бор эди, лекин Люся ақлини танибдики, бу ер ҳайдалмасди — оврагарчилиги кўпу фойдаси кам эди, шунинг учун кузги похолларни келтириб шу ерга босишарди. Болалар қишгача бу похолларнинг тит-питини чиқариб юборишарди. Улар кун бўйи шу ерда ўйнаб, похол ичидан йўл очишарди, махфий жойлар, уйчалар қилишарди, қоронги тушгандан кейин каттароқ болалар тайёр уйчаларга ўз қизларини олиб келишарди. Аммо қоронғилик ҳам унча ёрдам бермасди, чунки похоллар устида юксалиб турган қайинларга чиқиб олган болалар ким кимни бошлаб кед

ганини билиш учун то хўрозлар қичқиргунча пойлаб ўтиришарди. Бу ҳам етмагандай болалардан энг дов-юраклари йигит билан қиз ўтирган жойга юқоридан сакрашишарди — ҳазилнинг совуқлиги-ей! Аммо бунинг учун отнинг калласидай юрагу чаққон оёқ керак эди, бўлмаса безовта қилинган йигит туриб олиб, таъзирини бериб қўярди.

Бу хотиралар Люсяни ҳаяжонлантирмади, аксинча, ҳавасини келтирди: бу ишлар жуда ғалати, бир замонларда бўлгандай, ўз бошидан кечган, умуман кўз ўнгида рўй берган эмасу то унгача бировнинг бошидан ўтгандай туюларди. Люся бу хотираларни атайлаб эслгани йўқ, улар ўзлари сўрамасдан, кўзлари таниш нарсаларга тушганидан хаёлига ёғилиб кела бошлади.

Чўзилиб кетган иккинчи тоғ олдида машина йўли чапга бурилиб, айланиб ўтарди, — бу тоғни суриш осон эмасди. Люся эски, икки четида баланд бўлиб ўт ўсиб, сўқмоққа айланган йўлдан тўғри кетди. Люся ўт-ўланларнинг бошоқларига қўлини теккиздирарди, ўтларнинг уруғлари кафтини қичиштириб, оҳиста шилдираб ерга тушарди. Тоғда ўрмон сийраклашиб, экин ерларигача бориб тақалганди, энди ҳар қадамда тўнка-тўнкачалар учрарди, йўл ёқасида бемаврид тайёрлаб қўйилган ходалар қорайиб, дарз кетиб ётарди, ҳар қандай босқинчилик вақтидагидек ўтлар гуркираб ўсиб бир-бирига чирмашиб кетганди, орасидан худди скелетга ўхшаб қуриб қолган шохлар қайилиб турарди — илгари қишлоққа яқин жойларда буларни ўтинга йиғиштириб олишарди, ҳозир эса булар ҳеч кимга керак эмас; Люся кеча юклаб кетилганидан қолган ёғоч-тахталар дарё қирғоғида уюлиб турганини, ҳар бир уй олдида гўлалар ётганини кўрувди. Ҳа, энди уларни бензин билан ишлайдиган арраларда ана-мана дегунча арралаб ташлашади, илгаригидек эмас, илгари ҳашар қилиб арралашарди. Ҳашар ҳашар-да: бир оиланинг кучи етмаса, кўпчилик бўлишарди, болаларни ҳам олиб боришарди, уларга ўзларига яраша иш топиб беришарди, Люся саржин тахлашни яхши кўришини эслади, у сариқ қарағай палёнларини кўзни қувонтирадиган қилиб чиройли тахларди-да, ҳузур қиларди, қарағайларнинг учи томонида пўстлоғи юпқа, маҳин бўларди. Ўтин тайёрлаш мавсуми йилда бир марта — баҳорда бўларди, кейин ёзи билан бу палёнлар қурирди, энди бўлса истаган вақтингда ҳар ерда палла-партиш сочилиб ётган ёғочлардан танлаб арралаб олавер.

«Йўқ, ўша ҳашарларнинг ҳарқалай фэйзи бор эди,— кутилмаганда маъюсланиб афсусланди Люся.— Одамлар ҳам бажону дил боришарди. Агар битта-яримтани айтишмаса, ўша одам хўжайинлар бизни ажратиб қўйибди-да, ёқтиришмаскан-да, ишонилмаскан-да, деб ўйларди».

Ишга ҳамма бирдан ёпишарди, жон-жаҳди билан ишларди, арраларнинг зув-зуви, болталарнинг гуп-гупи, ағдарилган дарахтларнинг қасир-қусури ҳаммаёқни тугиб кетарди, одамларнинг юраклари ҳаприқиб, албатта бир-бирларига ҳазиллашишарди, тегажоғлик қилишарди, ичлари таталаб, овқат олиб келиш учун олдинроқ уйга жўнатилган беканинг йўлига кўзлари тўрт бўлишарди. Қишдан кейин ўрмонда қилинадиган дастлабки иш эди бу, бунинг устига иш ҳам оғир эмасди, шу боисдан бу ишни ҳамма севарди. Қуёш ҳам, ўрмон ҳам, жон кириб қолган ердан таралаётган кишини маст этувчи ҳидлар ҳам — ҳаммаси ёшу қарини бир хилда қўзғаб қўярди, бу ҳаяжон анчагача, то улар сулайиб қолмагунча вужудларини тарк этмас эди. Ерлар янгиланиши билан туйғулар ҳам ўзгаргандай бўларди, улар қандайдир ғалати йўллар билан олис, киши анча тетик бўлган, кўпроқ эшитиб, кўпроқ кўриб, ҳамма нарсанинг фарқига етиб юрган пайтларидаги туйғулари билан бирлашиб кетарди. Қадимий туйғулар тушуниб бўлмайдиган бир қунт билан яхшилаб қарашга, ҳидлаб кўришга, оёқ остидан ҳам, ҳаводан ҳам унутилган, йўқотилган, аммо бутунлай йўқ бўлиб кетмаган бир нимани қидириб топишга мажбур этарди.

Сув ўрнига қайин шарбатини ичишарди, вужуди ҳам уни худди доридай авайлаб, диққат билан, кўп ўтмай шифобахшлигини кўрсатишига ишониб сингдирарди. Шарбатни болалар йиғиб келишарди, дастлабки сараналарни ҳам шу болалар кавлаб келишарди, уларнинг сариқ пиёзи оғизда худди асалдек эриб кетарди, одамлар юзларини бужмайтириб, чанқоқларини босиш учун эмас, балки бир-бирларидан қолишмаслик учун оқ қарағай япроғини шимар эдилар. Пасха бўялган тухумсиз ўтмагандай бу кун ҳам тилоғоч елимисиз ўтмасди, уни ҳатто эркаклар чайнашарди, кейин эса милкларини абгор қилгач, елимни сўкишарди-да, чекишга тушишарди.

Тог тиккалиги тугаган жойдан далалар бошланиб кетганди. Люся очиқ ерга чиқди-да, ҳайрон бўлиб атроф-

¹ Сибирнинг қизил нилуфари. (Тарж. изоҳи.)

га аланглади: нима бало, адашиб қолмадимикин? Қишлоқдан уч қадам нарида қанақасига адашиб қолиши мумкин? Йўқ, албатта: ана Касаловка — чап томондаги далалар, нақ Қуйи дарёга бориб тақалади, Касаловка деганлари шу-да. Ҳу рўнада Яқин яланглик, хирмоннинг бир тарафида қолган гов кўриниб турибди, у ёғида эса Тепалик, ўнг томонда эса йўл Олис ялангликка олиб боради. Бу номлар Люсянинг эсига шундай осон келдики, гўё бу номларни ҳар кун айтиб юргандай эди, ҳолбуки бундан олдинроқ қишлоқ рўпарасидаги орол номини айта олмаганди, шунинг учун Люся ўзига ҳайрон қолди: нега бунақа бўлдийкин? Унга қандайдир овоз — ўтларми ёки шамолми бу ердаги сўзларни айтиб пичирларди-ю, қулоқлари буни илғаб олиб, тили такрорлагандай туюлди.

Люся кўзига кўринган ерларни билиб-билмай йўлдан секин олдинга қараб борарди. Агар юқоридан туриб қараса, мана, Касаловка, анавииси Яқин яланглик, ундан у ёғида Тепалик. Пастда эса ҳаммаси бир хил, бир нота-ниш, кенг харобазорга ўхшарди, бунга одамнинг кўзлари ишонмасди. Тоққа олиб чиқувчи тор йўл-сўқмоқ бу ерга келиб яна машина йўлига қўшилиб кенг бўлиб ёйилиб кетганди. Далаларни ўт босиб кетганди, ер этагида эса бир-бирига тиқилиб тоғтерақлар ўсиб ётарди, улардан берироқда, ўртароқда қарағай буталари алоҳида эди, унда-бунда қамишлар кўзга ташланарди. Дала билан уватларни ажратиб бўлмасди, бир-бирига қўшилиб кетганди, шу пайтларда анқиб турадиган бугдой ҳидидан аллақачон асар ҳам қолмаганди; ҳозир ўрмондаги қариб қолган ўтларнинг аралаш-қуралаш ҳиди-ю, кейин ташландиқ ерларнинг чучмал, қуруқ иси келарди.

Люся ўзини тўхтатолмай чапга бурилди ва даладан юриб кетди. Ерлар ҳали қўриққа айланмаганди, серкесак, кулранг эди. Бугдой етиштиришга одатланиб қолган ер қандайдир бир мўъжизага ишониб, кучи борича ўзини экин-тикин учун асраб келарди, аммо чумолилар ёш навнихол қарағайзорнинг баргларини пайқабми унинг атрофида уймалашарди — демак, улар бу ерда ҳеч ким безовта қилмаслигига ишонган.

Колхознинг бу ердан кетганига неча йил бўлдийкин? Ётти йилми, саккиз йилми, тўққиз йилми? Люся аниқ билмасди, ҳарқалай шунга яқин эди. Колхозни кетмади, деса ҳам бўлади, ўрнида йўқ бўлиб кетди, фақат машиналарнию машиналар унча кўп ҳам эмасди — яна баъзи бир асбоб-ускуналарни олиб кетишди. Далаларни олиб

кетолмайсан, мана ўша далалар, одамлар ҳам қолишди, ўрганиб қолган, қариндош-уруғларинг кўмилган жойни ташлаб, номаълум ерларга кетиш жўнгина, осон эмас. Кўчиб келганлардан фақат уч оила кетди, улардан бири кейин яна қайтиб келди.

Колхоз «Чапаев хотираси» деб аталарди, Люся ўзини зўрламаса ҳам эндиликда ҳеч кимга керак бўлмаган бу ном қаёқдандир лип этиб эсига осонгина кела қолганига яна ҳайрон бўлди, бу ном лип этип эсига келди-ю, мунгли бир сасдек далаларга таралиб кетди. Агар у бу ерларга келмаса, ўтмиш хотиралари билан боғлиқ бўлган ерларни кўрмаса, Люся буларни сира-сира эслолмасди. Дарвоқе, кейин, Люся кетганидан кейин колхоз номини бир неча марта ўзгартиришди, аммо у бошқа номни билмасди.

Аранг учини учига етказиб келаётган «Чапаев хотираси» колхозининг омади икки томонлама юришмади. Биринчидан, шундоқ ёнида, қишлоқнинг ўзгинасида бой, серпул леспромхоз бор эди, леспромхоз пулни худди эртақлардагидек ҳар ўн беш кунда канда қилмай тўлаб турарди, ёшлар турли ёлғон-яшиқ баҳона билан колхоздан қочиб қоларди. Бунинг учун жойидан қўзғалишининг ҳам, ўз ҳаётини ўзгартиши ҳам керак эмасди, ҳаммаси шу ерда эди. Леспромхозда кам деганда уч ҳисса пул ишлашини ўз кўзи билан кўриб турган яхши механизаторни колхоз тутиб тура олармиди. Тутиб туришга тутиб туришарди-я, аммо дўқ-пўписа, қонун билан тутиб туришарди-ю, охири бахайр бўлмасди.

Колхоз бир ишқалнинг олдини олишга уриниб ётганида бошқа ишқал ҳам чиқиб қолди — колхозларни бирлаштириш бошланди, шундан кейин «Чапаев хотираси» ни ўзига ўхшаган ночор бир колхозга тиркашди, ўша колхозга деярли эллик километр тайгадан ўтиб бориш керак эди. Энди нафақат ёшлар, балки деярли бутун қишлоқ ёпирилиб леспромхозга кирди. Иш шу даражага етиб бордики, мол-қолга қарайдиган одам қолмади, нариги колхоз молларни, қўйларни ҳайдаб олиб кетди, ерларга ҳам, гарчи ўзларида одам етишмай турган бўлса-да, одамларини бу ёққа ёрдамга юбориб, икки йилгача қараб юрди. Колхоз азоб торта-торта ниҳоят қолган-қутган нарсаларни ўзига олиб кетди. Далалар эса қолаверди. Мана улар, ўшалардан қолган ерлар.

Люся яна атрофга бир бор аланглади, кейин уни шу ерда ногаҳон туғилган бир туйғу — гўё далаларга бирон

жиҳатдан нафим тегиши мумкин эди-ю, аммо тегмади, деган бир ёзиқ юрагини жизиллатиб юборди. «Э, анави бемаъни гапни-я,— деб қўл силтади у.— Бунга мени сира алоқам йўқ. Мен олдин, бу ўзгаришлар бўлмасдан анча олдин кетганман, мен бу ерда бегона одамман». У леспромхоз деб ерни ташлаб қўйган қишлоқ одамларида бу туйғу кучли бўлса керак, агар уларда заррача виждон бўлса, ўзлари куйиб-пишсин, мен эса бу ерга чиндан ҳам тасодифан келиб қолдим, бу ерга яна қачон келишимни худо билади, деб ўйлади. У ўрмонга жуда дадил бўлиб борган эди, бу дадилликдан энди ном-нишон ҳам қолмади, сайр қилиб қайта кайфияти бузилди, қандай, нима билан бузилганини унинг ўзи ҳам тушуна олмасди. У уйда қолмаганига афсусланди, энди бўлса, ўзи истаган тақдирда ҳам уйга қайтиб кета олмасди; уни истак-хоҳишидан ташқари бошқа бир мавҳум нарса олдга бошлаб бораётганди, у шу нарсага бўйсуниб, итоаткорлик билан қадам ташлаётганди. У анча олисдан кўрган, эски уватда турган, ёмғир ва қуёшдан ялтираётган кундага ўтирмақчи, дам олмоқчи, бир оз ўзига келмоқчи бўлди-ю, аммо негадир ёнидан ўтиб кетаверди, у қандай ўтиб, нари кетганини ҳам эслолмасди. У орқамга қайтсаммикин деб ўгирилиб қаради, аммо қайтмаслигини, қайта олмаслигини биларди, ҳозир кўнглига ёққан ишни қилолмаслигини тушунарди.

Ногаҳон миясига келган фикр Люсяни гангитиб қўйди. У ўзи ҳис этаётганидан ҳам кўпроқ алам чекиши керак, деб ўйлади, чунки у ўзи билган вақтдан бери қаровсиз қолган бу ерларни биринчи марта кўриб туриши эди. Аммо на алам, на ачиниш бор эди, шунчаки гангиб қолган эди, бу гангиб қолиш секин-аста тушуниб бўлмайдиган ваҳимали ташвишга айланаётганди, ер гўё унга: мен сени эслайман, қани сен узил-кесил¹ бир фикрингни айт, ахир, сен, Люся, илгари бу жойларга бир неча марта келгандинг, ҳатто ишлаган ҳам эдинг, деб уни хавотирга солиб қўйган эди. У ўзини оқламоқчи бўлиб: «Ҳатто ишлаганман», деб такрорлади-ю, бу сўзлар замирида нималар борлигини ажабланиб пайқади.

Хотиралар уни тўхташга ва яна бир бор атрофга яхшилаб қарашга мажбур этди — у кўринган барча нарсани, юқорини — осмонни шошилмай кўздан кечирди, у нима қидираётганини биларди ҳам, билмасди ҳам, шундан кейин пастга, сийрак, дарахтлар орасидан ёруғлик тушиб турган ўрмонга қараб бурилди. Ўрмон ортида кичик, Қуйи дарёга қараб чўзилиб кетган дала кўздан

пана бўлиб турарди, бу дала ҳаяжонланган Люся хоти-расида бошқа барча нарсалардан алоҳида ажралиб турарди. Люся дала чакалакзор бўлиб кетгандир, энди уни сира тополмасам керак, дер ва гўё бу дақиқалар бир нимани ҳал қилиб берадигандай шошилар эди. Қаердандир, настда, ўша далага элтадиган йўл борлиги Люсянинг эсида бор эди, аммо ўша йўлга тушиб олиш Люсяга олисдай туюлди, шунинг учун у тўғри ўрмондан кета қолди. У аввал далага бир четда туриб ўғринча қарамоқчи, бу ўша даламикин, адашиб қолмадимикин, дала нима бўлганин, шуни билмоқчи бўлди, йўлдан борса элдан бурун ўзини сездириб қўярди. Ҳамон унинг кўнгли ғаш эди. Назарида кимдир унга аввал бошдан мўралаётгандай, ҳар бир қадамни кузатиб юргандай эди, шунинг учун у яширинишга, очиқ ердан юрмасликка ҳаракат қилди.

Ниҳоят олд томон бутунлай ёп-ёруғ бўлиб кетди, кейин Люся ўша далани кўрди. У ўрмондан чиқмай туриб, дарахтлар орқасидан далага қаради. Кенг, эски марза сақланиб қолибди, энди у сўқмоққа ўхшаб кўринарди, заранг бўлиб, ўт босиб кетган марза дарахтларнинг уруғи униб чиқишига қўймабди, аммо марзанинг шундоқ ёнидан, ҳайдалган ердан тоғтерақлар ўсиб, тоғ этагига қараб кетибди. Нариги ёқда, тоғтерақлар тугаган жойда, сал пастроқда худди мўъжизага ўхшаб полиз кўринарди — кимгадир ўша ер ёқиб қолиб картошка экибди. Картошка палаклари октябрўйда қишлоқдагидан ҳам баттар қовжираб кетибди, аммо ерга ётиб қолмаганди, Палаклар одатда далада бўладигандек паст ўсиб, қаддини кўтариб турса ҳам, остида ҳеч нима йўққа ўхшарди, Аслида эса, бу ерда картошка экилиши ғайритабиий кўринганидан шундай туюларди.

Люсяни бу ерга бошлаб келган хотира урушдан кейинги очарчилик йилларидан қолганди. Бу воқеа ё қирқ олтинчи, ё қирқ еттинчи йилда бўлганди. Кўкламда, ёкиш олдидан Люсяни шу далани сихмола қилишга юборишди. Ундан олдинроқ ёмғир ёққанди, ер лой эди, сихмолага ёпишиб қолавериб, Люсяни адои тамом қилди. Яхшиси то ер селгигунча кутиб туриш керак эди, аммо ё кутиб туришга вақт йўқ эди, ё кутишни хоҳлашмасди. Бундан олдинги йил эса шудгор қилиниб, дам бериб қўйилганидан жуда ўт босиб кетганди, ўтган йилги ўтлар сихмола тишига тиқилиб, тишлар ер бетини аранг тирнаб ўтарди. Шунинг учун дам-бадам сихмолани ағдариб, тишларини тозалашга тўғри келарди. Люсяга

бир қари, қирчанғи от тегди, ўша йили баҳорда ҳамма отлар ҳам зўрға оёғини судраб босарди, бу отнинг эса умуман сурати қолганди.

Мана, яна, нечанчи мартадирки, керакли сўз Люсянинг қулоғида янгради. Игренька. Отни Игренька дейишарди, қулоғида ҳамон янграб турган бу сўз эсига бошқа нарсаларни ҳам равшан келтирди. Люся шундай ориқ, ҳатто туёқлари ҳам қуриб қолганга ўхшаган, ёли кулранг, пешонаси қашқа жийронни ҳам, унинг кетидан тизгинни силтаб, бир оёғида сакраб, иккинчи оёғи билан сихмолани ергā босишга ҳаракат қилиб кетаётган нозиккина, юпунгина кийинган қизчани — ўзини кўз олдига келтирди. Орқасида эса иланг-биланг, ғалати излар қоларди.

Игреньканинг кураги оёғи билан бирга олдинга-орқага баробар бориб келарди. Юқоридан пастга тушаётганда от бир амаллаб сихмолани тортиб келарди-ю, аммо орқага бурилиб, то юқоридаги марзага етиб боргунча камида ўн марта тўхтарди. От олдинга интилиб оёқ босаркан, ҳансирарди. Люся энди отни қийин-қистовга олиб ҳайдамасди-да, сихмола тишларини тозаларди, кейин тизгинни силтаб биқинига уриб қўярди. Игренька жойидан қўзғалишдан олдин бир чайқалиб оларди, бирданига тортиб кетолмасди. От кўпинча издан чиқиб кетарди: чамаси юқоридаги марзагача қанча қолганини кўрмаслик учун нўзларини юмиб сихмолани тортарди. Ушанда қизалоқ от билан, чим бўлиб кетган ўт-алафдан, лойдан жуда қийналиб кетди, унинг ҳам худди от сингари тинка-мадори қуриган эди, шунинг учун Люся ҳозир ўша пайтдаги кўйга тушдию сиқилиб кетди. У ўзини шунчалик латтадай бўшашиб, ожиз ҳис этдики, далага ҳам етмай шу ерда шундоққина ўтга ўтириб қолди.

Ушанда ниҳоят Игренька бир қоқилди-ю, ағдарилиб тушди. Люсянинг жон-пони чиқиб кетди. У тизгинни силтаб отни турғизишга уринди, ҳеч нима чиқмагач, нўхтасидан ушлаб, отнинг бошини кўтарди, от эса бошини лиқиллатиб, унинг ўзини пастга торта бошлади. Люся отга қараб бақирди, у жаҳли чиққанидан эмас, қўрқиб кетганидан бақирди, у капалаги учиб кетиб, отнинг ичинга тортиб кетган биқинига тепа бошлади, калтак зарбидан отнинг аъзойи бадани титраб, уча бошлади, аммо от ҳатто ўрнидан туришга ҳам интилмади. Люся у ёқ-бу ёққа аланглаб, отдан нари кетди, кейин чопқиллаб келиб, отни ағанаган томонидан, биқинидан ушлаб тортишга тушди, аммо унинг халта бўлиб осилиб қолган терисидан

беҳуда тортарди. Шундан кейин Люся оёғини қўлига олиб қишлоққа югурди.

Худога шукур, онаси уйда экан. Улар ясланиб ётган Игренька ёнига югургилаб келишди. От энди оёқларини йиғиб қорни билан ётганди, атрофи ўйдим-чуқур эди, чамаси от Люся йўқлигида бир фалокатни сезгандай туришга ҳаракат қилибди-ю, аммо туролмабди, шундоқ-қина кўриниб турибди, энди бўлса ердан ором олиб, тақдирига тан бериб, тинчгина ётарди. Онаси отнинг олдига чўккалади-да, унинг худди рандаланганга ўхшаш ингичка бўйнини силай бошлади.

— Игренья,— деди у эркалаб.— Нима хаёлга бординг-а, Игренья? Вой жиннивой-ей, вой жиннивой-ей. Мана, ўтлар кўкариб қолди, сен бўлсанг ўлимни кўзлабсан. Кўп эмас, бир ҳафтагина сабр қилсанг, жонинг кирди-қолади, қаердан бўлсаям қорнинг тўяди. Шошилма, Игренья, бўш келма. Қишданки ўлмай чиқдингми, энди жин ҳам урмайди, бу ёғига чидашни худонинг ўзи буюрган. Ахир озгина... Э худойим... озгина қолди-я ахир. Қиш нима эмиш, шунча уруш вақтида ўлмовдик-ку. Сен шўрлик, уруш даврида тахта-ёғоч ташийвериб адои тамом бўлдинг, э, ўша ишлар олдида шу ҳам иш бўптими? Ташигансан, кучингни кўрсатгансан. Бунақа ишга орият учун ҳам чидаса бўлади, мана мен ҳам ор-номус зўридан юрибман.

От қушникига ўхшаб ингичка тортиб кетган тумшугини унга буриб, лабларини унинг қўлларига теккизди.

— Ҳеч вақом йўқ,— деди онаси қўрқиб кетиб.— Ҳеч вақом йўқ, ҳеч нима олиб келмовдим, Игренья. Жуда ҳам эсим йўқ-да. От бўлса ҳам ҳаммасини тушунади. Келиб-қелиб Игренья тушунмас эканми,— у отнинг тумшугини силаб-сыйпалади, пешонасига тушиб турган ёлини таради.— Бу баъзи одамларга қараганда ўн баробар зийракда ўзи. Бурноғи йили ёғоч тушиб Игреньканинг оёғи синганида уни гўштга топширишмоқчи бўлишди, шунда уч оёқлаб тайгага қочиб кетган қайси от эди? Мана шу Игренька-да. То суяғи ўсиб битиб кетмагунча тайгадан чиқмади, ўша ерда ётди. Шундан кейин ҳам анчагача оқсаб юрди. Мен эса сени ҳеч кимга бермадим, сен чўлоқда малоканкага сув ташиганман, оёғингга тагин зиён қилмасин деб бочкани сувга тўлдирмасдим.

От бошини кўтариб ингичка овозда гуноҳкорлардек кишнаб қўйди. Люсянинг онаси отнинг бўйнини сыйпалади, от ҳам бу меҳрибончиликка жавобан иккинчи марта кишнади ва остидаги оёқларини қимирлата бошлади.

— Шошмай тур, Игренья,— Люсянинг онаси шошиб қолди ва отни абзалларидан бўшата бошлади.— Шошма, ҳозир. Ҳозир мен сени тургазиб қўяман. Ҳа, ётганинг ҳам бўлар энди, хўп ётдинг.— Игренька Люсянинг онаси қаёққа ўтса, бошини ўша ёққа бурар ва заифлиги учун қўрқиб, сабрсизликдан титрар эди. Люсянинг онаси югани томоғи тагидан ушлагач, от олдинги оёқларини шартта чўзиб юборди, аммо узоққа, ноқулай чўзди, шунинг учун у яна оёқларини яқинроққа тортди, кучаниб, кейинги оёқларига тираниб интилди-ю, аммо удалай олмади, қайтиб ўтириб қолди. От аёлдан бошини буриб яна кишнади, унинг овозида туролмайман, кўриб турибсизлар-ку, туролмайман, деган умидсизлик оҳанги бор эди. Аёл уни яна тинчитди: — Шошилма, Игренья. Шошилмай дамнингни ол. Дарров эмас-да, сен бўлсанг, дарров турмоқчи бўлдинг. Ўтириб қолдингми, майли, ҳечқиси йўқ. Ҳозир дамнингни оласан, кейин турасан. Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ. Вой сен Игренья-ей, Игренья-ей.

У Люсянинг ишига кўз югуртириб чиқди-да, унга таъна қилди:

— Бўйига қараб юриш керак эди, сен бўлсанг энига юрибсан. Тепаликка тушиб-чиқишга манаман деган от ҳам дош беролмайди: Бунга-ку йўл бўлсин...

— Ҳа, ўзи энига ҳайдалган экан-да.

— Хўш, нима бўпти? Секин-аста бориб-келаверардинг, ҳеч ким сени тез бўл қилгани йўқ-ку, ер битта-ку, хоҳласанг узунасига, хоҳласанг кўндалангига-да. Қанча бўлса, шу-да. Кўпаймайдиам, озаймайдиам.

У тизгинни Люсяга берди-да, ўзи отнинг ёнига ўтиб, сағрисига шাপатилади ва остидан ушлади. Игренька гўё йиқилган жойидан тезроқ нари кетай дегандек, олдинги оёқларини босди, кейинги оёқларини чўзиб, сўнгги бор жон-жаҳди билан ростлади-да, азод ўрнидан турди. От тўрт оёғида чайқалиб турарди, она эса уни суяб, белидан қучоқлаб хурсандлик билан деди:

— Мана бўлди. Мана бўлди. Ахир мен сенга айтудим-ку. Сен бўлсанг, ўлимни кўзлаб юрибсан. Гуноҳ эмасми ахир бу? Агар бировга айтсанг, дизентир деб устингдан кулади. Қанақасига сен дизентир бўларкансан, Игренья? Эй худойим, қанақасига дизентирсан? Агар ҳозир чивин қўнса ҳам ағанаб тушасан. Ана шунақа дизентирсан-да. Ҳозир сени ишга тайинлаб бўларканми? Ор, дизентир, юра қол.

У югани ушлаб, отни етаклади. От чайқалиб, ўрнидан қўзғалди, қўзғалди-ю, деярли шу заҳоти тўхтади ва

гўё яна ағдарилиб тушишдан қўрққандай оёқларини суд-
раб босди.

Люся ўрнидан турди ва у ёқ-бу ёғини қоқиб, далалар ўртасидаги полизга яна бир бор қаради, гўё бу воқеа ҳозир эмас, бир вақтларда, бундан йигирма йил олдин бўлганига ишонч ҳосил қилмоқчи эди. У кўз олдида турган Игренька манзарасидан қутулиб, ҳали ўзи тушиб келган тепаликка қараб секин-аста кўтарила бошлади, аммо хотира хаёлидан сира ўчмасди. Назарида бу воқеанинг нимасинидир тушунмасди, бу воқеа аслида қандай оғир, аламли бўлганини кўрсатиш учунгина эсига тушгани йўқ, унинг яна қандайдир ўзига хос, сирли, эски ярани янгиловчи жиҳати ҳам бор эди, бу жиҳатини эса Люся тушунмасди, Люся ўзининг синчковлиги билан қўрқитувчи қандайдир хотаниш ҳис-туйғуга берилгани ўзига нашла қилиб ўзидан ранжиди-да, бу туйғудан қутулиш учун тез-тез юришга жазм этди.

«Ҳатто ишлаганман ҳам», — бундан ярим соат олдин шу далани қидириб топишга мажабур этган фикр яна эсига келди. Ҳа, эл қатори ишлаган. Ҳа, пичан ҳам ўрган, йиғиштирган ҳам, сихмола қилган ҳам, ўтоқ ҳам қилган, йиғиб-терган ҳам — айниқса қолхозда одам етишмай ётган йилларда қолхозда иш кам эди дейсизми. «Ҳатто ер ҳайдагансан», — деб унга кимдир қўшимча қилди, чиндан ҳам у ер ҳам ҳайдаган эди, бунга у қандай қилиб эсидан чиқардийкин-а? Рост, фақат икки кун ҳайдади, чунки у плугнинг орқасидан юришга юрарди-ю, аммо уни бир эгатдан иккинчи эгатга олиб қўйишга кучи етмасди. У нимжонгина бўлиб ўсди, ишга ҳам ўз тенгқурларидан кейинроқ, фақат урушнинг сўнгги йилларида чиқди. Унгача онаси раҳми келиб уни уйда Танька билан — ҳозир Киевда юрган Таньчора билан қолдириб кетарди.

«Кошкийди Татьяна бугун кела қолсайди», — деб кўнглидан кечирди Люся бошқа нарсани ўйлаш имконияти туғилганидан суюниб. — Бўлмаса онаси Таньчора, Таньчора деб ҳеч кимга тинчлик бермайди. Агар шу бўлмаса, онасининг нима бўлиши тайинку-я. Ҳозир онаси фақат шу Таньчорасини кутиб ётибди.

Урмон тугади, Люся яна баландга кўтарилиб кетган далаларга чиқиб қолди. Бу ердан, очиқ ердан исиб кетган кунда ястаниб ётган атроф аниқ-таниқ кўринарди; агар олисга нигоҳ ташланса, ҳаво қуёшда сезилар-сезилмас, майин жингирларди, юқорида жингирлаб турган бу ун эса ягона бўлиб туюларди-да, пастда, Люсянинг оёқ-

лари остида жимиб, эшитилмай қоларди. Оёқлар остидаги ердан садо чиқмасди, тошдай қотиб жим турарди; куз шарофати туфайли илиқлик ва тўйингарчиликдан тоғдаги ўрмон жилва кўргизиб оҳиста қимирлаб қўяр, оқиш-симон, қайинворий ҳовур билан билинар-билинимас нафас оларди. Ўрмон ортидаги осмон сокин ва бир текисда уфққа томон туташган эди; осмон жуда баланд, шаффоф, аммо ундаги мовийлик хира тортиб, қаъридаги фусункорлик сусайган, синоатида ҳорғивлик пайдо бўлганди.

Люся даладан кетаётиб яна ҳам чапроққа, дарё томонга қараб бурилди. У гарчи ҳаммаёқдан баралла кўриниб турган бўлса-да, ўғринчасига жуда авайлаб қадам босарди. Қаердадир ўша ерда йўл бор, Люся анча айлансам ҳам майли, йўлдан кетганим маъқул — хатарсиз, деб жазм этди. У бу ерларда қўрқадиган ҳеч нима йўқлигини жуда яхши биларди, аммо у қаёқдандир пайдо бўлган, кимдир мени пойлаб, кузатиб юрибди, деган туйғудан ҳарқалай сира қутула олмасди, бу бундан буён қандай воқеа юз беришидан далолат берувчи шунчаки бир туйғу бўлмасдан, балки қандайдир ғалати бир тарзда ўтмиш билан, қандайдир унутилиб кетган, эндиликда жавоб бериш талаб этилаётган хотира билан боғланиб кетарди. Назарида у ўрмонга келаётганида бировнинг ҳийла-макрига енгилтаклик билан учгандай, уни биров алдаб бу ерларга бошлаб келгандай эди, аммо энди орқага қайтиш мумкин эмасди — унда уни нима мақсадда уйдан алдаб олиб келишган бўлишса, ўша иди шу заҳоти шу ернинг ўзида рўй беради. Шунинг учун у қўрқиб шу ишнинг рўй беришини чўзарди, пайсалга соларди, уни эргаштириб борган сари олисга олиб кетарди.

Ҳарқалай, у йўлга чиқди, аммо бу билан енгил тортмади. У йўлдан пастга қараб югуриш, то қишлоққа етгунча оёғини қўлига олиб югуриш васвасасига қарши курашиб, аста-секин, гўё йўлни текширмоқчи, унинг қаттиқлигини, хавф-хатарсизлигини синаб кўрмоқчи бўлгандай юқорига қараб кетди. Йўқ, югуриб етиб ололмайди, югуриш эсидан чиқиб кетган. Йўлни ўт-ўланлар босиб кетганди, кесаклари тошдек қотиб қолганди, назарида ҳаво ҳам қуриб битганди, шунинг учун Люся кўп ўтмай нафаси қайтиб кета бошлади. У бир кўнгли даладан ўтиб кетақолай ҳам деди-ю, аммо йўлдан чиқмади, у қулоқ қоқиш мумкин бўлмаган бировнинг иродасига бўйсуниб йўлдан бир қадам четга оёқ босолмасди, ниҳоят, шундан кейин Люся айнан шу йўлга бекор чиққа-

нини, бу йўл энди унга бамисоли икки томони ошиб ўтиб бўлмайдиган, чиқиб кета олмайдиган баланд шаффоф деворли, тор, узун йўлак эдики, бу йўлак уни қандайдир кутилмаган, эҳтимол даҳшатли бир нимага олиб боришини тушуниб қолди. Қиррали кесаклар кедили оёғига қаттиқ ботарди, аммо у оғриққа эътибор бермасди, унинг бутун ўй-хаёли ишқилиб бундан бошқа, баттарроқ, қалтис хавф-хатарга йўлиқиб қолмаслик билан банд эди.

Люся кетаверди-кетаверди, ниҳоят, тўхтади: йўл ўртасида худди типратиконга ўхшаб чумоли ини ётарди, у анчагача мана шу жонли, қимирлаб турган дўмсага ҳайрон бўлиб қараб тураверди. Чумолининг ини нега бир четда эмасу бу ерда, ўртада? Люся қандай ўтиб кетади? Энди нима қилсин? Эҳтимол, энди уйига қайтиб кетса бўлар? У орқасига қайрилди, аммо орқа томондан ҳеч нима кўрмади. Ҳамма нарса қуёш нурида чўмиларди, унинг нури Люсянинг кўзини ҳам қамаштириб юборди. У деворга урилиб кетмаслик учун қўлларини ёнига ёзиб чумоли ини четидан очиқ йўлга оҳиста ўтди ва ҳеч нима бўлмаганига севиниб кетди. У шунчалик севиндики, ҳатто беихтиёр жилмайиб ҳам қўйди.

«Нима бўлди ўзи менга?!— деб ўзидан гина қилди у.— Намунча латта бўлиб кетяпман ўзи? Бу атрофни, бир неча километр наридаги ҳар бутани биладиган мендай одамга бирон гап бўлармиди ахир? Бўлмаган гап! Айлангани, тоза ҳаводан нафас олгани чиқдим, вассалом, мен бўлсам қандайдир ваҳимага тушиб, болалардай қўрқиб юрибман-а. Бу ҳаммаси асабдан-ку, асабдан, асабни даволатиш керак. Ҳозир ҳу анавиларга бораманда, қўзиқорин тераман, кейин уйга жўнайман. Бу ерларнинг ҳаммаси менга таниш, буларнинг нимасидан қўрқади, киши? Ўзим ҳам фирт аҳмоқман-да!»

У кўнгли ёзилиб, дадилроқ кетди, ўрмонга етишига озгина қолди.

Шу пайт ногаҳон унинг дадиллигини маъқулламай, уни босиб, ҳавода ингичка, чўзиқ, чинқирган, аммо ҳаммон эшитилиб, қўрқувдан тугамаётган овоз янгради:

— Минька-а-а-а!

Люся титраб, ўрнида қотиб қолди, у бу овозни таниди, бу ўзининг овози эди, у гўё устидан юк босиб турган бошини секин-аста чап томонга бурди: шумурт бутаси ўша ерда, аввалги жойида, ер ўртасида турганди, кимдир қачонлардир раҳми келиб, плугни атрофидан айлантириб ўтганди, бундан фойдаланган шумурт ўсиб,

кападай бўлиб кетганди, атроф-теварагига ёйилиб ҳосил бера бошлаганди. Люся беихтиёр уйғонган дастлабки туйғуга бўйсуниб, шумуртга томон қадам ташлади ва кутилмаганда йўлдан чиқди, йўл уни қўйиб юборди. Люся ажабланмади, у қаёққа боришини бугун ўзи танламаётганини, балки шу атрофда яшайдиган, унинг сирасоридан хабардор бир бегона куч бошлаб юрганини тушунди.

Капа бўлиб кетган шумурт атрофи ҳаддан ташқари тўзиган эди. Кесилган, қуриб қолган шохлар ерда думалаб ётарди, омон қолган шохларининг барги яккам-дуккам бўлиб, ўргимчак ини босиб кетганди, хунук кўринарди, энг яхши, бақувват шохлари кесилганди. Энди фақат ён шохлари, сийрак новдалар қолганди, шундоқ қўл чўзсанг етади, ўртадагиларини эса олиб кетиб бўлишганди, энди уларнинг ўрнида одамнинг кўкрагигача келадиган яланғоч тўнкалари чиқиб қаққайиб турарди, омон қолган майда шохлари эса атрофга осилиб турарди. Унда-бунда меваси кўринарди. Люся мевалардан бир неча донасини узиб олди, мевалари юмшоқ, ширин, муздёк, худди ўша вақтдагидек ялпиз мазаси келарди. Шунинг учун бир неча йиллардан кейин ҳам ўша чинқирган овоз яна янграб, Люсянинг юрагини қисиб юборди. У чўчиб атрофга аланглади — ҳеч ким йўқ, шундай бўлса ҳам у, ҳар эҳтимолга қарши; дарё томондан ҳеч ким кўрмасин, деб бута ортига ўтди.

Бу воқеа ҳам уруш тугаши билан юз берган эди — ҳаёт ўшанда, лаънати тўрт йилдан кейин ҳали изга тушмаганди, ҳаммаёқ алғов-далғов эди: очлик-яланғочлик, босқинчилик, суд қилишлар, кўз ёшлари беҳисоб эди. Икки ёздан бери шимолнинг қаеридандир қочган власовчилар дарё бўйидан ўта туриб қишлоқ одамларининг юрагини така-пука қилиб кетишарди. Фалон ерда сигирни сўйиб кетишибди, фалон ерда бир хотинни зўрлаб, ўлдиришибди, магазинларни талашибди, дори бериб бутун-бутун оилаларни ухлатиб қўйиб, қоққан қозигача паққос олиб кетишибди, деган хабарлар тез-тез қулоққа чалиниб турарди. Эркаклар ҳатто кечаси қоровуллар ҳам қўйишди, лекин қочоқлар кутилмаганда бостириб келиб, билганларини қилишди. Тўғри, қуйи оқимда қаердандир иккитасини тутиб олишди, уларни районга қандай олиб келишганини Люся кўрган эди. У шуни эслади. Қочоқлар аравада бир-бирига орқа ўгириб ўтиришарди, қўллари боғлиқ эди, соқол-мўйловлари ўсиб кетган, кийимлари жулдур, юзлари қаҳрли, одамларга

ҳорғинлик билан қарашларида ҳали сизларга кўрсатиб қўямиз дегандай писанда бор эди.

Власовчилар одатда ёз бошланиши билан қочижарди, охирига келиб улар тўғрисидаги гап-сўзлар тиниб қоларди, қишлоқлар ҳам тинчирди, хотин-қизлар чўчимасдан яна ўрмонга боришарди, колхоз иши биланми ёки бошқа иш биланми дарёнинг нариги ёғига сузиб ўтишарди. Худди қананинг ўз мавсуми бўлгандай, қочоқларнинг ҳам маълум бир мавриди бор эди, шу мавридан кейин ҳеч ким улардан қўрқмай қўярди.

Августда, ой ўрталарига яқин оналари Михаил билан Люсяни шу бутага юборганди. Кампир бу бутани илгари, чаман-чаман бўлиб гуллаганидаёқ кўз остига олиб қўйган бўлса керагу кейин текшириб кўриб, ёқасини ушлаб қолгандир. Шумуртлар ҳосил бермайдиган йили бу бута азбаройи меваси кўплигидан шохлари ерга тегиб қолганди. Йўлдан туриб, буғдойзор орасидаги бутани кўриб бўлмасди, у ҳосили кўплигидан ерга ётиб қолганди — шунинг учун бўлса керак, сақланиб қолди-ю, ҳосили обдан пишиб етилди.

Мевасини териб киши ҳузур қиларди. Ҳатто мева теришга сира тоб-тоқати йўқ, бир ишни минг бор қайтаришга сабри чидамайдиган Михаил ҳам бу меваларни кўрди-ю, қизиқиб кетди. Мевалар йирик-йирик, савоғи узун-узун бўлиб, тоза, баргсиз эди, боши катта-катта эди, фақат кафтингни тутиб, узиб олсанг бўлди. Михаил кетидан челақни кўтариб олиб юрди. Люся эса қулай бўлсин деб белига этак боғлаб олди, этаги тўлиб оғирлашиб қолганидагина бўшатиб оларди. Аммо челақка ағдарганингда бирданига бир қарич, ҳатто ундан юқорироқ кўтариларди, уларни бармоқларинг орасидан ўтказаетганингда худди қўлингни муздек сувга тўтиб тургандек ҳузур қилардинг. Мевалар ҳил-ҳил пишган, вақти анча ўтиб қолган бўлса-да, эзилмасди, худди қўл билан териб қўйгандек бир-бирининг устида турарди. Қандайдир икки соат ичида Михаил билан Люся челақларини лимлим қилиб тўлдиришди, аммо бутанинг эса лоақал ярми ҳам териб олинмади.

Улар уйга бориб, яна қайтишмоқчи бўлишди. Меваси маржон бўлиб турган бутани эртага қолдиришни исташмасди, энди, унга олиб борадиган йўлни билиб олишгач, назарларида истаган одам хоҳлаган пайтда бориб териб оладигандек туюла бошлади. Тушдан кейин ҳаво қизиби кетди, Михаилнинг ялқовлиги тутиб, тоққа зўрға судралиб чиқарди, у Люсядан анча орқада қолиб кетди. Люся

эса уни кутишга сабри чидамай, бир ўзи яқин йўлдан юриб, буғдойзорлар орасидаги билинмай кетган, бута турган марзага чиқди. Бутага яна йигирма қадамча, балки ундан сал кўпроқ масофа қолганида бута бирдан қимирлаб кетди-ю, ундан худди бир арвоқга ўхшаган, қулоқчинининг қулоқлари кўтариб боғлаб қўйилган, даҳшатли, шундай дим ёз кунни қулоқчин кийиши билан киши ўтакасини ёрадиган одам сакраб тушди. Бу кутилмаган шундай бир пайтда рўй бердики, Люся тахта бўлиб қолди, ундан қочиб кетиш ўрнига турган ерида қоққан қозиқдай туриб қолди. Ҳалиги одам бир асабийлашиб, бир қувониб кулди ва бармоғи билан имлаб уни чақирди. Люся уни яхшилаб кўришга улгурди; нотаниш киши паст бўйли, норғил, юзлари қора, соқол-мўйлови қирилмаган, ёши номаълум, кўзлари телбанамо йилтирарди.

У мана шу ерда, нақ мана шу ерда этик кийган оёқларини қулай кериб турарди, у қиз қочиб кета олмаслигига шунчалик ишонардикки, ҳатто мушук сичқон билан ўйнашгандек қиз билан ўйнашмоқчи, обдан қусурини қондириш учун у билан кўнгил очмоқчи бўлди, у қусурини қондиришдан олдин ҳирсини роса қўзғатиб олмоқчи эди. Шунинг учун ҳозир Люся худди ўша пайтдаги учрашув туфайли юз берган даҳшатли аҳволни бошидан кечирди ва аъзойи бадани титраб кетди. Люся у ёқ-бу ёққа қараб, бутадан далага қараб тисарилди, аммо ҳозир барибир бу одамдан бутунлай қочиб қутулиб кета олмаслигини, уни осонликча қўйиб юбормаслигини эслади.

Нотаниш одам кулиб, бармоғи билан уни бери кел деб имлагандан Люся орқасига тисарилиб кетаверди. Ҳалиги одам бу нағмангга бало бормиди, дегандай, афтини буриштирди ва қўлларини ёзди. Люся орқасига тисарилиб кетаверди. Ниҳоят, эркак чидаб туролмади-да, уни чўчитиб юбормасликка ҳаракат қилгандай, оҳиста унга томон юрди, унинг бузуқ ниятдан буришган юзи учиб-учиб қўярди. Шундан кейингина Люся ниҳоят оёғини қўлига олиб қочиб қолди.

У ўқдай отилиб йўлга чиқиб олди ва пастга, қишлоқ томонга чошиб кетди. Юмшоқ шудгорда этиги ботиб, буғдойларга ўралашиб қолган ҳалиги одам энди уни қувиб етай деб қолган эди. Люся кетидан унинг пишиллаб, ҳансираб нафас олишини эшитди. Люся қўрққанидан эси чиқиб, челагини ҳавода ўйнатиб югуриб борарди. Елкасига бегона қўл тирмаша бошлади, лекин сўнгги дақиқа-

да Люся бу қўллардан чиқиб кетишга улгурди ва челани тушириб юборди, челак кетидан даранг-дурунг қилиб йўлда думалаб борарди.

— Минька-а-а!

Люся бақирди-ю, шу заҳоти рўпарасида укасининг жуссасини кўрди. Укаси шошилмасдан, лапанглаб келаятганди, у опасининг чинқирганини эшитди-ю, бутунлай тўхтаб қолди. Лекин кейинги лаҳзадаёқ опаси томонга отилди. Бегона одам ҳам Михаилни кўрди ва шартта тўхтади, у йўлда яна бирор кишини кўриши мумкинлигини сира кутмаганди, шунинг учун гангиб қолди. Люся Михаилнинг ёнидан чопиб ўтди, аммо хатарсиз ерга бориб олгач, тўхтади, укасининг ташвиши уни тўхташга мажбур этди. Люся яна қичқирди. Бегона одам рўпарасида бир мишиқи бола турганини кўриб, энди унга томон эҳтиёткорлик билан кела бошлади.

— Минька-а! Қоч! Қоч! Минька-а!— деб бақирди Люся жонҳолатда.

Михаил ердан тош олиб шайланиб турди. Нотаниш одам ҳам сакрашга тайёрланаётгандай чўнқайди, чўчиган Михаил дик этиб кетига сакради. Нотаниш одам заҳархандалик билан ҳиҳилаб кулди. — У яна Михаилни қўрқитмоқчи бўлди, аммо бу гал Михаил жойидан жилмади, қўлидаги тошни маҳкам қисиб кутиб тураверди. Шундан кейин нотаниш одам чиндан ҳам унга қараб югурди — югурди-ю, шу заҳоти бир четга бурилди, у атайлаб оқсоқланиб, беҳуда ишлар билан шуғулланишни истамаган кучли одам сингари далани тикка кесиб Қуйи дарёга қараб югуриб кетди. Люся жуда қаттиқ қичқирди, шунинг учун у одам вақт ганиматлигида яшириниш керак деб жазм этди.

Қичқирқ тўсатдан қандай пайдо бўлган бўлса, яна шундай кутилмаганда тиниб қолди ва қуёш нурида кўмилиб ётган атроф сув сепгандай бўлиб қолди. Люся хотира тугаганини, энди йўлида давом этавериши мумкинлигини фаҳмлади, кейин у бўшашиб, каловланиб ўридан қўзғолди, ҳарқалай у ўша бўш ётган ерга рижик тергани жўнади. У рижик териш тўғрисида шунчаки бирров, аммо ҳарқалай шу ваҳималардан қутулишнинг ягона йўли деб ўйлади: агар бир дона, жимжилоқдеккинани юлса ҳам ҳаммаси ўтиб кетади, деб умид қилиш мумкин эди. Хўш, нима ўтиб кетиши керак ўзи? Маълум эмас, ҳеч нима маълум эмас. У бу ерда қўрқиши керакми йўқми, билмасди, бу ҳақда хаёл суришга ҳам қўрқарди, унинг назарида дилидаги гапларни ҳам бит-

та-яримта эшитиб қолиб, тескарисига йўядигандай эди. У чарчади, оёқлари чалишиб кетасерди, аммо юришдан чарчамади, у юрган бўлса ҳам арзимаган йўл, нарис билан уч-тўрт километр йўл юрди-да, у қандайдир бошқа, анча аҳамиятли, муҳим нарсдан чарчади, эҳтимол хотиралардан бўлса керак, бу хотиралар жуда равшан, аниқ бўлиб, худди тил бириктиргандай ҳар бир қадамда уни пойлаб юрди ва ўзининг қандайдир яширин мақсади учун яна уни ўша кўйга тушишга мажбур этди. Назарида ўша кунлар яна бошига тушгандай эди, чунки у, Люся, бу ерда бир нимасини унутиб қолдирганди, ўзи учун жуда қимматли, шусиз яшаш мумкин бўлмаган зарур нарсани йўқотганди, аммо ўша, ўтмишда, бир вақтларда бўлиб ўтган ишлар такрорланди-ю, бутунлай ғойиб бўлиб кетмади, аксинча, такрорлангандан кейин унинг қандай кўйга тушганини, унда нима кўпайди-ю, нима озайганини, ҳис-туйғулари шунга жавобан уйғондими ёки умрбод сўниб битдими, ана шуни кўриш учун бир четга чиқиб томоша қилиб турди холос, мана энди ўша нарсалар уни ўраб олиб, у қаёққа борса, ўша ёққа кетяпти, ўнг томонида очликдан силласи қуриган қирчанғи Игренька баҳорги лойгарчиликда сихмолани аранг тортиб кетяпти, чап томонида қулоқчин кийиб олган анави нотаниш бадбашара одам сакраб шумуртдан тушяпти, кейин яна бошқа гаплар.

Люся тўхтади. Нотўғри. Бу ерда ҳеч ким йўқ, ҳадиксирайдиган жон зоти йўқ, у бир ўзи. Жазирама ёз кунини анави нотаниш одамнинг қулоқчин кийиб юриши қандай бемаънилик бўлса, унинг ваҳимага тушиши ҳам шундай бемаънилик, бу ташвишлар беҳуда: онаси тўғрисида телеграмма олганидан кейин асаблари шунчаки кулфатга, изтиробга кўника бошлагану энди бекорга ҳаяжонлангани эвазига товон олмоқчи бўляпти.

У атрофни қайта-қайта кўздан кечирди. Ҳа, ҳеч ким йўқ; қуёш чарақлаб турибди, ҳаммаёқ сув сепгандек жимжит, тинч. Қуёш жудаям чарақлаб турибди-да, жудаям тинч, жимжит-а, киши хавотир олмайдим ахир. У танҳо ютиб юбораман деган сирли сукунат ичида бир ўзи келган эди, ҳамма ёруғлик унга томон тушиб, бутун мавжудотнинг диққат-эътибори унга қаратилган. У ҳеч қаёққа яширина олмайди, ҳамма уни худди кафтдагидек кўриб турибди. Йўқ, бу ердан қочиб қолиш керак. «Қочиб кетма, қочиб кетма»,— дерди у нуқул. Қишлоқдан чиқиб нима қиларди-я? Ким уни бу ерга қувлаб келди? Бу ерда у нимасини эсидан чиқариб қолдирибди?

«Эсдан чиқариб?! Люсянинг ўй-хаёли шу сўзлар билан ўралашиб қолди-ю, уларни яқинроққа суриб қўйди. Эсдан чиқариб... Ҳа, мана ўша деярли аввал бошданоқ сирлигича қолиб, индамасдан жонини суғуриб олаётган бир вақтлардаги айби энди ошкора бўлиб, ундан жавоб беришни талаб этаётганди. Люся ҳаммасини — баҳор фасли ҳашар қилиб ўтин тайёрлашганларини ҳам, ўзи ишлаган далаларни ҳам, ағдарилиб тушган Игренькани ҳам, шумурт бутаси ёнидаги воқеани ҳам, бошқа, илгари бўлиб ўтган талай ҳодисаларни ҳам бутунлай унутганди, улардан ном-нишон қолмаганди. У бир вақтлари сихмола қилгани, ер ҳайдаганини унутганди... Уни қаранг-а, сихмола ҳам қилибди, ер ҳам ҳайдабди-я! Қизиқ, ўйламай-нетмай шуни ҳам миясидан чиқариб ташлабди-я, лоақал шу иши билан керилиб юрса бўларди-ку, ахир шаҳарда орттирган дугоналаридан қайси бири плуг кетидан юрибди дейсиз. У кўпдан бери қишлоқни ўйламай қўйганди, қишлоқ ҳақидаги хотиралари тош бўлиб қолиб, худди ис босган олис бурчакка улоқтирилган эски-тускилар бўғчаси сингари бир ерда думалоқланиб ётарди.

Мана энди ўша хотиралар ногаҳон бугун лоп этиб эсига тушиб кетди.

7

Нихоят кампирнинг кўзи тўрт бўлиб турган Мирониха келди.

Кампир каравотда пардеккина бўлиб ётганидан остидаги сим тўр хиёл бўлса ҳам чўкмасди, кампирнинг фақат кўзи йилтираб турарди, каравотда чўзилиб, қимир этмай ётган гавдаси эса на тўлганарди, на безовта бўларди — худди бировникига ўхшарди. Бу гавдани безовта қилишнинг ҳам ҳожати йўқ эди: кампир кўпдан бери бир ўзи ётарди, у, гўё, ўзини йўқотиб қўйгану энди қидириб сира топа олмасди. Тушга яқин ташқаридан қуёш уй ичига мўралади, кейин кампир қуёшга қараб, унинг жимирлаб турган оромбахш нурида исиниб ҳузур қилди, ахир бир ўзи ётавериб юраги қон-зардоб бўлиб кетди-ку — дод деб йиғласа ҳам бўлади.

Меҳмонлар келганини билган Мирониха уйнинг жимжитлигига ҳайрон бўлиб хонага кирди, тўсиқ ортидан ҳайиқиб қаради, аммо кампирнинг бир ўзи ётганини кўргач, пилдираб олдига келди-да, чапак чалиб деди:

— Ана холос! Сен, кампиршо, ҳалиям тирикмисан?

Кампир Мирониханинг келганига шунчалик хурсанд бўлдики, кўзларида ёш йилтиради, туришга уриниб, каравотда қимирлади, аммо туриш учун анча овора бўлишини эслади-ю, чиллакдай бўлиб қолган қўлини Миронихага узатди.

— Кўриб турибсан-ку, тирикман. Бугун икки кундан бери тузукман. Наҳотки сенга айтишмаган бўлишса?

Мирониха кампирнинг қўлини олди-ю, тушириб юборди, аммо кампирнинг қўлига жон кириб, ўзи иккинчиси — чап қўли устига бориб тушди-да, уни сийпалади.

— Сени ажал нега олиб кетмаяпти-а?— Мирониха шундай деди-да, каравотга, кампирнинг ёнига ўтирди ва энгашиб унинг қулоғига деди:— Мен энди ўртоқжонимнинг жанозасига боряпман-да, худо раҳмат қилгур, нариги дунёга йўртиб қолгандир, деб ўйловдим, сен бўлсанг, ҳалиям шу ерда экансан. Илгариям ёмон эдинг, шундайлигингча қолибсан. Жонимгаям тегиб кетдинг ўзи.

— Ойимқиз, сени кутиб ётганимни билмайсан шекилли-а,— деди кампир дарров ҳазилга қўшилди.— Бир ўзим ётсам зерикиб қоламан, фақат сенга интиқ бўлиб ётибман. Икковимиз бир тобутда ётсак дейман-да.

— Мен, сен кампиршони бир тегиб тушириб юбораман. Оёқларим бақувват, бир умр юравериш пай бўлиб кетган.

— Сен тегиб юборишдан ҳам қайтмайсан, бу қўлингдан келади.

— Ҳа-а... Сен мени кутма, ўзинг кетавер. Ҳозирча чопқиллаб юрибман. Оёғимдан тортма. Сен билан гўрда ётгандан кўра, яхшиси биронта чолни топиб оламан. Ана кейин, қарабсанки, фарзандли ҳам бўламиз.

— Сен, ойимқиз, туғгичингни қуритиш учун мендан олдинроқ дорга ёйиб қўйдинг шекилли.

— Менда бошқаси, эскисидан яхшироғи бор. Мен уни ёзда шаҳарлик бир аёлдан мевага алиштириб олганман. Шундоқ келишган шаҳарлик бир жувон экан, ўшандан али-бали қилиб авраб олдим. Сен, кампиршо, энди мен билан тенглаша олмайсан.

— Кўп алжийверма. Ёлғон-яшиқ гапларинг билан жонимга тегиб кетдинг.

— Ўзинг-ку жонимга тегиб кетган. Кўнглимга зиғирмойидан баттар ургансан. Тезроқ ўла қолсанг нима қиларкин-а. Сендан қутулиб қўя қолардим.

— Ўлсам, ҳали кўз ёши ҳам қиласан, ойимқиз.

— Нима, йиғласам, сенга ачинганимдан йиғлармидим?

— Бу гапинг ҳам тўғри,— деб унинг фикрига қўшилар экан кампир Миронихани тўхтатди, худо кўрсатмасин, тагин-бир шаккоклик қилиб қўймасин деб ўйлади кампир. Миронихага бас келаман, десанг гуноҳга ботининг ҳам ҳеч гап эмас, нима деганини ўзи ҳам билмайди. Ёшлигида ҳам ҳеч кимга гап бермасди, ҳозир ҳам тили тўқмоқдай, оғзидан боди кириб, шоди чиқади.

Мирониха кейинги йиллардагина сал қуйилиб, босган ундай бўлиб қолди, бўлмаса жуда шаддод эди, текканга тегиб, тегмаганга кесак отарди. Гарчи у оёғидан зорланиб юрса ҳам, ҳозир ҳам шундай елиб-югурадики, ёшлар кетидан йўртиб юрса ҳам; унга етиб оладими-йўқми, буниси номаълум ҳали. У иш деган жойда ўзини томдаё ташларди-ю, ҳарқалай ўзини асраб қолганди, ишга ўзини олдириб қўймаганди. Кампир билан уни тенглаштириб бўлмасди: Мирониха дум-думалоқ, эпчил-чаққон эди, энг муҳими оёқдан қолгани йўқ. Қаёққа боргиси келса, ўша ёққа пилдиллаб кетаверарди. Калта, қора қўллари ҳамйша олдида ҳар ишга ҳозир у нозир бўлиб турарди, юзлари ҳам қора, кенг эди, овози бўғиқ, аммо бошқа одам шунчалик гапирса, аллақачон овоздан айриларди, Мирониханинг эса овози фақат мана шундай сал бўғилиб қолган. У кампирдан бор-йўғи тўрт ёш кичик эди, аммо афтидан анча ёш кўринарди.

Мирониха келгандан кейин кампир анча жонланиб қолди: кўзлари равшанлашиб, сўниб қолган кўз қорачиғлари анча билиниб қолди, юзида ҳам қизиқиш ифодаси пайдо бўлди, Мирониха бир гап топиб келгандир, у нимани гапириб бераркин? Кўришмаганларига ҳам анча бўлиб қолди, ҳаёт эса олдинга қараб тўхтамасдан кетаверди, ҳаёт шундай бепоёнки, бир текисда улашилган. Утган йилгача ҳам кампирнинг тумбочкаси устида радио турарди, кампир радионинг қоп-қора, тугмага ўхшаган гилдиракчасини ўзи айлантитарди; бир ерида ашула айтишса, бир ерида йиғлашарди, учинчи ерида эса бегона бир тилда гўлдирадди, тўртинчи ерида бўлса, бизникига ҳам, анавинга ҳам ўхшамаган тилда гапиришарди, тилига сира тушунмайсан, булар эса вайсагани-вайсаган. Кампир қадимий ашулаларни яхши кўрарди, шунинг учун у бирга эшитиш ниятида тез айтиб кел, деб Нинкани Мирониханикига юборарди, аммо эски ашулаларни камдан-кам айтишарди, кўпроқ нималарнидир тинғиллатишарди. Қадимий, чўзиб айтиладиган ашулаларни эшитганда кампир қанот чиқариб ҳавога кўтарилгандай,

кенг, равон доира олиб учиб юргандай бўларди, ўзининг ва ҳамон ором тополмаган одамлар тақдирдан ташвишланиб, кўз ёши қилиб оларди. Ана шундан кейин кампир ўлса ҳам майли, деб сира ғам емасди. Унинг назарида бу ашулалар тобутни ерга қўйиб келишгач, марҳумнинг жанозасида айтилаётгандай туюларди, шундан кейин кампир ўзича ўшаларга қўшилиб ашула айтар, озод бўлган руҳни кузатиб қўяр эди, марҳумни нариги дунёда ҳам мана шунақа эски ашулалар билан кутиб олишади, деб астойдил ишонарди.

Ўтган йили радио бузилиб қолди, энди кампирнинг ягона эрмаги Мирониҳа билан гаплашиш эди.

— Нега кўпдан бери дарагинг йўқ-а? — деб гина қилди кампир унга. — Мен, бориб қара-чи, қаердайикин, деб эрталаб Варварани ҳам юбордим. Сен, шамол бўлсанг, қаёқларда изғиб юрибсан. Уйингда қачон бўласан ўзи? Қани энди худо тезроқ оёгингни олсайди-я.

— Мен шундоқ ҳам оёқдан қоляпман, кампиршо, — Мирониҳа каравотни қимирлатиб, нақ кампирнинг юзига энгашиб деди. — Мана, ҳозир ёнингда ўтирибману оёқларим қақшаб кетяпти. Неча кундан бери оёғим тиним билмайди; сигиримни қидириб юрибман. Сигирим йўқолиб қолди, уйга қайтиб келмаяпти.

— Э, шунақа де! Мен ҳам эрталаб шунча қулоқ солдим у аммо овозини эшитмадим. Хайр, сигиринг қаерда экан?

— Қаердалигини билганимда сенга айтардим-да, кампиршо, билолмай гарангман. Ҳаммаёқни қараб чиқдим, ҳаром ўлгурдан дарак йўқ, энди бошим қотиб юрибман, ахир адашиб қолиши биринчи марта эмас-ку, аммо кўнглим жуда безовта-да. Айиқ Голубевнинг бузоғини бўғизлаб кетибди, эшитмадингми?

— Ҳеч нимани эшитганим йўқ, — деди кампир шоша-пиша ва қимирлаб, хаста овозини кўтарди. — Эшитдингми-йўқми, деб нега мендан сўрайсан? Мен қаёқдан эшитай, ким менга айтарди? Айиқ Голубевнинг бузоғини бўғизлабди дейсанми?

Ана, Мирониҳа шунақа-да: кўнглингни муз-муз қилиб юборадиган бунақа хабарни ундан бошқа ким ҳам олиб келади, ахир? Кампир унинг йўлига беҳуда кўз тутмади; у Мирониҳа бир гап топиб келишини биларди. Кампир Мирониҳага шунақанги диққат билан тикилиб қарадики, гўё Мирониҳанинг ўзи айиқни Голубевнинг бузоғига гиж-гижлагандай эди-ю, ҳозир у буни қандай қилганини айтиб берадигандай эди.

— Бўғизлаб кетди, бўғизлаб кетди,— деб тасдиқлади Мирониха,— Голубев гунажинни келгуси йил сигир қилиб олишни мўлжаллаб юрувди, сигири қариб, сутдан қолганди. Мана, айиқ бўғизлади кетди. Ўтган куни Генка ўнбоши ўрмондан келаётиб қараса, ўтлар қип-қизил эмиш, шундоқ янчиб ташланганмиш, у ёқ-бу ёқни қарабди, қараса бузоқ буталар ичида, шундоқ Генканинг ёнида ётганмиш, устига хазон уюми йиғиб қўйилганмиш, у айиқ бузоқ қонини сўриб ичгану ўзини сасигани қолдириб кетган-да, сасиган гўштни жон-дилдан яхши кўради. Генка кўрибди-ю, оёғини қўлига олиб бу ёққа зингиллабди. Ўзиям уйига учиб келибди-да,— Мирониха яна кампирга энгашиб, овозини ўзгартирди.— Айтишларича, Генканинг хотини эри ўрмонга кийиб кетган иштонни кеча куни билан дарёда ювганмиш, бугун ҳам чайиб ётганмиш, дарё этагидаги хотинлар энди сув олгани шу бизнинг қирғоққа келишаётганмиш.

— Сен кулма,— деб уни айблади кампир.— Агар ҳозир ўзинг тўқимаган бўлсанг, ундан кулиб нима қиласан. Бошингга тушса, кўрардик ўзинг нима бўлардинг.

— Мен бўлсам, жойимдан бир қарич ҳам нари жилмасдим. То айиқ яна қайтиб келгунча, жойимда қимирламай ўтираверардим. У бузоққа ёпишарди, мен эса унга ўшқириб,— сен, гўрсўхта, мунча Голубевнинг молига кўз олайтирмасанг, деб роса таъзирини берардим. Айиқ менга ташланишни хаёлига ҳам келтирмасди, мени ажал қувлаб келибди деб ўйларди. Шундай юрагини ёрардимки, ҳеч қанақа урғочи айиқ ҳам тозалаб ололмасди.

— Сенинг чўпчакларингни эшитавериб, қулоқларим аллақачон битиб кетган. Нега сен одамларга ўхшаб тўғри гапирмайсан-а? Айиқ бузоқни қаерда, қайси ерда бўғизлабди?

— Сен, кампиршо, гапиргани ўзинг қўймаяпсан-ку. Гапимни бўлмасанг, ҳалигача ўн марта айтган бўлардим. Қуйи дарёдан тоққа бурилиб кетадиган жой эсингдами?

— Нега энди эсимдан чиқар экан? Ҳа, мен ҳали эсимни еб қўйганимча йўқ.

— Айиқ бузоққа ўша ерда, шундоқ қишлоқ ёнида дуч келиб қолибди. Яқинда айиқлар қишлоққа ҳам тушиб келишади. Ҳозир тайгада овқат қолгани йўқ, ўлдирсанг ҳам уни инига ҳайдаб юборолмайсан. Ана шунинг учун қишлоқ атрофида изғиб юради-да.

— Юради, юради,— деди кампир бош ирғаб.— Нимасини айтасан, юради.

— Мен бу ҳаром ўлгурни қаердан қидиришимни ҳам билмайман. Нима бало, бир ойгача оёқдан қолиб қидирсин деб ўйлаяптими. Шундоқ ҳам қидиравериб адойи тамом бўлдим. Тирикми-ўликми, билмайман... Мужиклар тоғнинг нарёғида бировнинг иккита сигири юрибди дейишяпти, тоғнинг у ёғига ўтишга оёқ борми менда. Шу жуссамга яраша оёқларим ҳам эпчил-чаққон бўлганида эди, ғизиллаб бориб кўриб келардим у бу савил қолгурларга ишнолмайман, нари борсам, тоққача бораман, кейин яна қайтиб келавераман-да.

— Сен, ойимқиз, тоғ ортига ўтма. Уша ерда қолиб кетасан, кейин мен сенсиз нима қиламан?

— Ҳа, мени сендан бошқа ғамим ҳам йўқ ўзи,— деди Мирониха бўш келмай.— Мен унга сигирдан гапирсам, у нуқул ўзини гапиради.

— Сигиринг энди юз қилсанг ҳам барибир сут бермайди.

— Э, сутини ўйлаб қайғуряпманми, кампиршо. Мен сигиримни бир кўрсам бўлди, армоним йўқ, ҳеч бўлмаса уни айиқ еб кетмаганини билардим. Кейин бўлса, истаганича юравермайдами.

— Вой, ойимқиз-эй, ойимқиз-эй. Шу сигир ҳам бошингга бир бало бўлди-да, мен бўлсам ўлсам ҳам бунақа сигирни сақламасдим, ўзимни қийнамасдим, жонимни ҳалак этмасдим. Сен ундан ташвишдан бошқа нима кўрдинг? Пичан ўришга одам ёллайсан, олиб келишга одам ёллайсан, қишда хашак етмайди — сотиб олиш керак. Хўш, бундан ташқари ҳам ташвишларим озми? Мана шунинг учун эртадан қора кечгача югурганинг-югурган. Нима, бир этак боланг бормиди, овқат-овқат дейдиган. Эй худойим-ей, агар сенга сут керак бўлса, Надамизнинг олдига келавермайсанми, у сенга ҳар куни бир банка қуйиб бермайдами, ахир ундан ортиқ ичмайсан-ку. Анави савил қолгурунинг сотиб, оёғингни узатиб маза қилиб ётмайсанми, ахир сотсанг, пул ҳам беришади-ку. Агар мен бўлсам, текинга бериб юборардим у кетидан бунақа азоб чекиб ўтирмасдим.

— Во-о-ой,— деди заҳархандалик билан жавраб Мирониха.— Анавини қаранглар-а. Сигирни сотармишу пул олмасмиш-а. Ўзиңг ҳам ғалатисан-да, сен, кампиршо, эсимни танибманки шу сигир билан келяпман, ундан қандай қилиб жудо бўлай ахир? Кейин мени ўлди деявер. Менга унинг сути ҳам керак эмас, фақат қўрада мўъраб турса бўлди. Менга нима жин урибдики, битта сигирни эпломасам?

— Э, ўша сигиринг билан қўшмозор бўл, менга нима.

Улар бу гапни биринчи марта сўзлаётган эмасдилар, шунинг учун кампир ичида Мирониханинг гапига қўшилди: кимки сигирга ўрганган бўлса, у шусиз туролмайдди. Иннайкейин сигирсиз хотин хотинми? Кампирнинг ўзи ҳам сўнгги пайтларгача, қилтиллаб юрган кезларида ҳам мол-қолга қарарди, то энди соғманг демагунларича челаққа ёпишарди, шунинг учун у Мирониха билан ҳам азбаройи хафа бўлганидан, деярли рашк қилаётгани туфайлигина баҳслашарди: мана, Мирониха молга қарайди-ю, ўзи эса йўқ. Агар Мирониха сигиридан қутулса, иккалови ҳам истаса-истамаса бир аҳволга тушишарди, шунда кампир ҳам энгил тортади. Кампир ўзининг нотаваонлигига тан бериб қўйган, аммо ана шу аҳволида ҳам унга ўртоқ керак, керак бўлгандаям анақа-бунақаси эмас, бир умр қадрдон бўлиб келган худди мана шу Мирониха керак.

Кампир Миронихага ҳеч нима демай, туриб ўтиришга уринди, эрталабкига қараганда қийналмасдан туриб ўтирди, бу сафар у ўзига ишонган эди. Мирониха жойидан қимирламади, ҳатто ёрдам бериш учун қўлини ҳам узатмади, ёрдам бераман деса, кампир уни жеркиб ташлашидан ҳам тоймаслигини биларди. Энди улар ёнма-ён ўтиришарди, кампир аввалгидан баттарроқ мункиллаб қолгандай эди: икки букилиб ўтирганидан кураклари чиқиб турар, ҳозир уларни силтаб учиб кетадиганга ўхшар эди. Мирониха ён томондан унга кўз қирини ташлади-ю, чидаб туролмасдан деди:

— Тамом бўлиб қолибсан, кампиршо.

— Тамом бўлдим,— деди кампир ўзига қарамасдан, у адоий тамом бўлганини шундоқ ҳам биларди.

— Болаларинг-ку келишди, нима дейишяпти?

— Нима дейишарди? Мени кўргани келишди..

— Улар, чамаси, сени кўмгани келишди чоғи, кампиршб.

— Кўмишади-да ахир, оналари бўлгандан кейин кўмишмайдами,— кампир гўё ташқаридаги биров билан гаплашаётгандек кўзларини деразадан узмай Мирониханинг гапига хотиржамлик билан қўшилди.

— Индама! Нима, улар қачон худо сени жонингни олишини кутиб туришадими?

— Мени кутиб ўтириб ҳам нима қилишарди,— деди кампир қандайдир бошқача, тақдирига тан берган оҳангда ва Миронихага юзланди. Кампир ҳамон йиқилиб тушишдан қўрқиб, қўллари билан қаравот четини маҳкам

ушларди.— Мен уларни тўхтатиб ўтирмайман. Уларнинг ҳам уйи, рўзғори бор, уларнинг ташвиши бир менми ахир. Нима, мен тушунмас эканманми. Таньчорани бир кўрсам дейман, Таньчора келиши билан мен ҳам йўл тадорикини кўраман. Мен осонгина жон бераман, ўзим сезяпман. Рози-ризалик тилашамизу кейин шундай кўзимни юмиб жон беравераман. Тирикми-йўқми, деб олдимга Варвара келади, қарасаки жон таслим қилганман, таппа-тайёрман. Кейин Варвара уларга айтади. Фақат Таньчорани бир кўрсам бўлгани. Негадир жуда ҳаяллаб кетди, бирон гап бўлмадимикин унга. Кеча бугун келади дейишганди — йўқ. Кейин эртага келади дейишди, яна дараги йўқ. Ўзимни қўйгани жой тополмаяпман, нима деб ўйлашимни ҳам билмайман.

— Сен, кампиршо, кўп ич-этингни еяверма, ҳали вақт бор, Таньчоранг келиб қолади. Бекорга қайгуриб нима қиласан?! Балки у ёқда самолёт учмаётгандир. Эндигилар ҳаммаси самолётда юришади. Ўзимизда-ку учяпти, эшитяпман; қизинг яшаётган ерда эса, балки, ҳаво ёмондир, балки унга самолёт етмагандир. Бу сен билан биз йўлни кесиб ўтамизу бир-биримизникига кириб-чиқаверамиз, бировниям кутмаймиз, у ёқдан эса, ўзинг биласан, йўл олис.

— Энди улар мени ортиқ кутишмайди,— деди яна кампир бошини чайқаб.— Йўқ, йўқ, кутишмайди. Бу дунёда ортиқ юролмайман. Яхши эмас. Мен шундоқ ҳам бир ўлиб, гўр оғзидан қайтган одамман. Болалар келишди, худоям билди-ю, кимнингдир умридан менга жиндек қўшиб берди, болаларини кўрсин, сен билан охирги марта гаплашиб олсин деди. Энди жойи ростонимга кетишим керак. Яна бир амаллаб бир кунгина чидайман, вассалом, ҳозирлигимни кўраман. Вақт-соатим етди. Майли, расм-русмини қилиб болалар элиб қўйишсин, оналари учун йиғлашсин, бекорга келиб-кетишмасин-да ахир. Нима бўлгандаям она-да — ачинишади. Эсимда, ойим ўлганда шундоқ ўкраб йиғлаганманки, асти қўяверасан, ахир мен ҳам ёш эмасдим, ёшим анчага бориб қолганди. Бўлмаса-чи? Ҳеч қайсимиз дунёга устун бўлмаймиз, ҳаммамиз ҳам ўламиз, сен, Мирониха, ўлганимдан кейин уларга қарашиб юбор, мени ювишга ёрдам бер. Гарчи сен мени ёмон десанг ҳам, мен қанақасига ёмон бўларканман? Умрим ёмонликни билмай ўтди.

— Сенга бир гапни айтиб ҳам бўлмайди.

— Гапиравер,— деди кампир ийиб.— Сира афсусланаётганим йўқ. Нима, сен мендан жаҳли чиқди деб ўй-

лаяпсанми? Биз умримизда бир-биримизга озмунча қаттиқ-қурум гап қилдикми, мана ҳеч нима бўлмагандаймиз. Энди бир кам сендан хафа бўлишим қолувдим, ойимқиз. Сен бўлмасанг мен нима қилардим? Мен сени кечадан бери кутиб ётибман. Сен эртага ҳам кел, бирпас гаплашиб ўтирамыз. Қара-я, шунча йил яшабмизу кўнгилдаги гапимизни бир-биримизга айтиб адо қиллолмабмиз-а. У ёқда ҳам сенсиз жуда зерикаман-да.

— Ким билади, кампиршо, эҳтимол сендан олдин ўларман.

— Гапини қара-ю! Мендан олдин ўлармиш-а. Сен жуда кўп гапирасану гапингни тутуруғи йўқ-да. Нима бало, ҳозир сенга айтган гапларимни эшитмадингми? Ахир мен деворга гапирётганим йўқ-ку, сенга бор гапни айтдим. Сен мени чалғитма.

— Ҳалиям чалғитганим йўқ сени.

— Бўлмаса жим ўтир, мен билан тортишаверма.

— Энди, гап бундай, — Мирониҳа ўрнидан кўтарилиб кампирнинг устидан чўзилиб деразага қаради. — Мен, аммо, физиллаб бориб кўриб келай, анави ҳаром ўлгур балки келгандир. Кўраману изимга қайтаман, сен билан яна бирпас ўтираман. Ҳозирча ўзинг ўтира тур.

— Борсанг бора қол, йўлингни тўсмайман.

— Тағин кўнглингга бошқа гап келмасин, тез қайтаман.

— Бора қол, ойимқиз, кўп писанда қилаверма.

Кампир яна бир ўзи қолди, шу пайт уни ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ бирров ғам босди, кўнгли бузилиб кўзларига ёш келди, аммо ёшини оқиздирмай, гўё гуноҳдан фориг этувчи дуо ўқигандай дарров ўзини босиб олди, полда, кампирнинг шундоқ ёнида қуёш нури ўйнарди, кампир оёқларини ўша ерга тутди, нур оёқларнинг озгинлигидан қўрқмай, уларни силаб-сипалаб, суяқларини иситгач, меҳри товланиб, яна йиғлагиси келди, назарида у оёғидан эриб, чўкиб қолаётгандай эди. У дидлланиб, қўлларини каравотдан олди, уларни бўшатди ва бордию йиқилсам, офтобга йиқиламану унга ёпишиб оламан, кейин Мирониҳа келиб турғазади, деб ўйлади. Аммо у йиқилмади ва шу заҳоти йиқилиб тушишини ҳам унутиб, деразадан ташқарига қаради, ташқарида кун чарақлаб, тушга яқинлашиб қолганди, оқара бошлаган баланд осмон камон сингари эгилиб турарди. Уни қуёш мафтун қилиб қўйганди, аммо анави осмонда чарақлаб турган оловли шар эмас, балки ундан ерга тушиб уни иситаётган нарса сеҳрлаб қўйганди, мана, икки кун-

дирки, кампир зўр бериб ана шу нарсадан иссиқлик ва ёруғликдан бошқа яна бир нимани қидиряпти-ю, ўша нарса нималигини эслолмапти, тополмапти. Кампир бундан ташвишланмади ҳам: очилиши лозим бўлган сир, бари бир очилади-да, мавриди келмагани учун ҳали-ҳозир, эҳтимол мумкин эмасдир. Кампир ўлаётиб фақатгина бу эмас, балки кўплаб бошқа сирларни — қайсики тириклик чоғида билиш мумкин бўлмаса-да, билиб олишига ишонарди; булар охир-оқибатда унга асрий сирасрорни — унга нима бўлганини, кейин нима бўлишини айтиб беради-да, ахир. У бу тўғрида фол очишга қўрқса-да, ҳарқалай кейинги йилларда қуёш, ер, ўт-ўланлар, қушлар, дарахтлар, ёмғир ва қор — хулласи калом инсон билан ёнма-ён яшаётган, унга шодлик бағишлаб, уни охиратга ҳам тайёрлайдиган, овунтириб, унга ёрдам беришга ваъда этган ҳамма нарсалар ҳақида тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолган эди. Буларнинг ҳаммаси ўзидан кейин қолиши кампирни хотиржам қиларди: уларнинг такрорланувчи, чорловчи овозларини эшитиш учун бу дунёда яшаш шарт эмас, бу овозлар гўзалликни ва эътиқодни йўқотиб қўймаслик учун такрорланади, ҳаёт ва ўлимга бир хилда чорлаб туради.

Шоша-пиша Мирониха кириб келди ва каравотга, кампирнинг ёнига гурс этиб ўтирди, ташвишга тушиб қолган кампир деразадан кўзини узиб, эс-ҳушини йигди-да, Миронихани таниди. Мирониха қўл силтади, шундан кейингина кампир Мирониха сигирини, шу кетганича ҳанузгача қайтиб келмаган сигирини назарда тутаётганини эслади. Мирониханинг сигири қаердайкин, қайси очиқ мозорда қолиб кетдийкин? Кампир йўқотиб қўйган гапини топиб олиш ва суҳбатга шайланиш учун шу ҳақда ўйлади, Мирониха ўша гапни ҳозир давом эттиради, унга бирон нима деб жавоб бериш керак-ку, қаққайиб ўтиравермайди-ку ахир.

Мирониха:

— Мўрчаларинг, кампиршо, шундоқ урсиману гурсиман,— деб гап бошлади.

— Мўрча?— Кампир хаёлида мўрчани дарров ўз жойига қўйди-ю, аммо нега мўрча урсиману гурсиман бўлишини ҳадеганда англаб етолмади.

— Югуриб келаётувдим, мундоқ қарасам, мўрча гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ бўлиб қоляпти, гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига айланяпти,— деди Мирониха қувлик қилиб.— Нима, у ерда биров турадими, бирон-бир испидиция келганми?

— Қанақа испидиция бўлсин, ойимқиз, нималар деб алжираяпсан? У ерга болаларим киришгандир.

— Ҳаммасими?

— Нега ҳаммаси бўларкан? Люся эрталабданоқ тоғга кетди. Варвара бўлса, қаёққадир қишлоқни айлангани жўнаб қолди. У ерда эркаклар—Илья билан Михаил бор.

— Кундузи ювинишнинг нима зарури бор экан уларга?— деди Мирониха мўрча тўғрисида гапни айлантдириб.

— Ювиниш? Сен, ойимқиз, ёш болага ўхшайсан, худо урсин!— кампирнинг жаҳли чиқди.— Ювиниб нима қилади, келишганига энди икки кун бўлди-ю. Ювинишга-ку ювинишмайди-я, аммо ичиб ўтиришибди. Томоқларини ювишяпти, ўша, томоқлари битиб қолибди, нон ўтмаётганмиш.

— Нима, вино ичишяптими?

— Йўқ, Надя уларга бир тоғора сув иситиб берган, ўшандан стакан билан олиб ичишяпти, кўнглихушлик учун уриштириб ичишяпти. Шунчалик ширинки, хурсандликлари ичларига сиғмаяпти. Сен билмайсанми ҳали: худойи таоло бандасига пул бергану шайтон — тешик. Мана шунинг учун худо берган пул шайтон берган тешикка қараб кетаверади.

— У ердагилар-ку сени болаларинг-а, кампиршо, аммо бир ўзлари эмас-да. Мен Степка Харчевниковнинг овозини ҳам эшитгандай бўлдим.

— Степка Харчевниковни?

— Ушанинг овози эди шекилли.

— Э, буни нимасига ажабланасан, ойимқиз?! Степка бирон жойдан қуруқ қолганмиди? Аммо у ҳам отиб туради шекилли?

— Ҳа, шунақа, кампиршо. Ҳозир отмайдигани камдан-кам топилади.

— Ҳа, кам, кам. Қачон қарамайин, ҳаммаси кўчада гажак бўлиб юришади. Бу ёруғ оламда нималар бўляпти ўзи-а, ойимқиз? Нега шунчалик ичишаркин-а? Уларни нима мажбур қиларкин? Улар ўзларини ҳалок қилишяпти холос, бошқа гап йўқ, хотин-қизлар-чи, хотин-қизлар ҳам эркакларга эргашяпти, худони берган куни ичишади. Нима, илгари замонларда шунақа бўлармиди?

— Қўйсанг-чи, илгариги замонни гапириб нима қиламиз?

— Эсингдами, Данила тегирмончи ичарди, шунинг учун уни одам қаторига қўшишмасди. Ароқхўр эди, вассалом. Данила — ароқхўр деб аташарди. Ахир у бир ўзи

ичарди-да, бошқа ҳеч ким. Ҳозир бўлса бутун қишлоқда фақат Голубев ичмайди, энди уни ичмайди, деб ҳеч ким одам ҳисобламайди, устидан кулишади.

— Ҳа, кампиршо, шундай. Агар бир-икки марта қийин-қистовга олишганида-ку, қарабсанки, уни фултилла-тишдан одамларнинг ҳам ҳафсаласи пир бўларди-я. Ҳозир уларни ҳеч ким тергамайди, уларга жазо кўрмайди. Нимани исташса, шуни қилишяпти. Баъзиларнинг ҳа дейишга ҳоли йўқ-ку, нақ савдогарларга ўхшаб ичиб, айш-ишрат қилишади. Мана, шунинг учун қишлоқда тентишгани-тентишган, кекирдагига келмагунча ичишади. Ўзи оёқда туролмайди-ю, олиб кел деяверади, бари бир кам.

— Эй, йўқ, ойимқиз, мен радиони эшитиб юрган пайтларимда,— деб кампир радио турган тумбочкани кўрсатди.— Ундаям ароқхўрларни қўшиқда азиз, тўрва-да майиз қилишмайди, уларни мақташмайди, уриб чиқишади.

— Ҳа, мақташса-мақташмаса уларга нима. Улар бунақа гап-сўзларга қўл силтаб кетаверишади. Улар жуда қулоқ солиб ўтиришармиди? Уларга гапиришнинг ҳожати йўқ, улардан талаб қилиш керак, уларни тергаш керак, шунда бирон наф чиқиши мумкин. Ўзингникими, бировникими, яхшими-ёмонми, ҳаммасини барабар тергаш керак, шундагина булар талтайиб кетишмайди.

— Гапинг тўғри, ойимқиз, тўғри. Бўлмаса юз қилганинг билан ҳам ҳеч иш чиқмайди.

— Мен ҳам сенга шуни айтяпман-да.

— Илгарилари гуноҳ деган нарсани билишарди, энди гуноҳ деган нарса эсларидан ҳам чиқиб кетган.

— Гуноҳни ҳам, кампиршо, унутишган, шарм-ҳаёни ҳам унутишган.

— Тўғри, шарм-ҳаёни ҳам унутишган.— Кампир айбситаб хўрсиниб қўйди-да, бир оз жим қолди...— Мана, менинг ўғлим ҳам шундай ичадики, қани энди, кўзим шуни кўрмаса. Эрталаб туради-ю, наридан-бери улфатларини йиғади, кейин яна бошлашади. Кейин ҳеч нима кўрмаган одамлардай кулишади, кеча ким нима қилганини бир-бирига айтишади. Уларга бу— кулги. Агар уларнинг ўрнида мен бўлсам, уятдан ерга кириб кетардим.

— Улар, кампиршо, уятдан кўра винодан ерга киришни афзал билишади.

— Ҳа, мен сенга бир гапни айтайми, ойимқиз. Сен осимга шарм-ҳаёни солдинг.— Кампир узоқ ўтмишдаги

жаётида юз берган воқеанинг таниш, бўғиқ акс-садоси бўлган хотираларини эсига тушириб олгунча кутиб турди. — Бу ҳў ўша очарчилик йили бўлган эди, — деб тушунтирди кампир. — Варвара ўшанда тевадай қиз эди, ёрдамлашарди, Илья ҳам каттагина эди: у ердан-бу ердан қорнини бир амаллаб тўйғизиб юрарди, мана, шукр, соғ-саломат. Аммо Люся, худо кўрсатмасин, дардчил бўлиб ўсди: қўл-оёқлари ингичка, худди чиллакдай, рангида қони йўқ, қараб туриб юрагинг туздай ачишиб кетарди, устига чўп бўлиб озиб кетаётганди. Унга қараш, парвариш қилиш керак эди, аммо нима билан? Ўша пайтларда Минька чопқиллаб юрарди, Таньчора эса ҳали эмакларди. Ё йўлга кирганмиди — ҳарқалай эсимда йўқ, ҳаммаси овқат дейди, йиғлайди, ахир уларни тўйдириш учун озмунча нарса керакми? Юрагим лахта-лахта қон бўларди. Э, бу гапларни сенга айтиб нима қиламан, мен айтмасам ҳам ўзинг биласан, иккитасини суягини қотирдинг ахир. — Кампир ўз ҳикоясидан чекинди ва гапни бошқа ёққа бурди, кейин эсдан чиқариб қўймаслик учун: — Сеникилар борамиз дейишмаяптими? — деб сўради.

— Ҳеч нима ёзишмаяпти.

— Балки хат-хабар юбормасдан келишар?

— Билмайман, кампиршо. Ўлсам келишар.

— Мана шунинг учун сенга булар билан қийналиб кетдим деяпман-да, вой-бўй! Ўшанда отаси колхоздан базага қандайдир юк таширди, уйда аҳён-аҳёнда бўларди. Урушда ҳалок бўлган Витя ўғлим районда курсда ўқирди, ундан ҳам ҳеч қанақа наф йўқ эди. Болалар билан бир ўзим эдим. Биттасини тинчитсанг, биттаси сурнайни чалади. Худди аксига олгандай ўша йили сигиримиз ҳам қочмай қолди, сут ҳам йўқ, сигирни сўяй десанг, одамни ичи ачийди, кейин қандоқ тирикчилик қиламиз? Бир амаллаб сабр қилайлик, аммо кейин оғзимиз оқариб қолади, деб ўйладим. Зорькамиз колхозда эди. Зорькамиз эсингда борми — жуда яхши сигир эди-да, тўқол, ҳали-ҳали ичим ачийди. Колхозга кирмоқчи бўлганимизда колхознинг қўрасига отаси ўзи элтиб берувди, ўшанда роса йиғлаб-сиқтадим-да! Ҳа, Зорька бўлса ҳовлимизни эсидан чиқармаган экан, нуқул уйга келарди, мен очарчилик вақтларида ҳам унга гоҳо ювинди бериб турардим, баъзан бир бурда нонга туз сепиб берардим. У ерда шунақа парвариш қилишармиди, э, нимасини гапирасан. Озмунча мол бормиди ахир. Шунинг учун очарчиликда ҳам нуқул ҳовлимизга келарди. У ерда кечқурун

соғиб олишарди-ю, ҳайдаб юборишарди, устига яна чивин-чиркай таларди, мол ўзини у ёқдан-бу ёққа урарди, бўкирарди-да, думини хода қилиб қочарди. Зорька бўлса эшигимизга келарди-ю, мўърагани-мўъраган эди. Мен раҳим келиб тўсиқни олардиму Зорькани киритардим. Чиркайларни ҳайдаш учун тутатқи тутатардим, елинини ювардим, елини ифлос юришини ёқтирмасди. Бир куни елинини илиқ сув билан ювдим, кейин қани қарай-чи, сути бормикин-йўқмикин деб тизиллатиб кўрдим. Кейин, ойимқиз, уни ҳар куни соға бошладим. Колхоз қўрасида чала соғишар экан. У ерда оқшом соғилганидан кейин мен ҳам яна бир банкача соғиб олардим. Шу бир банкага ҳам хурсандман, болаларга бир ҳўплам-бир ҳўпламдан қуйиб бераману худога шукр қиламан. Бер-бер дегандан шукр қилган яхши-да.

Шу десанг, ойимқиз, бир куни яна Зорькамизнинг, энди бизники ҳам эмас, колхозники, Зорьканинг тагида ўтириб эшикнинг тарақлаганини эшитиб қолдим. Мен сигирни қўрада соғардим, шунинг учун эшикни ёпиб қўярдим. Бошимни буриб қарасам — Люся. Кўзларини бақрайтириб менга қараб турибди. Кўзлари у ёқ-бу ёғимдан тешиб ўтиб кетди-да. Ахир ақли кириб қолган қиз эди-да, Зорька энди бизники эмаслигини биларди-да. Ўтирибману туришга юрак қани энди — қотиб қолдим. Э худоё худовандо, сени кўзинг қаёқда эди, биринчи марта шунақа қилганимда нега жонимни ола қолмадинг, деб ўйладим. Шундай ўсал бўлдим, шундай ўсал бўлдим — қўлларим шалвиллаб осилди-қолди. Ана шундай қилиб, ойимқиз, гуноҳкор бўлдим-қолдим, анчагача Люсянинг кўзларига қараёлмай юрдим. Ҳозир ҳам эсида бормикин-йўқмикин деб ўйлайман. Назаримда эсидан чиқмагану ҳалиям мени айблаётгандек туюлади. Мен билан турмай кетиб қолгани ҳам балки шундандир.

— Алжирама, кампиршо. Қаёқда эсида туради дейсан? У пайтда ҳали бола эди.

— Бола бўлса ҳам эс битта-ку. Урнашиб қолса, тамом.

— Хўш, эсидан чиқмаган бўлса нима бўпти? Нима сен Зорьканинг елинини ювиб юбораверсангу қизинг очидан ўлиб кетса яхши бўлармиди? Ушанда озмунча бола ўлдими? Сен эса болаларингни асраб қолдинг.

— Очдан ўлса яхши бўлмасди, албатта, аммо бу ишим чакки эди-да. Иснод, уни ювиб бўларканми, умрим бино бўлиб ўғирлик нималигини билмовдим, бу эса ўғирликдан ҳам баттар бўлди.

— Бетимнинг қаттиқлиги, кампиршо, жонимнинг ҳузур. Бўлди энди. Ҳадеб шуни вайсайверма — зап гапни топибсан-да ўзинг ҳам.

Кампир итоаткорлик билан жим бўлди, ҳаяжонини босди ва ҳорғинлик билан каравотга ёнбошлади, бошини ёстиққа қўйди, ётиб олгандан кейин оёғини йиғиштирди. Мирониҳа унга яқинроқ сурилиб, яна деразадан қаради.

— Кўринмаяптими? — сўради кампир.

— Кўринмаяпти. Агар келса, бу ҳаром ўлгурнинг суякларини майда-майда қиламан. Нима, у мени жоним тошдан деб ўйлаяптими?

— Сен уни, ойимқиз, келмай туриб ўтакасини ёрмагин-да. Балки сендан қўрққанидан ҳам келмаётгандир.

— Мен бу сабил қолгурса қўрқини кўрсатиб қўяман. Урмонда айиқдан қўрқмас экану мендан қўрқармишми. Агар шу сафар ҳам айиқ еб кетмаган бўлса, худонинг қайтиб бергани шу менга. Ушани деб адои тамом бўлдим, ўшани деб одам бўлмай қолдим.

Кампир Мирониханинг охирги сўзларига ёпишиб олди:

— Хўш, нега энди одам бўлмай қолдинг? Мени шунақа деса бўлади, мана ётибман.

— Алжирама, кампиршо.

— Мана, сен ёнимда ўтирибсану кўчадан учиб кирганинг шундоққина кўриниб турибди. Мен бўлсам, мана қанчадан бери кўча бетини кўрганим йўқ. Шу бир жойда ётганим-ётган. — Кампир Миронихага қарамай, ўзи ва дугонаси ҳақида гапирди: — Сен билан биз узоқ яшадик, ойимқиз.

— Нега узоқ яшарканмиз?

— Шунча яшашимизнинг нима кераги бор эди? Аввалроқ ўлганимизда жуда яхши бўларди. Сен ҳозир сигирингни қидириб юрмасдинг, мен эса манави ерда ётмасдим, ишқилиб, Мирониҳа кетиб қолмасин-да, яна зерикиб ўламан деб ўйламасдим ҳам. Сени менга худонинг ўзи етказди, Мирониҳа. Ҳа, ҳа. Сен бўлмасанг қандай кун кўрардим-а?

Кампир кўзини юмди, ўз гапини ҳам, Мирониханинг гапини ҳам маъқуллаб бош ирғаб қўйди. Кампирнинг кўзлари очилмади, у оламдаги барча нарсани унутиб, ўзи билан ўзи бўлиб қолди, у ё уйқуга, ё пинакка кетганга ўхшаб, дардни даф этувчи ором қўйнида эди, ё ором олиб мудраётганди. Мирониҳа уни пойлаб ёнида ўтирар, қани энди мен ҳам кампир билан бирга ўлақолсам,

орқасида қолмасам, жуда яхши бўларди-да, деб ўйларди. Мирониха яна анча — то Варвара келгунича кампининг ёнида ўтирди.

8

— Айтиб бер, Степан, қайнонангни қандай алдаганини айтиб бер,— деб Михаил баланд бўйли, сариқ мужик Степан Харчевниковни авради. У ҳаммомда Михаил ва Илья билан ичишиб, улфатчилик қилиб ўтирган эди.— Ильяга айтиб бер, у эшитгани йўқ.— Михаил бошини туширди, кулгидан афти буришиб кетди.— Ҳа, Степан, бошла.

Степан туфайли янги шиша очишди. Газак масаласи энди осон эди. Михаил энди на шайтону на хотинидан қўрқарди, у уйга икки марта бориб келди, ҳатто шўрва ҳам келтирди, энди бу шўрвани қошиқсиз кастрюлка четидан ҳўплаб ичишарди. У Нинка ун ичига яшириб қўйган шишаларни ҳам олиб келди ва уларни ўтин тахлагандай печка ичига териб қўйди, ароқни печка ичидан қидириш кимнинг ҳам хаёлига келади дейсиз, яшикни эса остига қўйиб ўтириб олди. У ҳамон оёқ яланг эди, у муҳим иш туфайли пойафзалини кийишни ҳам унутиб қўйганди, шунинг учун ҳозир оёқларини кечаси Илья ёпган кўрпа остига тикқан эди. Ҳозир косагуллик қилишни қўлига Илья олиб, даврага бош-қош бўлиб ўтирарди.

— Бўла қол, Степан, айтиб бер,— деб қистади Михаил.

— Мен Илья келибди дейишганини эшитиб қолдим,— деди Степан, гарчи у Илья билан ичишга улгурган бўлса ҳам, келганига ваз топиб,— Ильяни бир кўриб қўяй деб ўйладим. Тенгқурмиз ахир, қишлоқ кўчаларини чангитиб, тўполон қилиб юрардик.— Степан Ильяни кўрмасам сира бўлмайдиган дегандек қўлларини ёзиб юборди. Унинг овози дағал, зўрға чиқаётганидан у айтмоқчи бўлган гапларини қўл ҳаракатлари билан ҳам тушунтирарди.— Шунинг учун келавердим, аммо ўтиб кетишимга сал қолди. Мен ахир, тўғри уйга ўтиб кетаётувдим-да, ҳаммомга қарамовдим. Нодон одаммизда, сўнгги дақиқада қани бир қарай-чи, бу ерда қанақа йиғин экан, деб ўйлаб қолдим.

— Келиб жуда тўғри қилибсан,— деб унинг гапини маъқуллади Илья.— Бизни, ўзинг биласан, оймиз ётибди, уни ташлаб кетолмайсан. Шунинг учун оймизга

бирон кор-қол бўлса ёнида бўлайлик деб шу ерга жойлашиб олдик.

— Бу, сен Степан, жуда тўғри қилгансан,— деб унинг гапини тасдиқлади Михаил.— Ичувдик, яна ичамиз. Сен ҳам ема, ичадиган нарсамиз бор, ана, печка тўла. Ҳаммаси мана шунақа оқ, зўр.

— Аммо сенга шуниси ҳам етарли,— деди Степан Михаилни гапидан илинтириб изза қиларкан.— Кайфинг ошиб қолмасин яна.

— Йўқ, Степан, нега унақа дейсан? Сен келдинг, сени меҳмон сифатида кутиб олдим. Сен акам Ильянинг ўртоғисан, менга ҳам ўртоқдайсан, бир қишлоқда турамиз. Сен билан сира уришганимиз йўқ, сираям, аксинча, ҳатто бирга ичганмиз. Сен бўлсанг, менга ўринсиз гап қиляпсан. Гўё мен ғирт мастман. Йўқ, Степан, мен ҳали ичаман, меъёримни биламан. Хоҳласам, меъёридан ҳам ортиқ ичавераман, нега ичмасканман? Мана, сизлар учрашдинглар, сизлар билан ўтиришга, гаплашишга мен ҳам қизиқаман-да, сен бўлсанг, мени ётқизиб, аллаламоқчи бўляпсан. Гўё мен ўтира олмайдигандай.

— Э, ўтиравер, ўтиравер. Бу ерда хўжайин — сен, қанақасига мен сенга бир нима дейман?

— Сен, Степан, қайнонангни қандай болаганингни айтиб берсанг, яхши бўларди,— деб Михаил яна эслаб қолди.— Ўрни масалан, сен, қайнонанг Лизавета холани қандай алдаганингни айт.

— Э, нимасини айтасан! Деярли қишлоқнинг ҳаммаси билади.

— Қишлоқ билса билар, аммо акам Илья билмайди. У шаҳардан келди, унга айтиб бер.

— Айтсам айтавераман-да, тилимга тирсак чиқармиди,— Степан гўё малол келиб, истар-истамас рози бўлгандай ва кутилмаганда Ильяга қараб хушчақчақлик билан кўз қисиб қўйди:— Агар шунақа бўлса, қулоқ сол, Илья.

— Қулоғим сенда, қулоғим сенда, ҳа.

— Айтишга арзигулик жойи ҳам йўқ. Билмайман, одамларга бунинг нимаси қизиқ экан. Оддий бир воқеада, рўзғор бўлгандан кейин шунақа гаплар бўлмайди, дейсанми. Бу воқеа ёзда бўлган эди. Бир куни Генка Суслов билан мана шунақа ичдик, аммо ҳаммомда эмас, йўқ, унинг полизида, хотини уни картошкани чопгани юборган экан. Биз бўлсак, уватга ўтириб олдиғу чопиқни бошладик. Шишани мен олиб боргандим, қишда ундан пичан олувдим, қарзим бор эди. Мен пул олиб борсам,

бари бир олмайди, яхшиси, иккита яримталиқ ола қолай деб ўйладим. Олиб бордим, уйдагилар, Генка полизда, дейишди. Полизда бўлса полизда-да, менга нима фарқи бор. Уша ёққа бордим. Генка яримталиқларни кўрди-ю, чопқининг сопини ерга санчди. Шишаларни нима мақсадда олиб борганимни дарров тушунди. Албатта-да, картошка чопган яхшими ё ичган? — Степан қўлларини керди-да, биз бу масала устида ўйлаб ўтирмадик ҳам дегандек силтади. У дарров берилиб, ҳузур қилиб гапира бошлади. — Хўшқи бўлса ўтирдик. Қўшнининг ўғилчасини стаканга юбордик, Генка пуштадан бодринг тугунчаларидан узиб чўнтагига солди, кейин яна борди — хуллас, — ҳамма нарса бор. Утирибмизу стакан коптокдай қўлдан-қўлга бориб келяпти. Нодон одамлармиз-да. Нодон одамлармизу аммо мазза қилиб ўтирибмиз. Мен-ку уйдан астойдил ичман деб чиққанман-а, — аммо Генка, тўғри, картошка чопаман деб келган, унинг мақсади бошқа эди. Хайр, майли, картошка қочмайди. Шишага зўр бердик, Генка бўлса: «Мен ҳозир яна озгина чопиб қўяй, эртага хотин яна гумонсираб юрмасин, кейин қишлоққа кетамиз», деди. Хўп, бўпти, чопавер, мен томоша қиламан, дедим. У менга яна: «Сен ўтиргандан кўра яхшиси, янтоқларни уватга олиб чиқ, тез қутуламиз», деди, мен ўрнимдан туриб қарасам, янтоқни картошкадан ажратолмай қолибди. Ҳаммасини ёппасига илдизи билан чопиб кетяпти-да. Мен унга: «Бу ишинг учун хотининг эртага сочингни битталаб юлиб олади», дедим. Ҳарқалай гапимга кирди. «Юр, қишлоққа кетамиз, кечқурун, иссиқ пасайгандан кейин чопаман», деди, кейин кетдик, чўнтагимда ҳали пулдан бор эди. — Степан гапини йўқотиб қўйган одамдек бир оз чайналди-да, ҳузурланиб деди: — Ҳар ҳолда, кейин нима бўлганимиз эсимда йўқ.

— Шунақасиям бўлади, — деб бошини силкитиб тасдиқлади Михаил хурсанд бўлиб куларкан. — Бу ўзи шунақа иш. Сен, у ёғини, кейин зимма бўлганини айт. Сен, Илья, бу ёғини эшит.

— Кейин нима бўларди! Нима бўлгани маълум, худди атом бомбаси тушгандан кейин турган одамдай уйғондим, ҳали кўзимни очганим йўғу ичимда бу қанақа кун, биз Генка билан картошка чопган ўша кунми ё бошқа кунми, қаерда ётибман, уйдами ё бошқа жойдами деб ўйлаяпман. Хай, майли. Секин кўзимни очдим, хотиним ёнимда ётибди. Уни дарров танидим. Бошқа каравотда болалар — улар ҳам меники. Нариги бурчакдан қайно-

нам еб қўйгудек бўлиб қараб турибди-да. У ёқ-бу ёққа қарадим у аммо турмасам бўлмайди, деб ўйладим. Шу қимирлашимни биламан, қайнонам печка устидан худди мушукдай сакраб тушди. Мен унга сира эътибор бермай ўрнимдан тура бошладим, нима мақсадда у мендан олдин турганини мен кейин фаҳмлаб қолдим. Бу мараз, менга бир ёмонлик қилмаса куни ўтмайди, биз икковимиз ўртамызда ўша биринчи кундан бошлаб партизанлар уруши кетади. Агар ўзига қўйиб қўйсам-ку аллақачон бошимни болта билан чопиб ташларди-ю, ҳам ҳам эмасди. Жуда жоҳил-да.

Ўрнимдан турдим қани, бориб билай-чи, кечадан бери ҳоли нима кечдийкин, деб Генканикига кетдим. Генканинг хотини мени дарвоза олдида кутиб олди-ю, Генка йўқ, деди. Билиб турибманки, хотини ёлғон гапираётти-ди, менинг қайтиб кетишимни кутиб турибди. Ҳа, ўша Генканг билан қўшмовор бўл, менга нима! Ўзига қийин. У «бошоғриғи»га сени ютармиди, буни тушуниш керак-да, дедим.

— Сен унга жудам тўғри айтибсан, Степан,— деди Михаил ҳайрон бўлиб.— Жуда тўғри. Яшавор...

— Кейин Петька Сорокиннинг ҳам олдига кирдим, у ўзини умрида ичмаганликка солди. «Йўқ,— деди,— пул ҳам йўқ». Гўё мен унга бермагандай. Ҳарқалай уйга қайтишга тўғри келди. Ўзим эса ертўланинг қаеридадир самогон борлигини биламан. Хотин бўлса ишда, уйда ёлғиз қайнонам қолган. Уйга келдим, қарасам, ўзим ўйлагандай: қайнонам йўлни тўсиб эшик олдида курси қўйибди, курсига эса чархни қўйиб, бир қоп бўлиб ип йиғиряпти. Қаёққа киришимни қайнонам мендан олдинроқ пайқаган экан. У фақат менга ёмонлик қилиш учун бу дунёда юрибди-да, бундан бошқа қиладиган иши йўқ буни. Хўп, майли, барибир ўрнингдан қўзғаласан-ку ахир, ишқилиб ертўлага кириб олсам бўлгани, кейин мени у ердан кўтарма кран билан ҳам олиб чиқолмайсан, дедим ичимда. Ўзим бўлсам, ҳеч қандай иложи йўқ одамдай қилиб кўрсатдим ўзимни, у қувлик қилса, мен ҳам қувлик қилдим. Кўчага чиқиб кутиб турдим. Қанча кутиш мумкин, ахир? Бошим бўлса тарс ёрилай деяпти. Қани, қачонгача жиғимга тегаркинсан, деб ўйладим. Бир разводка қилдим — қоққан қозикдай ўтирибди. Мен унга мулозимлик билан: «Хўш, қайнонажон, ахир бу йиғирганингиз-йиғирган, чарчаб ҳам қолгандирсиз, бирон ерга бориб айланиб дамингизни олсангиз-чи»,— дедим. У бўлса аввалгидай қўполлик қилиб: «Менга шу ер ҳам

яхши», — деди. Ичимда, қани энди башарангга тортиб юборсам, бундан ҳам яхши бўларди-я, дедим. Нимаям қилардинг уни энди? Шу ерда ўлса ўладики, кетмайди, бу аниқ. Чарх-пархи билан кўтариб, бошқа жойга олиб бориб қўяй десам, шундай дод-вой қиладики, худди мен уни сўймоқчидай, ўзинг ҳам чидолмайсан, борди-ю, бирон ерига қаттиқроқ тегиб кетсанг, жавобгар ҳам бўласан. Бўпти, ўтирсанг ўтиравер, қимирламай ўтиравер, сен шунақа ўлакसान, дедим ичимда, — Степан зардаси қайнаб олачипер бармоғи билан полга қараб пўписи қилди. — Шу ночор аҳволга тушиб қолганимни пайқаганимдан кейин бирдан эсимга келиб қолди. Э, бу нотўғри, мен ҳам анойи эмасман дедим. Бир ками менга сиёсатини ўтказиши қолувдими дедим. Мен саройдан белни олдим-да, Иванниқига бордим. Бизни уйимиз бараксимон, ўзинг биласан, ярмида мен тураман, иккинчи ярмида Иван. Ертўламит ҳам шунақа, менинг ертўламити орқаси уники, ўртадаги девори юпқа, омонат, сал маҳкамроқ бўлсин деб ўтган йили тахта ҳам қоқиб қўювдим, бўлмаса бутунлай нураб кетувди. Хўшки бўлса, Иванниқига бордим дегин, шу томондан деворни кўриб қўяй деб баҳона қилдим у ертўласига тушдим. У ер нима — икки марта бел урувдим, очилди-қўйди. Шу ердан ўзимизнинг ертўламитга ўтдим, худди шу ерда тургандайман. У ёқ-бу ёғимни қоқиб, атрофга қарадим, қарасам, дорили банка турибди. Газаги ҳам бор, менга тагин нима керак? Қулоқ солсам, қайнонам пишиллаб ўтирибди. Ичимда, ўтиравер, ўтиравер, мана ҳозир жуда бакор келдинг, лоақал бировни бу ёққа киритмайсан-ку, дедим. Шунинг учун шошилмадим ҳам. — Степан хурсанд бўлиб, нима дейишаркин дегандек кўзини қисди. — Кейин шу ертўлада ўтириб «Водийлардан, адирлардан...» деб ашулани бошлаб қолдим-ку, шу, қайнонам ақлдан озишига сал қолди-да. Шу дегин, учди-қўнди, йўқ бўлди-қолди. Фақат чархнинг тарақлаганини эшитиб қолдим.

Илья синчковлик билан Степанга тикилиб қараркан, кулиб юборди, кейин у дарров Степаннинг гапига ишона қолмаганидан эмас, балки ўзи ҳам, Степан ҳам ҳузур қилиши, Степаннинг ертўлага ўтишидек ажиб манзарани дарров кўз олдидан кетказмаслик учун сўради:

— Ўша ерда ичдингми?

— Ўша ерда, ўша ерда, — деди Михаил мамнун бўлиб Степаннинг ўрнига, бу воқеа Ильяга ёқиб қолгани.

дан суюниб.— У, демак, юқорида пойлаб ўтираверган, бу эса пастда, чувалчангга ўхшаб бир ертўладан иккинчисига ўтган. Кейин мириққан. Бу шунақа иш ўзи. Мана шунинг учун ҳам Степанин хатто жуда ҳурмат қиламан-да.

— Унда нега ашула айтдинг?

— Шундай, ўзим.— Муғамбирона кулгидан Степаниннинг оғзи қулоғига етди.— Бир маза қилай дедим-да. Ахир у, оёғи гўр лабига етиб қолган бўлсаям, ертўлада айтилган ашулани эшитмаган-да. Нодон одам.

— Сизлар бу ерда бўш келмайсизлар,— таажжубланиб, ҳаваси келиб бошини чайқади Илья ва яна кулиб юборди.— Ҳа, бўш келмайсизлар.

— Ахир, бир баҳо қилиб яшаш керак-да. Мана, мана шунақа қилиб яшаймиз. Турмушимиз ранг-баранг бўлсин деймиз-да.

— Кейин, ертўладан чиққанингдан кейин қайнонанг нима деди сенга?— деб суриштирди Илья.

— Кейин менга нима дерди? Кейин нима деса деявермайдими?!

— Хотининг ҳам ҳеч нима демадими?

— Мен-чи, Илья, хотинимга қаттиққўлман, мен уни жудаям ўз майлига қўйиб қўймайман. Хотиним ўрганиб қолган, у уйқусида ҳам ўзининг хотин эканини, мен эса эркак эканимни эсидан чиқармайди. Эркак эркак-да, у бир поғона баландда юриши керак.— Степан ҳамон ўз гапларига ўзи маҳлиё бўлиб, очилиб-сочилиб, узундан-узоқ гапирди.— Ёлғон гапириб нима қиламан, гоҳо-гоҳо у ҳам сасийди, албатта. Ҳа, сасийди, айниқса, ўзингдан қолар гап йўқ, мана шу ичкилик хусусида. Баъзан эрта-лаб нақ кўзимга тикилиб сасиб қолади, агар кўзим юмуқ бўлса, қулоғимга шанғиллайди, шундай шанғиллайди, шундай шанғиллайдики, худди «қўлингни кўтар!» дегандай бўлади. Ҳа, энди мен ҳам бу хусусда эркакчасига жавоб қайтараман, албатта. Мен унга адибади қилиб ўтирмаслик учун тушунарли товушда айтаман, кейин яна ҳаммаси ўз қолипига тушади.

— Йўқ, Степан,— деди Михаил сўзларни қийналиб айтаркан, улфатининг гапига қўшилмасдан.— Хотин хотинлигидан ташқари яна аёл-да. Уни уриб бўлмайди. Сенинг хотинингми, менинг хотинимми барибир у, бундан ташқари, сеники бўлса ҳам, меники бўлса ҳам яна давлат а-ё-ли. У судга бериши мумкин.

— Нима, мен сенга уриш керак деяпманми?— Степан ҳим-м деб қўйди.— Сен, Михаил, аммо бошқача эши-

тибсан. Уриб нима қиласан? Уриш — бу энг сўнгги чора. Отишдай гап. Агар хотин менга билиб муомала қилса, мен ҳам унга билиб муомала қиламан. Ҳарқалай, мен ҳам давлат одами, қандайдир бир ибтидоий одам эмасман. Биз эр-хотин давлатимизнинг одами ҳисобланамиз.

— Сен бу гапни ҳатто, жуда тўғри айтдинг. Сен шунақа деганингдан кейин, мен сенинг бу гапингга ҳатто жудаям қўшиламан.

— Мен, Михаил, сен билан бизнинг хотинимиз давлат миқёсида эканини, булар аёл эканини тушунаман. Буни менга гапириб нима қиласан. Мени ҳам унча-мунча саводим бор, газета оламан, ўқийман.

— Биаламан, сен ўқийсан, Степан, ўқийсан.

— Мен учта газета оламан,— деди Степан Ильяга қараб. Илья зерикиб бош ирғаб қўйди.— Битта кичик, районимизники, иккита катта — биттаси областники, биттаси марказий газета — «Правда». Ҳаммасини ўқиб чиқаман. Қоғоз ўрнига, хўжалик аҳтиёжи учун газетага обуна бўлганлар ҳам бор, аммо мен бошидан то охиригача ўқиб чиқмасам, уйдагилардан биттасиям ҳатто қўл ҳам теккизолмайди. Марказий «Правда»ни узлуксиз, ҳар куни чиқаришади, мен эса халқаро ва ички аҳволдан хабардор бўлиб туриш учун, барибир эринмай ўқиб чиқаман. Қаерда қанақа ҳокимият тўнтариши бўлганини ёки меҳнаткашлар иш ташлашганини биаламан.

— Сен бу гапни ҳатто жуда тўғри гапирдинг,— зўрға тили калимага келиб деди Михаил.— Тўнтаришлар ҳам бўлади, иш ташлашлар ҳам. Мен ҳам биаламан. Бизнинг мамлакатимизда эса хотин, хотин бўлишидан ташқари, бари бир аёл. Уни хотин деб аташ ҳам унча яхши эмас. Бу уни, ҳа онангни деб сўккандай ҳур-мат-сиз-лик бўлади.— Михаил адашиб кетмаслик учун қийин сўзларни бўлиб-бўлиб нима айтилди-ю, энди нимани айтиш кераклигини аниқлаб олгандан кейин тўхтаб-тўхтаб айтарди.— Шунинг учун сен, Степан, анави мамлакатлар билан ўзимизнинг мамлакатимизни чалкаштириб юборма. Сен билан биз ўз мамлакатимизда яшаяпмиз.

— Мен бошқа мамлакатда деб ўйлабман.

— Йўқ, йўқ, Степан, чалкаштирма.

Степан Ильяга имлаб, кўзи билан Михаилни кўрсатди-да, тамом бўлди, нима деяётганини ўзи билмай ғўлдираяпти, бизни гаплашишга ҳам қўймаяпти, деган маънони уқтирди. Михаил борган сари энгашиб боши тиззасига тегиб қолди. Степан унинг гапига жавоб бермай қўйди, унинг овозларни эшитмай бутунлай тинчиб қоли-

ши учун эҳтимол бирор минутча вақт керакдир, шунда улар уни ўринга қопдай ётқизиб қўйишади-ю, гапларини давом эттираверишади. Степан энгашиб, гўё кўз ўнгла-рида камайиб кетмаётганига ишонч ҳосил қилиш учун шишада қолган ароққа тикилди, ҳар нима бўлиши мумкин — шишанинг оғзи очиқ, ҳар бало шишанинг ичига кириб, худди ўзиникидай ялаб тугатиши мумкин. Унинг виждони очилган, аммо ичиб бўшатилмаган шиша олди-да азоб чекаётганди, унинг учун бу чалажон ҳайвоннинг қийналишини томоша қилиб туришдай бир гап эди, мо-домики ўлдиришга жазм этдингми, бир уру ўлдир, чўзиб ўтирма. Степан бечора шишани таҳқирлаганимиз ҳам етар энди, деб шама қилиш учун Ильянинг нигоҳини тутишга уринди, аммо Илья бошқа томонга қараб ўти-рарди.

Илья ҳам ароқдан, ҳам гапдан анча чарчаб, бўша-шиб қолган эди, аммо Михаилга нисбатан ҳали ўзини тетик тутарди. Ичишни тўхтатиш лозим бўлган ўша ши-рин, қисқа фурсат аллақачон ўтиб кетганди, энди бу тўғрида афсусланишнинг ҳожати йўқ эди. Энди нима қилиш керак? Энди нима қилиш кераклигини ростдан ҳам бирор киши ўргатиши керак. Илья Степан келмас-дан олдин онасининг олдига кирган эди, онаси мудраб ётарди, шунинг учун унинг кирганини эшитмади ёки ўзини эшитмаганликка солди, ўзи эса, эҳтимол, зимдан ўғлини кузатгандир, шу боисдан Илья онаси билан гаплашмаганига хурсанд бўлди, чунки у нима дейишини ўзи билмасди: у ҳаммасини бир бошдан гапириб бера-диган даражада маст эмасди. Гўё ароқ унга таъсир қил-магандай, фақат таъсири кейин — эртага, индинга били-надиган лоҳасликка яна лоҳаслик қўшадигандай эди, холос. Степан келгандан кейин эса суюниб, жон кириб қолди. Аммо энди, дастлабки учрашув пайтида сўралади-гани сўралиб, жавоб бериладигани жавоб берилиб, гап ҳали хотираларга бориб тақалмай туриб, яна латтадай бўшашди қолди, ўзини аранг зўрлаб, атрофида бўлаёт-ган ишларни кузатарди, у гўё шу одамлар билан, шу жумладан Степан билан ҳам кўпдан бери ўтиргандай, шунчалик кўпдан берикки, бир-бирининг жонига теккан-дай эди. У ҳозир жон-жон деб кўзини юмиб ухларди-ю, аммо уни Михаил ҳушёр тортириб қўйганди, у Степан-нинг олдида укасининг кўйига тушиб ўтиришни иста-масди, шунинг учун ўзини тутишга ҳаракат қиларди.

Тушдан кейин қуёш ён томонга ўтди-да, мўрчанинг чоққина деразасидан мўралай бошлади, шунинг учун

ичкари бирпасда исиб, дим бўлиб кетди. Ҳеч нима: товуқ ҳам, ит ҳам, одам ҳам кирмасин деб эшикни очиқ қўйишни исташмасди, шу боисдан иссиққа чидашга тўғри келарди. Степан терлаб кетди, Ильянинг ялтироқ бошини ҳам майда тер доналари босди, фақат Михаилга ҳозир жазирама иссиқми ёки қаҳратон совуқми, бари бир эди.

Степан Михаил иккови ўртасида ўтган гапни эслаб, хафа бўлиб тўнгилаб деди:

— Агар гап шунақа бўладиган бўлса аёллар жуда кўпайиб кетади-ю, хотинликдан ҳеч нима қолмайди. У билан фақат кинога бориш эмас, у билан яшаш ҳам керак. Масалан, мен учун ҳаётда кўпроқ хотин маъқул. Қўлидан ҳамма иш келади, эрим қачон сменадан келади-ю, менга бир челақ сув келтириб беради, деб кутиб ўтирмайди. Хотин ҳаммасини ўзи қилади. Чидайди, ҳар нарсага хархаша қилавермайди, рўзгорда нималар ўтмайди, нега энди рўзгорда ўтган гапни бутун қишлоқ, шаҳарда бўлса, бутун шаҳар билиши керак? «Мен — аёлман, мен — аёлман», — у масхара қилди. — Ҳа, эркак эмассан, ҳамма кўриб турибди-ку. Нима, бунинг учун сени қўлда кўтариб юришу бошингни силаб-сиппалаш керакми? Сен аввал қўлда кўтариб юришга арзийдиган иш қилиб қўйгин-да, кейин сўрагин. Сен ҳам оддий одамсан-да, фақат жинсинг бошқа, танамиздаги фарқимиз ҳатто бургага ҳам маълум, бунинг учун дод-вой қилиб юришнинг сира ҳожати йўқ. Ўшаларсиз кунимиз ўтмайди, албатта, бунга ҳеч ким баҳслашмайди, ҳаёт ўзи шунақа яратилган. Хўш, хотинлар ҳам бизсиз яшай оларканми, ахир? Ҳар ҳолда бизга қараганда уларга қийинроқ. Хўш, Илья, сен нима дейсан бунга? Мен, бизсиз яшаш уларга қийинроқ деяпман, уларнинг табиати шунақа ўзи. Иккинчидан, эркакнинг хотинидан ташқари, бўш қолган пайтида бошқа ишлари ҳам бор, хотинда эса йўқ деявер.

— Бу аниқ — ҳа, — қисқагина деб қўя қолди Илья. Эркакнинг аёлга муҳтож бўлишидан кўра аёлнинг эркакка кўпроқ муҳтож бўлиши тўғрисидаги фикр кўнглига ёқиб, уни анча тетиклаштириб қўйди, ҳали ҳеч ким билмаган ажойиб фикр миясига келган кишидек Ильянинг юзида айёрлик, қувлик ифодаси пайдо бўлди.

Степан шишага кўз қирини ташлади, баихтиёрми-беихтиёрми уни кўрсатиб, эркакнинг бекор қолган пайтидаги энг муҳим иши, ҳали айтиб ўтганимдек, мана шуни ичишдан иборат, дегандек писанда қилиб қўйди.

— Мен ўтган йили ёзда шаҳарга бордим,— деди у гапни давом эттириб.— Уша ерда аёлларни кўриб роса мириқдим. Чиндан ҳам қаёққа қарасанг аёл, кейин мен атайлаб эти-пўсти бор, пружина билан эмас, ўз оёғида юрган бирон жонли хотинни кўраманми деб разм солдим. Бирон ерда учратсанг, кўнглинг қувнайди, ҳа, бор экан дейсан, бўлмаса ҳадемай биз уларни қадим замонлардаги мамонтларни қидиргандай қидиришга тушамиз. Қарасам, биттаси келяпти. Ушанга қараб, ҳа, бунинг онаси ҳам хотин экан, ҳаётда шунақаси ҳам бор экан, деб қўйдим, бўлмаса манави аёллар, айниқса ёшроқлари, ҳаммаси бураб қўядиган қўғирчоққа ўхшайди, бир-бирига шунчалик ўхшайдики, қаери қанақалигини ҳам ажратиб ололмайсан. Уларни оналари туғишмаган, фабрикада яшашган...

— ДАСТ бўйича,— деб гап қистирди Илья.

— Нима дединг?

— Мен ДАСТ бўйича, давлат стандарти бўйича деяпман.

— Ҳа, шунақа, худди ўзи, фақат баъзилари бежириму баъзилари мундайроқ, бошқа ҳеч қанақа фарқи йўқ. Юрганда ҳам, мана мен қанақаман, бир кўриб қўйинглар, деб соллана-соллана юришади. Мана, менинг оёқларим, буниси ўнг, буниси чап, гўё уники оёғу бошқаларники эса қўлтиқтаёқ. Мана, менинг қўймичим, у ён-бу ён, у ён-бу ёнга бориб келаверади, кўрдингми қандай чиройли, бу нарса нима учун ато этилганини гўё ҳеч ким билмайди. Унинг қўймичини эса, беркитиш керак, у бўлса ширдайтириб юрганига хурсанд. Мана мен бошимга қанча соч қўндириб олдим, кўзимга қаранглар, қанақа-я, рўпарамда турганларинг билан мен сизларни кўрмайман, сизлар эса менга қаранглар, томоша қилиб қолинглар деб туради. Унинг учун яшашдан мақсад ҳам ўзини кўз-кўз қилишдан иборат. Ҳеч ким уни кўрмаган пайтда қандай нафас олишини билмайман, албатта. Сал нарсагаям, вой, асабим, асабларим чатоқ дейди, унинг қўллари ҳам асаб, оёқлари ҳам асаб, ўша оёқлари ўсиб чиққан ери ҳам, ҳаммаёғи асаб. Унга зинҳор оғиз оча кўрма — балога қоласан. Божамникида тўрт кун ётдим, унинг ҳам хотини шунақароқ аёл. Божам хотинининг кўнглига сал ёқмайдиган иш қилиб қўйса бас, аёли дарров касалхонага жўнайди. Менинг боримда ҳар куни эрталаб касалхонага чопарди. Мен қизиқиб қаеринг оғрийди деб сўрадим. «Асабим бўшашган»,— дейди. «Бўшашгани-ку аниқ, хўш, қаеринг оғрийди?»— деб сўра-

дим. «Умумий заифлик, сиз буни тушунмайсиз»,— дейди. Мен қаёқдан тушунай... Ҳеч қанақа заиф-паиф эмас, эркаланиб кетган. Қиладиган иши йўқ, ноз-фироқ, эрига инжиқлик қилади. Аёллар мана шунақа. Гап уларнинг аёл, аёл эмаслигида эмас, гап шундаки, қўлларидан ҳеч иш келмайди. Меҳнат қилишга ўрганишмаган. Ҳадемай туғишни ҳам эсларидан чиқариб қўйишади. Вилолмай қолдим...— Степан ташвишланиб бошини чайқади.— Бордию уруш бўлиб қолса-чи? Унда бу аёллардан нима кутади, киши? Кўз ёши қилиб ўлиб кетаверишадими? Анави урушда галаба қозонишимизда хотин-қизлар жуда катта ёрдам берди. Энди бўлса, хотин ҳам қолмаяпти. Тўғрими, Илья?

— Мен нимаям дердим? Тўғри.

— Манави,— деди у гўжанак бўлиб ўтирган Михаилга ишора қилиб,— уларни хотин деб бўлмади дейди, бу уларнинг шаънига ҳақорат бўлармиш. Хўш, нега ҳақорат бўларкан? Бу сўзнинг нимаси ёмон экан? Менга, ҳой киши, дейишса, нега менинг жаҳлим чиқаркан? Ҳатто аксинча, агар биров мени номард деса жаҳлим чиқади, бу менга ярашмайди, яхши эмас, хафа бўламан, худди мен эркак бўлолмайдигандай, ишга ёки рўзғорга ярамайдиган туюлади менга. Эркакманми, эркакман, менга яна нима керак? Хотин ҳам шунақа. Қара-я, уни хафа қилишганмиш! Мана, оналаринг, Анна хола, бутун умри хотин бўлиб ўтди, ҳеч кимдан хафа ҳам бўлгани йўқ. Қани энди бошқалар ҳам шунга ўхшаган хотин бўлсин-чи. Анна хола тўғрисида бирор киши бирон оғиз ёмон сўз айтолмайди, ҳақи йўқ. Тили айланмайди. Ногаҳон Степан бир нима томоғига тиқилгандай йўталиб, жим бўлиб қолди, хаёлига «ялт» этиб бир фикр келди.— Кел, Илья, оналаринг учун бир ичайлик,— деди у шонилмай, худди моҳирлик билан отиб, ўқи хато кетмаганини билган овчи қушнинг қулаб тушишини кузатаётгандек ҳузур қилиб ва ўзидан хурсанд бўлиб.— Кел, Илья, Анна хола учун ичсак арзийди.

— Мана бу гапинг жуда ҳам тўғри,— улар кутилмаганда Михаилнинг овозини эшитишди. Михаил тиззасига тираб ўтирган бошини кўтарди-да, қачон-хизматингни ўтайсан ахир, дегандек шишага тикилди.— Она-миз учун ҳатто ичиш жуда арзийди,— деди у яна.— Қуй, Илья.

— Биз сени ухлаб қолди, деб ўйловдик,— деб Степан унга кўз қирини ташлади.

— Мен, ухлаётган бўлишим ҳам мумкин, аммо она-

миз учун ухлаган жойимда ҳам ичавераман. Шунақа, Степан. Биз буни бошқа ниятда эмас, онамиз учун ичамиз деб олганмиз. Мана, Илья айтсин.— Михаил чайқалиб хириллаб кулди.— Эсимиздан чиқариб қўйганимизни-я. Сен, Степан, эсимизга солиб жуда тўғри қилдинг. Бўлмаса эсимиздан чиқиб қолувди. Унутувдик, вассалом. Қўлингдан нима келади? Ичиш учун одам қуриб қолгандай шунчаки ичиб ётибмиз. Ҳа, шу хусусда битта янглишибмиз. Биз тириклигида соғлиги учун ичамиз деб ўйламовдик. Бу шунақа иш. Мана, Илья айтсин.

— Бўлди, ҳадеб бир гапни чайнайверма!— деб унинг гапни бўлди Илья.

Михаил тилини тишлади-да, кайфдан қисилган кўзларини Ильяга тикди ва шошилмай деди:

— Хайр, агар бўлди бўлса бўлди-да. Демак, ёқмабди.

— Ойиларинг жуда яхши,— деди Степан.

— Ўлмади,— деди Михаил ғамгин бўлиб, унинг шикоят қилаётгани ёки мақтанаётганини билиб бўлмасди.— Шундай қилиб, ўлмади. Тирик. Агар менга ишонмасанглар, бориб ўзларинг кўринглар.— У шундай деди-ю, стаканга чўзилди, Степан Михаил ағдарилиб тушади, деб қўрқиб, ўзиникини узатди ва ўзига товуқхонадан бошқа стакан олди.— Ойимиз учун охиригача олинглар!— деб қистади Михаил ва одатдагидек биринчи бўлиб ичиб тугатди. Кейин стаканни полдан Ильяга қараб думалатиб юборди. Илья стаканни олди, кейин улар Степан билан индамай уриштиришди.

— Унутиб юборишга тўла ҳақинг бор сени, ёш эдинг,— деди кейин Степан Михаилга қараб. Михаил эшитмади, у яшиги устида яна ғужанак бўлиб ўтирарди, шунинг учун Степан Ильяга юзланди.— Эсингдами, Илья, оналаринг бу учун қандай ўч олгани? Нега эсингдан чиқаркан, эсингда бор, албатта. Денис Агаповский, нариги дунёда қон қусгур, колхоз нўхотзорида Минькаларингни кўриб қолиб, туз солинган ўқ билан отганди, эсингдами? Бу ҳайвон Денис ўшанда колхоз нўхотини қўриқларди — вой қаҳрамон-эй! Минька рўпара бўлиб қолибди-да. Бутун орқаси ўйилиб кетувди, кўрган одам қўрқиб кетарди. Ойиларинг ҳам қараб турмади, у ҳам иккита патронга тузни жойлаб, Денисинг олдига борди, иккала ўқни ҳам думбасига отди, шундай боладики, кейин Денис анчагача на ўтиролди, на ётолди, эмаклаб юрди. Эсингдами?

— Эсимда. Ҳа,— деб жилмайди Илья.— Ойимизни

суд қилишмоқчи ҳам бўлишди-ю, тагин босди-босди қилиб юборишди.

— Мен уларга судни кўрсатиб қўярдим! Шу Денисни деб-а! Агар у одам бўлса ҳам бошқа гап эди.

— Ҳадеб нимани минғирляяпсизлар?— уларнинг гапини эшитди Михаил ва талаб қилди:— Ашула. Қани, ашула айтамыз.

— Жуда жонинг қаттиқ-да, Мишка,— деди Степан таажжубланиб.— Сенга яна қанақа ашула айтайлик? Ё анави айиқлар кетини қозиққа ишқалагани тўғрисидаги ашуланими, ёки бирон бошқа ашулани айтайликми? Яхши ашула. Сен билан бизга жуда мос-да.

— Йў-ўқ,— деди Михаил рад этиб.— Бошқасини. Мен севганни. Рус халқ қўшиғини.— У бошини кўтариб, аранг тутиб турди-да, бошлади:

— Гар берсалар бизга ҳам ичардик қона-қона...

Унинг боши шилқ этиб тушди-да, тиззасига тиралиб қолди. Михаил ҳўнграб тугатди:

— Беришмади, на чора, қолдик биз ёна-ёна.

— Кўрдингми, нимага шама қиляпти,— деди Степан мийғида кулиб.

Михаил шу ашуласини яна такрорлади, бошқа сўзларини билмасди, кейин бурилиб, худди биров уни олиб қўйгандек яшик устидан осонгина, шовқин-суронсиз ўрин устига думалади. Илья билан Степан ҳаваси келиб унга қаради. Кейин Степан таклиф қилди:

— Чиндан ҳам ашула айтсак-чи?

— Бўпти. Ичгандан кейин роса битинг тўкилсинда.— Сўнгги ароқ Ильяни шер қилиб юборганди, унинг кўзларида газаб учқунлари ёнарди.

— Фақат манави, ҳозир радиолардан эшиттирадиган ашулалардан айтмаймиз,— деб огоҳлантирди Степан.— Мен буларни ёқтирмайман. Улар қандайдир... Аввалига ёққандай бўлади-ю, ёққандай ҳам эмас, биров сени худди ёш болани қитиқлагандай қитиқлайди-ку, кейин ғашингни келтиради. Эсингдами, болаларнинг «эшитган одам аҳмоқ» деган ашуласи бўларди. Булар ҳам ўшанинг ўзгинаси. Эшитасану, ўзингни аҳмоқ дейсан, бошқа ҳеч нима. Кел, яхшиси, ўзимизнинг юракни ўртаб юборадиган ашуламизни, рostaкамини айтамыз.

— Эҳтимол, сен яхши кўрган ашулани айтармиз?

— Қайси у, мен яхши кўрадиган?

— Ҳу, сен ертўлада, қайнонангга айтганингни-да.

Степан кулиб юборди:

— Нима бўпти, шундан бошласак бошлайверамиз-да.

Улар жўр бўлишиб, жанговар, эътиборга сазовор бўлган «Водийлардан, адирлардан» деган ашулани гум-бурлатиб бошлашди. Михаил гўлдираб уларга қўшилди.

9

Оналаридан бошқа ҳаммалари Татьянадан умидларини узиб қўйишганди. Келса шу чоққача келарди, Америкада турмайди-ку, ахир, уч кунда ҳатто Америкадан ҳам етиб келса бўлади. Кейин хат келса керак, хатда ундоқ эди, мундоқ эди, боролмадим, уйда йўқ эдим ёки шунга ўхшаш важ кўрсатилади. Қизиқ, у онаси тирикми-ўликми, билмай туриб, онаси тўғрисида нимани сўраши мумкин? Ундоқ бўлса ҳам, бундоқ бўлса ҳам хат ёзишга, ниманидир сўрашга тўғри келади, бундай пайтда дамингни чиқармай юролмайсан, онани тилга олмай туриб, қариндош-уруғларга, таниш-билишларга салом дейиш билан қутулиб кета олмайсан. Аммо бу унинг иши, модомики келишни лозим кўрмадимми, кейин қандай қилиб қутулиб кетса кетаверсин. Унга у ерда яна нима бўлиши мумкин? Албатта, ҳеч ким билмайди, оқлаш ҳам, қоралаш ҳам қийин. Бир нарса аниқ: у бу ерда йўқ, на номи-ю, на нишони бор.

Фақат кампир кечасию кундузи унга илҳақ эди. У ташқаридан эшитилган ҳар қандай товушдан титраб кетарди, эшик олдида шитирлаган овоздан қотиб қоларди, кампир қизининг бирон-бир ножўя қилиғи борлигини эслолмасди, аммо назарида Таньчора уйга киргач, оҳиста бўйқиниб келиб қараётгандай, шундан кейингина ўзини маълум қиладигандай эди, шу сабабдан кампир қизи эшикдан мўралай бошлагандаёқ билиб олиш учун доимо эшикдан кўз-қулоқ бўлиб ётарди. Кампирнинг кўзлари яхши эди, шу ёшида кўздан шикоят қилиши гуноҳ албатта, аммо бир ерга тикилавериб бу кўзлар ҳам чарчаб қолганди, кўзлари худди оғир юкни кўтариб тургандай эди. Кампир эса уларни ўз ҳолига қўймасди, кўришга мажбур ётарди — энди уларни авайлаб нима қилади, нима учун асрайди? Таньчорани кўришга ҳали ярайди, унга бошқа ҳеч ниманинг кераги йўқ. Кўзлари толиқиб, оғриқдан ёшлана бошлагач, кампир уларни юмарди, аммо кўриб туриш учун кўзларидан гоҳ унисини, гоҳ бунисини навбат билан хиёл очиб ётарди ва шу йўл билан дам берарди.

Вақт шу оғир, беҳуда интизорликда қанчалик кўп ўтаётган бўлса, кутиш учун шунчалик оз қолаётган эди. Кампир Таньчора фақат бугун келиши мумкинлигини,

бу ато этилган сўнгги муҳлат эканини, эртадан бошлаб вақт измидан чиқиб, бутунлай бошқа томонга қараб кетишини тушунарди. Эртага нима бўлишини кампир билмасди, билишга ҳаракат ҳам қилмасди: ҳозирча умид бор, умидини узмасдан Таньчоранинг етиб келишига, сўнгги марта онаси дийдорини кўриб қолишидан бенаиб этмаслигига ишонарди. Агар ҳозир келмаса, хиёл кейинроқ келади. Ҳали вақт бор, бекордан-бекорга ич-этини емаслиги керак, келади, келмай нима қиларди. Вақт асрга етганда, бир маҳал кампирнинг юраги қаттиқроқ ура бошлади, кампир буни Таньчорани сезганга йўйди, гўё у яқинлашиб, ҳозир кириб келадигандай эди. Кампир ёшлардай ҳовлиқиб, шошиб қолди, у биринчи қарашдаёқ бутунлай хароб, ҳеч нимага ярамайдиганга ўхшаб кўринмаслик учун туриб ўтириб қизини кутиб олмоқчи бўлди, кампир шошилиб ўзидан беҳабар қолди ва сал бўлмаса ағдарилиб тушай деди, фақат бир мўжиза билан каравотдан ағдарилиб тушмади ва ерпарчин бўлмади. Унинг нўноқлиги учун ўзини койишга ҳам вақти йўқ эди, у ҳали ўрнига ўтирмасидан ҳам бошини эшик томонга буриб шайланиб турди. Ростдан ҳам қадам товушлари эшитилди. Парда қимирлади — Варвара кирди. Васвасага тушган кампир Варвара Таньчоранинг келганини хабар қилгани кирди, деб ўйлади, аммо у худди жўрттага онасининг жиғига тегаётгандай ўзининг туши тўғрисида қишлоқдагиларнинг нималар дейишаётганини гапирди. Қизига нима ҳам десин, Варвара ўша Варвара-да. Кампир унинг гапига қулоқ солмай, эшик томон энгашди, мана ҳозир, ҳозир бошқа оёқ товушлари, бошқа овоз эшитилади... Мана ҳозир, ҳозир. Аммо бу овоз эшитилмасди, ном-нишон йўқ эди.

Кампир гоҳо ўзини ҳам унутиб, қулоғини динг қилиб узоқ ўтирди, шунда назарида гўё ўзи эмасу ўрнида бошқа одам ўтиргандай, ўша одам учун эса Таньчора келадими-келмайдими, бари бирдай эди, шунинг учун ўша одам ҳеч нимани эшитмайди-да, шундан сўнг кампир яна ҳам диққат билан қулоқ солишга ўзини мажбур этарди. Конфетдан оғиз-бурни булғаниб кетган Нинка кириб-чиқиб юрарди, Варвара эса пол тахталарини ёғирлатиб, уй ичида вазмин-вазмин қадам босиб, бир нималар деб ёўлдираб юрарди, шунинг учун кампирнинг булар мени эшитишга қўйишмаяпти, керакли овозни илғаб олишга халақит беришяпти, деб улардан жаҳли чиқарди. Кейин тоғдан Люса қайтиб келди ва бирон еринг оғримааяптими деб онасидан сўради. Кампир бо-

шини сарак-сарак қилди, у Люсянинг тезроқ чиқиб кетишини истарди. Чиндан ҳам Люся кўп ўтмай бошқа жонага чиқди-да, у ердан Михаилнинг каравотига чўзилди, чамаси одатланмаганидан оёқлари қақшарди, шунинг учун у оёқларига дам бермоқчи эди шекилли.

Ахири кампир толиққанини, ортиқ ўтира олмаслигини сезди, зўр бериб қулоқ солаверганидан боши гувиллай бошлади. У хурсандлик ҳам, хафалик ҳам, худди томдан тараша тушгандай, тўсатдан келса яхши кўришини эслади-да, намунча шунчалик кутмасам, Таньчоранинг йўлига ўзим гов бўлдим, деб ўзидан ўпкalandи. Аҳмоққа худога сиғин десанг, пешонасини уриб ёради, деганлари жуда тўғри-да. Хўш, Таньчора кўзга кўринишдан олдин бирон ердан секин мўраласа-ю, унинг ётганини кўрса-чи? Бу билан у, кампир бир нима бўлиб қолмайди. Аммо қизи келади-ку, кампир ҳам қизини ўз олдида кўради ва уни алқаб, дуо қилиб сўнгги кўз ёшларини тўкади. Шунинг учун шошилма, шошилиб нима қиласан, барибир ўрнингдан сакраб туриб, қўлларингни ёзиб кутиб олгани чопқиллаб боролмайсан-ку. Нимасиниям гапирасан буни... Қўлингдан бошқа ҳеч иш келмагандан кейин ётибсанми ётавермайсанми.

У ўзига қулоқ солиб, яна жойига чўзилди. Энди ҳеч гимани ўйламаслиги, худди оғриқни босгандай кутишдан ҳафсаласини сал совутиши, аъзойи баданини холи қўйиши, ҳадемай етиб келадиган хурсандлик учун ўзини асраб ором олиши, мизғиши керак. Кампир ўз оғирлигини заррача сезмаслик учун ағдарилиб, қулайроқ ётиб олди ва ардоқловчи, чорловчи тинчликда роҳатланишга ҳаракат қилди, бу тинчлик уни, енгил бўлиб қолган вужудини каравотдан секингина кўтаради-да, олис-олислардаги вижирлаш билан сеҳрлаб қўяди.

Қуёш ҳали кўриниб турарди, унинг заррин нури хира, илиқ эди, шунинг учун кампир ундан исиди, исиб олгач, эси кирарли-чиқарли бўлиб, бу сокин-очиқ кун охирида ўзига нима кераклигини билиб-билмай секин-аста тинчиб қолди. У бугун бир неча марта пинакка кетди, аммо жуда ҳушёр ётди, айниқса ҳозир исталган лаҳзада кўзини очишга тайёр бўлиб мудраётганини яхши тушунарди, унинг юраги вужудини қимирлатиб пойлоқчилик қиларди. Шунинг учун унинг ҳар бир уриши-туртиши кампирни қаттиқ уйқуга кетишга қўймасди. Шу боисдан ҳам олдида Таньчора пайдо бўлганида кампир ишонмади: эс-ҳуши унга, кўзларинг юмуқ, шунинг учун Таньчорани ростакамига кўра олмайсан деб турар-

ди. Аммо бу туш эмасди, чунки у астойдил тош қотиб ухламаганди, аксинча, у доимо уйқусираб ётарди, йўқ, бу заифлашиб қолган, адои тамом бўлган хаёлот Таньчоранинг шакл-шамойилини назарида намоён этган эди, беҳуда кутиб ҳафсаласи пир бўлгач, чарчаган бошининг гувиллаши ҳам босилди-да, кампир тинчиб қолди. У шу ерда, тонг ғира-шираси сингари мудроғи ичида яна Таньчорани ўйлади ва равшан, ёқимли садо бериб турган бу фикрлар ўз-ўзидан туғилиб, гўё тайёр ҳолда қаёқдандир келаётганини, уни азобламасдан, тасалли бераётганини тушунди. У бу фикрлардан Таньчора нега ушланиб қолдийкин, деган саволга жавоб қидирди ва топди. Таньчора бир ўзи келмаётган бўлса керак, эри билан шекилли, уни, шу эрини олиб келмаслиги лозим эди. Эри ҳарбий одам, худо эса ҳарбий одамни ёқтирмайди. Худойи таоло икковини бирон ерда бирга кўргану тўхтаган-қўйган, шу ҳарбий одам бегона эмас, Таньчоранинг эри эканини ҳам, улар бунинг, кампирнинг олдига шошилиб келишаётганини ҳам суриштириб ўтирмаган. Кейин, эсига тушиб қолгану икковига ўша жойдан жавоб бериб юборган бўлса керак, аммо бари бир ушланиб қолишди, нимаям қилардинг. Бу ишда Таньчоранинг айби йўқ, ҳаммаси ўша эри туфайлидан. Лекин энди улар яқинлашиб қолишди, ҳадемай етиб келишади.

Кампир анча енгил тортди, унинг қалби эркин нафас ола бошлади, кейин кампир тебранган кўйи гафлат хаёлини тагин баландроқ кўтарди, энди унга ёт товушларнинг етиши мушкул эди.

У кўпдан бери Таньчорани кўрмаганди, аммо қачондан буён кўрмаганлигини у билмасди. У вақт ҳисобини йилларга қараб эмас, ўз оналик ҳис-туйғуси билан олиб борарди, уч йилми, беш йилми, ўн йилми, унинг учун фарқи йўқ — бояги-боягидек эди: узоқ вақтгача ҳаммадан кўп уйга келмагани, ҳаяллаб кетгани шу Таньчора. Таньчорадан кейин Люся келиб кетди, шимолдан сўнг Илья ҳам қорасини кўрсатди. Барварани гапирмасаям бўлади, ҳар ойда келади, Таньчора шу кетганича кетди, шу чоққача бирон марта ҳам келмади. Бир марта хат ёзиб, эримни янги жойга хизматга ўтказишяпти, у жойга уйга яқин ердан ўтиб кетамиз, йўл-йўлакай албатта уйга кириб ўтамиз, деди. У пайтда кампир ҳали зингилаб юрарди, қизини яхшилаб кутиб олиш, ҳали бирон марта ҳам бўй-бастини кўрмаган куёви олдида юзи шувут бўлиб қолмаслик учун у ёқ-бу ёққа елиб-югурди. У қизи билан куёвини кутар экан, тўсатдан келиб уял-

тириб қўйишмасин, деб ҳар куни пол ювди, ҳар хил овқатлар тайёрлаб қўйди, ҳатто Надяни қисталанг қилиб, магазиндан икки шиша вино ҳам олдиртириб келди, уларни Михаилдан яшириб, анчагача ёстиқлари остида сақлаб юрди. Кейин барибир бу шишаларни Михаилга беришга тўғри келди, чунки Таньчора келмади. Тўғри, куёвини бошқа ёққа юборишди, аммо улар ҳаракатларини қилиб турган ерга эмас, бошқа ёққа — Киевга юборишди, улар ҳозир ҳам ўша ерда туришади, бошқа сафар, энди Киевдан куёвини қаёққадир чет элга юборишмоқчи бўлишди, Таньчора яна чет элга жўнашдан олдин куёвингга отпускаи беришади, шунда бориб хайрлашиб келамиз, деб хат ёзди, аммо бу сафар ҳам кампирнинг куёвини жойидан негадир қўзгатишмади, отпускаи ҳам беришмади. Кампир қизимни яна кўрмадим-да, деб бир жиҳатдан хафа ҳам бўлди, иккинчи томондан, қизим ундан ҳам нарига, ҳатто одамлари бизникига ўхшамаган бошқача тилда гаплашадиган бутунлай бегона юртга кетиб қолмаганига хурсанд ҳам бўлди, ахир бегона юртда қизи жуда қийналиб қоларди-да. Мана, ишлар охирги кунгача ҳам шу алпозда давом этиб келяпти.

Таньчора аҳён-аҳёнда ёзарди, аммо бошқаларга қараганда, тез-тез хат ёзиб турарди, унинг хатлари ҳам тўғри кампирнинг қўлига келиб тегарди. Фақат Таньчорагина онаси номига хат жўнатарди, кампир чиройли, қизил, кўк хошияли конвертни қўлига оларкан, ғурур ва умиддан серрайиб қоларди: мана ҳозир у Таньчора унга нима деганини билиб олади. Аммо кампир шошилмасди, хатни анчагача ёруққа солиб айлантириб кўрарди, конвертдаги сурат ва штампни томоша қиларди ва шундан кейингина конвертни жуда авайлаб очарди-да, ичидан ёзилган варақни оларди. У ўзи ўқий олмасди, хатни ҳам ўқимай эрталабдан-кечгача асраб юриши, мазмуни яширинлигидан завқланиши ва уни қалби билан сезиб олишига уриниши мумкин эди, аммо кейин ўқиш пайти келарди. Уни ўқишга Надяни ҳам, Михаилни ҳам, яна битта-яримта кириб қолса, уни ҳам мажбур этарди, у бир хатни турли одамлар турлича ўқиб беришидан кўрқарди. Хатдаги сўзларнинг ҳаммаси бошдан-оёқ тўғри келганидан кейингина кампирнинг кўнгли тинчиб, қувониб юриш ва Таньчорани тушида ҳам кўриш учун хатни ёстиғи остига яшириб қўярди.

Люся ва Ильядан келадиган хатларга эса кампир бунақа хўжайинлик қила олмасди, уларни бир мартагина ўқиб беришарди, баъзан эса сира ўқиб беришмасдан хат

ларда нималар ёзилганини икки-уч оғиз қилиб айтиб қўя қолишарди, шу билан тамом эди, кампирнинг эса шу эшитгандари билан кифояланиб қўя қолишдан бошқа чораси ҳам йўқ эди. Кампир ҳатто ҳамма хатлар тўғрисида ҳам унга гапиришмасликларини пайқаб юрарди, улар айтишни истамаганликлари учун эмас, балки эларидан чиқариб қўйиб, нимани айтишни билмаганликлари учун гапиришмасди: бу хатлар шунчаки ёзилган бўлиб, уларда онага айтилиши зарур бўлган ва она учун атайлаб ёзилган гаплар бўлмасди. Люся одатда ойимни эҳтиёт қилинглари деб панд-насиҳат қиларди, Илья бўлса наридан-бери, худди ҳазиллашаётгандай ойим қалай юрибди ёки ойимнинг ишлари қалай, деб сўрарди, онанинг ҳол-аҳволини сўраб-суриштириш кўпинча шу билан тугаб қўя қоларди, шу боисдан буни қайтадам айтиб бериш ростдан ҳам осон эмасди. Баъзан Люсядан, агар у кўпдан бери ҳеч қандай хат-хабар қилмаган бўлса, узун, батафсил ёзилган хатлар ҳам келарди, бу хатларда онасига кўп ўрин бериларди ва бордию кампир таблетка ичган билан киши ёшариб қоларканми, деб ичмай қўйганида: «Ойимга айтинглари, бу дори ҳар қандай ёшдаги одамга ёрдам беради» ёки онаси совуқда ёздагидай енгил кийиниб юриш мумкин эмаслигини билмайдигандай: «Хабардор бўлиб юринглари, ойим қишда яхши кийиниб юрсин»га ўхшаш гаплар ёзиларди. Худога шукур, Илья ҳарқалай маслаҳат бермасди. Кампирга уларнинг бунақа гаплари керак эмасди, у болаларининг ўзлари қандай яшаётганларини, қотиб қолмаслик учун совуқда қандай кийинаётганларини, модомики сигирлари, товуқлари, чўчқалари бўлмагандан кейин нималар еяётганларини билишни истарди: кампир охир-оқибатда шаҳардаги одамлар ҳам оч қолмаслигига ўзини ишонишга мажбур этди, аммо у одамларнинг мол-ҳолсиз қандай яшашларини, умуман шуларсиз қандай яшаш мумкинлигини сира тушуна олмасди. Люся билан Илья ўзлари тўғрисида шунчалик кам ёзишардики, кампир хатни ўқиб берган Надяга ёпишиб, гўё Надя ундан бир нимани яшираётгандай ёки эътиборсизлик билан ўтказиб юборгандай ҳар хил саволлар билан унинг тинкасини қури-тиб юборарди, Надя эса нима деб жавоб беришини билмай гангиб қоларди, хатда бори шу бўлса, у қаёқдан олиб қўшиб-чатади? Ильядан бир йилда бир марта қисқа, кафтдеккина хат келса, унинг учун Надя бичиб-тўқимайди-ку. Илья билан Люсядан келган хатни кампирга ўқиб бериш бир азоб эди, бу азобни Надя чекарди, Ми-

хаил эса онасининг нима деб ёзишибди деган гапига, ҳа, ҳеч гап йўқ, деб қўл силтаб кетавериши мумкин эди. Балого қолган Надя эди.

Таньчорадан келадиган хатлар ҳам ҳадеганда кампирни қониқтира олмасди, аммо кампир уларни кўп жиҳатдан кечирарди, уларга нисбатан меҳри бошқача эди. Бу хатлар кампирга махсус ёзилган бўларди, уларни Таньчора ёзишга атай киришар ва ёзарди ҳам. Хатларни кампир учун атайлаб элтиб ташлашарди, аллада азиз, тўрвада майиз қилиб етказишарди, йўқолиб қолмасин деб Таньчоранинг қўли билан онасининг исми ёзилган конвертга аломатли муҳр босиларди. Таньчора айтмоқчи бўлган гапини биров орқали етказмасдан, «ойимга айтинглар» деб ёзмасдан, ўзи, тўппадан-тўғри худди онаси олдида тургандай «менинг ойижоним» деб ёзарди, эркалаб-ийдириб юборадиган ана шу «менинг ойижоним»нинг ўзиёқ кампирни бахт ва қўрқувдан тахта қилиб қўярди; ана шу сўзлардан муздек ниналар баданини жимирлатиб ўтаётганини ҳис этарди. Кампир Таньчора уйда уни шунақа сўзлар билан ардоқлаганини эслолмасди — йўқ, хотирасидан кўтарилганлиги учун эслаёлмаяпти эмас, қизи авваллари бундай сўзларни айтмасди: бунақа сўзларни энг паришонхотир она ҳам унутмайди. Демак, қизи бу сўзларни унинг учун ўша ёқда, мусофир бўлиб юрган жойларида топибди-да. Кампир пичирлаб, лабларини қимирлатиб, ўзига қаратилган «менинг ойижоним»ни такрорларди ва ундан мунгли бир инграш, бир дард-аламни илғарди-да, алланечук бўлиб кетарди ва ўзи ҳам сезмай кўзига ёш оларди, қачон кўзимга ёш олганим эсимда йўқ деб ўйлар, ўзига-ўзи бу ёшлар бутунлай бошқа важдан тўкилди дер эди. Ўз иштиёрича йиғлаши — ўз ваҳималарини тан олиш демакдир, бу эса бундан ҳам ёмонроқ эдики, унда нажот топиш қийин бўлиб қоларди. Нажот, умид худодан келади, деб ўйларди кампир, чунки нажот, умид тортинчоқ, уятчан, раҳмдил. Қўрқувни эса кўнглига шайтон солади, у хира, дағал бўлади, шунинг учун унга берилишининг нима кераги бор? Ёки у буларнинг қаёқдан пайдо бўлишини билмайдими?

Ногаҳон кампирнинг кўнгли ёришиб, юпқа лабларининг учи билан айнан ўша сўзларни айтарди ва улардан Таньчоранинг мулойим, меҳр тўла овозини эшитарди. Кейин бу сўзлар усиз, кампирсиз, унинг лабларисиз такрорланди — фақат Таньчоранинг яқингинадан, худди кўз ўнгидагидай аниқ-таниқ жаранглаб турган овози

эшитилади, аммо бу овоз борган сари секин эшитиларди, ниҳоят бу овозлар тиниб бутунлай эшитилмай қолар, лекин кампир шундан кейин ҳам бу сўзларнинг жозибали сеҳри ва кучидан аввалгидек кўнгли ёришиб, хурсанд бўлиб юрарди: кампир бу сўзларнинг асил моҳиятини тушунмай, қулоғига бошқача чалингани учун ўзини ўтакетган гуноҳкор ҳисоблаб, анча вақтгача кулиб ўзини койиб юрарди ва қулоғи оғирлиги учун қизи олдида ғойибона мулзам бўларди.

Нима у, кампир, Таньчора бошқа опаларига қараганда меҳрибонроқ бўлиб ўсганини билмас эканми? Кампир Люсядан ҳам, Варварадан ҳам асло шикоят қилмасди, албатта, шикоят қилишнинг ўрни ҳам йўқ эди, аммо Таньчорани бошқача кўрарди. Ҳарқалай у кенжаси, тўрвақоқдиси эди, шундан кейин кампир бошқа фарзанд кўрмаганди, — шунинг учун кампирнинг кўзига бошқа, катта болаларига қараганда шу кўпроқ кўринарди, қолаверса, ёш боласиз яшашга ўрганмаганидан уни ўзидан йироққа жўнатишни истамасди. Ҳамиша шунақа эди: ҳали биттаси оёққа турмасидан бошқаси пайдо бўларди, шунинг учун она ўша билан овора бўлиб қоларди, олдингисини эса бир четга ўтиргизиб, хоҳласанг эмаклаб, хоҳласанг юриб, истаган томонингга боравер, бошинг тошдан бўлсин, урилсанг-йиқилсанг бақирма, энди сендан бошқа бақирадиган одам бор, дер эди. Таньчорани кетидан шошилтирадиган ҳеч ким йўқ эди, шунинг учун у онасининг эркаси бўлиб қолди, онасига соядек эргашиб, кетидан ойижон, ойижон деб юргани-юрган эди. Мана сенга «ойижон» — бу сўзни қаёқдан топдийки? Қишлоқда бунақа сўз йўқ эди шекилли, у бу сўзни ё бировдан ўрганиб олган ёки бўлмаса тушида бирон овоз ўргатдимикин? Кейин, катта бўлганидан сўнг Таньчора уни бошқалар қатори ойи деб атай бошлади-ю, аммо болалигини тез-тез эслаб, кулиб «ойижон»лаб онасини жон-қолига қўймасди. Қизининг бу ҳазил, шўхликлари, минг қилса ҳам кампирга хуш ёқарди. Мана энди янгиси «Менинг ойижоним!» пайдо бўлибди. Хўш «ойижон» дегандан кейин бу сўзларнинг нимаси ташвишлики, кампир ўзини қийнаб, ич-этини ейди? Ҳадеб куйиб-пишгунча, шукр қилиб ўтирса бўлади-ку.

Аммо гап Таньчоранинг кенжа бўлиб ўсишида эмасди, албатта. Кенжадан ҳам ҳар балони кутиш мумкин. Ушани деб кўпроқ ташвишланасан, бор меҳр-мажолингни қўясан, у эса ўл аҳмоқ дегандек, яхшиликка ёмонлик қайтаради. Бунақа воқеалар оз дейсанми. Йўқ,

Танъчора табиятан онасига меҳрибонроқ эди. Агар табиат тўғрисида гапириладиган бўлса, феъл-атвори жиҳатидан Люся кўпроқ онасига тортган эди. У ҳам шаддод, мағрур, анов-мановга бўш келмасди, унинг шаддодлиги, мағрурлиги уйдагиларнинг учтасига етиб-ортарди. У қизчалигида бир тумшугини осилтирса, уч кунгача ҳеч кимга қарамасди, ҳеч нима билан уни ийдириб бўлмасди. Люсянинг ҳозир қанақалигини кампир билмасди, эҳтимол, одамларга аралашиб, ўзига ўхшаганларни кўриб ўзига келгандир, қўрслиги ҳам камайгандир, паст-баландни билиб олгандир. Хулқинг совуқ бўлса яшашинг ҳам қийин — у бўлса саводли, эс-ҳушли, буни тушунган бўлса керак, юриш-туришига қараганда ёмон яшашни деб бўлмайди. Кампирнинг эса сўрагиси келмайди, сўраганинг билан «яхши» деб қўя қолади, қандоқ тушунсанг-тушунавер. Уларнинг ҳаммаси ҳам гапдан қутулиш учун шунақа дейишади, лекин Варвара ёғ еб, ячмол ичида яшаса ҳам, ҳеч қандай ғами, ташвиши бўлмаса ҳам, бари бир, нолиган бўларди. Ахир, туғишган она-сингиллару аммо бир-бирларига сира ўхшамайди-я. Варвара қизлигидаям Люсядан, иниларидан гап эшитиб, ҳатто арзимаган нарсага ҳам йиғлаб юрарди. Ёшлигидан миғмов бўлиб ўсди, шундайлигича қолди, ишни бошқалар қиларди-ю, гапни бу эшитарди, тагин ҳар ошга қатиқ бўлаверарди.

Танъчора опаларидан биронтасига ҳам ўхшамасди. У ўзининг қандайдир бошқача — юмшоқ, хушчақчақ феъл-хўйи билан опаларидан ажралиб турарди, одамшаванда эди: у жаҳли чиқса, яна бирпасда жаҳлидан туншарди, бировдан хафа бўлса, шу заҳоти хафалигини унутарди, агар бордию йиғлагудай бўлса ҳам... кўзидан ёш чиқарди-ю, киприги нам бўлмасди, ҳа, бу гап шунга, бошқага эмас, шунга тегишли эди. У қаерда одам бўлса, ўша ерга борарди, на кексалардан, на болалардан тортинарди, ўйин-кулгини яхши кўрарди, аммо фақат ўзини хурсанд қилиш учун эмасди, ўрни келганда, пайтини топиб ҳаммани хурсанд қиларди. Ёшларнинг бирон ўйин-кулгиси деярли Танъчорасиз ўтмасди, агар у уйда ушланиб қолса, қизлар дарров кетидан физиллаб келишарди, йўқ, у қизларга бош-қош бўлиб юргани учун эмас, йўқ, аксинча, лекин у бормаган йиғин қизимасди, паст-баланд гаплар ўтарди, йигитлар тегажоқлик қилишганда, уларга жавоб берадиган одам бўлмасди, Танъчора бўлса шундай жавоб берардики, кейин ҳаммага гап топилиб қоларди, ёшлар биридан-бири ўтказиб ҳазил-мудо-

ййба қилишарди. Ёки кечқурунлари ёш-яланглар ййгиладиган қишлоқ совети олдидаги майдончада ётган харидан киши билмас жўнаб қолган сабрсиз ййгит-қизни кўрганида Таньчора секингина кулиб қўя қоларди. Кулганда ҳам ййгит билан қиз кетиб, ғойиб бўлган томонга бошини буриб худди ўзи, шунчаки кулгандай куларди, аммо бу беозор кулги бир ишора эдики, бунга бошқалар ҳам қўшилиб, бутун қишлоқ ларзага келарди. У бошлаб бермаса ҳеч ким ашула ҳам айтмасди, унинг кучли овози билан янграган ашула харилар ортидаги майсазорлардан ўтиб, ўз шодлиги ва қайғуси билан қишлоқни у бошидан-бу бошигача тутиб кетарди. У онаси пакки билан бошини қашлаб қўйишларини ёқтиришини билганидан кампирга: «Кел, ойи, бошингни тут»,— дерди-да, сочлари оппоқ бошини қашлаб қўярди, ҳеч ким, ҳатто кампирнинг ўзи ҳам бошининг қичиган жойини Таньчорадек топиб қаший олмасди, Таньчора худди ўша қичиб турган жойни топиб қаширди, силаб-сийпаларди-ю, бир мўйини ҳам бежо қилмасди. Ҳамма қизлар ичида фақат Таньчорагина мана шу хилда ойисининг қўнглини оларди. У паккини тез-тез қимирлатиб, унга: «Сен ойи, жуда ажойибсан-да»,— дерди. Ойиси эса ажабланиб: «Нега энди?»— дерди. «Чунки сен мени туққансан, мана энди мен яшаяпман, агар сен бўлмасанг мени ким туғарди, мен ҳам ёруғ олам юзини кўрмай ўтиб кетаверардим». Таньчора куларди ва кампирнинг сочини силаб тўғрилаб қўярди. «Э, қўйсанг-чи!— дерди кампир жўрттага жаҳли чиққан бўлиб.— Эзмаланасан, эзмаланасану гапинингнинг бурди йўқ, нима деганингни ўзинг ҳам билмайсан».— «Йўқ, биламан, сен бизнинг чиндан ҳам ажойиб онамизсан, қандай ажойиблигингни ўзинг ҳам билмайсан, сен ҳаммадан яхшисан. Қани, ўзинг айт-чи, бизлар яхшими-ёмонми?» — «Мен ёмон деяётганим йўқ-ку».— «Демак, яхши эканмиз. Мана, кўрдингми, ҳаммасининг сабабчиси сен, ҳеч ким туғиб, болаларини шунчалик яхши одамлар қилиб ўстира олмайди, ҳеч ким, шуни бир билиб қўй. Биз жуда бахтлимиз-да, бизнинг ойимизга ўхшаган ойи яна кимда бор? Ҳа, ана шунақа». Кампир бу гаплардан юраги шувиллаб, гангиб қоларди, у бу гапларни эшиттириб айтиш мумкинлигини билмасди, бунақанги меҳрибонлик эриш кўринадиган қишлоқда бу гапларни яна битта-яримта айтган бўлиши гумон эди. Шундоқ ҳам тушунарли-ку, ҳеч ким, ундан бошқа ҳеч ким унинг болаларини туғиб бермайди-ку, ахир, аммо бу тўғрида гапириб бўларканми? Нима кераги бор? Она-

нинг юраги орқасига тортиб, бошини Таньчоранинг этагига янада пастроқ туширарди. «Сен, ойи, ҳали узоқ-узоқ яшайсан, ҳаммадан кўп яшайсан, чунки сен ҳаммадан яхшисан, шунинг учун сени ҳеч кимга алиш-тирмаймиз, қаригани қўймаймиз». — «Кўп алжима!» — деб онаси унинг гапини бўларди. «Мен алжиётганим йўқ, бир куни келиб сендан ажралиб қолишимизни мен ҳатто тасаввур ҳам эта олмайман». Меҳр тўла бу сўзлардан кампирнинг кўзига ёш келарди, шунинг учун шоша-пиша ўрнидан тураркан: «Бугунга шу ҳам етади, хўп ўтирдик, ишлар ҳам қолиб кетди», — дерди.

Бунақа гаплар кампирни чўчитарди, аммо бундай гаплар аҳён-аҳёнда, бор-йўғи бир неча марта бўлганди, холос, шунинг учун бу чўчиш худди никоҳ кечаси келиннинг кув олдида чўчиб туришига ўхшаш ёқимли, юракни орзиқтирадиган чўчишлардан эди. Кампир кейин, гўё тасодифан, ногаҳон эсига тушиб қолган бу сўзларни ўйлаб, анчагача ҳузур қилиб юрарди, аслида у истаган пайтида кўнглини кўтариб, хурсанд бўлиб юриш учун бу сўзларни ҳафсала билан миясига жо қилиб оларди. Тўғри-да, бунақа гапларга қайси она эриб кетмайди?! Ахир Таньчора унга доимо меҳрибонлик билан илик муомала қилса, ҳар қандай онага ҳам ишониб айтиб бўлмайдиган гапларини худди ўз дугонасига айтгандай у билан ўртоқлашиб турса, унга ишонмасдан бўладими? У ҳатто турмушга чиқаётганда ҳам хат ёзиб, она розилигини сўради, фотиҳа тилади, шунинг учун она йўқ дея олмади, гарчи унга-алам қилса ҳам, қизига ким уйланаётганини билмаса ҳам йўқ дейишга оғзи бормади.

Мана энди унинг Таньчораси шу кетганича зим го-йиб бўлди-кетди.

Кейинги пайтларда кампир бу учун қизини эмас, ўзини айблашга ҳам тайёр эди. Унинг айби нима, ўзи ҳам тушунмасди. Таньчоранинг олдига жўнашга эса ўзининг ҳоли келмасди, қизи жуда олисда, кампир у ерга йўл бу ёқда турсин, ақл югуртириб ҳам етиб боролмасди, аммо кампир бонқа нарсани тушунарди: она ўз қизини шунча вақт кўрмай юриши мумкин эмас — ўзига оғир, одамлар олдида ноқулай, қизи олдида эса уят. Бундан чиқадими, агар у шунчалик айрилиққа чидаса, қанақа она бўлди ахир? Таньчора билан дийдор кўришиш учун у нима қилди? Кутишдан нарига ўтмади. Лоақал пинаги бузилмади-ку. Хўш, бирон нафи тегиши учун нима қилиши керак эди? Э, худо, кошки биров айтиб берсайди. Кампир Люся деб куйиб-пишмасди, у ўзини

хафа қилдириб қўймайди — у бунақа одам эмас, Варвара эса аксинча, уни ҳар ким хафа қилиши мумкин. Лекин Варвара ёнида, деярли кўзи олдида, Илья мужик, ўзини-ўзи ҳимоя қила олади, фақат Таньчора тушмагурини тақдир шамоли узоқ-узоқларга элтиб ташлагани учун кечаю кундуз бу ҳолат кампирга тинчлик бермас, юрагини ҳаммадан кўпроқ эзарди. Қани энди узоқ юрда, бегона одамлар ичида онасиз қандай яшаётганини лоақал бирон-бир тирқишдан бир мартагина кўрсаю билса. Ахир юзидан, сўзсиз ҳам, кўп нарсани билиб олиш мумкин, шунда кампир қизи учун худога илтижо қилармиди ёки шукрона айтармиди, биларди. У яна қизини узоқ вақт кўрмай юриб орттирган гуноҳидан соқит бўлиб, худо олдига пок бориш, кейин, хотиржам, ёруғ юз билан даргоҳида, мана мен, банданг Анна, барча гурбордан мусаффо ман дейиш учун ҳам ўлими олдидан бирровгина бўлса ҳам Таньчорани кўриши керак эди.

Аммо бугун сўнгги муҳлат эди: агар Таньчора қоронғи тушгунча келмаса, демак, ортиқ умид қилмаса ҳам бўлади.

Кампир Таньчора албатта келади, фақат сабр қилиш керак, борган сари яқин келиши учун халақит бермаслик кераклигига ўзини ишонтириб, энгил тортди-да, кўзи илинди — у аввалига ташқаридан эшитилаётган ҳар бир овозга қулоқ солиб, мудраётганини унутмай ҳушёр ётди, кейин, одатда ҳамиша бўладиганидек бехосдан изихтиёрини қўлдан берди-да, қаттиқ уйқуга кетди, каравотда одам ўрнига бўш қоп қолди. У қаерларга борди, нималар қилди, ҳеч ким билмасди.

Овозлар уни қайтариб келди, у бу овозларни ҳали олисда туриб эшитарди, нималар дейишаётганларини тушунмасди. Энг олдин кампирнинг қулоғи ишлай бошлади, аммо жуда суст ишлаганидан жуда ноаниқ, узуқ-юлуқ, гўлдираган, худди бирон сувга тош ташлаётгандаги булуқ-булуққа ўхшаш овозни илғаб олди. Кампир энди илгариги кампир эмасди, илгари тик этган товушни эшитган заҳоти уйғониб кетаверарди, ҳозир бўлса инсонга лозим бўлган барча нарсаларни — қулоқни ҳам, кўзни ҳам, эс-ҳушни ҳам йиғиштириб олиш учун вақт, куч керак эди, бу аъзолар ухлаб ётганида гўё бири-бирдан ажраб кетиб, ўз бурчини ўташни унутиб қўйгандек эди.

Кампир кўзини очди-ю, аммо дарров бирон нимани ажрата олмади: хона ичи гира-шира эди, аммо бу гира-ширалик борган сайин қуюқлашаётганди. Дераза фақат

ташқаридан, ҳовли томондан оқариб турарди, ammo ойнадан ёруғлик кам тушарди. Люся қисти-бастига олиб, донадона қилиб кимгадир шундай дерди:

— Уялмайсизларми?! Она ўлай-ўлай деб ётса-ю, булар жинни бўлиб ўтирса!

Кампир ҳам бирданига қўрқмади, у аввал стол устига бошини энгаштирган Михаилни яхшилаб кўриб олди, столнинг бошқа томонида Илья ўтирарди. У Люсяга жавоб бермоқчи бўлиб, қимирлаб қўйди, шундан кейин кампир мужикларнинг ҳали ҳам ароқхўрлик қилишаётганини, қизиқтириш учун қаймоқ қўшилган заҳарга ёпишган пашшадек ичкиликка ружу қилишганини кўриш ва тушунишдан кўра кўпроқ ҳис этди. Кампирнинг оёқ томонида Варвара чуқур уҳ тортиб, хўрсиниб қўйди. Люся кўринмасди, унинг овози ўнг томондан, бут қўйиладиган токча остидаги тумбочка томондан келарди.

Бирдан кампирни ваҳима босди. У каравотда букча-йиб, тиришиб, ҳозир қизимни топиб берасизлар, дегандек қилиб жонҳолатда қичқирди:

— Таньчора!

Варвара кампирнинг устига энгашишдан олдин маълум қилди:

— Ойижонимиз уйғонди.

— Таньчора!— яна чақирди кампир, ҳатто нафас ҳам олмай, бутун вужуди қулоққа айланиб.

— У ҳали келгани йўқ, ойи,— виключатель шиқиллади, хона ичи худди кундуздагидай ёп-ёруғ бўлиб кетди. Виключатель ёнида Люся турарди.— Таньчора ҳали келгани йўқ,— деб такрорлади у, кампир тушунмаганини кўриб.

Хонадагилар кафтлари билан нурни тўсиб, кўзларини қисишди, кампирнинг назарида улар бекинишаётганга ўхшарди, чунки улар унга ҳақиқатни айтишни исташмасди, шунинг учун кампир уларга ишонмади: кампир бошини чайқаб илтижо билан мўлтиллаб уларга кўз югуртирди, худди тик тоққа чиққандай, ортиқ бир қадам ҳам босишга кучи қолмагандай бўғилиб кетди, бу нигоҳга фақат Люся бардош бера олди. Таньчора бу ерда йўқ эди, кампир буни аввал бошда, уйғонган заҳотиёқ тушуниши керак эди: Таньчора бўлса, бошқа нарсалар тўғрисида гапиришарди, ахир. Ухлаб қолибди-да. Бир оғиз ҳам сўз айтишга ҳоли қолмаган кампир ўзига ҳам, уларга ҳам ишонмай, ҳамон бошини чайқар эди, унинг боши ёстиқда худди бир бурда нон деб ялиниб-ёлбориб турган

тиланчиларники сингари қалтирар эди, томоғи бўлса ҳамон қисиб турар, кўзини хаёл бўлса-да очишга, Таньчорани кўришга қўймас эди. Сиртидан қораранг сурилганга ўхшаб турган деразада худди кўзгудагидек электр нуридан чароғон бўлган хона акс этиб турарди, ташқари зим-зиё эди. Кампир тирсагига таяниб, кўтарилди ва каравотдан думалаб тушгудек бўлиб олдинга энгашди, тоқатсизлик билан ғамгин сўради:

— Қани? Қани у?

Кампир қотиб қулоқ солиб турди, у ким жавоб беришини билмай қолмаслик учун кўзларини бақрайтириб ҳаммасига баравар қараб турарди.

— Агар унинг қаердалигини билсак, сендан яшириб нима қилардик,— хотиржамлик билан деди унга Люся.— Тушунсанг-чи, ойи, биз ўзимиз ҳам ҳеч нимани билмай-миз.

— Худо ҳаққи, ойижон, уни кўрганимиз йўқ,— Варвара кампирни ишонтириш учун қўлларини кўксига босди.— Сенга ёлгон гапириб нима қиламан.

— Келади,— деди Илья дадил ва ҳатто хурсанд бўлиб гапини илиб кетди. У ҳаммасидан ҳам ўзи билан Михаил тўғрисида бораётган гап бошқа мавзуга кўчганидан хурсанд эди.— Бугун келмади, эртага келади, ҳа.

— Менга кеча ҳам шунақа дегандинглар, қани у?

— Энди бунисини айтиб беролмаймиз. Келса ўзи айтиб беради.

— Менга кеча ҳам шунақа дегандинглар, қани у?— кампир алаҳсираётгандай бир гапни такрорлади ва овозини ўзи эшитмасди, чунки бу сўзлар биринчи марта айтилгандаёқ жавобсиз қолганди, энди бўлса миясига ўрнашиб олиб, гуноҳкорона тарзда акс-садо берарди. Энди буни сўраб нима қилади? Нима кераги бор? Энди кампир биларди: йўқ, келмайди. Унга ато этилган вақт тугади. Энди кутишнинг фойдаси йўқ. Таньчора келмади. Келмади, кампир уни кўролмай кетяпти-я.

Кампир бошини ёстиққа қўйиб йиғлаб юборди.

— Ҳа, мана,— деди Илья ҳим-ҳим қилиб.— Бошланяпти.

— Ойижон! Ойижон!— деди Варвара безовталаниб.

Дабдурустдан кампирнинг ич-ичидан нимадир узилиб кетгандай бўлди, нимадир босиқ инграниш туфайли ва бу босиқ инграниш ҳали тинмай туриб, кутилмаганда ўзгарди-да, кечаги жарангга айланди, у бу овозни қизлик пайтидаёқ эслаб қолганди, майин жинг-жинглаган бу овозлар узилиб қолмасди, аксинча бир-бирига қўши-

либ кучайиб борарди. Нимадир кампирни шу овоз сари шунчалик қаттиқ судраб борардики, у ҳатто қаршилик кўрсатишни ҳам ўйлаёлмай қолди. Аввалига озгина юрса шундоққина ёнида турган шу жаранга етиб оладигандек эди, аммо кейин бу овоз узоқлаша бошлади, кампирни эргаштириб борган сари олисларга олиб кетди, аммо кампир унга ишончини йўқотиб қўймаслиги ва қаёққа қараб юришини билиши учун бу овоз ҳамон тиниқ, аниқ-равшан янграб турарди. Кампирнинг аранг эсида бор: бундан сал олдин қандайдир бир жудолик суяк-суягидан ўтиб, йиғлаб юборганди, энди бўлса оғриқ босилди, овоз кетидан бориш осон, қувончли эди, энди кампир ҳаммасининг охири бахайр бўлишидан суюниб йиғларди.

Кампир юзини бекитмай, икки ёнида ётган қўллари-ни қимирлатмай йиғларди. Унинг кўзлари очиқ эди, кўзларидан аҳён-аҳёнда аччиқ ёшлар чиқиб, секин юзларига оқиб тушарди. У қимирламай, овоз чиқармай жимгина йиғларди. Фақат кўз ёшлари юзларидан думалаб-думалаб тушарди. Унинг юзи деярли хотиржам эди, шу боисдан кулгили кўринарди. Бу шунчалик бир-бирига қовушмаган, шунчалик ғайритабиий, ваҳимали эдики, онаси ёнида ўтирган Варварани эсанкиратиб қўйди: у эс-ҳушини йиғиб олиб, қичқириб юборди, ўзини кампирга ташлаб, кучи борича уни қимирлата бошлади. Икки ҳатлаб Люся келди, Илья ҳам келиб, опа-сингиллари елкасидан кампирга мўралади. Михаил ўрнидан турди-ю, яна жойига ўтириб қолди.

Кампир ихради. Люся ниҳоят Варварани кампирдан ажратиб олди, шундан кейин кампир менга тегманглар деб ялингандай бошини у ёқ-бу ёққа қимирлатди. Эси оғиб қолган Варварани онасидан сал четлатиш учун Люся кампирнинг ёнига ўтирди, кампир ўзи қимирлаб, ўзи ҳаракат қилиб қизларидан сал нарига, девор томонга сурилди, кўзларидан жимгина оқиб чиқаётган ёшларини кафти билан артди.

— Ойи, намунча бизнинг ўтакамизни ёрмасанг? — деди Илья стол ёнига қайтаётиб. — Мен сенга айтяпман-ку, бугун келмаса эртага келади, деб. Ҳа. Кутиш керак-да.

— Бирон иш чиқиб, ушланиб қолгандир-да, — деб гапни илиб кетди Люся ва афти буришиб кетди: у ўзи айтган гапга ўзи ишонмасди, аммо шундай бўлса ҳам гапида давом этди: — Нима бўлсаям кутиб турайлик, энди шошилиб қаёққа ҳам борардик.

Кампир бу гапларни эшитарди ҳам, эшитмасди ҳам:

кампир унга далда беришга ҳаракат қилиб айтишаётган сўзларни эшитарди, ким айтганини, кимнинг овози эканини ажратиб оларди, аммо бу сўзлар замирида нималар борлиги унинг онгига етиб бормасди. Улар бу қулоғидан кириб у қулоғидан чиқиб кетаверарди. У рўпарасига қараб ётган бўлса ҳам ҳеч нимани кўрмасди, ўз дардида ўзи қовурилиб, ўлмагани учунгина шу ерда ётганини эсларди. Аммо энди уни бу ерда тутиб турдиган ҳеч нима, ҳеч қандай илинж йўқ эди. Энди фақат шунча вақтдан бери илҳақ, умидвор бўлиб келган кўнгли яна равшанлашиб, жудоликка кўниккунча, уни азоб-уқубат, қайғу-ғамдан халос этгунча, жонидан бўлак ҳеч нима қолмагунча сабр қилиш керак. У биратўла халос бўлишни истамасди, кампир ҳаммаси пешонасига қандай ёзилган бўлса шундай бўлишини, умри шундоқ ҳам чопқиллаб ўтиб, ўз нуқтасига, энди тўхташи лозим бўлган жойга етиб келганини биларди.

Фарзандлар бизнинг гапларимиз билан ойимиз яхши бўлиб қолди деб ўйлаб, тинмай гапиришарди, кампир уларга жавоб бермасди, аммо Таньчоранинг тез-тез эста олиниши уни итариб-туртиб, ўзи ёлғиз қолган оламдан бу оламга қайтариб олиб келди. Электр нури ҳайратга солди, аммо бу нур унга Таньчора кўринмаган ёруғликни эслатарди, энди Таньчорани ҳеч қанақа электр билан қайтариб ёки топиб келиб бўлмайди. Кейин шу заҳоти кампирнинг аъзойи-баданида оғриқ турди. Заррача тоқат қилишга тоби қолмаган кампир ташвишланиб, сесканиб кўзини очди ва фарзандларини ёнида кўрди: мана Люся, мана Варвара, Илья, Михаил... Таньчора йўқ эди. Унинг бу ерда бўлиши мумкин ҳам эмас.

— Унга бир нима бўлган,— деди кампир, у бу гапни бировнинг кетидан такрорлагандай бўлди ва энди, такрорлаб бўлгач, қўрқиб кетди.— Унга бир нима бўлган,— деди у қаттиқроқ, қатъийроқ,— сизлар менга айтмайсизлар. Сизлар мени алдаяпсизлар, биламан.

— Вой, нималар деяпсан, ойи?!— таажжубланиб, хафа бўлиб каравотдан турди Люся.— Нималар деяпсан?! Биз сенга нимани айтишимиз керак экан?! Биз сени нима деб алдаяпмиз экан?!

— Алдаяпсизлар, алдаяпсизлар,— кампир ҳам ғимирлаб туриб ўтира бошлади, бошидан рўмоли сирғалиб тушиб кетди, калта, сийрак, оппоқ сочлари очилиб қолди.— Биламан, алдаяпсизлар. Билмасин, деб мендан яширяпсизлар. Нуқул эртага, эртага дейсизлар, энди тамом. Энди эртага деган гап йўқ, ҳаммангиз ҳам мени

жинни бўлиб қолган, ҳеч нимани тушунмайди, деб ўй-
лаяпсизлар.— Сочлари тўзиб, юзлари титраб турган кам-
пир чиндан ҳам жиннига ўхшарди.— Агар Таньчорага
бирон гап бўлмаганида эди, у ҳаммангдан олдин қанот
чиқариб учиб келарди. Мен бўлсам ёш болага ўхшаб
кутяпман, кўзларим тешилиб кетди...

— Қўйсанг-чи шу гапларни, ойи!— деб ўшқирди
Люся.— Нима деяётганингни ўйлайсанми сира? Ҳеч ким
сени алдаётгани йўқ, шуни тушунасанми-йўқми? Тань-
чоранг қаердалигини биз ўзимиз ҳам билмаймиз.

Люсянинг айтган гапи, унинг овози ҳаммани итоат
этишга, қотиб туришга; кампирни гапдан тўхташга маж-
бур этди: кампир ҳайиқиб жим бўлиб қолди, очиқ оғзи
титрарди, лаблари юмилишга ҳаракат қиларди-ю, юмила
олмасди.

— Агар унга бир гап бўлган бўлса, мен гўримда ҳам
тинч ётолмайман,— деди у зорланиб.

— Биз унга бир гап бўлган-бўлмаганини билмаймиз.

Кампир остидаги қўлларини суғуриб, оҳиста кара-
вотга, ёнига қўйди. Кампирнинг юзидан қон қоча бош-
лади, юзи ҳамманинг кўз ўнгида борган сари оқаравер-
ди. Жимжитликда Варваранинг питиллаб нафас олиши
яхши эшитилар эди.

— У ерда, у ҳозир яшаб турган жойда уруш бўлган-
ми-йўқми?

Кампир ҳайиқиб Люсяга кўз қирини ташлади ва қи-
синиб, ўриннинг ичига кириб кетди.

Унга Илья жавоб берди:

— Киевдами? Киевни немислар олувди — ҳа. Бу
аниқ эсимда.

— Ҳа, мана шу-да,— алам билан бошини қимирлат-
ди кампир ва саннаб йиғлай бошлади:— Вой, болам-ей!
Нега шунақа қилдинг-ей?! Нега одамлардан сўраб-су-
риштирмадинг-ей?! Мен бўлсам у ёққа борармидим-ей?
Бу саёқ кимга ўхшадийкин-ей?! Мен бўлсам, унга кўзим
тўрт бўлиб ётибман-ей! Энди у ёқдан келиб бўларканми-
ей?! Вой, кўра-била туриб, ўзингни-ўзинг балога гириф-
тор қилибсан-ей!

— Шошма, ойи, шошма,— деб тўхтатди Илья.— Ни-
ма бало, ойдан тушганмисан?! Ахир урушнинг тамом
бўлгани қачон эди?

— Барибир.

— Нима «барибир»?

— Хўш, бўлмаса у қани, қаерда? Нега у бу ерда
йўқ?

— Яна «қаерда» дейди-я. Кар эшитганини, кўр кўрганини қўймас экан-да, ҳа.

— Хўп, бўпти,— деб Михаил кафти билан шап этиб столга урди-да, гандираклаб ўрнидан турди.— Танъчораларинг келмайди, кутишнинг ҳожати йўқ. Мен унга келмагин, деб телеграмма жўнатганман.

Кампир титраб кетди.

— Нима деяпти у?— кампир ишонмади.

— Мен келмагин, деб унга телеграмма юборганман деяпман. Бу ерга келиб нима қиларди.

— Вой, ишинг қур-си-ин!— деди оҳ тортиб Варвара.

— Унга телеграмма беришга қачон улгурдинг?— дарров сўради Люся.

— Ойим сал тузук бўлгандан кейин берганман.

— Ундай бўлса нега шу чоққача бир оғиз индамадинг?

— Ароқхўрлик қилавериб бутунлай эсимдан чиқиб кетибди. Унутибман.

— Телеграмма берганинг ҳозир эсингда аниқ борми?

— Аниқ эсимда.

— Эҳтимол, бу ҳам ўзинг айтгандек, ароқхўрлик қилганингда тушингга киргандир?

— Йўқ, туш эмас. Пochтага бориб текширсаларинг ҳам бўлади. Ҳозир шу ҳақда гап кетганидан телеграмма берганим эсимга тушиб қолди.

— Мана кўрдингми, ойи, Танъчорангга ҳеч нима бўлмабди,— Илья севиниб кетди.— Соғ-саломат, бизнинг ҳам соғ-саломат бўлишимизни тилаб юрибди— ҳа. Сен бўлсанг, ўшани деб жинни бўлаёздинг, бизни ҳам қийнаб юбординг. Мен айтувдим-ку, ахир, шошилмаслик керак, ҳаммаси маълум бўлади деб. Узи ҳаммаша шунақа. Энг муҳими, шошилмаслик керак, кутиш керак.

Кампир унинг гапига қулоқ солмади.

— Нега у бунақа қилдийкин-а?— деб шивирларкан юзида илтижо, умидсизлик ифодаси пайдо бўлди.— Нега у бунақа қилдийкин-а?— деб сўради у ва гўё ҳамон Михаилнинг гапига ишонмагандай ундан илтижо қилиб, Танъчорага ҳеч қанақа иккинчи телеграмма юборганим йўқ, ҳазиллашдим дегин, шуни бўйнингга ол, деб ёлбораётгандай бошини чайқади.— Нега бунақа қилдинг-а, Михаил?

— Нега, нега... Анча тузук бўлувдинг, бекорга сарф-чиқим қилиб, келиб юрадими деб ўйладим-да.

— Ахир мен уни бир кўрмоқчи эдим. Нега бунақа қилдинг-а?— кампир йўталди, қайғу-алам унинг томоғини қисди.— Мен уни ёнимда ўтирсин, девдим. Менга бирон нима десин, девдим. Ахир мен унинг туққан она-симан-ку, бегона эмасман-ку. Мен у билан рози-ризалик тилашмоқчи эдим, мен энди уни қайтиб кўрмайман. Сен қанақа одамсан ўзи?! Менга унинг ҳеч нимаси, совға-саломни керак эмас, ҳеч нимаси, мен ҳозир унинг бўйи-бастини кўриб, дийдорига тўймоқчи эдим.— Кампир энди йиғламасди, аммо овози аянчли бўлиб, худди гингшиётганга ўхшарди.— Сен нима қилиб қўйдинг-а? Сен мени охирги қувончимдан маҳрум этдинг, нуридий-дамдан жудо этдинг. Сен мени ўлимим олдидан Таньчорасиз қолдирдинг. Раҳминг келмабди. Ушанга интиқ-лигимни кўриб билмадинг, кутавериб адоён тамом бўлдим.

— Ростдан ҳам, Михаил, биз билан маслаҳатлашмай туриб, Таньчоранинг келиш-келмаслигини бир ўзинг ҳал қилишга қандай ҳаққинг бор эди?— Титраб-қақшаб сўради Люся.— Сен, гапингга қараганда, ўшанда ҳушёр экансан, демак, нима иш қилаётганингни тушунишинг керак эди.

— Бунда на уят, на виждон бор!— деб Люсянинг гапини қувзатлади Варвара.

Қизлари қўллаб-қувватлагандан кейин кампирнинг ҳам жаҳли чиқди.

— У жўрттага шунақа қилган,— деди кампир шопилмай, худди аламини олаётгандай ва туриб ўтирди. Унинг очиқ сочлари яна тўзиб кетди, озгин, қалтираб турган қўллари қаравотга ёпишди.— Сен жўрттага қилгансан, биладан. Атайлаб мени куйдирмоқчи бўлгансан. Ўлаётган бўлсанг ҳам тинч қўймайман, бир куйдирай дегансан, мени куйиб ўлсин деб Таньчорани йўлдан қайтаргансан.

— Қаёқдаги бўлмағур гапларни қўй, оёй. Нега мен жўрттага шунақа қиларканман, нималар деяпсан ўзи?!—

— Жўрттага, жўрттага,— кампирнинг нафаси қисилди, шу боисдан у кўкрагини ушлаб, тинчланиш учун оҳиста у ёқ-бу ёққа қилиб сийпалади.— Нима, сен мени индамайди деяпсанми? Йўқ, гапирман — энди қўрқадиган одамим йўқ. У кўпдан бери мени ўлимимни тилайди, мен кампир, унинг жонига тегиб кетдим. У менадан нима тама қиларди? Ҳеч нима, менга эса бериш керак — ана шунинг учун аламига чидаёлмай, менга ҳар хил найранг қиларди.

— Эсингни йиғ, ойи, нега алжирайсан?!— Михаил кампирнинг каравоти томон қадам ташлади.

Барвара қичқириб юборди:

— Яқинлашма! Ойижонимизга яқинлашма! Сени қара-ю! Яқинлашишга ҳаққинг йўқ.

— Алжирайсан, дейсанми?— деди кампир аччиғи келиб ва гўё Михаилни баҳслашишга даъват этаётгандай жим бўлиб қолди. Михаил энди хона ўртасида чайқалиб турарди.— Мени қандай қўрқитганинг эсингдан чиқдимми?

— Ҳеч нима эсимда йўқ.

— Бир куни мана шунақа маст келди-да: «Ўтибсанми, ойи?»— деди. «Ўтибман, ажалимни кутяпман», дедим. У бўлса: «Биласанми, бизда эндиликда фақат етмиш йилдан яшашади, ортиғи мумкин эмас!»— дейди. Мен унга: «Нега мумкин эмас? Ҳамиша одамлар то куни битгунча яшашган-ку, ҳеч кимни ҳайдаб юборишгани йўқ-ку»,— дедим. У бўлса: «Илгари шунақа эди, энди мумкин эмас, мен ўзим газетада ўқидим»,— дейди.

— Бу мамлакатимизда одамларнинг ўртача ёши шунақа,— деди Люся гап нимадалигини фаҳмлаб.— Михаил ўшани гапирган бўлса керак.

— Бу қанақаси бўлди?

— Қанақа бўларди... Ким қанча яшаса, ойи, шунча яшайверади, биров кўпроқ, биров камроқ, шуни ҳисоблаб чиқиб қарашсаки, мамлакатимизда одамлар ўртача етмиш йил яшар экан. Мана, масалан, сен тўқсонга кирасан...

— Менга сенинг тўқсонинг керак эмас — бошимга ураманми?

— Мен мисол учун айтдим-да. Дейлик, сен тўқсонга кирасан, бошқа биров фақат эллик йил умр кўради. Икковингизнинг ёшингизни қўшиб тақсимлаганда етмишданга тўғри келади, энди гапимни тушундингми?

— Нега энди тушунмас эканман? Агар у менга мана шунақа деганида мен сизларга гапириб ўтирмасдим. Ахир мен Мирониханинг ҳам миясини ачитиб юбордим. Мен унга шу гапни айтувдим, у бўлса: «Сен, кампиршо, алжирама», деди. Ўзи бўлса, мундоқ қарасам, қўрқиб кетди. Қўрқиб кетди, жон-пони чиқиб кетди — нимасини айтасан, икковимиз ўтирибмизу дағ-дағ титраймиз. Мен унга: «Сени оёғинг бор, Егорканинг олдига бориб кел, у ҳам шу газеталарни кўради, балки эшитгандир», дедим. У бориб келди. Э, шу Егоркадан бирон бамаъни гап

чиқармиди? Егорка унга: «Сен, Мирониха, магазинда қора совун йўқлигини биласанми?» дебди. «Ҳа, тўғри, йўқ», дебди Мирониха. «Мана энди бўлади. Энди ҳамма кампирларни қора совунга ишлатилсин, чунки бекалар кир ювгани совун тополмаяпти, деган буйруқ чиқди», дебди. Мирониха унга: «Сен, Егорка, кўп тилимни қичитма, мен сенга Натальянг эмасман. Мен қараб турмайман», дебди. Егорка уни баттар қўрқитибди: «Ишонмасанг,— дебди,— ишонма, ҳадемай ўзинг кўрасан. Ана Ключада илгариги куни кампирларнинг ҳаммасини ёғини эритиб олиб қора совун ишлаймиз, деб бир-бирлаб бўғиб ўлдиришибди, яқин ўртада бу ерга ҳам келишадди». Ҳа. Бу гапни қара-я. Буни нимасини мақтайди, киши, нега энди мен тўғри гапни айтмас эканман? Мирониха иккимиз — иккита кампир, на тирикмизу на ўлик, у энди уйга ҳам келмай қўйди. Бўғиб ўлдиришини ким иштайди? Виз чўқинтирилганмиз, бизни худомиз бор.

— Вой, бунинг қилган ишларини-ю, қилган ишларини-ю,— деди Варвара қарс уриб ва ҳиқиллаб йиғлади: — Ойимизни шунчалик ҳам хўрлашадими — бу ёруғ оламда нималар бўляпти ўзи?!

— Ойи, мен сенга қачон шунақа дедим?— Михаил чайқалиб кафти билан юзидаги терни артди. У зўрға оёқда турарди, ҳатто четдан қараган одам ҳам унинг кўнгли беҳузур бўлаётганини пайқарди. Кечаги ва бугунги ароқдан кейин еганлари ҳаммаси кекирдагига келиб турарди, у сал пастга тушириш учун зўр бериб ютинарди. У букчайиб оғирлигини гоҳ у, гоҳ бу оёғига соларди, энди у ушлаб туриш мумкин бўлган столдан ўзи турдими ёки уни зўрлашиб хона ўртасига келтириб қўйишдими, эслолмасди. Онаси унинг кўзлари олдида гоҳ арвоҳга ўхшаб қимирлаб турарди: гоҳ ғойиб бўлиб қоларди, у онасининг сочлари ёйилиб ётганини сира кўрмаган эди, шунинг учун ундан қўрқарди, аммо у опасингилларидан биронтасига кўзи тушиши билан хона яна ўз ҳолига қайтарди-да, юракни шувиллатиб жимжит бўлиб қоларди, онаси ҳам итоаткорлик билан каравотига ўтирарди, аммо кейин яна қаёққадир ғойиб бўларди, ҳавога кўтариларди, хона эса бурчаклари гижирлаб айлана бошларди. Лекин кампирнинг гаплари уни лол қилиб қўйгандай эди, шунинг учун у олдин Варварага қаради, монани гир-гир айланиши тўхтагач сўради.— Қачон мен сенга шунақа дедим, ойи?

— Уни эсида ҳам йўқ. Ҳеч нима эсида йўқ. Айтишга айтиб, унутибди. Ҳа, мен эса, жинни бўлаёздим.

— Рост, эсимда йўқ.

— Бу қанақаси бўлди, Михаил?— Люся аввалига гапни мулојимгина бошлади-ю, кейин кутилмаганда, бирдан овозини кўтарди:— Бу қандай бедодлик?! Мен сендан сўраяпман. Роса ҳаддингдан ошибсан-ку! Онаминг бошига шунча кўргиликларни солиб юрган сендек кимсани нима деб аташни ҳам билмайман. Ахир бу зўравонлик-ку, зўравонликнинг ўзгинаси! Ҳатто ундан ҳам баттар. Уни таҳқирлашга ким сенга ҳуқуқ берди?! Ким? Нега, сен, ойи, унинг бу қилиқларига чидаяпсан? Нима, сени ҳимоя қиладиган одамнинг йўқми? Пешонангда фақат шу биттами? Мен бўлсам, ҳеч нимадан беҳабар, булар тинч, эсон-омон деб юрибман.

— Эшит, ойижон, эшит,— деб Варвара ойисини қимирлатди,— Люсямиз тўғри гапиряпти. Улгудай сурбет бўлиб кетибди бунинг! Нима, у жиловимни тортиб қўядиган одам йўқ деб ўйлаяптими? Топилади, айланай, топилади. Сендан баттарларига ҳам топилган.

— Ахир унинг бунақа қилиқларига, муомаласига чидаб ўтирмасдан бирон киши орқали хабар қилиш керак эди-да. Ким-кимую аммо сен қариган чоғингда тинчгина яшашга арзийсан, шунинг учун биз сени ҳеч кимга хўрлатиб қўймаймиз, айниқса ўғлингга. Агар уйда туришинг унга малол келаётган бўлса, майли, керак эмас, бир чорасини қилармиз.

— Хўш, нима бўпти?— Ногаҳон Михаилники тутиб кетди.— Хўш, нима бўпти, балки битта-яримталаринг олиб кетарсизлар, а? Майли, олиб кетинглар. Ким олиб кетса, сигиримни бераман. Хўш?— у қўлини чўзиб кампирни кўрсатди ва заҳархандалик билан кулди.— Нега индамайсизлар? Сигиримни бераман. Қани, қайси биттангиз онамизни кўпроқ севаркансиз? Олиб кетинглар. Нега хаёл суриб қолдинглар? Мен ёмонман, ёмонман, сизлар эса яхши. Хўш, ичингизда қайси биттангиз яхшироқ?— у Люсяга қараб юрди.— Балки сендир? Ойимни сен олиб кетасанми? Сен унга қарайсанми? Сигирни сотсанг — пул бўлади. Ойимга кўп нарса керак эмас — кўряпсан-ку, деярли овқат емайди. Битта сигир унга етиб-ортади. Унга сенинг одиллигинг керак. Ойимнинг отдай бўлиб юриши учун уни қандай парвариш қилишни биласан. Унга тоза чойшаб солиб берасан, лекция ўқийсан. Тезроқ олиб кет, тагин битта-яримта олиб кетиб қолмасин, нега қараб турибсан?!

— Эсингни еб қўйибсан!— деди Люся бўғилиб.— Ғирт жинни экансан-ку!

Қаёқдандир Надя пайдо бўлиб; Михаилга ёпишди:

— Бас қил, бас қил деяпман сенга! Бизни шарманда қилма. Кет бу ердан!

Михаил уни итариб юборди:

— Ҳа, бир ками сен эдинг.

— Унга қулоқ солманглар, қулоқ солманглар!— деб бақирди Надя.— Унга ишонманглар.

Михаил яна кулди ва боядан бери кўнглини беҳузур қилаётган кайф энди баданини қиздириб, уни қувонтириб, қонини кўпиртираётганини сездди.

— Тўғри, мен жинниман. Онанинг эса жинни билан туриши мумкин эмас. Унда, балки сен олиб кетарсан?— кушчақчақлик билан сўради у Варварадан.— Аммо сенга сигирни сира зиёни тегмайди. Сени оилангда ойим зерикмайди. У ерга борса анча тинчиб қолади, қиз билан ҳамиша яхши бўлади, қизи ичмайди, хафа қилмайди. Хўш? Хўп дея қол, хўп дея қол — нега индамайсан?

— Бизникида жой йўқ-да,— деди Варвара эсанкираб.— Олиб кетардим у аммо Сонькамиз ҳадемай кўз ёради-да.

— Туришга жой йўқ дейсанми? Демак, сигир сақлайдиган жойинг ҳам йўқ экан-да?

— Йўғ-е, сигирга жой бор. Қўрада тураверади.

— Сигирга жой бору онага жой йўқ. Онани қўрага жойлаштириб бўлмайди — анави,— у Люсяни кўрсатди,— беш йилдан кейинми, ўн йилдан кейинми келадую, жуда ҳаддингдан ошибсан-ку, дейди. Мен ҳам унга қўшиламан. Умуман мен онамнинг қўрада яшашига қўйиб қўймайман. Мен ҳам унинг одамга ўхшаб яшашини истайман.— У Ильяга юзланди.— Сен-чи, Илья, бу ишга сен қандай қарайсан? Ойимизни, балки, ўзинг олиб кетарсан? Хотинингни олдига олиб кетасан, хотининг унга қараб юради. Ахир, сен эртаю кеч ишдасан, у ерда хотинингни икки оғизгина чақчақлашадиган одами йўқ. Бизнинг ойимиз эса, ўзинг кўриб турибсан, камгап, хотинингга жуда маъқул тушади. Меникидан кетгандан кейин сизларникида яйрайди.

— Кўп ичиб қўйибсан, Михаил,— деди Илья асабийлашиб.— Нима қилаётганингни ўзинг ҳам билмайсан — ҳа.

— Наҳотки, сен ойимизни ҳозир жойидан қўзғатиб бўлмаслигини тушунмасанг?— деб қичқирди Люся.

— Демак, ҳеч ким хоҳламас экан-да?— Михаил турган ерида айланди-да, алоқ-чалоқ кўзларини ҳаммага яна бир марта югуртириб чиқди.— Ҳеч ким. Тушунар-

ли.— У чуқур нафас олиб пишиллади:— Ундай бўлса, ҳаммаларинг туёқларингни шиқиллатиб қолинглар бу ердан... Кейин менга унақасан, бунақасан ҳам деманглар. Ойи, ётиб уйқунгни уравер. Улар сени шу ерда ётган пайтингда кўпроқ яхши кўришади.

У эшикка қараб отилди.

Уртага чўккан оғир, қалтис, киши юрагини эзувчи жимликда кампир илтижо қилди:

— Э худоё худовандо, сарсон қилма, кета қолай. Жонимни ола қол. Мен тайёрман.

Михаил мўрчага бориб, титроқ қўллари билан қоронғида печка ичидан шишани олди, пайпаслаб товукхонадан стакан топди. У стакан лабига бармоғи билан босиб, унга тўлиб-тошиб четидан оқмагунча ароқ қуйди, кейин қолганини полга сепиб юборди-да, бир кўтаришда ичди ва илгари Илья ётиб юрган ўринга думалади.

10

Шу кечаси кампир пайсалга солмай ўлишга жазм этди. Унинг бу ёруғ оламда ҳеч қандай илинжи қолмагани, ўлимни кечиктиришнинг ҳам ҳожати йўқ эди. Ҳозирча болалар шу ерда, майли, элтиб кўмишсин, иккинчи марта яна шу ташвишни тортиб ўтирмасдан, эл қатори кузатиб қўйишсин. Шунда, қарабсанки Таньчора ҳам келади, Михаил унга кел, деб яна телеграмма беради, шундай қилмаса бўлмайди, бундан қочиб қутулиб бўлармиди. Кампир энди Таньчорани ўйларкан, барибир уни кўра олмаслигига ақли етиб, қайғурмади, у бекорга умидвор бўлди, ўзини ҳам, бошқаларни ҳам қийнади. Мана ҳозир тинчгина гўрда ётарди-ю, ўзининг бу ёруғ оламда бўлганини, яшаганини унутарди, ҳаммасини унутарди. Агар у Таньчорани кўрганида дили равшан бўларди, пок кетарди — у ана шунинг илинжида эди. Э, бўлганича бўлар, энди жонни қийнашнинг нима кераги бор, уни қийнамаслик керак, тазба қилиб топшириш лозим, учиб кетаверсин. Вақт-соати етди.

Кампир каравотда ётар экан, хонанинг тинчишни кутди, чунки у ажалнинг ҳуркаклигини, шовқин-суронда келмаслигини биларди. Уйдагилар шу куни кечқурун вақтли ётишди, Михаил уларни шарманда қилганидан кейиноқ ётишди, аммо ҳеч қайсисининг кўзига уйқу келмасди, у ёнларидан бу ёнларига ағдарилишиб, хўрсинишарди. Михаилнинг гапларини миядан осонгина чиқариб ташлаб бўлмасди, унутиш — бу электрни ўчириб ёқадиган кнопка эмас: боссанг ёруғу боссанг қоронғи, фақат Нинка ухлаб қолди шекилли, аммо у ҳам уйқуси-

да лабини бир чапиллатиб қўйди — ё оғзида конфети билан ётиб қолган, ё куни билан ширинлик еявериб, тилини шунчалик уринтирганки, тили ҳозир ҳам ором ололмапти шекилли.

Кампир ўлимни кўп ўйларди ва уни худди ўзини билгандек биларди. Кейинги йилларда улар жуда иноқлашиб қолишганди, кампир у билан тез-тез гаплашиб турарди, ўлим эса бир чеккага жойлашиб олиб, унинг шивир-шивирларига қулоқ солар ва тушунгандай хўрсиниб қўяр эди. Улар келишиб олишди: кампир кечаси оламдан ўтади. Кампир чақчайган кўзлари билан ажални қўрқитиб юбормаслик учун бошқа одамлар қатори аввалига уйқуга кетади, кейин ажал секингина келади-да, бу дунёдаги қисқагина уйқусини олади-ю, ўрнига абадий уйқу беради.

Ҳамма одамнинг ажалли бир, скелетга ўхшаган қоқсуяк, елкалари қинғир-қийшиқ ёвуз кампир, дейишлари нотўғри. Болалар ва аҳмоқларни қўрқитиш учун кимдир шуни ўйлаб топган. Кампир эса ҳар кимнинг айнан ўзига ўхшатиб яратилган ўз ажалли борлигига ишонарди. Улар эгизакка ўхшайди, одам неча ёшда бўлса, у ҳам шунча ёшда бўлади, улар бир кунда бу дунёга келган бўлса, яна бир кунда нариги дунёга қайтиб кетишади: ажал кишини кутиб туриб, уни қабул қилиб олади, кейин улар бир-бирини сира бировга бермайди. Инсон бир марта яшаш учун туғилганидек, у ҳам бир марта ўлиш учун пайдо бўлади, илгари яшашни ўрганмаган инсон эртанги янги кунидан беҳабар, палапартиш яшаганидек, у ҳам ўз ишида тажрибаси бўлмагани учун одамни тез-тез ёмон аҳволга солиб қўяди, билмасдан одамга азоб бериб, уни қўрқитиб хафа қилади.

Аммо кампир ўзининг осонгина жон беришини биларди. Бошқаларнинг қандай яшаши, ўлишини хўп кўриб, билиб олиш учун уларнинг вақти бор эди ва ниҳоят, бир-бирини қийнашнинг ҳожати йўқ эди, бунақага уларнинг ҳоли ҳам қолмаган эди. Кампир қаршилик кўрсатмайди, у эса, бошқаси, мени жуда кўп лақиллатдинг, деб кампирдан жаҳли чиқмайди: у атайлаб шундай қилаётгани йўқ, у ўлимдан ҳам сира қўрққан эмас, ёшлигида бемаънилик қилиб қўрққан бўлса қўрққандир, бошқа пайтда эса доимо уни азоб-уқубатлар, шармандаликлардан халос этувчи деб ҳисобларди. Модомики, у шу пайтгача ажални йўқламаган экан, келган чоғида уни ҳайдаб юборгани ҳам, бошқалардан кўпроқ яшамоқчи бўлгани ҳам йўқ — борига барака қилиб яшайверди. Энди эса йўқлайдиган пайт келди. Бас.

Кампир фақат нима учун ёш болалар ўларкин, деб ҳайрон бўларди, у ота-оналарнинг ўз болаларини қабрга қўйишларини гуноҳ деб биларди, у бу гуноҳни худога тўнкашга ҳам тайёр эди. Ёш боланинг ўлими ҳам ўзига ўхшаган кичик, ақлсиз бўлади, у бола билан ўйнашиб туриб эсидан чиқариб қўяди-да, бехосдан тегиб кетади — нима қилганини ўзи ҳам билмайди. Хўш, у-чи, худо-чи, у қаёқда эди, кўзи қаёқда эди? Гуноҳ, эндигина туғилган бола нима бўлганига, нега кўзи ёруғликни кўраётганига, қорни оч қолаётганига ақли етмаган бола заррача гуноҳ қилмай, бекордан-бекор оламдан ўтиб кетавериши гуноҳ-да, ахир. Бўлмаса уни нега алдашади — туғишади? Нега унга ёруғ оламни кўрсатиб, инсоний тушунчани беришади?

Кампирнинг ўзи болаларидан бештасини кўмди, алоҳида-алоҳида ётиб бир-бирини соғиниб қолмасин деб уларни ёнма-ён қўйди. Тўрттаси-ку, унча-мунча касал бўлди, аммо бешинчиси, ўғилчаси ҳеч нима бўлмасдан, бекордан-бекорга ўлиб кетди. Кечқурун ҳам соппа-соғ, бус-бутун эди; тинчгина ухлади, ярим кечага бориб, бирон нима керак бўлиб қолса чинқирадиган болалар сингари чинқирди ва онасини уйғотди. У ўғилчасини беланчакдан қўлига олди, оч қолиб уйғонгандир деб кўкрак тутди, ўзи ҳам тепасида мудради. Кейин у боланинг боши «шилқ» этиб тушганини сездию аммо қаттиқроқ ухлай қолсин, деб яна бирпас бағрига босиб ўтирди, кейин ўрнидан турмоқчи бўлудди, биров биқинига туртгандай бўлди: нега бадани иссиқ эмас? У типирчилаб қолди — аммо боланинг тиши аллақачон гирих бўлиб қолганди. У болам эммоқчи шекилли, деб ўйлабди, бола эса бир ўзи ўлмай, онаси қўлида ўлиш учун унга талпинганди. Нима учун, қайси гуноҳи учун ўлди? Ҳали йўлга кирмаган бўлса, бошқаларнинг юришини томоша қилиб ўтирса, ҳатто гапира олмаса, бошқалар унга яхши гапиряптими, йўқми, шуни тушунишдан нарига ўтмаган бўлса, унда гуноҳ нима қилади? Ахир у бир парча эт-ку, фақат ейишу ухлашни билса, буни ҳам онасининг қорнида беихтиёру бедуо ўрганган бўлса. Шу ҳам инсофданми?

Кампир ўз ҳаётида бир неча марта фарзанд доғида куйдию аммо худонинг ўзи берди, яна ўзи олди, деб ўзини-ўзи овутиди. Аммо бу мақол фарзандга нисбатан сира тўғри келмасди. Агар мундоқ яхшилаб суриштириб кўрилса, ҳали бермасдан фақат ваъда қилиб, кўрсатган нарсасини қанақа қилиб, олиши мумкин? Бундан ҳам

ёмонроғи — ўзини таниган ёш болага салгина ақл бериб, ухлаб турганидан кейин кўпроқ нарсани ўрганиш ва билиш истагида кўз очадиган, ҳозиргисига қараганда янада каттароқ бўлишни хоҳлаган мурғак болани; ҳали илдиз отмаган ниҳолни юлиб олиб қандай қилиб оёқ остига ташлаш мумкин? Гуноҳ, гуноҳ.

Кампир яна учтасидан жудо бўлди, аммо уларни кўма олмади, улар урушда ҳалок бўлди. Кампир уларнинг ўлигини кўролмагани, қабрининг қаердалигини билолмагани учун бошқа азобга чидашга мажбур бўлди: доимо назарда эҳтиётсизлик қилиб бу болаларини ўзи қўлдан бериб қўйгандай бўлиб юрарди. Уларни асраб қолиш учун у нима қилиши керак эканлигини ҳозир ҳам билмасди, аммо нимадир қилиш керак эди, қўл қовуштириб, беҳуда кутиб ўтирмаслик лозим эди. Мана, кутиб оқибати нима бўлди — ҳар биттасига биттадан учта қорахат келтириб беришди. Кетишаётганида соғ-саломат, бақувват, бир-биридан қолишмайдиган эди, энди бола эмас, йигит бўлиб қолишганди, энди бўлса улардан учта қозғача қолди.

Шунинг учун кампир буларнинг олдидан кетса, олдига борадиган одамлари бор эди. Болаларидан ташқари у ерда отаси, онаси, опа-сингиллари, ака-укалари бор. Отасининг шундай катта оиласидан бу ёруғ оламда бир ўзи қолди, кенжа укаси бурноғи йили қазо қилди. Ўзининг чоли ҳам урушга кетди, аммо ўшандай нобоп замонда чолига ўз ажали билан ўлиш насиб этди: уни меҳнат армиясига олишганди, у ўша ерда касал бўлиб қолди, дардни енга олмади, аммо ўша пайтдаги шароитга қараганда омади бор экан, уйига етиб келди, ёз эди.

Кампир чолнинг ўлимини худонинг ёзмиши деб қўя қолди, холос. Бу пайтга келиб у чолсиз ҳам рўзгорни тебратишга ўрганиб қолган эди. Чол-кампирни бутунлай ёмон турарди, деб бўлмасди, чунки улардан бешбаттар ёмон яшаётганлар ҳам бор, аммо яхши ҳам деб бўлмасди, йўқ, у ичмасди, агар ичса, эҳтимол, яхши бўлармиди: инсон юрагида худди қозон қасмоғига ўхшаб кўп бемаъни нарсалар тўпланиб, қат-қат бўлиб қолади, уни ҳам нима биландир кетгизиш керак, шунинг учун ароқ, агар меъеридан ошмаса, кўп одамга дорилик қилади: ичасан, ашула айтасан, ёзиласан, ройиш бўлиб қоласан, яна ишинга қараб кетаверасан. Аммо чолнинг жазаваси тутса, бир ойлаб жаҳлидан тушмасди, ана шунда кампирни кўз очирмай қўярди, ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ, дерди. У нима иш қилмасин, барибир чолга ёқмасди,

У эрининг кечасию кундузи ёғилиб турган таъна-маломатларига қандай чидаб келаётганига ўзи ҳам ҳайрон бўлиб ёқасини ушларди. Кейин эри бирдан тескарисига иш тутиб қоларди: тиқ этмай қоларди, ярим йилгача ҳам бир оғиз гапирмай юраверарди. Яхши ҳам эри уйда кўп бўлмасди: гоҳ овга кетарди, гоҳ пул ишлагани бирон ёққа кетарди, гоҳ қишда шаҳардан сельпога юк ташувчи бўлиб ишга кирарди, ўша пайтларда, урушгача, юкларни отларда ташишарди, узоқ юришарди.

Эри қазо қилди, аммо кампирга ҳаммасидан ҳам кўпроқ эрининг урушнинг шундоққина ёнида юриб, ўлим ҳаммага барабар чанг солиб турган ердан уйига қайтиб келиб, тинчгина, хотиржамгина ўз ажали билан ўлгани ажабланарли эди. Эрининг шундай бўлишида бир сир борлиги кўнглига аён бўлди-ю, дарҳол чолнинг қилмишларини дилидан чиқариб ташлади. «Э худоё худовандо, бизнинг гуноҳларимизни ўзинг кечир...» — деб ибодат қила бошлади у эри оламдан ўтганини кўргач. У эримнинг гуноҳини демади, бизнинг гуноҳларимизни деди. Шунинг учун кампирнинг кўз ёшлари ҳам, қайғу-ҳасратлари ҳам сидқидилдан эди. Нима бўлганда ҳам у болаларининг ўлганларининг ҳам, ҳалок бўлганларининг ҳам, тирикларининг ҳам отаси эди-да, ахир. Тўғрими-тўғри: буларнинг олдидан кетса, олдига борадиган одами бор.

Кампир қулоқ солди: қаердадир ташқарида нимадир жаранглади, хона ичида эса одамларнинг нафас олишидан ҳаво тўлқинланиб турарди. Улар ухлашяптими ёки йўқми, билиб бўлмасди. Йўқ, ҳали эрта, яхшиси, шопилмаслик керак.

Кампир гўё бир неча бор ўлиб-тирилгандай қандай ўлишини жуда яхши биларди. Аммо гап шундаки, у ўлиб-тирилмаганди, лекин негадир у бутун манзарани кўз олдига келтириб, ҳаммасини аниқ, равшан кўриб, билиб турарди. Эҳтимол, бу кейин, ўлими олдидан ҳали эс-ҳуши жойидалиги пайтида умрининг бошидан охиригача яхшироқ кўриб олиши учун ҳар бир кишига шундай кўринар. Инсон туғилганидан кейин, то у паст-баландни билга оладиган бўлгунича бўлган ишларни бошқалар унга айтиб беришади, хўш, шундай экан, одам ўзининг сўнгги дамлари қандай ўтганини билмай кетса ахир бу ақл бовар қилмайдиган адолатсизлик-ку.

У ухлаб қолади, аммо одатдагидек ўзи ҳам сезмай қоладиган даражада қаттиқ эмас, балки ҳушёр, ҳар бир нарсани эслаб қоладиган даражада ухлайди, гўё у зина

поғоналаридан қаёққадир пастга тушиб боради-ю, ҳар бир поғонада тўхтаб, яна неча поғона қадам босишини яхшилаб кўриб, билиб олади. Ниҳоят у ерга, устига сарик сомон тўшалган жойга тушади-ю, умрбод ухлаб қолишини тушунади, рўпарасидаги зинадан эса унга томон худди ўзига ўхшаган кампир тушиб келади ва унга қўлини чўзади, бу ҳам унга қўл узатади. Кампир сира бошидан кечирмаган қўрқув ва шодликдан тили калимага келмай, бедана юриш қилиб узатилган қўл томонга боради, шу пайт тўсатдан ўнг томонида ёмғир ювиб ўтган ерларга ўхшаш бепоён, топ-тоза, тик этган товуш эшитилмайдиган ёп-ёруғ кенглик пайдо бўлади. Жони эса кампирни шошилтиради, шунинг учун у тез юради. Кампир шундоққина яқин жойга боради ва деярли шу ондаёқ етиб келганини кўради. Сўнгги дақиқаларда кампир ё орқага қайтишни, ё оёқлари бошлаб келган ерни айланиб ўтишни истаб қолади, аммо кампир на унисини, на бунисини қила олади ва нақ лозим бўлган ўша ерда тўхтайтиди, кейин эса у ўзини тутолмай, сўрашиш учун гуноҳкорлик билан қўлини беради ва қўли худди қўлқоп ичига киргандай, бошқа, енгил, ёқимли куч билан тўлиб-тошиб турган қўлга киради, бундан эса унинг заиф вужудига жон киради. Шу пайт ўнг томондаги кенгликда қўнғироқ чалинади.

Аввалига қўнғироқ худди қадимги замонларда узоқ вақтдан бери кутиб юрилган борис туғилганини хабар бергандек қаттиқ, дабдаба билан чалинади, кейин ортиқча даранг-дурунглар ғойиб бўлади-ю, кампирнинг боши устидан қўнғироқчаларнинг майин жириглаши сузиб ўтади. Кампир тушунмасдан ҳаяжонланиб, атрофга аланглайди ва бир ўзи эканини, анави, бошқа кампир эса ғойиб бўлганини кўради.

Шундан кейин у ҳеч кимдан тап тортмасдан, хушхурсандчилик, сидқидил билан ўнгга, қўнғироқлар жаранглаб турган ерга боради. У юриб бораверади-бораверади, ўрнида қолган биров эса унинг қандай кетишини кўзлари билан кузатиб туради. Уни тиниб бораётган қўнғироқ овози эргаштириб кетади.

У ғойиб бўлиши билан кўзлар похолга тушади-ю, ичида йўқслиб кетади. То янаги сафаргача зина ҳам ғойиб бўлади. Ер теп-текис бўлиб қолади, тонг отади, ҳақиқий тонг.

Йўқ, у ўлимдан қўрқмайди, ҳаммасининг ўз ўрни бор. Бас, ёшини яшаб, ошини ошади. Энди сарфлайдиган ҳеч нимаси қолмади, ҳаммасини сарфлаб бўлди —

юраги бўм-бўш. Ҳеч ҳақи қолмади, югура-югура етиб келган жойи шу бўлди. Хўш, бир сўраб кўрилсин-чи, у ўз умрида нима кўрди? Кўрган-боққани шу бўлди: болаларни едирди-ичирди, кир-чирини ювиб-таради, эртага едириб-ичириш учун олдиндан тайёрлаб қўйди. Саксон ёш, кўриниб турибди, агар киши адои тамом бўлиб, сурати қолган бўлса, ҳарқалай одамга кўплик қилар экан, аммо у ҳозир ўлим остонасидан орқасига ўгирилиб қарар экан, ўтган йиллар ўртасида катта фарқ кўрмади, бу йиллар бир-бирини қувиб, шоша-пиша бир хилда ўтиб кетди: кампир қуёш қаердалигини кўриш учун кунига ўн марта бошини кўтариб осмонга қарарди ва типирчилаб қоларди — қуёш найзага келиб қолибди, пастга тушиб кетибди, у эса ишларини ҳали саранжом-сарипта қилолгани йўқ. Ҳамиша шу аҳвол: болалар бир нима деб хархаша қилишарди, мол бўкирарди, поллиз кутиб турарди, даладаги, ўрмондаги, колхоздаги ишлар-чи, умри шу зайлда ўтди, бундоқ бемалол нафас олишга, атрофига қарашга, ер ва осмон гўзаллигини кўриб завқланишга вақти бўлмади. У «тезроқ, тезроқ, — деб ўзини қистарди ва гоҳ у ишга, гоҳ бу ишга урарди, қанчалик елиб-югурмасин, ишнинг охири сира кўринмасди. Умри шу алпозда ўтиб кетди, йилига қарасанг, кўпга, ҳар хилга ўхшайди, кампир яшашга-ку узоқ яшади-я, аммо бундоқ ўйлаб қараса, деярли ҳеч бало йўқ: бири бирига, йили йилига, ташвиши ташвишига ўхшайди. Кампирнинг эсига яна қора чироқда ўтирганлари ҳам тушиб кетди, керосин лампага ҳам шунинг замонида ўтишди, энди бўлса кўпдан бери электрни шиқиллатишади, айтишларича, булар дарровгина бўлгани йўқ, аммо буларнинг ҳаммаси, кундуз куни етмай қолганда унинг югур-югурларини бири хира, бири ёруғроқ ёритди. Катта рўзғорда бошқа бўлиши ҳам мумкин эмас. Фақат кампир ётиб қолгандан кейингина, қарилик енгиб қўйгач, йиллар ҳам ўзини сездира бошлади, мудроқ босган узоқ қишлари боши тепасида изиллади — менга қара, кампир, менга қара, йиллар бири бирдан узун, демагин, бу йиллар сенда кўп эди, холос, деди.

Аммо кампир ўз умридан шикоят қилмасди, йўқ. Ахир бу умр бировники эмас, сеники бўлса, бировга эмасу сенга муносиб кўрилган бўлса, нима деб шикоят қиласан? Қандай ўтган бўлса, ўтди, шунисига ҳам шукр, умр икки марта берилмайди. Шунинг учун инсоқга бир умр кифоя қилади, чунки ўзи битта, иккита бўл-

са етмасди. Кампир эса оддийгина яшади: \ туғди, ишлади, янги кун олдидан бирпас ўзини ўринга ташлади, яна ирғиб турди, қариди — булар ҳаммаси ўша ерда, туғилган ерида бўлди, ўрмондаги дарахт ҳеч қаёққа кетолмагани сингари у ҳам ҳеч қаёққа бормади, у ҳам худди онаси қилганидек, одамга хос ишларни қилди. Бошқалар эса у ёқ-бу ёққа боришди, кўришди, янги нарсаларни ўрганишди — пайти келиб қолганида кампир ҳам ўшаларнинг гапларини эшитди, уларнинг ҳикояларидан ажабланди, қолаверса, ўзи ҳам туғди, болалари бошқалардан қолишмай, у ёқ-бу ёққа кетиш-япти, лекин бошқалар сингари кўпроқ кўриш ёки ўшалар каби ҳар бир ишни осонроқ қилиш учун у ўзини уларнинг ўрнига қўйиб кўришни сира-сира хаёлига ҳам келтирмаган эди. Илон эмассанки, пўстингни ташлаб кетаверсанг. Шу боисдан бирор киши қанчалик яхши яшамасин, қанчалик келишган, чиройли бўлмасин, у бунақа одамни сира орзу-ҳавас қилган эмас, ахир бу онанг туриб бошқа бировни она қилиш ёки етти ёт бегона болаларига ўзининг она бўлишини истагандай бир гап эди-да. Инчунин, ҳар умрнинг ўз гашти бор. Ҳа, у ҳам ўзига яраша яхши-ёмон кунларни кўрди, бу кунлар олислашиб кетган сайин унга қимматли, азизу жонажон бўлиб борарди, агар ўша кунлар бўлмаса, у шу югур-югуру шу ташвишлардан аллақачон ўзини ўзи йўқотиб қўярди: у ҳар бир бахтсизликдан кейин гўё мурда бўлиб қоларди, обиҳаёт пуркаб яна тирилди-ю, ўзига далда берарди, бўла қол, тирикчилигингдан қолма, сен бўлмасанг, ҳеч ким сени ўрнингни босолмайди, ҳеч ким сен бўлолмайди. То танангдан жонинг чиққунча гимирлайверасан, бошқа чора йўқ. У кун кечирар экан, бу кунлар унга гоҳ шодлик, гоҳ азоб-уқубат келтирарди. Қай бири азобу қай бири шодлик; улар қаерда бир-бирига қўшилган, қачон ажралишиб кетган, улардан қайси бири ўзи учун фойдали бўлди, буни билмасди, ўзининг келажаги деб уларнинг сирли оташидан дилини ёритиш учун ҳаммасини бирваракай ичига ютиб юрди.

Кампир қулоқ солиб чўзилиб ётарди — у юлдузларнинг жимир-жимир фусункор нурларидан ёришган хонаниннг тунда қандай нафас олишига қулоқ соларди, у шу уй турган мудроқ ернинг беихтиёр бўғиқ хўрсинишига, уй тепасидаги баланд осмоннинг чарх уришига, атрофдаги шитир-шитирга қулоқ соларди, бу нарсаларнинг ҳаммаси ўзини, жисмини енгиллатиб ва ҳувилла-

тиб, бепоен тун қучоғига абадий чиқиб кетаётган жонини эшитиш, ҳис этишга ёрдам берарди.

Шундан кейин бирдан ўз ҳаёти ҳам кўзига яхши, силлиқ, бароридан келгандай кўриниб кетди. Шунчалик бахтли эканки, ҳеч ким бунчалик эмас. Агар инсон олам одамларсиз ғариб бўлиб қолмаслиги, болаларсиз қариб қолмаслиги учун бу дунёга келган бўлса-ю, ўзида борини болаларига бағишласа, бундан ҳам шикоят қилиши керак эканми?

Кампир Михаил тўнғич ўғли Володька туғилганида айтган гапни эслади. У винодан маст эмасди, йўқ, у ўзи ҳали ёшгина бўла туриб ота бўлиб қолганига ҳайратланганидан маст эди, ахир у инсон зотининг давом этишида иштирок этди-я. Шунда у шундай деган эди:

— Қара-я, ойи, мен сендан, у эса мендан, ундан эса яна битта-яримта туғилади.— Кейин пинҳона бир алам билан башорат қилиб қўшиб қўйганди:— Ҳаммаси мана шу зайлда кетаверади.

Ана шундагина у то ер юзида ҳаёт тугагунича ҳаммаси шу зайлда абадий кетаверишини, шундай бўлиб келганини, бундан кейин ҳам шундай бўлишини тушунди, бу оддий, ҳеч кимни четлаб ўтмайдиган ҳақиқат унда ҳам тўхтамай, ўзининг туганмас занжиридан бир янги ҳалқани унинг бўйнига солди. У ана шунда ўзи ёлғиз қолгач, катталардек мулоҳаза юритиб бу бебаҳо оламда ер ва ҳаводан ташқари барча нарса ўткинчи бўлганидек, ўзининг бошида ҳам ўлим бор эканлигини тушунди. Шундан кейин онаси олдига бориб, кампир кўпдан бери билиб келган ва ўғлим ҳам билади деб ўйлаган гапни айтди.

Кампирнинг назарида бир лаҳзагина кичик деразалари ичидан беркитилган эски, хароб бир уйда юргандай, кишини мафтун этувчи чарақлаган юлдузларнинг нурлари эса деворлар, томлардан ўтиб ичкарига тушаётгандай бўлди. Деразачалардан ҳар бири болаларидан бирортасини эслатарди: мана буниси Люсядан, буниси Варварадан, буниси Ильядан, Михаил ва Таньчорадан бир хотира. Юқорида эса яна бир қатор михлаб беркитиб ташланган жуда кичик деразачалар бор, уларга тегишнинг сира ҳожати йўқ,— бу деразачалар аллақачон оламдан ўтиб кетганлардан хотира. Кампир ойпарастлар сингари ўзидан асар қолдирмай, у деразачадан-бу деразачага ўтиб айланарди ва улардан қайси бирини очиб, қаёққа қарашини, кимни танлашини билмасди.

Ҳа, бутун ҳаёти шу ерда, деразачаларда. Шу деразачаларни очгану сен кампир, қанақа давлатинг борлигини, сақланиб қолган қайси бир хотира сендан кейин дарё соҳилидаги сўлим мевали буталарни, ўрмон четидаги қайинларнинг шохларини қимирлатишни, битта-яримтасининг юзига урилиб, бесабабдан-бесабаб унинг кўнглига гулгула солиб қўйишини кўриб қўйгин. Ҳозиргина дарахтнинг баланддаги шохидан мудроқ бир қушча нимадандир чўчиб ерга ағанаб тушай деди, аммо бу ҳали сени жонинг эмас, сенинг хотираларинг эмас, ноайиқ шитир-шитир, шивир-шивирларга айланиб, бу қушчанинг уйқусини бузган ҳаёт сеники эмас, бошқаларники.

Кампир қотиб қолган қаддини ростлаш учун қимирлаб қўйди, кимдир нариги хонада ҳам унга жавобан мени ҳам унутиб қўйма, дегандай қимирлаб қўйди. Негадир кампир қимирлаган кимсани Илья деб ўйлади — бугун у хонада ётган эди.

Мана, Илья... Узоқ умр кўрган она ўглининг нимасини эсласину уни ҳам, ўзини ҳам ранжитмаслик учун нимага нигоҳ солсин? Бугун хотиралар ҳам беозор, равшан, ҳамоҳанг бўлиши керак, илгари рўй берган заррача ғам-алам, бирон-бир ўринсиз бақирӣқ-чақирӣқ бу сўнгги видолашув тунда ташвишга қўйиши яхши эмас-да, ахир. Ҳадемай, ҳадемай вақт бўлади.

Мана, Илья... Илья доводирроқ бўлиб ўсди: ўз полизида ҳамма нарса тўлиб-тошиб ётарди-ю, у бировларнинг полизига тушарди, ўзларининг ейдиган нарсалари йўғу у қўлидаги бир бурда нонини дуч келган одамга берарди. Бир минутдан кейин унинг яна қандай каромат кўрсатишини сира билиб бўлмас эди. Бир куни болалигида унни тортиш учун тегирмонга олиб бориладиган буғдой ортилган аравага қараб тургин деб қўйишмади, бир маҳал одамлар уриш, ўқ овозларини эшитиб қолишди. Бу Илья эди, у гаврон билан товуқларни ҳайдаб, арава устида ўтириш ўрнига омбор томига чиқиб олибди-да, ўша ердан туриб товуқларга қараб ўқ ота бошлабди, ҳеч гапдан-ҳеч гап йўқ, бир чўчқа билан икки-боласини отиб қўйибди. Яна бир куни, энди каттагина йигит бўлиб қолганида ундан баттар ҳунар кўрсатди. Колхозга қаёқдандир текширгани бир комиссия келди, Илья билан яна икки йигит юқори дарёнинг нариги ёғида шудгор қилишаётганди, комиссия кўриниши билан Илья қип-яланғоч бўлиб ечинди-да, ҳуштагини ча-

либ, плуг қулоғидан ушлаб кетаверди. Комиссия ичида хотин-қизлардан бор эди, улар унинг ёнига яқинлашгани қўрқишди, улар йигитлар ерни яхши ҳайдашяптими-йўқми, кўролмасдан икки қўлларини бурунларига тиқиб қайтишди, кейин чамаси улар раисни роса олиб бориб олиб келишибди шекилли, чунки у қип-яланғоч бўлиб ер ҳайдашни ўғлингга сен ўргатгансан деб кампирга ёпишди.

Аммо кампир ҳозир бошқа нарсани эслади. Ильяни ҳам урушга олишди, аммо тугай деб қолганда олишди, шу боисдан у жанг қила олмади: уни у ерда у-бу нарсага ўргатгунларича уруш, худога шукр; тугади. Уни кузатишаётганларида ҳали бу ҳақда билишмасди, албатта.

Қиш яқинлашиб қолган бўлса ҳам ҳаво очиқ, шамол эсиб турар эди; тайёр арава ғов ёнида маҳтал эди, юк халталари ортилганди, дарвоза ланг очиқ — фақат хайрлашиш қолувди. Руҳи тушган, айни пайтда урушга кетаётганидан керилаётган, энг муҳими, сўнгги дақиқада бегонадай бўлиб қолган паст бўйли Илья онасининг олдига келди. Онаси уни чўқинтирди. Илья индамай онасининг дуосига қулоқ солиб турди, йўқ демади, кампир яхши эслайди, ўғли дуони онасига ачинганидан қабул қилмади, йўқ, у дил-дилидан рози бўлди, бу розиликни унинг кўзларидан билиб олса бўларди, кўзлари ўйнаб, бир лаҳзагина умид билан ёришиб кетган эди. Шунинг учун кампир шу заҳоти ундан анча хотиржам бўла қолди.

Ўғлининг жўнаб кетиши тўғрисидаги хотира бошқа нарсаларни ҳам эсга тушириб юборди — булар бир-бирларига ўхшамасди, лекин, ҳарқалай, кампирнинг хотирасида, афтидан, ёнма-ён турарди.

Люся шаҳарга ёзда, сувдан кетди. Пристанга барвақт, ҳали пароход келмасидан анча олдин келишди-да, худди лўлилар сингари соҳилга ўрнашиб олишди, ўша вақтларда кўз очгани қўймайдиган чивин-чиркайлардан сақланиш учун ўт ёқиб тутатиб ўтиришди. Люсяни ўртоқлари ўраб олишганди, унга гоҳ ҳаваслари келарди, гоҳ ачинишарди. Таньчора ҳам ўшалар атрофида ўралашиб юрарди, кампир эса қизлардан сал нарироқдаги пастаккина тўнкада орол устида қачон пароход тутуни кўринаркин, деб тақдира тан бериб, маъюс пойлаб ўтирарди. Ниҳоят тутун кўринди, аммо кўзи ўткир қизлар аллақачон бундан тунни кўрган, ғала-ғовур қилишиб, қичқиршиб, Люсяни тортқилашиб, бир-бир-

ларининг гапларини бўлишиб, унга бир нималар дейишга тушган эдилар. Кампир индамай эзилиб ўтирарди.

Пароход тўхтади, шундан кейин Люся шоша-пиша дугоналарига қўлини узата бошлади, энг охирида қўлини онасига берди. Кампир унинг титраётган иссиқ қўлини қисди ва борақол дегандек елкасига туртди, сўнг ўзи ҳам яхши кўриниб турадиган ерга, оломондан нарироққа кетди. Бир зумда трапни олишди, пароход ғилдираклари айланиб, қирғоқдан жилди, Люся ҳам пароход билан бирга қирғоқдан жилиб, сузиб кетди. У бортда, оппоқ темир панжара орқасида туриб, дугоналарига қараб қўл силкитди, гарчи кампир унга қараб икки-уч марта қичқирган бўлса ҳам неғадир Люся онасини кўрмади, кейин кампир қизининг кўзига кўриниш учун телбалардек сакраб қўлини кўтариб тушираверди.

Пароход бир томонига қийшайиб, бортидан сув ошиб ўтай-ошиб ўтай деб қолди, йўловчиларни бошқа томонга ҳайдашди, шулар ичида Люся ҳам кетди... Кампир йиғлай-йиғлай дерди. Шу пайт тўсатдан Люся охириги марта соҳилга қарар экан, уни кампирнинг кўзидан тўсиб турган матрос майкасидаги йигитни итариб юборди-да, орқасига томон отилди, кейин жон-жаҳди билан бошидан рўмолини юлқиб олди ва кўнглибузилиб онасига қараб силкитди. Унинг юзлари қўрқувдан оппоқ оқариб, шу заҳоти кўзларидан ёш чиқиб кетган эди. Кампир Люсяга томон отилди, тиззасигача сувга кирди, аммо пароход энди сузишини тезлатиб, бор кучи билан сувни шалолатиб, олға интиларди, унинг орқасидан эса кўзни қамаштириб, пароходни қувлаб, уни ялтироқ ўйинчоққа айлантириб қуёш тушиб тўрарди.

Ушанда кампир энди қизим билан қайтиб дийдор кўришмасак керак деб кўнглидан ўтказганди.

Ногаҳон унинг болалари тўғрисидаги хотираларини тўзитиб, бир вақтлардаги бир кун ялт этиб кўз олдига келди, бу хотира ҳам дарё билан болғиқ эди.

Ҳозиргина худди ёздагидек қаёқдандир бир парчагина булут пайдо бўлди-ю, шариллаб қисқагина ёмғир ёғиб ўтди, кейин яна дарров кетидан қуёш чарақлади, далалардан буғ кўтариларди, дарахтлар ва буталардан оғир-оғир томчилар чак-чак томарди, у ер-бу ердаги ўтлардан қўнғизга ўхшаб томчилар думалаб тушарди, дарёда ҳам пуфакчалар сузарди, кўпиклар оқарди — ҳаммаёқ тоза, ярақларди, муаттар ҳидлар анқирди, қушлар навоси янграрди, сувлар шалдирарди. Ёмғирдан жони қирган ер бор гўзаллигини намоён этиб, чар-

чоғи чиқаетгандай ҳузур қилиб нафас оларди, унинг тепасидаги осмон яна тиниқ мовий тусга кирган эди.

У кампир эмасди — йўқ, у ҳали қиз эди, унинг атрофидаги барча нарса яшнаб, ярақлаб, жилва қилиб турар эди. У ёмғирдан кейинги дарё қирғоғидан илиқ бугла-ниб турган сувни шалолатиб борарди, кетида қолаётган тўлқинларда пуфакчалар чайқалиб ёрилар эди. Соҳилдаги галвирак қум қорайиб турарди, соҳил паст эди, унинг рўпарасида орол бор, қаердадир, бурунда сув шовилларди. Шохобча узун, кучли, тиниқ эди, шохобчалардан ёйилиб тўғри оқаётган сув яхши кўришиб турарди.

У қаёққа, нима учун, нимани деб бораётганини ҳам ўзидан сўрамай ҳамон санқиб борарди, кейин, ҳарқалай қирғоққа чиқади, чайир, яланг оёқларини қумга қўйиб, изини чуқур ўйиб туширади, кейин бу излар қаёқдан пайдо бўлиб қолганини билмасликка ўзини ишонтириб, уларга ажабланиб узоқ тикилади. Устидаги узун юбкаси ҳўл бўлиб баданига ёпишиб қолади, шунда у юбкасининг этагини кўтариб белига қистиради-да, яна сувга тушади. Ўзи эса, э, аттанг, мени ҳозир ҳеч ким кўрма-япти-да, деб оҳиста кулади. Шу лаҳзада бу ёруғ оламда яшаш, унинг кўркамлигини ўз кўзлари билан кўриш, бу жўшқин, ҳушчақчақ, бутун ҳаракатлари мутаносиб бу мангу ҳаёт ичида бўлиш унинг учун нақадар соз, қувончли эди, бундан унинг боши айланиб, ҳаяжонланиб, юраги орзиқарди.

Ўша кунни эсласа, ҳозир ҳам кампирнинг юраги бир шувилларди: ўшанда шунақа бўлувди, рост, бўлувди, худо ҳозир.

Кампир наҳотки ўша гўзаллик ҳозир одамларга ўшандайича кўринса, у шунча йил яшаган бўлса-ю, шу вақт ичида бу гўзаллик сира ҳам хазон бўлмаган, сўлмаган бўлса, деб ўйларди. У ўшанда ўзи борган қишлоқ рўпарасидаги нариги қирғоққа сузиб ўтиб, бу гўзалликини ўша ҳолида, ўшандай беғубор, шод-хуррам ҳолида кўриб бўлармикин? Ер юзида озмунча ўзгаришлар бўлдими, наҳотки шу гўзаллик аввалгидай ўзгармай қолган бўлса?

Кампир маъюсланиб хафа бўлди, лекин шу заҳоти у агар сен бу ёруғ оламдаги барча нарса қариб, сен билан бирга йўқ бўлиб кетишини истасанг, жуда ҳам яхши экансан-да, деб ўзига-ўзи дакки берди.

Бир вақтларда, Варвара ҳали қизчалик пайларида,

кампир бир куни уни бир тор кўчада чўккалаб олий чўпча билан ерни чуқурлаётганини кўриб қолди.

— Бу ерда нима қилиб ўтирибсан?— деб сўради ундан онаси.

— Қазияпман.

— Нега?

— Бу ерни товуқ титаётган экан, ит келиб уни ҳайдаб юборди. Мен бўлсам кўриб қолдим. Сен мени ҳайдаб юбормайсанми?

— Йўқ, ҳайдамайман.

— Ундай бўлса, яна бирпас ўтириб чуқурлайман.

Онаси ичида кулиб йўлига қараб кетди. Варвара уйга қайтиб келгандан кейин онаси қизиқиб сўради:

— Ўша кавлаб ўтирган ерингдан бирон нима топдингми-йўқми?

— Мен ҳеч нима қидирганим йўқ, шундоқ ўзим кавладим. Аммо мени бир дайди ҳўкиз қувлади. Сен бориб ўша ҳўкизни ҳайдагину қазиб кўргин.

— Нимага?

— Шундоқ, қазисанг бас, кўрасан.

— Нимани кўраман?

— Билмасам. Бирон нимани-да. Жуда қизиқ.

Мана нима учун энди, кўп-кўп йиллардан кейин, кампирда ногаҳон даланинг бирон ерида чўнқайиб ўтириб, худди Варвара сингари ерни кавлаш, ернинг қанақалигини диққат, ҳаяжон билан яхшилаб кўриб олиш, ҳали ҳеч ким билмайдиган нарсани қидириб топиш истаги туғилди. Одамлар киши қариса ёш болага ўхшаб қолади деб кулишарди, бунда улар қарининг ақли заифлашиб қолганини-ю, боланинг эса ҳали эси кирмаганини назарда тутишади. Дарҳақиқат, кекса билан ёш боланинг қўлидан фақат шулар: ўз мавжудлигини сезишу ҳар бир қадамда атрофни ўраб олган муҳитдан қаттиқ ажабланиш келади.

Кечаси ҳаво совиб, иззиллата бошлади, унинг беғубор, совуқ ёғдуси деразадан тушиб, деворда ўйнади. Бундай пайтларда ҳавонинг чирсиллаб, совуқ ўз кароматини кўрсатишини, юдузларнинг қандай эҳтирос ва ваъдалар билан даъват этиб ёниб туришини ва янги ойнинг шундоққина тепада виқор билан сузишини кампир унутмаган эди. Ерда эса ҳеч нима қимир этмайди, ҳаммаёқ сув сепгандек, жимжит, уйқуда, фўсункор сеҳр оғушида.

Шундан кейин кампир бир титраб, вақт бўлди, деб қўйди. Ҳозир айна пайти, тун яримдан оғган, энди ор-

тиқ кутиш мумкин эмас. Ҳозир ҳамма қаттиқ уйқуда, ҳеч ким эшитмайди, ҳалақит бермайди. Тун сутдек ойдин, бу ҳам яхши, ана шу тун уни кузатиб қўяди.

Кампир ҳовлиқмай-нетмай, қўрқмай, хотиржамлик билан ҳозирлик кўра бошлади. Кампир ишни нимадан бошлашни ўйлаб адеъли оҳиста кўкраги устидан нари сурди, шовқин чиқармаслик учун каравот устида секингина силкиниб кўрди ва ортиқча ҳеч нима қолмаганини, барчаси тамом бўлганини пайқади. У ўзининг пардек энгиллигига, гавдаси худди ҳавода учиб юргандек, жуда энгил ҳаракат қилаётганига хиёл ажабланди-ю, яна шу ондаёқ бу ажабланишдан ном-нишон қолмади. Бу вужуд ҳали шу ерда, у билан бирга эди, шунинг учун кампир юраги алдаб бу вужудга қувват бериб турганини эшитаётганди. У оёғини узатиб, қулайроқ жойлаштирди, мана, ҳадемай оёқлари ҳам аъзойи бадани билан бир хилда бўлади-ю, хизмат қилишдан ҳаммасидан олдин мен бош тортганман, деб изтироб чекиб юрмайди. Ахир кампир шу оёқларига бир неча марта сизлар айбдор эмассизлар, мен ўзим югур-югур қилавериб қийнаб қўйдим деб айтди-ю, аммо оёқлари тушунишмади-да. Энди тушунишади, тушунмай қаёққа боришарди.

Кампирнинг кўзлари ҳамон очиқ эди, унинг кўзлари бўзариб турган тун ёруғлигини акс эттириб турарди — у кўраётган сўнгги нарса шу эди. Майли, ана шу бўзариш қуюқлашсину илгари кўринган нарсаларнинг ҳаммасини тўсиб қўя қолсин, ана шунда, юқоридан тушадиган қоронғиликни осонгина қабул қилади. Кампир тўсатдан деярли саксон йил яшаб, вақти ҳамиша ошибтошиб юриб, эндиликда жони қил устида турганини фаҳмлаб қолди-ю, алланечук бўлиб музлаб кетди. Шу лаҳзада келажакдан заррача ҳам умиди қолмаганди, унинг бутун умри бир бўлиб, ўтмишга айланганди, кейинги лаҳзада эса на ўтмишу, на келажак бўлади. Ундан кейин бу ёруғ оламда болалари қолади, кампирнинг ўзида эса ҳеч ким, ҳеч нима, ҳатто ўзи ҳам қолмайди. Қизиқ, унинг ҳаёти қаёққа ғойиб бўларкин? Ахир у яшади-ку, яшагани эсида бор-ку, яқингинада ҳам яшаб юрувди, унинг ҳаёти кимга қоларкин? Ахир у умрини иш сингари яхшими-ёмонми охирига етказди-ку. Э, ахир ундан энгча тиколмайсан-ку — бу ҳақ гап. Тилга олишади, унга томон бош ирғаб қўйишади, вассалом. Шунанга одам ўтган эди дейишади-ю, эсларидан бутунлай чиқариб юборишади, кейин хаёлларига ҳам келтириш-

майди. Бу ҳам рост. Хўш, унга яна нима керак? Нима учун, нимани деб яшаганини-ю, ҳар қандай юкни тортиш учун тиркиш бўлиб чийралгани ва елиб-югурганларини лоақал билиб қўйиш учунми? Нимага? Фақат ўзи учунми ёки яна бирон-бир фойда учунми? Кимга нима учун, қандай манфаат учун ў керак бўлиб қолди? У ўзидан кейин бир неча зурриёт қолдирди — бу яхшими ё ёмонми? Ким айтади? Ким тушунтиради? Нимага? Унинг ҳаётидан, чанқоқ далага ёғадиган, кўпдан бери кутилган ёмғирдай биров заррача барака топармикин?

Шу пайт уйнинг узоқ қоронғи бурчагидан бир нарса гижирлаб, гўё ноаниқ, мубҳам жавоб бергандек бўлди, шу боисдан кампир тилини тишлаб қолди: мана, унинг ажали келяпти.

Мана энди бўлса, жони узилай деб турган пайтда назарида кампир бундан олдин ҳам бу ёруғ оламга бир келиб-кетгандай эди. Қанақа эди, нима эди, эмаклармиди, юрармиди ёки учармиди, у буни эслолмасди, фаҳмламасди, лекин нимадир унга ерни биринчи марта кўраётганинг йўқ деб айтиб турарди. Мана қушлар ҳам икки марта туғилади; аввал тухумда, кейин эса тухумдан чиқади, демак, шунақа мўъжиза бўлиши мумкин экан, шундай деса худога шак келтирмаскан. Бу бир вақтларда бўлудди, кечаси осмонда момақалдироқ ҳам гулдураган эди — чақмоқ чақиб, гулдираб, шариллаб ёмғир ёғувди, ҳаммаёқ гулдирарди, чақмоқ ёмғир челақлаб қуяёган осмонни тилиб, ялт-юлт қиларди. Бу ёруғ оламда ўшандагига ўхшаган қўрқинчли ҳеч нима бўлгани йўқ сира: ўша момақалдироқ уни ўлдирган бўлса ҳам ажаб эмас, чунки кампир бошқа ҳеч нимани, унгача бўлган ишларни ҳам, ундан кейин бўлган ҳодисаларни ҳам эслолмасди, фақат момақалдироқ эсида бор, аммо бу манзара ҳам қандайдир олдинги, бошқа бир хотира акс-садосидай кўз олдига бирров келдию кетди.

Кампир оҳиста чўқиниб қўйди: агар бирон нима ноҳўя бўлса, худонинг ўзи кечирсин, у ўзидан-ўзи эсига тушиб қолган бу гап билан бировнинг ғазабини қўзғамоқчи эмас, бу хотира қаёқдан пайдо бўлганини, эсига қандай тушиб қолганини кампирнинг ўзи ҳам билмайди.

Шундан кейингина кампир атрофига сўнги видолашув нигоҳини ташламай кўзини юмди. Унинг юмилган кўзлари олдидан чапдан ўнгга қараб тутун ҳалқалари буралиб ўта бошлади, гўё шу заҳотиёқ биров бухур тута-

тиб причастие¹ олдидан унга тутатаётгандай эди. У чўзилиб, ажалнинг дастлабки қитиқловчи нафасини зўр бериб кутиб, қимир этмай ётди, бу нафасдан кейин вужудини қайғули, оромбахш бир туйғу қамраб олади. Мана у ёруғ дунёга келиб, унинг паст-баландини кўриб ҳам бўлди. Омин. Кампир ақли заифлашиб, қўллари увушаётганини сизди. Ёки унга шундай туюлдимикин, ўзи шунини истадимикин? Мана қўнғироқлар ҳам ер узра садоларини янгратаман деб, шай туришарди.

Минутлар ўтиб кетди, яна ўтяпти — аммо ҳеч нима ўзгармаяпти. Кампирнинг эс-ҳуши аввалгидек жойида эди: ўзининг кимлигини, қаердалигини, нимага ётганлигини биларди. Ажал негадир шошилмасди, ниманидир кутарди.

Кампир диққат билан ўзига-ўзи қулоқ солди. Барча аъзолари аввалги жойларида ўз хизматини ўтаётганга ўхшарди.

Кампир нега жони узилмаётганига тушунолмай, мен шу ердаман, шу ердаман, деб оҳиста, бўғиқ ингради. Балки ажал уни ҳали тайёр эмас, деб ўйлаб шошилмаётгандир-да. Кампир ажалда ишонч ҳосил қилиш учун аянчли, чорловчи бир овозда тун жимлигини бузиб, қўрқма, келавер, мен сенга интиқман, дегандек бир марта инграб қўйди.

Кампир алланечук бўлиб кетди, кўнгли ғаш бўлди. Нима бало, кампир ўз ўлимини тилайвериб унинг тинкасини шунчалик қуритиб юборди-ю, энди у бу ерга келишга ҳоли қолмадими? Ахир у шунча йилдан бери ўлимни эргаштириб юрди, ҳатто эргаштирмади ҳам, чопқиллатиб юрди деса ҳам бўлади, бунақада уни бутунлай сулайтириб қўйиш ҳеч гап эмас. Ростдан ҳам ажалнинг кампирга, кампирнинг эса ажалига етишига ҳоли қолмаган бўлса-я. Демак, энди у ўлмас экан-да? Йўқ-йўқ, бунақаси бўлмайди. Туғилмаган одамгина ўлмайди. Ҳа, қолаверса бунинг бошқа сабаби борга ўхшайди. Улим ўз ишини билади, қандай удалаш йўлини топади, шунинг учун ҳам бу оламда бор-да.

Кампир ташвиш ичиде қолиб, ҳансираб нафас оларди. У ҳозиргина бутун инсоний ташвишлардан қутулдим деб ўзини ишонтирган пайтида ол-а, мана, ҳаммасини қайтадан бошлашга тўғри келмоқда.

Кампир фикридан қайтди: тинчланиб, ҳовурдан тушиш керак. У ўлимга ҳозирлик кўраётиб, ниманидир

¹ Причастие — диний маросим.

хато қилганга ўхшайди. Улим ундан чекинмади, аксинча, ўлимга ўзи халақит берди, унинг ишини ўз гарданига олди-ю, халақит берди. Хўш, бу кимга ёқади? Ажал узоқ саксон йил давомида ўзининг қувончли дақиқасини кутди, нима қайси тартибда бўлишини ўн марталаб мўлжаллаб чиқди — унинг ўз режалари бор. Ахир бу режаларга аралашиб бўларканми? Мана оқибати.

Кампир ухлашга жазм этди. Тун ҳам ухлаш учун-да. Ана шунда, кампир кўрмай, эшитмай ётганида ажал ҳам дадилроқ бўлиб келади, одамлар ва бу ёруғ олам билан боғлаб турган энг асосий ришталарни ўз қўлига оливолади, ана шундан кейин аҳтимол, кампир, эс-ҳушингни йиғиб, омонатингни топшир деб уйғотди. Тун охирлаб қолди, аммо ҳали ҳам кеч эмас, эрталабгача улгурса бўлади.

Кампир одатдагидек ухлаш учун қимирламай каравотда ётарди, ахир у умрида минг марталаб шу хилда ухлаган-да. У кўзларини очмади, уларни қийнамасдан ўз ҳолига қўйди. Кампир аста-секин каравотда ўз-ўзини тебрата бошлади. У болани аллалагани каби оҳиста ҳиргойи қиларди. Унинг кўзи бирров илинди, назарида уни юмшоқ кулранг матога ўрашаётганмиш, у бу юмшоқ ёқимли матонинг сеҳрловчи шилдирашидан ҳузур қилиб, борган сари чуқурроқ ботармиш, аммо нимадир у ботган жойидан қайтарди, кейин бир неча бор итариб, туртиб қайтариб юборди.

Уйқу келмасди. Кампир гап нимадалигини тушунарди: шу пайтга келиб уйқу гўё, тошдек қотиб қолгану уни қимирлатиб ҳам бўлмайди. Энди на ухлай оласану на бедор ўтира оласан. Уйқу шундай бедаво нарсаки, истганингда дарров кела қолмайди. Бошқа бир йўл тутиш керак. Чамаси, ётишдан бошқа ҳеч нимани кўнглига келтирмай, ҳеч нимага тирғилмай шунчаки ётавериш керак шекилли, шунда аҳтимол, бекорчиликдан ўзидан ўзи уни элитар, бошини айлантирар ва бехосдан босиб қолар, уйқу ҳатто унинг кимлигини ҳам билмай қолади-ю, ўз одами деб ўйлайди. Шундай бўлса кошкийди. Шошилмаслик керак, ўзини шундай тутиш керакки, вақти ҳали тўлиб-тошиб ётибди, тун эса эндигина бошланяпти.

Кампир ҳозирлик кўра бошлади: секин-аста нафас олиб вужудини ўз ҳолига қўйди, гупиллаб ураётган юрагининг тинчишини кутди ва қўлларини кўкраги устида чалштирди. У ўзи умид қилгандек иши ўнгидан келди, шу заҳоти уни ёқимли, ширин мудроқ босди, уни тебрат-

ди ва арши аъло томон бошлади, арши аълога жуда яқин, бор-йўғи бир неча лаҳза қолганида қишлоқнинг қаеридадир бир хўроз уялмай-нетмай ҳаммаёқни бузиб қаттиқ қичқириб қолди. Бу шунчалик кутилмаган, шунчалик ноўрин эдики, кампир бўғиқ овозда инграб юборди ва кўзлари очилди, у шу ондаёқ кўзларини юмди, аммо кечикканини, бефойда эканини тушунди. Ҳаммаси расво бўлди. Нажот тополмади. Гарчи нажот шундоқ ёнида турган бўлса ҳам энди у олислаб кетган эди. Биринчи хўроздан кейин иккинчиси, учинчиси, тўртинчиси қичқирди...

Ҳаммаси беҳуда кетди. Энди кампирнинг ҳеч нимадан умиди қолмаган эди.

Кампир энди нима қилаётганини тушуниб, кўзларини очдию қаттиқ уялиб кетди. У бундан баттар шармандаликни билмасди: хайр маъзур қилди, рози-ризалик тилади, сўнги хотиралар билан ўзига тасалли берди, кўзларини ҳам юмиб ётди, мана, яна қайтди. Ахир ким шунақа қилади? Йўқ. У қўрққани йўқ, у сира бундан қўрққан эмас, ўзига-ўзи фириб бериб нима қилади. Агар гап унинг ўзида бўлса, у ўлиб бўлган, ахир унинг гуноҳкор, қўрқоқ жисми қандай, кимнинг умри ҳисобига, кимнинг нафас олиши ҳисобига яшайди-ю, қимирлаб туради, бу маълум эмасди.

Тун бўзарди, чарақлаган юлдузлар хиралашди, файзи кетиб кўримсиз бўлиб қолди, тонг ота бошлагани шулардан кўриниб турарди. Хўрозлар қичқира-қичқира жимиб қолишди, аммо шулардан кейин туннинг нимасидир дарз кетди, қимирлаб қолди, тун шоша-пиша нишабликка оға бошлади. Бундай пайтда юлдузлар янада баландроқ чиқишади-да, сўник, ҳорғин нигоҳ ташлашади. Буларнинг ҳаммаси кампирнинг миясига беихтиёр келиб қолди. Кампир паришон, ночор, бутунлай карахт бўлиб ётарди, энди бу оламдаги барча нарсадан унинг кўнгли қолган эди.

Кампир шу зайлда узоқ, то эрталабгача ётди. Тонг отиб, кампирнинг хонаси ғира-шира бўлгандан кейин у ҳушига келди ва ўстидан аёлни олиб ташлади, кейин туриб ўтирди. У ўз оёқларига жирканиб қаради-да, пайпоқларини кийиб шиппагини илди. Бу ишларни қилишни кампир кеча қайтадан ўрганиб қўйганди. Аммо бугунги тонг кечагига ўхшамасди. Кеча у отаётган тонгдан хурсанд бўлувди, шу кундан умидвор бўлувди. Танъчорани ўйловди. Аммо орзуларидан биттаси ҳам ушалмади. Ҳатто тун ҳам унга нажот бермади, уйқусиз қолдирди —

ахир бу савил қолгур уйқу ҳаммага етарди-ку. Кампирга етмай қолди. У ҳамманинг меъдасига тегди, ҳеч кимга керак эмас — шундай бўлгач ҳеч ким у билан ҳисоблашмагандан кейин, у ўзи билан ўзи ҳисоблашиб нима қилади.

Кампир каравот суянчиғини ушлаб ўрнида турмоқчи бўлди. Унинг оёқлари майишиб кетди, лекин у оёқларига разм қилиб ўтирмади: модомики жон беришни истамадингларми, энди бировнинг айтганини қилинглар, ўзларингни ночорликка солманглар, бари бир ҳеч ким ишонмайди. Кампир қўлларига осилиб, оёқларини ростлади ва жон-жаҳди билан ўринларидан қўзғалишга мажбур этди — қани юринглар. Агар дармонларинг бўлса, сизлар ҳам бошқа оёқлар сингари юринглар, синиб-метиб кетманглар тагин. Ю-ринг-лар! Оёқларининг ҳар бир суяги қисирлаб, зирқираб кетди, аммо бу ҳам кампирни шаштидан қайтара олмади. Хоҳлаганча қисирлайверинглар, аммо юринглар. Сизларнинг раъйингизга қараганим бас, энди менга қулоқ солинглар. Кампир тахта деворни ушлаб, полда оёғини судраб боса бошлади. Балки четдан қараган кишига кампир девордан эмаклаб кетаётганга ўхшаб кўринарди — у деярли деворга ёпишиб, қўлларини кенг ёзганича пайпасланиб борарди. Кампир остонадан эмаклаб ўтди — бўлмаса ундан ўтолмасди. Пиллапоя олдида яна бир пастроқ остона бор эди, аммо кампир энди қаддини ростламади, шундай, тўрт таянчида худди итга ўхшаб ташқарига чиқди, истасанг вовилла, истасанг увилла. Кампирнинг дармони деярли қолмаганди, шунинг учун у юз машаққат билан бир амаллаб юқориги поғонага ўтириб олди.

Баланд кўтарилган тонг шафағидан кўк гумбази тиниқ, равшан эди. Осмоннинг, айниқса кампирнинг кўзига кўриниб турган томони қуёш чиқмасдан олдин кўм-кўк бўлиб товланиб, тонгги ғира-шира ҳам шу рангга сингиб кетганди. Ҳали эрта эди, аммо аллақачон уйқудан уйғонган, ўрмон дарахтлари бир-биридан ажралиб турарди, ҳатто учлари ҳам алоҳида-алоҳида, аниқ-равшан чўччайиб кўзга ташланарди. Омбор орқасидаги қўндоқдаги товуқлар ғимирлаб оғир қанотларини қоқиб пастрга учиб туша бошлади. Шоша-пиша силкинишиб, дарров ерга қарашарди, тез-тез юриб ўзларини иситишарди. Чиндан ҳам салқин эди, дарё томондан тунги нам ҳаво эсарди, полизлардаги экинлар япроғида шудринглар совуқ ялтирарди. Аммо тонг ўзгарди, ўз қондасига биноан ҳаракат қилди: ҳозиргина қимир этмай

безрайиб тургандай туюлган тонг ёришиб, кундузга айланди, жилва қилди, интизорлик билан кутаётган болаларни қутқуга солиб қўйди, осмонда тарам-тарам, ранг-баранг нур пайдо бўлди — шундан кейин чиндан ҳам кўп ўтмай кампирнинг кўз олдида қуёш чиқди ва ерларни яйратиб, сахийлик билан мунаввар этди.

Кампир ташқарига нима учун чиққанини ўзи ҳам билмасди. Балки у юрсам юрагим кўтаролмай жоним чиқиб кетармикин, шу билан юришмаган ишим юришиб кетадимикин деб умид қилгандир. Йўқ, бу ерда ҳам иши бароридан келмади. Ҳеч жин урмади. У бир ўзи совуқ еб қўққайиб ўтирар ва полизларга, ўрмонга — кўзига кўринган нарсага лоқайдлик билан қарар ва ҳеч нимани кўрмас, илғамас эди. У ҳеч кимга керак бўлмагани учун офтобга чиқариб қўйилган шамга ўхшарди. Аммо кампир қуёш чиққанига жон-жон деди. У юпқа ички кўйлақда эди, шунинг учун совуқ ўтиб титраётганди, ҳатто салгина иссиққа ҳам шукр қиларди. Ахир у аллақандай бир тараша эмас, одам-ку, бадани ҳали совуқ билан иссиқни билар экан. Шундай бўлса ҳам бу кун унга ортиқча, бировникидай туюларди, у аввал бошданоқ шу куннинг келишини истамаганди, ундан қўрққанди! Модомики кечаси ажали етмаган экан, демак, яна бир кун чидаши лозим эди. Бу дунёда ҳеч нарса бежиз бўлмайди.

Шунинг учун у кутиб ўтираверди.

Даҳлизда идиш даранглади — Надя чиқди. У кампирни шу ердан топишини сира кутмаган эди, шу сабабдан қўрқиб, ўзини орқага ташлади.

— Ойи! — келини уни ойи дер эди. — Бу ерда нима қилиб ўтирибсан?

Кампир унинг овозини эшитиб ўгирилди, ўтирибманда, дегандай бош ирғади.

— Бу ёққа қандай қилиб чиқдинг?! Ахир тўнғиб қолибсан-ку. Кел, ўрнингга элтиб қўяй.

Кампир унамай, йўқ дегандай бошини кескин чайқади.

— Ахир қандай...

Надя уй ичига отилди, аммо аввал кампирнинг каравотига қаради — каравот чиндан ҳам бўш эди — шундан кейингина у илғакдан фуфайкани олиб кампирга чиқариб берди.

— Бу нима қилганинг-а? — Надя ҳамон эс-ҳушини йиғиб ололмасди. — Ҳамма ухлаб ётган бўлса, билмаса, Ё уларни уйғотайми?

— Кераги йўқ,— деди кампир.— Сен бориб сигирингни соғавер. Мен шу ерда ўтира тураман.

Надя то ҳовлига тушиб боргунича қайнонасига икки ёки уч марта қайрилиб қаради — ўтирибди!

Қуёш ўрмондан узилиб кечагидек, илгариги кундагидек, ўн йил ва йигирма йил аввалгидек хиёл ўнг томондан мусаффо, бепоён осмонга кўтарилди. Қуёш ҳали равшан, аниқ-таниқ эмасди, кўзни қамаштирмасди. Поллардаги шудринглар кўпайиб кетганга ўхшарди, қаёққа қарама, киши ҳавасини келтириб, ёниб, йилтираб турарди. Қишлоқ уйғонди, томлар устида тутунлар суза бошлади, кўчада бир мол ерни дурсиллатиб, дайдиб юрарди, уйларнинг зич эшиклари очилиб-ёпиларди, эрталаблари яхши эшитиладиган дастлабки овозлар янгради.

Шу маҳал, меҳмонга ҳали ҳеч кимнинг кўзи учиб турмаган пайтда тўсатдан, худди ер тагидан чиққандай кампирнинг олдида Мирониха пайдо бўлиб қолди. Одатига кўра тўғрисига эмас, оёғи остига қараб юрадиган Мирониха кампирга урилиб зинадан йиқитиб юборишига сал қолди ва таажжубланиб чўнқайди, қарс урди.

— Бу ўзингмисан ё арвоҳингми, кампиршо?

— Менман,— деди унга кампир. У ҳатто Миронихани кўрганидан ҳам хурсанд эмасди, унинг овози сўник, заиф эди: Мирониха ҳол-аҳвол сўради, у ноиллож жавоб берди, вассалом!

— Эсон-омон чиқиб олдингми?

— Шу, кампиршо, бугун мен билан бир тоққа чиқмайсанми, а? Икковгинамиз сира зерикмай бориб келардик-да.

— Йўғ-е. Ўзим зўрға шу ерга етдим-а. Бир эмаклардим, бир судралдим, ишқилиб чиқдим.

— Мен бўлсам бориб Надядан билай-чи, кампиршоим қалай ётганин деб оёғимни қўлимга олганча бу ёққа келяпман. Бу бўлса каравотидан бу ёққа йўрғалаб қолибди, ташқарига чиқибди.

— Улмадим,— деди кампир.

— Илтижо қилдингми?

— Қилдим.

— Демак, вақти эмаскан-да.

— Э, тагин қанақа вақт керак?— аламзадалик билан деди кампир.— Болаларим шу ерда, улар мени узоқ кутиб туришолмайди. Айни пайти эди. Бўлмади-да.

— Ҳаммамиз ҳам, кампиршо, худонинг паноҳида юрибмиз, худо нимани ирода этса, шу бўлади.

— Мен энди худонинг паноҳида юрмаётибман, эмак-
лаяпман. Шу ташқарига эмаклаб бўлса ҳам чиқай, ўзим-
ни ажалга рўпара қилай, худо эсидан чиқариб қўйди
шекилли мени, ўлим бермаяпти, деб ўйладим. Қани энди
кўрса!

— Ҳай-ҳай, тавба қил.

Кампир бу нохуш гапни давом эттиришни истамади:
Мирониҳа кечаси кампирнинг ёнида йўқ эди, у тушун-
майди, киши ўлим пайтида ўзини қандай ҳис этишини
ва у тавба-тазарру қилиб бўлгандан кейин ўлим уни
алдаб кетгач, ўзини қандай сезишини унга тушунтириб
бўларканми, ахир. Шунинг учун кампир гапни чалғитиб
сўради:

— Болаларингдан хат-хабар борми?

— Ийе, кечагина сўраган эдинг-ку, буни.

— Кеча кеча эди. Бугун балки хат келгандир, мен
қаёқдан билай?

— Ҳа-я, кечаси билан мижжа қоқмай бир қулоч ке-
ладиган хат ёзиб юборишибди. Энди уни қандай ўқий-
ман деб бошим қотиб ўтирибман,— деди Мирониҳа гўё
ўзини ўзи калака қилгандай, аммо унинг гапларида ке-
сатиқдан кўра ноумидлик кўпроқ эди.— Жинни бўлдим
улар менга хат юбориб?

— Илгарилари бошқача эди,— деди кампир,— ким
қаерда туғилса, ўша ерда нонини топиб еб юраверар-
ди. Ҳозиргилар бир ерда туришмайди, ҳали у ёқда,
ҳали бу ёққа кетишади, хўш, бунинг нима қизиғи бор
экан?

— Сен билан мен, кампиршо, ҳеч балони тушунмай-
миз.

— Эҳтимол, тушунмасмиз. Аммо бу ёруғ оламда
ошини ошаб, ёшини яшаган кампирлардан сен билан
мен — икковимизгина қолдик. Бошқа йўқ, биздан ке-
йинги кампирлар ҳам бошқача бўлишади — хат-саводли,
ақлли, бу оламдаги ишларни тушунадиган бўлишади.
Эндиликда замон бошқача кетяпти, бизнинг замонимиз
эмас.

— Ҳа, гапинг тўғри, кампиршо.

— Нега нотўғри бўларкан? Тўғри-да. Мана, кўрар-
сан.

Улар жим бўлиб қолишди. Мирониҳа хўрсиниб, ўрни-
дан турди:

— Сең билан ўтириш яхши-я, аммо бормасам бўл-
майди.

— Бирпасгина ўтир.

— Сигирим шу кетганича кетди, келмади. Мужиклар тоғ ортида иккита сигир юрибди дейишяпти. Нимаям қилардим — ўша ёққа бораман-да, энди.

— Тоғ ортига етиб боролмайсан, ойимқиз.

— Етолсам-етолмасам ҳам бораман. Ўзим бормасам ким боради?

— Қоқилиб-йиқилиб ўша ерларда қолиб кетма, тагин.

— Қолсам-қоларман. Қайси гўрда ётсам ҳам барибир эмасми? У ерда ҳам бир ўзим, бу ерда ҳам бир ўзим. Барибир эмасми оғзимга сув томизадиган одамим йўқ бўлгандан кейин.

— Ўзинг уларга ёзиб юборсанг бўларди.

— Нима деб ёзаман? Нима, улар етмиш бешга кирганимни билишмасканми? Йўқ, кампиршо, ёзсанг-ёзма-санг... Сен билан менинг ёзиғим бир хил. Улар эса, модомики келишмайдими, ёзишмайдими, яхши туришлари шундоқ ҳам кўриниб турибди. Агар ёмон яшашса, хат ёзишарди.

— Ҳа, ёзишарди.

— Гап ана шунда-да.

Мирониха тоқатсизланиб, оғирлигини у оёғидан бу оёғига ташларди.

— Бўпти бўлмаса, кампиршо, мен кетдим. Ҳеч нима ни ўйламай ўтир, қайтиб келдим дегунча яна келаман. Яна лақиллашиб ўтирамиз.

— Ўзингга аҳтиёт бўл.

Кампир хайрлашаётиб унга қўлини чўзди, шунда Мирониха ғалати бўлиб кетди, бошини беўхшов лақилла-тиб кампирнинг қўлини юзларига босди. Кампирнинг кўзларидан тирқираб ёш чиқди. Кампир ўрнидан турмоқчи бўлди, аммо Мирониха қўймади ва дарвоза томонга бурилиб кетди. Мирониха ўзича учиб кетяпман деб ўйласа керак-ку, аммо аслида эса ҳар қадам қўйганида тиришиб, ҳаммаёғи қақшарди, ҳар қадамини машаққат билан босаётгани шундоқ кўриниб турарди.

Кампир кўз ёшларини артаркан, бир умр қадрдон бўлиб қолган ягона дугонаси Мирониха билан рози-ри-золик тилашмагани учун кечаси жон бермадим шекилли, деб ўйлади, мана ҳозир кўнгли жойига тушди — кўп йиллар давомидаги содиқ дўстликка раҳна тушмай, гў-бор кўнмай бутунлай тугаётгани, ниҳоясига етаётганини ҳис этиш туйғуси етишмай турувди.

Улар қайтиб кўришмаслигини кампир биларди.

Яна ортиқча, кераксиз бир кун яшашга тўғри келди.

Кампирни хонага қайтариб Надя олиб кирди, олиб кирди эмас, қўлида кўтариб кирди деса ҳам бўлади. Кампирнинг оёқлари бутунлай ярамай қолганди. У яна ўрнига ётиб жовдираб турган кўзлари билан рўпарасига ғамгин боқарди ва атрофда бўлаётган ишларга оҳиста қулоқ соларди; назарида энди бу оламдаги ҳеч нимага, қарашга ҳам, гапиришга ҳам, нафас олишга ҳам ҳақи йўқдек туюларди — ҳаммаси ўғирлик нарсага ўхшарди. Эрталаб, уйдагилар ўринларидан тургач, Надя уларга кампирнинг ўзи ташқарига чиққанини айтиб берди. Улар ҳанг-манг бўлишиб, оҳ-вой қилишди, оймиз кун сайин эмас, соат сайин тузалапти деб суюнишиб, ҳайрон бўлишди, кейин ҳаммалари секин-аста тарқалишди-ю, кампирнинг ўзи қолди. Тўғри, кампирнинг олдига гоҳ Люся, гоҳ Илья, гоҳ Надя тез-тез кирарди-ю, аммо яна шу заҳоти чиқиб кетишарди. Илья қарсақ чалиб туришимиз учун энди кампирнинг рақсга тушишини кутиш керак деди, бу ҳазил ҳаммаларига ёқиб қолди, бу гапга ҳатто Люся ҳам жилмайиб қўйди, Варвара бўлса охирги хабар — ойм оёққа турди деган гап билан бирга бу ҳазилни бутун қишлоққа ёйиб юборди. Бу вақт ичида Илья анча қизиб олди, унинг калласи қизариб, ловилларди, ялтирарди, кўзлари тўсатдан ёниб, шўхлик билан чақнарди. У бирон нима қилсам, бирон нимага қўлимни урсам, деб типирчилаб турарди, аммо қиладиган ишнинг ўзи йўқ эди, шунинг учун у қайта-қайта онаси ёнига бориб, ҳадеб такоррларди:

— Ётибсанми, ойи? Майли, ётавер, ётавер, дамингни ол. Агар ўйин тушгинг келиб қолса, бизни албатта чақир. Бир кўрайлик — ҳа. Биламиз, ойи, ўйин тушмоқчи бўлганингни биламиз, йўқ дема.

Кампир чўчиб, кўзларини мўлтиллаганча унга қараб ётарди. Ҳаммадан кейин унинг олдига Михаил кирди, кампирнинг ёнида ҳеч ким йўқ эди. У стол ёнидаги ўша жойга, жанжал олдидан ўтирган ерига ўтирди ва папирос тутатиб, тортиб-тортиб чекди. Унинг юзи одатдагига нисбатан салқиган, қорайиб кетган, кўзлари шишган эди. У чекаран, зил-замбил бўлиб ўтириб хўрсиниб қўяр, нафасини ростлар, онасидан кўзини узмай ниманидир кутар, нимадандир умидвор бўлар эди. Тутун кампирнинг димоғига урилди, шунинг учун у қўллари билан кўксини чангаллаб, бир азобда йўталди, қуруқ, зўрма-зўраки йўтал унинг томоғини қириб кетаётгандай

эди. Михаил шоша-пиша папиросини ўчириб, ташқари чиқди. Шу алпозда улар бир-бирларига бир оғиз ҳам гапирмади.

Аммо йўтал босилгандан кейин Нинка кампирнинг олдига киргач, кампир дарров унга талпинди. Кампир қўлини кўтариб, қизчанинг елкасини силади. Ўз набира-сига қўли текканидан эриб, ҳузур қилган кампирнинг кўнгли яйради — гўё унинг ўзини силаб-сийпашаётгандай эди. Ҳатто кампир жуда ҳузур қилган пайтларида-гидек кўзларини ҳам юмди.

Нинка ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ тўсатдан шундай деди:

— Сени Люся холанг қуруқ ваъдабоз экан, холос.

— Нега энди? — кампир кўзини очди.

— Бўлмаса-чи. Менга конфет олиб бераман деб ваъда қилувдимми? Ваъда қилувди. Ҳамма эшитган. Ўзи бўлса олиб бермади. Шунинг учун ваъдабоз-да.

— Ундай бўлса, айт, олиб берсин.

— Ие, мен ундан қўрқаман. Ўзинг айт.

— Уни нимасидан қўрқасан? Ахир у ит эмаски қо-пиб олса.

— Қопиб олмайди, аммо бари бир. У шундоқ қараса юрагим ўйнаб кетади, унга айт, менга қарамасин, шунда мен ҳам қўрқмайман.

— Бемаъни гапларни алжирама.

— Кел бўлмаса, ўзини чақирай, ўзинг унга айтсан,— деди Нинка кампирни кўндиришга уриниб.

— Кераги йўқ. Сенга яна конфетми? Сен шундоқ ҳам кўп еяпсан. Кечаси оғзингдан конфет тушмади, эртадан-кечгача шимиб юрдинг.

— Нина хафа бўлиб афтини буриштирди-да, юлқиниб кампирнинг қўлидан чиқди.

— Сен ўзинг ундан қўрқасан,— деб у кампирнинг жигига тегди.— Агар қўрқмаганингда, айтардинг. Қўрқасан, тамом.

Кампир жилмаймоқчи бўлди, аммо жилмайиш ўрнига лаблари маъносиз хиёл титради, холос.

Афтидан у сал мизганига ўхшайди, чунки Люся келганини эшитмай қолди. Кўзини очса тепасида Люся турибди, унга қараб юзидан бирон ўзгариш қидиряпти. Онаси билан кўзлари тўқнашгач сўради:

— Ойи, аҳволинг қалай?

— Ҳа, ётибман-да,— деди кампир. У нима деб жавоб беришини билмасди, назарида у, киши ўзини яхши ёки ёмон сезадиган чегарадан аллақачон чиқиб кетгандай

вди, қолаверса илгари ҳам бу нарсага унча эътибор бермасди: кўпроқ соғлиқ ва касаллик, ҳорғинлик ва тетиклик, бардамлик ва заифликнинг фарқига борарди.

— Кечагидан тузукмисан ахир?— деб суриштирди Люся.

— Сен, Люся, Михаил билан ярашиб ол,— деб тўсатдан илтимос қилди кампир.— Ярашиб ол. Бир-бирларинг билан жанжаллашишнинг кераги йўқ. Бунга мен айбдорман, унга ёпишдим. У чидаб туrolмади, алам қилиб кетди. Ҳозир ўзи ич-этини еб юрибди.

— Тавба, унга алам қилибди-ю, менга қилмабдида,— деди Люся ҳимлаб.— Жуда қизиқ-а, оғзига келганини қайтармай гапирди-ю, энди мен бориб ундан узр сўрай эмиш. Нималар деяпсан, ойи?

Кампир гангиб қолди.

— Мен Михаилни айтмаётиман,— деб тушунтирди у.— Мен уни оқламоқчи эмасман, йўқ. У бошқа одам, сен бошқа одам. Энди нима қилардинг? Нима бўлгандаям бари бир у сени ининг. Мен ҳам нима бўлгандаям, бари бир сенларнинг оналарингман — сенинг ҳам, унинг ҳам. Бунақа тумтайиб юрмасдан муроса қилинлар дейман-да. Яраш, Люся, менга раҳминг келсин, сизлар ярашиб олсанглар, мен ҳам қутуламан. Ҳозир мени шундан бошқа илинжим йўқ.

— Ҳадеб шуни гапириш жонингга тегмадими, ойи? Деярли тузалиб қолдинг, эл қаторисан, ҳатто юряпсану нуқул шуни гапирасан.

Яна Нинка келди, унинг келиши жуда бемаврид эди.

— Бор, ўйна, ўша ёқларда ўйна,— деб кампир уни ўзидан нари сурар экан, жўната бошлади.— Бор, кейин келасан, мен сени кутиб ётаман.

— Сенинг Люся холанг ғирт ваъдабоз-ку,— деди Нинка тихирлик қиларкан тўрсиллатиб ва Люсяга кўз қирини ташлади.

Кампирнинг сўрашдан бошқа чораси қолмади:

— Нега энди?

— Бўлмаса-чи. Менга конфет олиб бераман деб ваъда қилувди. Ҳамма эшитган. Ўзи бўлса олиб бермади, алдади.

— Бу қанақа гап бўлди яна?!— деди ажабланиб Люся.— Нега сен мен билан бунақа гаплашяпсан?

— Мен сен билан эмас, бувим билан гаплашяпман.

— Қизиқ: ким сенга мен билан сенсираб гаплашгин деди? Нима, мен сени ўртоғингманми? Нима, сен катта-

ларни «сиз»лаб гапириш кераклигини билмайсанми ҳали? Сенга ҳеч ким ўргатмадими?

— Тавба қил,— деб шивирлади Нинкага кампир.

— Хўп,— деди Нинка ва йиғламсираб бурнини тортди.

— Қани йиғлаб ҳам кўр-чи,— деди Люся олдини олиб.— Ҳеч ким сенинг кўз ёшларинга ишонмайди. Жуда беадаб қиз экансан. Мен беадабларни ёмон кўраман. Мен билан шу хилда гаплашганларни ёмон кўраман. Қаранглар-а, шунчалик юзсиз бўлиб кетибди-я.

— Энди бунақа қилмайди,— деди кампир оҳиста.

— Шошмай тур, ойи. Сизлар буни шунақа қилиб талтайтириб юборгансизлар-да! Хўш, нима учун бунақа қиляпти, қани, ўзи айтсин. Ҳадемай бу сизларга бошқа нағмасини ҳам кўрсатади, мана кўрасизлар.— Люся Нинкага ўгирилди.— Агар жуда конфетсиз туролмайдиган бўлсанг, майли, олиб бераман,— деди у,— аммо бу энди совға бўлмайди, тамагирилик бўлади.

Нинка шоша-пиша бош ирғади: қандай бўлмасин у айтганини қилиб конфет ундирди-ку.

Люся хонадан чиқиши билан Нинка ҳам кетидан отилиб чиқди. У дарвоза ёнида пойлаб турмоқчи бўлган бўлса керак ёки холасининг кетидан магазинга чопқиллагандир. У ерда қулай пайт топиб, одамлар олдида бармоғи билан витринани кўрсатиб:

— Люся хола, менга манавиндан олиб беринг,— дейди.

Бу қизи тушмагур, на онасига, на отасига ўхшайди, ерга урсанг, осмонга сапчийди.

Кампир яна хаёл суриб, ўзи билан ўзи бўлиб қолди, у эс-ҳушини йиғиштириб олганида хонанинг ярми қуёш нурига ғарқ бўлган эди. У гарчи дилида қани энди офтоб тезроқ каравотга етга қолса деб турган бўлса ҳам, қўрқиб уни кузата бошлади. Назарида бугун, яшашга ҳақи бўлмаган шу кун тириклар билиши мумкин бўлмаган нарсаларни билиб оладигандек эди, кампир бирон шакл-шамойлни кўриш ёки нидо эшитиш умидида кўзини йириб-йиртиб қуёшнинг полда кенг жойни ёритиб, жимирлаётган нурига қарарди, гўё булар унга бир нимани тушунтириб берадигандай эди. Ҳозирча ҳеч гап йўқ эди, аммо офтоб деразада тиқ бўлиб турган ўнг томондан сурилиб, борган сари каравотга яқинлашиб келарди. Гўё унинг жимгина живирлаб турган нурида аранг тийилиб турган қувноқ, қудратли бир куч бордай эди, шунинг учун бирдан кампирнинг миясига қуёш ҳам мени худди қордан ясалиб, устига эски-туски ташлаб қўйилган одамни эритиб юборгандек, эритиб юбориши мумкин-ку, деган фикр

келиб қолди. У офтобда исинади, яйрайди, ўзи эса эриб, борган сари кичраяверади, кичраяверади, то бутунлай ғойиб бўлгунча кичраяверади. Одамлар келиб қарашсаки, каравотда ҳеч ким йўқ. Улар кампир яна ташқарига чиқибди-да, деб ўйлашади. Ҳа, кампир «одамлар» деб ўйлади, у ўзиники-ю, бегоналарни фарқ қилмади.

Ниҳоят офтоб каравотга тушди, кейин кампир қўлини тутди, аъзойи баданига исиклик югурди. Назарида исиклик билан бирга аъзойи бадани бўшашиб кетаётгандай бўлди, бу ҳолсизлик кишини элитадиган, ёқимли эди. Кампир фақат ухлаб қолмасам бўлгани, бўлаётган ишларнинг ҳаммасини ўзим билиб ётай дерди.

Қаердадир, нарироқда Варвара биров билан гаплашаётганди, шундан кейин ногаҳон кампирнинг эсига бир гап тушиб қолди, у бу гапни бутунлай унутиб қўйганди. Кампир ўзини зўрлаб овоз чиқарди-да, Варварани чақирди, аммо овоз жуда секин бўлганидан узоққа бормади, шунинг учун ҳеч ким унга жавоб бермади. Кампир яна чақирди, бу сафар қаттиқроқ чақирди. Варвара эшитиб, ғизиллаб келди.

— Ҳа, ойижон?

— Ўтир.— Кампир кўзи билан каравотни, ёнини кўрсатди. Варвара ўтирди.

— Нима гап, ойижон?

— Шошмай тур,— кампир айтадиган сўзларини ўйлаб олди.— Мен ўламан...

— Унақа дема, ойижон.

— Мен ўламан,— такрорлади кампир,— сен эса бошимда туриб айтиб йиғлагин.

— Нима қилай?

— Айтиб йиғлагин. Уларнинг қўлидан келмайди. Ҳозиргилар на алла айтиб болани ухлата олишади, на келиштириб йиғлаб одамни чин дунёга жўната олишади — ҳеч ниманинг урдасидан чиқишолмайди. Умидим фақат сендан. Нима деб йиғлашни ўзим ўргатаман. Йиғлашга ўзинг ҳам йиғлайверасану аммо саннаб йиғлаш керак.

Варвара тушунди, юзида қўрқув ифодаси пайдо бўлди.

— Гапимга қулоқ сол. Мен ойим ўлганда шунақа айтиб йиғлаганман, сен ҳам мени шундай қил, уялма. Улар бунақа қилмайди.— Кампир бир вақтлардаги, деярли унутилган, ҳозир фойдаланилмайдиган сўзларни тартибга соларкан, хўрсиниб, кўзларини юмди, кейин ингичка, чўзиқ овозда бошлади:— Кўзимнинг нури, белимнинг қуввати, ойижоним-ей...

— Ойижон-он-он!— Варвара гўё бу нағмада иштирок

этишдан бўйин товлаётгандек бошини чайқаб йиғлади.

— Э, увиллайвермасанг-чи,— деб кампир тўхтатди.— Тиригимда қулоқ солиб ўрганиб ол. Ҳозир йиғлашнинг кераги йўқ. Мен ҳали шу ердаман. Кўз ёшларингни асра, эртага керак бўлади. Бўлмаса битта-яримта келиб қолади-ю, гапимизнинг белига тепади. Қани, хўш!

Кампир то Варвара сал ўзини босиб олгунча кутиб турди-да, яна бошлади:

— Кўзимнинг нури, белимнинг қуввати, ойижоним-ей, ойижон...

— Кўзимнинг нури, белимнинг қуввати ойижоним-ей,— Варвара кўз ёшларини тўқаркан, кампирнинг кетидан такрорлади.

— Мени ташлаб қайларга кетдинг, бағримни доғлаб, лахта-лахта қон этдинг?

— Мени ташлаб қайларга кетдинг, бағримни доғлаб, лахта-лахта қон этдинг?

Кампир каравотда туриб ўтирди ва Варварани юпатар экан, унинг елкасидан қучди. Унинг овози кескинроқ, дадилроқ чиқа бошлади.

Қайси тарафларга сафаринг тушди?

Катта йўлдан аста одимлабгина.

Яшил эманзорни оралабгина,

Қўнғироқ садосин эшитмайин деб,

Ибодат навосин эшитмайин деб,

Муқаддас черковга қадаминг тушди,

Муқаддас черковдан чиқарсан, сўнгра

Борурсан рутубат ернинг қўйнига

Аждод-аждодларинг сари борурсан!

Кун борган сари чарақлаб, исирди, ҳамма нарсани айратарди, ҳавода эса тиниқ куз бошларидаги сингари қандайдир ўзгача тахир-чучмал ҳид бор эди. Осмон аввалгидек ложувард, гумбази эса оч-кўк эди, фақат дарёнинг нариги томонидаги чети, кечқурун қуёш ботадиган ери хирароқ бўлиб, гўё юпқа парда тортилганга ўхшарди, унинг юқорироғи, чапроғида эса бир парча ошпоқ булут осилиб турарди, бу булут гўё томоша учун атайлаб кўкка чиқарилгандай шундай кичик, жозибали эдики, кишини сира ташвишлантормасди.

Михаил анчадан бери омбор олдидаги супачада кафтини юзига тираб зерикиб ўтирарди, кетма-кет папирос чекарди. Илья келиб унинг ёнига ўтирди-да, қизиқиб сўради:

¹ Шеърларни шоир Муҳаммад Али таржима қилган.

— Бугун бош оғриқ қилмадингми?

Михаил бошини сарак-сарак қилди.

— Мен қитдай отиб олдим. Сал қизишиб олиш учун. Эшитдингми, ойимиз оёққа туриб кетди-я?

— Эшитдим.

— Ана-мана дегунча ўйинга ҳам тушиб кетади — ҳа. Уни қара-я.

У кулиб, таклиф қилди: — Балки, озгина олармиз-а? Шундоқ ёнимизда, узоққа бориб юрмаймиз.

— Йўқ, — деди Михаил. — Бўлди. Кеча кўп каромат кўрсатдик, ўшаниси ҳам етади.

— Ҳа, ўзинг ҳам кеча жуда отдинг-да. Ҳаммамизга ёпишдинг. Ойим билан уришдинг.

— Ойим билан уришганим йўқ.

— Ойим сендан жуда хафа бўлди — ҳа. Айниқса Таньчора учун. Ойим сени бир савалаб қўймоқчи ҳам бўлди. Бу аниқ. — У яна кулди-да, тўсатдан сўради: — Менга қара, сен келмагин деб Таньчорага қачон телеграмма жўнатувдинг? Келганимдан бери сен билан биргаман, ёнингдан жилганим йўқ. Қачон бера қолдинг?

Михаил папирос қолдиғини чертиб юборди, товуқлар папирос қолдиғига ташланишди, кейин у акасининг кўзларига қаради.

— Мен унга ҳеч қанақа телеграмма берганим йўқ.

— Берганим йўқ дейсанми?

— Ҳа.

— Бердим деб айтдинг-ку, ахир? Кечаги жанжал шундан бошланди-ку. Нима бало, эсингдан чиқдимми?

— Нега эсимдан чиқаркан? Эсимда. Агар мен шундай демасам, биласанми, ойим нима бўларди? Умидини узиш учун ёлғон гапирган маъқул-да.

— Аммо... Аммо унда Таньчора қани бўлмаса?

— Мен қаёқдан билай?

— Ана холос! Бу ёғи қизиқ бўлибди-ку!

— Фақат сен уларга айтиб қўйма, телеграмма берган деб ўйлаб юраверишсин, — деди шоша-пиша Михаил, чунки дарвозадан Люся булар томонга қараб келаётган эди. Михаил бошини қуйи солди: ҳозир бошланади. Кечаги ва ўтган кунги гапларни, бўлган ва бўлмаган ишларни юзингга солади. Ҳозир уни уялтириш бефойда, кейин у ўзига ўзи дакки беради, буни фойдаси кўпроқ, аммо опасининг гаплари кўнглини беҳузур қилади — ҳе ўргилдим-е, ўшалардан! Шусиз ҳам бошини олиб бирон ёқларга қочиб кетай деб турибди-ку.

— Илья!— деди Люся улар ёнига ҳали етиб келмай. Унинг кўриниши жиддий, ташвишли эди. Люся Михаилнинг юраги пўкиллаб турган гапни эмас, бутунлай бошқа нарсани гапирди.— Илья, бугун пароход бўлишики биласанми? Кейингиси уч кундан сўнг келаркан.

Илья гангиб ўрнидан турди.

— Хўш нима қил дейсан?

— У ёғини ўзинг биласан. Аммо мен кетишим керак, ортиқ бу ерда қолишга сираям иложим йўқ.

— Кетиш керак,— деб Илья бош йрғади ва Михаилга қаради.— Ойим тузалиб қолди, чамамда.

— Турсанглар бўларди,— деди Михаил ботинолмай.

Унга ҳеч ким жавоб бермади.

Улар уйга биргаллашиб киришди-ю, кампирнинг хонасига ўтиб ҳанг-манг бўлиб қолишди. Уларнинг киришганини ҳеч ким пайқамади. Варвара энгашиб бошини деярли онасининг кўксига қўйиб ҳиқилларди, кампир эса кўзларини юмиб олиб, ўзича қандайдир бир ваҳимали, хазин куйни мингирлаб чўзарди. Шу пайт кампирнинг юзи оқариб, қандайдир шукуҳли бўлиб кетган эди. Улар диққат билан қулоқ солиб, сўзларни ажратиб ола бошпашди, бу сўзлар эркаловчи, маънос ва айни пайтда худди ағдарилган, тескари, ягона маъно берадиган сўзлар эди:

Эман поллардан ҳам юриб бўлдинг сен,

Жажжи дўконларда туриб бўлдинг сен,

Ойна-дарчалардан қараб бўлдинг сен,

Сен, оққуш мисолим, онаизорим.

— Бу ерда нима қилиясизлар-а?— деб заҳархандалик билан сўради Люся баланд овозда.— Бу қанақа томоша бўлди?

Варвара билан кампир баравар жим бўлиб қолишди. Варвара сакраб ўрнидан турди-да, ойисини кўрсатди:

— Мана, ойижоним.

— Кўриб турибман, дадажонимиз эмас,— деб хахолади Илья.

— Мен ўламан,— кампир ниманидир тушунтирмоқчи бўлиб аянчли гўлдиради.

— Ойи, ўлим тўғрисидаги гаплар ҳам жонимга тегиб кетди. Чин сўзим. Нуқул шу гап, нуқул шу гап. Нима, сен бу гап болаларимга ёқади деб ўйлаясанми? Ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бор-да, ахир. Ўзингниям шундан бошқа гапинг қолмабди. Ҳали кўп яшашинг керак, сен

бўлсанг бир балоларни ўйлаб топасан! Яхши эмас-да, ахир бу.

— Сен юзга кирасан ҳали — ҳа,— деб гапни илиб кетди Илья.

Кампир деворнинг қаеригадир тикилиб индамади.

— Деярли отдай бўлиб кетганингни ўзинг ҳам тушуниб турибсан-ку, ойи. Мазза қилиб яшайвермайсанми. Одамларга ўхшаб юравер, ўлмай туриб ўзингни гўрга тикиб нима қиласан. Шукр, танингда жонинг бор, бировдан қоладиган еринг йўқ, ҳамиша ҳам шундоқ бўл.— Люся бир оз жим турди-да, яна ўша эрқаловчи овозда деди:— Аммо биз бугун кетишимиз керак. Шунақа бўлиб қолди, ойи.

— Сизларга нима бўлди ўзи?!— деб қичқириб юборди Варвара.

Кампир ишонмай, саросималик билан бош чайқади.

— Шунақа қилмасак бўлмайди, ойи,— деб такрорлади Люся мулойим овозда, аммо қатъий қилиб ва жилмайди,— бугун пароход бор экан. Кейингиси уч кундан кейин бўлади. Уч кунгача-кутиб туrolмаймиз.

— Йўқ, йўқ,— деб ингради кампир.

— Бугун ойимнинг олдидан қимирлаб бўлмайди, бўлмайди,— деб Варвара ҳаяжонланди.— Худди ўгайга ўхшайсизлар. Ўзларинг ўйланглар, кетиб бўлмайди.

— Лоақал бир кунгина турсанглар бўларди,— деб Варваранинг гапини қувватлади Михаил.

— Ахир биз, ойи, ихтиёримиз ўзимизда эмаски нимани хоҳласак, шуни қилсак,— деди Люся уларга жавоб бермасдан ойисига қараб.— Ишдамиз, ахир. Ўзимизга қолса-ку, жон-жон деб бир ҳафта ҳам тураверардим-а, аммо унда, қани энди ўрнингизни бўшатиб қўйинг, дейишлари мумкин. Ахир биз отпусқада эмасмиз-ку. Тушунгин, ойижон. Иннайкейин биздан хафа ҳам бўлма. Шунақа қилиш керак.

Кампир гоҳ Люсяга, гоҳ Ильяга қараркан, йиглаб такрорлади:

— Мен ўламан, ўламан. Мана кўрасизлар. Шу бугун. Озгина сабр қилинглар, сабр қилинглар. Менга бошқа ҳеч нима керак эмас. Люся! Сен ҳам, Илья! Шошманглар. Ахир сизларга ўламан деяпман-ку, ўламан.

— Сен, ойи, яна шуни, гапиряпсан. Биз сени омон бўл десак, сен ўламан дейсан. Сен ўлмайсан, шунинг учун буни гапирма, илтимос. Сен ҳали кўп яшайсан. Қани энди ёнингда бўлсам жон-жон дердиму аммо энди

кетиш керак. Ёзда яна келамиз. Албатта келамиз. Ваъдамиз шу. Унда ҳозиргидек икки-уч кунга эмас, анчага келамиз.

— Ёзга бало борми? — гапга аралашди Илья. — Ёзда эмас, ундан олдин дийдор кўришамиз. Ойимиз отдай бўлиб оёққа туриб кетса, бизларникига меҳмонга боради. Боргин, ойи. От ўйинга тушамиз. Мен циркнинг ёнида тураман. Масхарабозлари бор. Кулавериб ичакларинг узилади.

— Бир кун олдин нима-ю, бир кун кейин нима, — тушунтиришга уринди Михаил. — Фарқи йўқ-ку.

Люся қизишиб кетди:

— Мен сен билан бу масалани муҳокама қилмоқчи эмасман, фарқи бор-йўқлигини сендан яхшироқ билсам керак. Ёки сен ҳали ҳам ойимни олиб кетишларинг керак, шунинг учун уни кутиб туришларинг шарт, деб ўйлаяпсанми?

— Йўқ, унақа деб ўйлаганим йўқ.

— Э, раҳмат-е!

Люся билан Илья йўл тараддудини кўра бошлаб шюща-пиша ўнғайсизланиб, йиғиштиринишди. Кампир бошқа йиғламади, у қотиб қолганга ўхшарди, юзлари заҳил, жон асари кўринмас эди. Унга бир нима дейишди, кампир жавоб бермади. Фақат кўзлари шуурсизлик билан югур-югурни кузатарди.

Чоққиллаб Надя келди, хайрлашув олдидан стол тузатмоқчи бўлди, лекин бунга кўнишмади. Овқат ейишга ҳеч кимнинг қўли тегмасди. Илья Михаилга:

— Йўлга чиқиш олдидан қиттай олмаймизми? — деб сўради. — Қитдай-қитдай — ҳа.

— Йўқ, — унамади Михаил. — Керак эмас.

Варвара ҳарқалай унутмаган экан, Люсага қараб деди:

— Кўйлак нима бўлди?

— Нима?

— Шу ерда тиккан кўйлагингни айтяпман. Бераман деган эдинг-ку.

Люся сумкага жойлаб қўйган кўйлагини олди-да, ижирганиб уни Варваранинг қўлига итқитди.

Сўнгги дақиқаларда Варвара ҳам бирдан:

— Мен ҳам кетаман, — деб қолди. — Ҳаммаларинг кетсаларинг мен ҳам кетаман. Бирга кетсак зерикмаймиз.

— Варвара! — деб эшитилар-эшитилмас ингради кампир.

— Мени йўғимда болалар уйга ўт қўйиб юборишма-

син тагин, деб қўрқяпман, ойижон. Уйни ўзларига қолдириб бўлмайдиди. Худо кўрсатмасин, бир балони бошлашади.

— Кетавер,— деди Михаил қўл силтаб.— Ҳаммаларинг кетаверинглар.

Улар хайрлаша бошлашди. Люся ойисининг юзидан чўпиллатиб ўпти, Илья қўлини қисиб хайрлашди, Варвара йиғлаб олди.

— Ишқилиб тузалгин, ойи. Улимни хаёлингга келтирма.

— Ойимиз ажойиб-да, ўзи.

— Мен, ойижон, яқинда келаман. Балки кейинги ҳафтада келарман.

Михаил уларни кузатгани кетди. Кампир дераза ортида қадам товушлари янграганини, Илья бир нима деб кулиб юборганини эшитди, кейин ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди, кампир ҳам кўзини юмди.

Уни Нинка қимирлатди.

— Буви, манавини ол.— Нинка унга конфет узатди. Кампир унинг қўлини нари сурди.

— Улар яхши эмаскан,— деди Нинка кетаётганлар тўғрисида, кампирга ачиниб.

Кампирнинг лаблари қимирлади— у жилмайдими ёки заҳарханда қилдими, билиб бўлмасди.

Кейин Михаил қайтиб келди ва каравотга, кампирнинг ёнига ўтирди.

— Ҳечқиси йўқ, ойи,— деди Михаил анча жим ўтиргандан кейин ва хўрсиниб қўйди.— Ҳечқиси йўқ. Бир кунимиз ўтади. Қандай яшаган бўлсак, шундай яшайверамиз. Сен мендан хафа бўлма, мен аҳмоқман, албатта, ўтакетган аҳмоқман,— деб инқиллади у ва ўрнидан турди.— Ётавер, ойи, аммо ҳеч нимани ўйлама. Мендан жаҳлинг чиқмасин. Мен аҳмоқман.

Кампир жавоб бермай эшитиб ётарди, аммо энди у жавоб бера олармиди-йўқмиди, билмасди. Унинг уйқуси келиб, кўзлари юмилиб кетаётганди. Кампир кечгача, қоронғи тушгунча кўзларини яна бир неча марта очди, лекин бирпасгина, қаерда ётганини эслаб қўйиш учунгина очди.

Кечаси кампир жон берди.

На узбекском языке

Библиотека дружбы

Проза народов СССР

Валентин Григорьевич Распутин

ЖИВИ И ПОМНИ.

Повести

Перевод с издания издательства «Молодая гвардия», Москва, 1976

Редактор *М. Турсунов*

Серия рассказов *И. Кириакиди*

Рассом *Э. Кигай*

Расмлар редактори *А. Кива*

Техн. редактор *Е. Поганова*

Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 2599

Босмахонага берилди 25. 08. 83. Босишга рухсат этилди 26. 12. 83. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 3. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 21,84+0,52 вкл. Шартли л. кр. оттик 24,68. Напр л. 23,98+0 86 вкл. Тиражи 30000. Заказ 1584. Ваҳоси 2 с. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош қорхонаси. Тошкент. 700129. Навоий кўчаси, 30.